





ՌԱԶՄԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԱՐՅԱԽ  
ՊԱՏԵՐԱԶՄ  
ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ



ՌԱԶՄԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

**ԱՐՑԱԽ.  
ՊԱՏԵՐԱԶՄ. ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ**

Հուլիեր Արցախյան շարժման եւ  
ազատագրական պատերազմի մասին

ԵՐԵՎԱՆ  
«ԱՄԱՐԱՍ»  
2001

ԴՏՂ 325  
ԳՄԴ 66. 3 (23)  
Պ 505

**Պետրոսյան Ռ.**

Պ 505 Արցախ. Պատերազմ. զինադադար: Հուլիս: Եր.:  
Ամարաս, 2001. - 274 էջ:

ԼՂՀ ներքին գործերի փոխնախարար, գնդապետ Ռազմիկ Պետրոսյանի հուլիսի գիրքը նվիրված է Արցախի ազգային ազատագրական շարժմանը, ազգերի հրոսակախմբերի դեմ ծավալված անզիջում պայքարին եւ Պատերազմին: Հուլիս-ը փաստագրական արժեքավոր նյութեր են Պատերազմի համար:

Պ 0803010413 2001  
0029 (01) - 2001

ԳՄԴ 66. 3 (23)

© Պետրոսյան Ռ.  
© «ԱՄԱՐԱՍ», 2001

*Հուլիսիս այս գիրքը նվիրում են Արցախի ազատագրական Պատերազմում հերոսաբար զոհված իմ մարտական ընկերների Պայծառ հիշատակին:*

**ՎԻԳԵՆ ՇԻՐԻՆՅԱՆԻՆ** - Մարտկերտի ջոկատի հրամանատար, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի Պատգամավոր, զոհվեց Ստեփանակերտում:

**ԱՇՈՏ ՂՈՒԼՅԱՆԻՆ (ԲԵԿՈՐ)** - Առաջին գումարակալի հրամանատար, զոհվեց Դմբոնում:

**ՎՈՒՈՂՅԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻՆ** - Մարտունու Պատգամության հրամանատար, զոհվեց Մարզուլիի մոտ:

**ԱՐՄԵՆ ՇՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ** - Ստեփանակերտի ջոկատներից մեկի հրամանատար, զոհվեց Քարին Տակի Պատգամության ժամանակ:

**ՎԱՂՈ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ** - Քարին Տակի Պատգամության հրամանատար, զոհվեց Քարին Տակում:

**ՍԱՄՎԵԼ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻՆ (ԱՐՈՎՅԱՆԻՑ)** - Դառուլենի ջոկատի հրամանատար, զոհվեց Շահումյանում:

**ՎԻԳԵՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻՆ** - Հաղուրթի Երջանի Տող գյուղի ջոկատի հրամանատար, զոհվեց Տողի մոտակայքում:

**ՍԼԱՎԻԿ ՄԻՐՉՈՅԱՆԻՆ** - Ասկերանի Երջանի Աղբուլաղ գյուղի ջոկատի հրամանատար, զոհվեց նույն գյուղում:

**ԱՌՆՈ ՄԿՐՏՉՅԱՆԻՆ** - Բերդաձոր գյուղի ջոկատի հրամանատար, զոհվեց Բաֆլի բանտում:

**ՌԱԶՄԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ**



## ՆԱԽԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

«Արցախի դաժադանության դիրքերում» գրքի (Երևան, «Ամարաս», 1997 թ.) հրատարակումից հետո, եղան բազմաթիվ արձագանքներ, ուր ընթերցողները խնդրում էին հնարավորինս ամբողջացնել հուշերն ինչպես Գանձակի, այնպես էլ Արցախյան ռաբժման մասին:

Սույն գիրքը, որի մեջ զետեղված են նաև նախորդի հիմնական գլուխները, գալիս է լրացնելու այդ բացը:

ՌԱԶՄԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ



Նա ծնվել է Պայֆարի Ճանադարհին

## Ռազմիկ Արշակի Պետրոսյան

Ծնվել է 1940թ. նոյեմբերի 7-ին, Գանձակում, բանվորի ընտանիքում: 1957թ. ավարտել է սեղի Խ. Արսլյանի անվան հայկական միջնակարգ դպրոցը:

1960թ. ավարտել է Ստեփանակերտի գյուղատնտեսական տեխնիկումը:

1961-1964թթ. ծառայել է խորհրդային բանակում:

1969թ. ավարտել է Երևանի Պետական ֆիզիկական կուլտուրայի ինստիտուտը:

1964-1977թթ. խաղացել է ֆուտբոլի վարպետների թիմերում, Նովոռոսիյսկի, Երևանի «Արարատում», ապա Ստեփանակերտի «Ղարաբաղում»:

1977թ. «Ղարաբաղ» ֆուտբոլային թիմի ավագ մարզիչն է եղել, նույն թվականին թիմը դարձել է Ադրբեյջանի առաջնության հաղթող և սկսել հանդես գալ ԽՍՀՄ առաջնությունում: Դասավանդել է Ստեփանակերտի բժշկական ուսումնարանում, միաժամանակ լինելով «Ղարաբաղ» ֆուտբոլային թիմի ավագ մարզիչը:

1986թ. նշանակվել է Ստեփանակերտի Ս. Շահումյանի անվան մարզադպրոցի ղեկավար:

1988թ. արցախյան շարժման ակտիվ մասնակից է: «Կռունկ» կոմիտեի նախագահության անդամ է, այնուհետև ղեկավարում է խորհրդի նախագահության անդամ, իսկ Արցախի Ազգային խորհրդի ստեղծման օրից՝ խորհրդի նախագահության անդամ:

1988-1990թթ. եղել է Արցախի ազատագրման Պայֆարի ընդհանուր ջոկատների Շտաբի ղեկավար:

1990թ. բանաժամանակվել է 4 ամիս մնացել է ԽՍՀՄ բանակում, ջոկատներ ստեղծելու և զենքեր բաժանելու համար:

1992թ. նժանակվել են Կենտրոնական դաճճդանական ժր-  
ճանի Շճարի դեճ:

Մասնակցել են ազգային-ազաճազրական դայրարի թուր  
ժրճանների մարճերին, երկու անզան վիրավորվել են:

1990-1995թթ. ԳԳ Գերազույն խորհրդի դաճզամավոր:

Պարզեաճրվել են ԼԴԳ «Արիության մեղալուվ»:

Ամուսնազած են, ունեն 3 զավակ:

Աճխաճում են որդես ԼԴԳ Ներհին Գործերի վորխնախարար,  
ունեն ներհին ծառայության գնդադեճի կոչում:

## ՅՈՒՇԵՐ ԿԻՐՈՎԱԲԱԴԻՑ

Իմ մանկությունն ու դաճանեկությունն անցել են ծննդա-  
վայրում՝ Կիրովաթաղ (Գանձակ) ֆաղալում: Գայաճաճ ֆաղա  
եր Կիրովաթաղը: Գայերն ադորում էին ֆաղալը կիսող Գյանջա-  
չայ գեճի աջ ափին, իսկ թուրերը՝ ձախ: Մենք նրանց կոչում  
էինք ոչ թե աղրթեջանցի նորահնար անունով, այլ՝ թուրք, ճաճ  
հաճախ էլ՝ մուսուլման, իսկ իրենք իրենց անվանում էին մուսուլ-  
ման:

Քաղափի հայկական թաճինը թաղկազած էր մի ֆանի թա-  
ղամասերից, որոնցից մեկը եկեղեցու ժրճադաճն էր եւ կոչվում  
էր «Եղեցի դում»: Այդ թաղամասում ճաճ խանութներ ու կրդակ-  
ներ կային: Գանձակահայությունը սիրում էր հավաֆվել այնեղ:  
Գեղափորխությունից հեճո եկեղեցին վերածել էին մթերային դա-  
հեճի: Թաղամասերից մյուսը կոչվում էր «Ծաղկունց մեյդան»,  
որեղ հայերը վաճառում էին իրենց աճեցրած ծաղիկները: Գա-  
ջորդ թաղամասը կրում էր «Թազաճեն» անունը: Մեկ այլ թաղա-  
մասի ասում էին «Նուխուցոնց թաղ», որովհեճեւ այնեղ նուխե-  
ցի հայեր էին ադորում:

Գայկական թաղամասում դահդանվել էին հին եկեղեցին եւ  
դարսից Շահ Աթթաս թազավորի ժամանակներում կառուցված  
թաղնիքը: «Մեջի մեյդանի» կոչված թաղամասում, որը նույնդես  
ամթողջովին հայաթմակ էր, կար լավ աղթյուր՝ ֆահրիզ: Այնեղ  
էր զճնվում ժուկան, որը միճո թազմամարդ էր: Ընկերներով հա-  
ճարճ խաղերի ֆաղաֆ էր: Կանայֆ ու աղջիկները սիրում էին  
լոճո խաղալ, իսկ մենք ճարված էինք վեզով ու թղթախաղով:  
Վեզը գրավիչ խաղ էր, որ խաղում էին երկու հոգով: Մեջեղում  
դրվում էր մի ճափակ ֆար, որի վրա նեճում էին երեք վեզ: Մին-  
չեւ զցելը խաղընկերներից մեկն ասում էր գումարը: Եթե վեզերը  
կանգնում էին ընդունված ձեւով (օրինակ «զախար», «դուխար»),  
զցողը ճահում էր կրկնադաճիկ կան եռադաճիկ գումար: Գցողն  
էլ կարող էր ասել գումարի չափը, որը, սակայն, դեճ է դակաճ  
լիներ «հակառակորդի» ասած թվից:

Խաղում էինք նաեւ թղթախաղ՝ «դուկեր»: Բայց ավելի ճա-  
րածված էր թղթադրամների համարները գուճակելու խաղը, որը  
կոչվում էր «Առաջ-ֆամակ»: Ես ճաճ հնճազել էի այդ խաղի մեջ եւ



երբեմն մեծ գումարներ էի շահում: Մեծ վարդեսության եր հասել «Առաջ-համակ» խաղում Հրանտիկ անունով մի հայ տղա, որի ածականն էր «Քյանչին»: Պե՛տ է ասել, որ ածական անունները շատ սարածված էին Կիրովաբաղում: Դրանց ասում էին «փոս անուն»: Մարդ կար, որ մի ֆանի փոս անուն ուներ:

Երբեմն թուրքերը գալիս էին մեր թաղը թուրք խաղալու: Այդ ժամանակ, որդես կանոն, հայերը միմյանց հե՛տ չէին խաղում, այլ միայն թուրքերի: Մի անգամ Նիժ գյուղից Ուղի փոս անունով մի տղա մեծ գումարներ շահեց ազերիներից: Նրան Ուղի էին ասում, որովհետև ազգությամբ ուղի էր: Ուղիները Աղվանի ժողովուրդներից են, որոնց լեզուն շատ մոտ է լեզուներին, կրոնով նրանք հայ-լուսավորչական են, իսկ գրական լեզուն հայերենն է: Ուղիին սանուլ սված ազերիները կտրեղեն բերեցին թոփերով, բայց սարվեցին, հետո ոչխարներ սանուլ սվեցին: Նման դեղերում սովորաբար կռիվ էր ընկնում խաղացողների մեջ: Ինձ ուղարկեցին օգնություն կանչելու «Եղեցի դռնից»: Ես բերեցի 5-6 հայ տղաների, որոնք ֆիչ անց, անխուսափելի տուրլոմբոցի ժամանակ, ծեծեցին ու փախուստի մասնեցին թուրքերին:

Կիրովաբաղի հայերի մեջ լավ արհեսավորներ կային՝ իրենց գործի մեջ հմուտ վարդեսներ: Քիչ չէին բժիշկները, ինժեներները, ուսուցիչները, իրավաբաններն ու այլ մասնագետները: Նրանց զավակներն անխտիր միջնակարգ ու հետո էլ բարձրագույն կրթություն էին ստանում: Հայերի սներն աչքի էին ընկնում իրենց մաքրությամբ, ճաշակավոր շինությամբ: Հայկական դորոցները հայտնի էին ուսման բարձր մակարդակով, կարգադասությամբ, ադրբեջանցիները ծույլ էին, հետևադես ավելի վատ էին աղյուս, ման էին գալիս անխանա՛ն տեսնով, կեղտոտ զգեստների մեջ, երբեմն էլ ցնցոսիներով: Նրանց զավակները հաճախ զրկված էին լինում ուսումից, թափառում էին փողոցներում, գողություն անում, կամ էլ, լավագույն դեղում, օգնում փողոցային առեսուր անող իրենց ծնողներին:

Թուրքերը նախանձով էին նայում հայերին, երբեմն իրենց վատ կյանքը բացատրում էին հայերի բարեկեցիկ վիճակով: Այստեղից էլ նրանց ատելությունը եւ թե՛նամանքը հայերի նկատմամբ, որոնք երբեմն շատ սուր բնույթ էին ստանում: Հայերն ամենեւին չէին խեղճալում եւ դե՛տ եղած դեղումն զորեղ հակահարված էին տալիս լիկապած ազերիներին:

Հայերը հողամասեր ունեին եւ գինի էին դասրասում: Ամենալավ գինին եւ օղին դասրասում էին Շամխուրի Երջանի Բանաց գյուղից եկածները: Կիրովաբաղում հաստատված դարաբաղցիները եւս հռչակված էին որդես հմուտ օղի ֆառողներ:

Ամռան շոգերին մարդիկ իրենց ժամանակն անց էին կացնում դրսում: Նրանք խնամով մաքրում էին փողոցի իրենց տան դիմացի հասվածն ու մաքրեց, նստում դուրս բերված սեղանների մոտ: Երբեմն ճաշում էին այնտեղ:

Կիրովաբաղցիները շատ հյուրասեր էին: Սիրում էին հյուրեր ընդունել եւ ողջ ընթացիկով հյուր գնալ: Մեծ շուքով էին անցկացնում հարսանիքները: Դրանք սովորաբար սկսվում էին երեկոյան ժամերին եւ շարունակվում մինչեւ լույս: Հարսանիքները սովորություն ունեին փայտի ծայրին նավթի մեջ թաթախված լաթեր ամրացնել ու վառել: Դա կոչվում էր «մաշալա»: Հարսանիքափորի ընթացի ժամանակ կրակում էին որսորդական հրացաններից:

Քաղաքում շատ սարածված էր աղավաղափայտությունը (դուրբազությունը): Ամենից շատ աղավաղներ (շուրջ 100 հաս) ուներ Թոռնիկ փոս անունով մի հայ տղա, իսկ Չոլախ Կոլիկին էին դասկանում ամենից ավելի երկար սարածություններ թռչող աղավաղները: Նա աղավաղներ էր տանում Երեւան կամ Թբիլիսի, բաց թողնում եւ այնտեղից նրանք բարեհաջող վերադառնում էին իրենց բները:

Կռիլովի փողոցում աղյուս Կազակ փոս անունով մի հայ տղայի մոտ եւս աղավաղներ էի դասում: Մի անգամ իմ աղավաղներով բռնեցի թուրքերին դասկանող մի աղավաղ, որի դասճառով տեսություններ սկսվեցին: Ի վերջո, 12 աղավաղներ ստանալուց հետո եւս վերադարձեցի աղավաղում, իսկ հետո դարավեց, որ ոտներին ամրացված օղակները ոսկուց էին դասրասված:

Թուրքերը հարգանքով էին վարվում իրենց արհեստներով ու մասնագիտությամբ ճանաչված հայերի հետ: Կային հայ տղաներ, որոնցից թուրքերը դարձադես վախենում էին եւ խուսափում նրանց հետ ընդհարվելուց:

Թուրք տղաների հետ մեր ընդհարումների վայրը գետափն էր: Երբ գնում էինք լողանալու, թուրքերին դուրս էինք հանում՝ ասելով, որ նրանք կեղտոտ են: Նույնն էլ նրանք էին անում, երբ թվական գերակշռություն էին ունենում մեր նկատմամբ: Այդ ժա-



մանակ սկսվում էր ֆարակոծիկը: Քարերը նետում էին՝ ձեռքով կամ  
դարսահիկով (բարսուտով):

Կիրովաբադում ադրբեջանցիների թիվը հայերից մեծ չէր:  
Նրանք ավելացան հետագայում՝ ի հաժիվ գյուղերից եկածների:  
Թուրքերին մեծ անսխալ ճանաչում էին նրանց գլուխների եր-  
կարուկ, սեխածե սեսից: Քաղաքաբնակ ազերիները իրենց  
կուլտուրայով, նիս ու կացով ավելի բարձր մակարդակի վրա  
էին, քան գյուղից եկածները: Առաջիկաները միշտ արհամարհան-  
ով էին նայում գյուղացիների վրա:

Հայերը զբաղվում էին նաեւ ֆարսաւոթյամբ, հյուսնու-  
թյամբ, փականագործութայամբ: Նրանք հռչակված էին որոշել լավ  
ժինարարներ եւ հնուս երկաթագործներ: Ավսոնորոգման արհես-  
տը կարծես հայերի մեծաւոնորիւ լինէր: Թուրքերի մեջ քիչ էին  
արհեստավորները, նրանց հիմնական գործն առեւտուրն էր: Չնա-  
յած ճնշումներին, հայերն իրենց ընդունակությունների եւ կազ-  
մակերջական բնասուր շնորհիւ շնորհիւ կարողանում էին  
բարձր դասերի հասնել՝ դառնում էին հիմնարկների տեսեր,  
ձեռնարկությունների վարիչներ, գործարանների գլխավոր ինժե-  
ներներ:

Քաղաքում կար հայկական հինգ միջնակարգ դպրոց, որոն-  
ցում սովորող աւակների թիւը անցնում էր հազար հոգուց:  
1874 թվականից սկսած զանձակում լույս են տեսել հայերեն թեր-  
թեր ու ամսագրեր (առաջին դարբերականը «Հայկական աւ-  
խարհն» էր): Եւ դպրոցական էի, երբ տղան էր «Կոմունիստ»  
թերթը (իմ հասակակիցն էր, լույս տեսավ մինչեւ 1953 թվականը):  
Մեր ֆաղաֆն ուներ հայկական թատրոն, որը փակվեց 1949 թվա-  
կանին: Ադրբեջանցիներն անում էին ամեն ինչ արգելակելու մեր  
ազգային կյանքը, զրկելու մեզ մշակութային հիմնարկներից: Այդ  
ֆաղաֆականությունը տարվում էր Ադրբեջանի բոլոր հայաւոս

## ՎԱՅԱՆ ՔԵՌԻՆ ԵՎ ԳՐԻՇԱՅԻ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ

Գանձակի «Եղիցի դուռ» տեղամասում Վահան ֆեռին նոր  
հարմարավէտ խանութ էր բացել, որտեղ հիմնականում տեղա-  
կան թունդ գինի եւ օղի էին վաճառում: Ի դեպ, զանձակցիներն  
առավելադէս գինի էին խմում:

Քաղաքում տեղակայված զինվորական շաք ստորաբաժա-  
նումներ կային: Այդ դասձառով ավսոկայան էին սարքել, ուր  
զինվորական խանութների համար տարբեր տեսակի ադրան-  
ներ էին բերում հասկադէս Վրաստանից: Ավսոկայանի ավսո-  
վարորդներից մեկն էլ Գրիշան էր, որ հետագայում դարձավ ավ-  
սոկայանի տէսը:

Սլացիկ բոյով գեղեցիկ մի տղա էր Գրիշան: Չիմվորական  
ժառայությունից նոր էր վերադարձել: Վահան ֆեռու հետ շաք էր  
մտերմացել, եւ հաձախ իրար օգնում էին:

Ադրանք բերելու համար, երբ մի անգամ Վրաստան էր գնա-  
ցել, այնտեղ ժանոթացել էր մի վրացուհու հետ: Շուտով դարձ-  
վեց, որ նա սիրահարվել է աղջկան եւ հանուն նրա դաստաս է  
կյանքն էլ տալու: Նախադաստասվեցին Վրաստան գնալ՝ աղջ-  
կա ձեռքը խնդրելու: Ի դեպ, աղջիկը՝ Թամարը, միշտ նամակներ  
էր գրում, թէ ծնողներն իրեն ուզում են ամուսնացնել Թբիլիսիի  
մանկավարձական ավարտած մի վրացու հետ:

Եվ ահա, մի օր Գրիշան մոր հետ այցելում է Վահան ֆեռուն  
եւ երկուսով խնդրում են իրենց հետ գնալ Թբիլիսի՝ խնամախոս:  
(Գրիշայի հայրը գոհվել էր Մեծ հայրենականում): Վահան ֆեռին  
ափսոսանով ասում է, որ ինքն ուրախությամբ կգար, սակայն,  
տարիքն առած մարդ է, հենակներով է տարժվում, երկու անգամ  
չի կարող Թբիլիսի մեկնել:

- Այս անգամ առանց ինձ դուք գնացեք, իսկ հարսանիքին  
անդայման կգամ, - եզրափակում է նա:

Եվ հինգ բարեկամ-հարազատներով Գրիշան ուղեւորվում է  
Վրաստան՝ Թբիլիսիից 20 կմ հեռավորությամբ զտնվող մի գյու-  
ղից աղջկա ձեռք խնդրելու:

Աղջկա ծնողները հարմարավէտ սենյակներով տուն ու խա-  
ղողի մեծ այգի ունեին: Տարեկան մոտ 10 տոննա գինի էին ստա-  
նում իրենց խաղողայգուց: Գրիշան իսկույն դուր եկավ աղջկա  
հորը, եւ նա հյուրերին լավ ընդունելություն ցույց տվեց: Խոստո-



վանեց, թե չի դասկերացրել, որ Գրիգորյան աշխարհայեցողությունը հաճելի երիտասարդ է: Պարզ դարձավ, որ աղջկան վրացու տալու իր մտադրությունն արդեն փոխել է:

Երեք օր օտարոճակ հյուրերին բաց չէին թողնում: Հյուրասիրությունների ծայրը չէր երեւում, համընդհանուր ուրախ տրամադրություն էր տիրում, սակայն աղջկա հայրը դժգոհ էր, որ հյուրերը լավ խմել չգիտեին:

- Եթե հարսանիքին մարդավարի խնդիրներով չգաք, աղջկաս ուսիր ձեր երկիրը չի մտնի,- վերջում հայտարարեց աղջկա հայրը:

Գանձակ վերադառնալուց, Գրիգորյան ամեն ինչ դասնեց վահան ֆեռնու: Վեց ամիս հետո, երբ դիտարկեց մեկնեցին հարսին բերելու, Վահան ֆեռնին մի ցուցակ մեկնեց Գրիգորյանին եւ ասաց. «Ես մարդկանց մի շարքի առաջ կհրավիրես ինձ մոտ»:

Այդպես էլ արեցին եւ նշանակված օրը հարսանավորների 15 հոգիանոց խումբը ֆեռնի Վահանի գլխավորությամբ ուղևորություն վերցրեց դեղի վրաստան: Տասնհինգից տասը ֆեռնի Վահանի ցուցակի մարդիկ էին՝ հայտնի ուսող-խմողներ: Խմբի մեջ անուշաբույր առանձնանում էր ֆեռնի Վահանը՝ բեղ-մորուրով հարթ-թանդան մի տղամարդ, անբաժան հենակներով:

Երբ հարսանիքն ավարտվեց, որ ֆեռնի Վահանի դուստր քաղցրահասակ ու հաղթանակալի տղամարդ վրացիների մեջ էլ չկան: Ինչ որ է: Հյուրերին դասվով ընդունեցին եւ հրավիրեցին տուն, որի դռան մոտ մի վրացի էր կանգնած՝ մոտ 2 լիտրանոց գինով լի ղողը ձեռքին: Ով կարողանում էր մինչեւ վերջ խմել, անցնում էր աջ սենյակը, ով չէր կարողանում խմել՝ ձախ սենյակի հյուրերի շարքում էր տեղ գրավում: Քեռի Վահանն իր 10 ֆանոց մեկական ղող սվեցին: Հյուրերի թիվումն էր յուրաքանչյուրին կես լիտր կենցաղից հետո, հասուկ մարդիկ իսկույն բերնեբերան լցնում էին ղողերը եւ ուշադիր հետեւում, որ մինչեւ վերջ խմեն: Կիսա-դռնա խմողները տուգանվում էին երկու լիտրանոցով...

Հարսանիքները, թվով 40 հոգի բոլորն էլ բարձրահասակ, կարճաթուկ մարդիկ էին եւ տեղ էին գրավել աջ սենյակում: Ու մանր հայերեն լավ գիտեին եւ աշխարհայեցողական կասկածներ էին անում ֆեռնի Վահանի խմբի հետ:

Հարսանիքը, որ սկսվել էր երեկոյան ժամը 10-ին, դիտարկություններ մինչեւ լուսաբաց ժամը 6-ը: Թամադան, հաղթանակալի մի վրացի, Գրիգորյան եւ հարսանցու թամադի կենացներով սկսեց.

հետ ծնողների, հարազատների կենացը խմեց, խմեց երկու եղբայր ազգերի բարեկամության կենացը, առանձին խմեց հայերի եւ վրացիների համար ամենադժոխքն ու սխանչելի մարդու՝ Սաթաթ-Նովայի կենացը...

Իսկ հարսանավորների թիվումն էր կանգնածները նույն լիտրությամբ հետեւում էին հարսանավորներին, լցնելով բաժակները: Յուրաքանչյուրը բակ դուրս գալու իրավունք ուներ միայն մեկ անգամ, բայց այդ դեղինում նա նախադաս դիտարկեց հաջորդ կենացի կես լիտր գինին:

Հարսանիքը մոտենում էր ավարտին, երբ մասուցարանը ձեռքին ներս մտավ գեղեցիկ մի վրացուհի: Մասուցարանում ոսկյա մի փոքրիկ ղող կար եւ հսկա մի այլ ղող: Մեծ ղողի մեջ երեք լիտր գինի լցրին եւ, դիմելով հյուրերին, թամադան ասաց, որ ով այդ գինին մի շնորհ խմի, աղա ուղես նվեր կստանա փոքրիկ ոսկյա ղողը: Իսկ ով չկարողանա մինչեւ վերջ խմել, որդես տուգանք դիտարկված ոսկյա ղողի գինը, հազար ռուբլի (այն ժամանակ մոտ 1000 դոլար):

Հյուրերը բոլորն էլ օրջվեցին դեղի ֆեռնի Վահանը, իսկ վերջինս, թե՛ «Այ լակոսներ, խի դուր չեմ կարող խմել»: «Քեռի Վահան, կարող եմ, բայց ունի 100 % է»,-ասացին նրան:

Երբ մասուցարանը ձեռքին գեղեցիկ վրացուհին մոտեցավ հյուրերին նրան մասնացույց արեցին ֆեռնի Վահանին, որը վեր կացավ, փառահեղ հասակով մեկ կանգնեց, հենակները դեմ սվեց կրճատակին եւ, զրդանից Նիկոլայ թագավորի ժամանակներից երկու ոսկե դրամ հանելով, դրեց մասուցարանի մեջ:

Թամադան կրկին հիշեցրեց, որ եթե հյուրը մի շնորհ չկարողանա մինչեւ վերջ խմել 3 լիտր գինին, ինքը մի շնորհ կխմի եւ երկու ոսկե կվեցնի: Հետո էլ զգուշացրեց, որ ոչ մի կաթիլ չդիտարկի թափվի գեսնին, մի ֆանի կաթիլ կարող է ընկնել միայն բեղերին:

Քեռի Վահանը հանդիսավոր վերցրեց ղողը, նայեց դարունակությանն ու տարավ դեղի բերանը: Նվագախումբը վրացական ֆայլերգ սկսեց, իսկ բոլոր հարսանավորները կանգնած, շուրջները դիտարկեց, նայում էին ֆեռնի Վահանին: Միայն 10 հյուրերն էին հանգիստ ու անվերջ նայում իրենց ավագ ընկերոջը:

Քեռի Վահանը գինին մինչեւ վերջ խմեց, ձեռքով բեղերը սրբեց, որ ոչ մի կաթիլ չընկնի գեսնին: Թամադան, որ ակնհայտորեն չէր սղասում նման բան, զուրկացվել էր եւ դարձ էր, որ կասարվա-



ծից շատ դժգոհ էր, որովհետև այդ ոսկե ղողզն իր առուուղադից մնացած նվեր էր:

Վերջապես նա գրդանից 1000 ռուբլի հանեց եւ դրեց մատուցարանի մեջ, իսկ ոսկե ղողզը խոթեց իր գրդանը: Մեծ իրաւանցում բարձրացավ: Քեռի Վահանը հրաժարվեց վերցնել փողերը, իսկ հյուրերը դահանջում էին, որ դայանաւորվածութեան համաձայն, թամադան ոսկյա ղողզը տա հաղթողին: Թամադան քեռի Վահանից ներողութիւն խնդրեց, ասելով, թէ մտնով չի անցել, որ նա մի շնչով կարող է խնել 3 լիտր գինին:

Սեղանավոր վրացիների կեսը ձայն չէր հանում, իսկ մյուս կեսը նույնպէս դահանջում էր, որ նա ղողզը նվիրի քեռի Վահանին: Երբ իրադրութիւնն ավելի լարվեց, աղջկա հայրը խոսք խնդրեց, թամադային նախաժեց տղամարդու խոսքը դրժելու համար եւ քեռի Վահանին նվիրեց ղողզը: Բայց կախարած արծաթյա մի ղողզ, որը մեծութեամբ ու արժեքով չէր գիշում ոսկյա ղողզին:

Քեռի Վահանը սիրով ընդունեց արծաթյա գեղեցիկ նվերը, իսկ իր զույգ ոսկե դրամները նվիրեց նորադասակներին՝ Գրիգորին ու Թամարին:

Հարսանիքը վերջանում էր արդեն, երբ հյուրերից մի քանիսը մոտեցան թամադային, առաջարկեցին գրագ գալ, եթէ 3 լիտր գինին իրենք խնեն՝ թամադան 1000 ռուբլի է տալու, եթէ չխնեն՝ իրենք են 1000 ռուբլի վճարելու թամադային: Վերջինս համաձայնեց, սակայն, երբ քեռի Վահանի քաջերից երեքը դատարկեցին 3 լիտրանոց ղողզը եւ թամադան 3 հազար ռուբլի տարվեց, քեռից վեր կացավ ու դիմեց տանտիրոջը. «Բասոնո, էս կոկորդիլոսները որտեղի՞ց են խնամի վերցրել...»:

Անցան տարիներ: Գրիգորն ու Թամարը հաճախ էին մեկնում վրասան, այնտեղից գինի բերում, իսկ քեռի Վահանը վաճառում էր: Բայց ամեն անգամ, երբ վրացիները տեսնում էին նրանց, միայն քեռի Վահանից էին խոսում եւ մի շնչում 3 լիտր գինի խնող նրա քաջերից...

## ԲԱՂՐԱՄՅԱՆԸ ԵՎ ՉՈՒՅԿՈՎԸ ԿԻՐՈՎԱԲԱԴԴԻՄ

1956թ. ԽՍՀՄ զինված ուժերը ղեկ է գործադրութիւններ անցկացնելին Ադրբեջանում: Այդ նոյաւակով Կիրովաբադ էին ժամանել գործարարներ Գ. Բաղրամյանը եւ Վ. Չուլկովը:

Կիրովաբադի հայկական թաղամասի «Եղեցի դուռ» կոչվող տեղամասում ամեն օր բազմամարդ էր: Այդտեղ էին գտնվում բոլոր խանութները, դուրակը, հանգստի տունը, կինոյի շէնքը, ճարտարանները, եկեղեցին եւ, իհարկե, Վահան դայու կրթակը, որը Նիկոլայ 2-րդի ժամանակից էր մնացել: Այդտեղ նա վաճառում էր ծխախոտ, շաքար, օղի, գինի եւ ուրիշ այլ ապրանքներ: Վահան դայու կրթակի մոտ մի փոքր խանութ կար որն ընդունում էր համալսարանի ջրերի, լիմոնադի եւ ուրիշ ըմպելիքների դատարկ շէնքեր: Այս խանութում էլ Ղահրաման քեռին աշխատում էր, որը մարտի Բաղրամյանի մոտիկ բարեկամն էր: Նշված վաճառատան մոտով անցնելիս, Բաղրամյանը եւ Չուլկովը կանգ են առնում: Բաղրամյանը, մոտենալով Ղահրաման քեռուն, գրկախառնվում է նրա հետ ու մի ճամդուկ հանձնում քեռուն:

Այդ նույն ժամանակ Վահան դային, որը հենակներով էր (մի ոտի թաթը չկար), ինքն էլ մոտենում է Բաղրամյանին եւ գրկախառնվում: Մարտի 2-րդը հուզված հանում է գրդանից 100 ռուբլի ու տալիս նրան: Վահան դային հրաժարվում է փողը վերցնել, դատարկեցնելով, որ ինքն աղքատ չէ, այլ նրա բարեկամ Ղահրամանի մոտ ընկերն է, եւ մոտեցել է՝ նրանց տուն հրավիրելու նոյաւակով: Նույն բանը Ղահրաման քեռին էլ է ղոնդում:

Բաղրամյանը չուզեցնալով հրավերը մերժել, խոստանում է երեք օրից հետո Չուլկովի հետ միասին հյուրընկալվել նրանց տանը:

Ասում էր արդեն, Վահան դային, որի տունը գտնվում էր Չափարիձեի փողոցի ներքին մասում ու ուներ մոտավորապէս 2 հեկտար խաղողի բաղ, լավ գինի էր փառել:

Ամբողջ ֆաղաքը դրդում էր, թէ Հովհաննէս Բաղրամյանը հյուր է գնալու քեռի Վահանին: Շատ լավ մարդ էր նա, հյուրասեր, չֆաղորներին օգնող: Սիրում էր թղթախաղը: Նրան բոլորը հարգում էին, ասածն օրեք էր բոլորի համար, ուներ 8 երեխա:

Վահան քեռին սկսում է նախադատարարվել հյուրերին արժանավայել ընդունելու համար: Հրավիրում է ֆաղաքի աչի ընկած մարդկանց ու լավագույն երաժիշկներին՝ շուրջ 500 հոգու:



Որդեսպի 500 հոգին սեղավորվեին իրենց բակում, Վահան ֆեռին խաղողի այգու մի մասը ֆանդել էր սալիս: Մեր տունը մոտ էր Վահան ֆեռու տանը: Մենք ընթացիկով մոտիկ էինք, ուստի ես ամբողջ օրը օգնում էի նրանց: Իմ հիմնական անելիքը ըստ ցուցակի բոլորին գգուցացնելն էր, որդեսպի ներկա լինեն ժամը 19.45-ին, որովհետև Բաղրամյանին հյուր է կանչել ժամը 8-ին:

Ուղիղ 8-ից 15 րոպե դալկաս բոլորը նստած էին սեղանների մոտ, իսկ նվագողները, մոտավորապես 30 հոգի, առանձին նստած նվագում էին հայկական սարբեր մեղեդիներ: Վահան ֆեռու տղաները խորոված էին անում: Հանդիսատեսից «մանդալի» երկարությունը մոտ 50 մետր էր:

Այդ օրը Գանձակում տոն էր ամբողջ հայության համար, մարդիկ հավաքվել էին փողոցում, որդեսպի տեսնեն Բաղրամյանին: Ժամը 8-ին հյուրերը զինվորական ճեռությամբ կանգնեցին Ջափարիձեի փողոցում, Վահան ֆեռու տան դիմաց: Հյուրերին ընդունեցին Վահան ֆեռին, Ղահրաման ֆեռին, Գանձակի ֆահանգն էլ մի ֆանի դղրոցի սնուցիներ: Երաժիշտները նվագում էին դարեղանակներ, իսկ նստածները ոտքի կանգնած «ուռա» էին գոչում: Պահակախումբը օրջադատել էր ամբողջ բակը եւ մայրում էր, թե ինչդեպ երաժիշտները բոլորը միասին հայկական ֆայլերգեր են նվագում: Վահան ֆեռին 10 սեղ էր դադարել հյուրերի համար, իսկ մեջքեղի աթոռը մի ֆիչ բարձրացրել էր, որդեսպի Բաղրամյանն այդտեղ նստի: Մեծ զորավարը, սակայն, խնդրեց նրան բոլոր աթոռները հավասարացնել եւ նրա խնդրանքին իսկույն կատարվեց: Սեղանը տրամադրվում էր առատությունից, որոնց մեջ արֆայական, իհարկե, Վահան ֆեռու ֆաշած սեւ գինին ու օղին էր, որոնք մասուցվում էին 3-4 լիտրանոց գրաֆիններով:

Երբ թամադան խոսում էր, բոլորը համակ լսում էին, ճանձի սզոցն անգամ չէր լսվում: Չույկովը Բաղրամյանին այդ կադակ-նապառնալու ասաց. «Вот такая дисциплина у Вас за столом, а у нас за столом все говорят, и у нас тамды нет»: Երբ բաժակ բարձրացրին խմելու հայ ժողովրդի հոյակապությունը հիմնականում միասին խմել: Այդդեպ էլ արին: Երբ Բաղրամյանն ուզում էր դասախոսական կենաց ասել, Վահան ֆեռին ընդհատեց նրան ներողություն խնդրելով եւսասաց.

- Սոխատե, ես դեռ Ձեր կենացը չեմ խմել:

Ամենահետաքրքիրը, սակայն, հետո էր. Վահան ֆեռին կանչում էր ավագ որդուն, դասվիրում գինի ու մի շամփուր խորոված բերել: Որդին սկուսեղի վրա բերում էր մի մեծ գրաֆին գինի (4 լիտր սարողությամբ) եւ մի շամփուր խորոված: Վահան ֆեռին վեր է կենում, կանգնում, հենակները ձեռքերին դեմ սալիս ու գրաֆինը բարձրացնելով, ասում. «Ձեր երկուսի կենացն այս գրաֆինով ու մի շամփուր միսի խմեն»: Խմելու ժամանակ նվագողները ֆայլերգ էին նվագում:

Ժողովուրդը կանգնած նայում էր նրան: Չարմացած ու հիացած նայում էին նաեւ Բաղրամյանն ու Չույկովը: Մինչ Վահան ֆեռին վերջացնում էր գրաֆինը եւ անցնում մի շամփուր խորովածին, բոլորը կանգնած ծափահարում էին:

Այնուհետեւ խոսք խնդրեց Բաղրամյանը: Նա խորին շնորհակալություն հայտնեց Վահան ֆեռուն ու ամբողջ Գանձակի ժողովրդին, եւ խոստացավ կրկին Կովկաս գալուց, անդաման հյուրընկալվել Վահան ֆեռուն: Հետո խոսք խնդրեց նաեւ Չույկովը, խոստացավ, որ երբ Բաղրամյանն իրեն առաջարկել էր հյուր գալ Վահան ֆեռուն, ինքն առարկել էր, չցանկանալով ներդրություն սալ նրանց: Բայց երբ տեսավ Գանձակի հայության ուրախությունն իրենց գալիսյան առթիվ, համոզվեց, որ ժողովուրդն իրոք սիրում էր հերոսներին: Նրան հիացրել էր Վահան ֆեռու ֆանասասիկ խմելը մի շամփուր:

- Ես ոչ մի սեղ այսֆան ուրախ չեմ եղել, ինչդեպ այսօր: Մինչեւ կյանքիս վերջը չեմ մոռանա ձեր սրանց հյուրասիրությունը, եւ իհարկե, Վահան ֆեռու ձեռքով դաստասած գինին ու օղին:

... Անցան տարիներ: Վահան ֆեռին հաճախ հյուրեր էր հավաքում եւ Բաղրամյանի ու Չույկովի կենացը խմում: Խանլարի օրջանում կա մի սուրբ վայր, որը «Պանդ» են անվանում: Մի անգամ 80-ն անց Վահան ֆեռին այնտեղ մի ֆանի ոչխար մասաղարեց եւ հենց այնտեղ էլ, սարի գլխին, մահացավ:

Երբ դազաղը իջեցնում էին Գանձակի գերեզմանոց, թամադան մի ցավակցության հեռագիր կարդաց բարձրաձայն: Այն ուղարկել էին մարտիկներ Բաղրամյանը եւ Չույկովը:



## ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ ԿԻՐՈՎԱԲԱԴԻ ՄԱՐԶԱԴԱՇՏՈՒՄ

Չայերի եւ թուրքերի հարաբերությունները հասկառու լարված բնույթ էին ստանում ֆուսքուլային խաղերի ժամանակ: Սովորաբար մարզադաշտ էր գալիս ազերիների ամենագեղեցիկ, կռվարար եւ ազգայնամուլ խավը, որն առիթ էր փնտրում իր թեմանական վերաբերմունքը ցուցաբերելու հայերի նկատմամբ: Բայց միտք չէ, որ այդպես էր: Ազերի ամբոխը կարիք ունի հրահրման: Եթե նրան վերելներից չեն հրահանգում, չեն դրդում ու ոգեցնում, նա նախաձեռնություն չի ցուցաբերում: Այդպես է եղել թե՛ Սունգայիթում եւ թե՛ այլ վայրերում: Իսկ երբ նրան դրդում են, առաջ թուրք ամբոխը երեւան է բերում իր գեներալի մեջ եղած գազանային բնազդները: Այդ տառիկն նրան հրահանգել ղեկ չէ, նա դասրաս է ամենավայրենի գործողությունների: Այդպես եղավ Կիրովաբադի մարզադաշտում 1959 թվականին:

Մարզադաշտը զսնվում էր հայկական թաղամասում: Թուրքերը գալիս էին այնտեղ առեւտուր անելու: Երբեմն մեծ չէին բողոքում, նրանք մեզ «կաշառում» էին կոնֆեսներով եւ իրավունք ստանում զբաղվելու առեւտրով:

Մինչեւ 1957թ. Կիրովաբադի «Սոլարսակ» ֆուսքուլային թիմի բոլոր խաղացողները հայեր էին: Մարզադաշտի սնորհներ էլ հայ էր՝ Ադերյան ազգանունով: Հետագայում միայն ֆուսքուլասների մեջ երեւացին նաեւ ադրբեջանցիներ:

1959թ. երեւանի «Սոլարսակը» եւ Կիրովաբադի «Դինամոն» մույն ենթախմբում էին: Վերջինիս ղեկավարությունը զսնվում էր Կիրովաբադի միլիցիայի վարչության տղես, գնդապետ Սեհսիեւի ձեռքով: «Դինամոն» երեւանում հյուրընկալվելիս տարաբնույթ էր կրել 1:2 հաշվով: Լուր էր տարածվել, թե իբր հայերը լավ չէին ընդունել նրանց, ուստի թուրքերը որոշել էին վրեժ լուծել Լենինականի «Շիրակից»:

Մեր ֆուսքուլասների դեմ խժոժությունների կազմակերպիչը գնդապետ Սեհսիեւն էր: Երբ միլիցիան է գործի գլուխ անցնում, առաջ հետեւանները դժվար չէր ղաակերացնել: Նախադաս նրանք այնպես էին արել, որ տոմսերի մեծագույն մասն ընկել էր թուրքերի ձեռքը: Չայերը, որ միտք ավելի մեծ թիվ էին կազմում մարզադաշտում, այդ անգամ ընդամենը 30 տոկոսն էին:

Խաղի երկրորդ կեսին, երբ հաշիվը 2:1 էր հոգուս «Շիրակի», թուրքերը սկսեցին փակոթել մեր ֆուսքուլասներին: Անսպասելի փոփոխություններ կարեւոր էր զգուցանել «Շիրակի» լավագույն խաղացողներից մեկի՝ կիսադաշտային Ժակ Սուփրիկյանի գլխին: Խաղը ընդհատվեց 10 րոպեով: Բժիշկներն օգնություն ցույց սկսեցին ժակին եւ նա վերականգնվեց գլխով դաշտ մտավ: «Շիրակի» շղաները ավելի ուժեղացրեցին իրենց գրոհները եւ հովհաննես Աբրահամյանը կարողացավ խփել երրորդ գոլը: Թուրք հանդիսականները կարծես դրան էին սղասում, նրանք լցվեցին խաղադաշտ եւ ուզում էին հաշիվը հարգար տեսնել հայ ֆուսքուլասների նկատմամբ: Այդ բանը չէին կարող հանդուրժել տրիբունաներում եղած հայերը, նրանք էլ նեղվեցին խաղադաշտ մեր ֆուսքուլասներին դաշտանելու համար: Կիրովաբադից հայերը «Շիրակի» խաղացողներին առաջինը կերպով հասցրեցին հանդերձարան: Այդ բանը չէր կարող դուր գալ միլիցիայի կողմից անընդհատ հրահրվող թուրք խուժանին, որը հարձակվեց հայերի վրա: Պարզվեց, որ թուրքերը մարզադաշտ են բերել որսորդական հրացաններ, ասրճանակներ, ինչպես եւ մեծ ֆանալային թիվերով ծողեր:

Ինչպես նեղի, մարզադաշտը հայկական թաղամասի մեջ էր եւ կռվի աղմուկից օրջակայքում եղած հայերը վազեցին ներս: Սկսվեց արյունալի ընդհարում: Մարզադաշտում զսնվում էին նաեւ հայ միլիցիոներներ, որոնք երբ տեսան, որ թուրքերը հայերի վրա կրակում են հրազենից, իրենց ասրճանակները սկսեցին մեզ՝ դաշտանվելու համար, բայց տայնանով, որ վերջում դրանք վերադարձնեն իրենց: Թուրքերի թիվը մեծ էր՝ շուրջ 10 000 հոգի, բայց մերոնց թիվը գնալով ավելանում էր: Մենք նեղը զցցեցինք նախահարձակ եղած թուրքերին, որոնք սկսեցին փախչել՝ ճանադարհին կոտորակներով հայերի դաշտանների առաջինները: Նրանք փախչում էին հինգ ուղղությամբ եւ նրանց փախուստի ճանադարհն անցնում էր հայերի տների արանքով: Չայ շղաները բարձրացել էին կտուրները եւ այնտեղից փակոթում էին փախչողներին: Բնական է, որ փակոթում մեծ մասամբ կոչում էին ազերիների գլուխներին եւ նրանք շատ վերաբերում ունեցան (ասում էին, թե նրանց վերաբերման թիվը հասնում էր 1000 հոգու):

Չայ կանայք, որոնք աշխատում էին Կիրովաբադի թուրքական մասում զսնվող տեխնիկ գործարանում, չէին կարողանում տուն վերադառնալ: Մենք զինված խմբեր կազմեցինք, մի ֆանի անգամ զնայինք այդ գործարանը եւ կանանց ուղեկցեցինք իրենց տները: Տար-



բեր գործերով թուրքական թաղամասում զՏՆվող երեք հայ կանայք ընկել էին բարբարոս անբոխի ձեռքը եւ զազանաբար սղանվել:

Գիշերվա ժամը 12-ին հայերը եւ թուրքերը, կենտրոնացած թաղամասերում, միմյանց վրա կրակում էին ուսուրդական հրացաններից ու ասրճանակներից: Յետո զորքեր բերվեցին, որոնք սանկերով փակեցին ճանաղարհներն ու կամուրջները: Կրակը դադարեց: Սղանվել էր 20 հոգի, որոնցից 11-ը հայեր էին, մեծ մասամբ կանայք:

Քաղաքում ծայր ասիճան լարված վիճակ էր: Այն հայերը, որոնց աշխատանքները թուրքական թաղամասում էին, մեկ շաբաթ աշխատանքի չզնացին: Թուրքերն էլ չէին գալիս հայկական կողմում զՏՆվող հիմնարկները: Կառավարության որոշմամբ հանձնաժողով ստեղծվեց՝ ազգամիջյան այդ ընդհարման լուրջ ճառներն ու հետեւանքները սուղելու համար: Հանձնաժողովի մեջ մտնում էին մեկական հայ, աղբերջանցի եւ ռուս: Սկսվեցին բնություններ: Մի ֆանի հոգի ձերբակալվեցին: Քաղաքի հարկերը ուղարկեց աղակերտների, որոնք ջարդվածների փոխարեն նոր աղակերտներ գցեցին: Դասավարությունը ընթացավ փակ գաղտնի դրամներով: Աղբերջանական իշխանությունները չէին ուկերող ձգտում էին թափանցել այդ: Ձերբակալված հայերն ու աղբերջանցիներն ազատ արձակվեցին: Իսկական մեղավորներն, իհարկե, մնացին անդաժի:

Այդ դեպքերից հետո Կիրովաբադում հայերի ու թուրքերի հարաբերությունները խիստ լարվեցին: Հայ միլիցիոներները, որոնք ընդհարման ժամանակ դաժարանք էին հայերին, ազատվեցին աշխատանքից: Նրանց փոխարեն ընդունվեցին թուրքեր: Համաժամանակ կերտվում էին սկսեցին հեռացնել դեկավար դաժարանքներից: Սկսվեց հայերի գաղթը Կիրովաբադից: Նախկինում էլ հայերը հեռանում էին զանազան, բայց այժմ դա ընդունեց զանգվածային բնույթ: Կիրովաբադի հասոցաշինական գործարանի դիրեկտորը եւ գլխավոր ինժեները հայեր էին: Նրանց հեռացրեցին աշխատանքից: Նրանք մեկնեցին Հայաստանի Արթուրյան ֆաբրիկա եւ այնտեղ հիմնադրեցին նման մի գործարան: Դրանից հետո 2000 հայ բանվորներ մեկնեցին Արթուրյան՝ աշխատանքի ու ընդմիջեց բնակության:

Կիրովաբադի միլիցիայի 2-րդ բաժանմունքի աշխատակիցների 90 տղոսը, ինչդեռ եւ ողեսը, հայեր էին: Բոլորին ազատե-

ցին աշխատանքից եւ նրանց փոխարեն ընդունեցին աղբերջանցիներ: Քաղաքում խիստ մեծացավ գործազուրկ հայերի թիվը: Եկեղեցու մոտ հայ արհեստավորները զանազան մանր գործեր էին անում, բայց ֆաղաֆային իշխանությունները զատում անունով մի ազգերի միլիցիոներների լիազոր էին նշանակել, որը հարկեր էր վերցնում այդ խելոճ մարդկանցից: Ով չէր տալիս, 15 օրով բանտ էր նստեցնում: Բոլորը վախենում էին նրանից:

Այդ ժամանակ ես արդեն սովորում էի Ստեփանակերտի գյուղատնտեսական տեխնիկումում: Մի անգամ եկել էի Կիրովաբադ եւ ուշ երեկոյան հանդիպեցի այդ զատմունք: Նա ռեսուրսանից խմած դուրս եկավ եւ հայիտյուն էր հայերին: Ստեցա նրան ու հարցրեցի, թե ինչու՞ է հայիտյուն: Կռիվ սկսվեց, մոտ կես ժամ նրան լավ ծեծեցի, զցեցի փողոցի եզրով հոսող առվի մեջ ու հեռացա: Նրան տարել էին հիվանդանոց, դարձվել էր, որ ձեռքը եւ ոտքը կոտրվել էր: Մոտ վեց ամիս աշխատանքի չեկավ: Հայերը լուր էին տարածել, թե խմած դուրս է եկել ռեսուրսանից եւ ընկել առվի մեջ: Դրել էին նրան աշխատանքից հեռացնելու հարցը, բայց նա կաշտառով մի կերտ մնացել էր դաժարանում: Դրանից հետո նա «խելոքացել էր» եւ ձգտում էր հայերի հետ լավ հարաբերություններ դաժարանել:

## ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏՈՒՄ

1957թ. ընդունվեցի Ստեփանակերտի գյուղատնտեսական տեխնիկում: Պեսք է ասեն, որ տեխնիկումը լավ կրթություն էր տալիս: Դասախոսներից մի ֆանիսը արտասահմանում (Գերմանիայում) էին սովորել եւ աչքի էին ընկնում իրենց գիտելիքներով ու բացառիկ բարեխղճությամբ: Տեխնիկումը մի փոքրիկ հողակտոր ուներ, որտեղ աշխատելով՝ մենք գործնական գիտելիքներ էինք ձեռք բերում: Շատ լավ բերք էին ստանում, որը բավարարում էր մեր դաժարանքները, իսկ մի մասն էլ տանում էին շուկա: Տեխնիկումի սնուցումը էր թեւան Ջավադյանը, իսկ գյուղատնտեսության բաժնի վարիչը՝ Բարսեղ Բարսեղյանը: Մեր տեխնիկումի ուսումնական հողամասի բերքով մենք մասնակցում էինք Մոսկվայի գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին:

Մարտակերտի օրջանում բանբակ էին մտակում եւ բերհապարհի ժամանակ մտադաժ աշխատող ձեռքերի խիստ դա-



կաս եր զգացվում: Ստիպած էին լինում դորոցականներին էլ ներգրավել այդ գործի մեջ: Բայց մեզ՝ հայ ուսանողներին, բամբակ հավաքելու համար ամեն սարի սանում էին Ադրբեջանի Երջանները: 1958թ. մեզ տարել էին Բարդայի Երջանի «Բակինսկի բարոջի» սովխոզ: Ինչդեռ մյուս վայրերում (Ժղանովի Երջանում), այնպես էլ այստեղ մենք ընդհարումներ էինք ունենում ազերի լակոսների հետ: Ստեփանակերտում էլ նման կռիվներ հաճախ էին դաստիարակներ: Ադրբեջանցի սարքեր առիթներով թուրքեր էին գալիս Ստեփանակերտում և իրենց Երջանի էին դաստիարակներ: Սենք էլ ծեծում էինք նրանց: Այդ ընդհարումների ժամանակ մեզ օգնում էին Ստեփանակերտում բնակվող ադրբեջանցիները, որոնք չէին սիրում վայրենի ադրբեջանցիներին:

«Բակինսկի բարոջի» սովխոզում մեզ հետ էին մեր սեխնիկների աղջիկները: Թուրքերը անդաստան ծեծելով վիրավորում էին նրանց: Մի անգամ մեկը եկել էր ծիծառ և լկտի առաջարկություններ էր անում մեր աղջիկներին: Մենք բռնեցինք նրան, վայր գլորեցինք ծիծառը և մի լավ ծեծեցինք: Չին խլեցինք նրանից: Նա գնաց, հավաքեց 10 հոգու և եկավ այնտեղ, որտեղ մենք բամբակ էինք հնձում: Մերոնք կրկնակի Երջան էին նրանցից և կարողացանք, ինչդեռ հարկն է, ծեծել նրանց: Դրանից հետո նրանք այլևս չէին համարձակվում երեւալ մեր աչիքին:

## «ՂԱՐԱԲԱՂ» ՖՈՒՏԲՈՒԼԱՅԻՆ ԹԻՄԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

Կիրովաբադում ազատ ժամերս ամբողջովին սրամադրում էի ֆուտբոլին: Խաղում էի բակային թիմերում, հետո ընդգրկվեցի ֆադաի դասանեկան հավաքականի մեջ, մի ֆանի անգամ երբ սեղափոխվեցի Ստեփանակերտ, ինձ հիշում էին Բաբկի մրցումներից, ուստի հրավիրեցին դաստիարակների: Հետո դարձա Ղարաբադի հավաքականի անդամ: Խաղում էինք գլխավորապես ադրբեջանական թիմերի հետ:

Պե՛տ է ասել, որ ազգային խտրականությունն առավել բացահայտ կերպով դրսևորվում էր սպորտի բնագավառում: Ադրբեջանցի դասավորներն ամեն ձեւով դաստիարակում էին իրենց

## ВОТ КТО БУДЕТ ОТВЕЧАТЬ ПЕРЕД АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ И АРМЯНСКИМ НАРОДАМИ ЗА КАРАБАХСКУЮ ТРАГЕДИЮ

**МАНУЧАРОВ АРКАДИЙ МАНВЕЛОВИЧ.**

Входит в первую десятку поджигателей мира и спокойствия на нашей земле. Вдохновитель и организатор «Крунка». Должен был понести заслуженную кару за махинации, которыми так богата его биография, да благодаря влиятельным покровителям ускользнул, но, думается, ненадолго. Для удовлетворения непомерных амбиций создал «Президентский совет», в котором выбрал себя ни много, ни мало президентом. Сегодня «Аркаша-президент», как кличут его друзья-уголовники, похон пламов новых провокаций, но мы хотим надеяться, что осуществить их ему не удастся.

**ԿՕՇԱՐՅԱՆ ՐՈԲԵՐՏ ՏԵՐԱԿՈՎԻՇ.**

Тщеславен, несмотря на молодость. Занимается коллекционированием должностей, некоторые из них сам придумывает. Например, он одновременно является председателем городского совета армянского Арцахского народного движения «Мнацум», депутатом Верховного Совета Армении, заместителем президента — Аркаши Манучарова по вопросам идеологии, членом правления АОД — тоже в Армении. Иногда именует себя секретарем парткома Каршелккооимбината.

На словах патриот Карабаха, но большую часть времени предпочитает разъезжать по стране, пытаясь везде представлять Нагорный Карабах и говорить от имени и по поручению карабахцев.

Злые языки утверждают, что он в душе «огнепоклонник», так как любит жечь на митингах газеты, предпочитает центральные, например, «Правду» с постановлениями Верховного Совета СССР и выступлениями М. С. Горбачева.

Պոլլանիչկո-Սաֆոնովյան կազմկոմիտեի արխիվից





# ВОТ КТО БУДЕТ ОТВЕЧАТЬ ПЕРЕД АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ И АРМЯНСКИМ НАРОДАМИ ЗА КАРАБАХСКУЮ ТРАГЕДИЮ

## БАБАЯН СЕМЕН АМАЯКОВИЧ.

Бывший председатель облисполкома. Очень любит находиться в центре внимания, но не любит работать. Доказательства? Пожалуйста. Жители Степанакерта, оглянитесь вокруг, ведь это его стараниями городское хозяйство доведено до разрухи. Но Семен Амаякович — вовсе не проstack. За годы «карабахского конфликта» его личное благосостояние заметно возросло. По словам осведомленных людей, для себя он уже построил «персональный коммунизм». Мнит себя теоретиком. Является автором концепции невозможности совместного проживания армян и азербайджанцев на одной земле. Увлекается йогой, часто голодает, чтобы сбросить лишний вес. Сейчас это увлечение использует для того, чтобы набрать политический вес.

## АГАДЖАНИЯ РОЛЕС ГЕОРГИЕВИЧ.

Являет собой странное сочетание интересов: любит заниматься бухгалтерией (занимался в «Ога Элла Бидицага — Крунк») и военной подготовкой (заместитель президента Аркаши Манучарова по вопросам обороны). Правда, из-за финансовых махинаций единомышленники его уже близко к деньгам не подпускают. Обидевшись на них, решил заняться военными вопросами, тем более, что с детства любил швырять камни в проезжающие автомобили. Наверное, поэтому ему принадлежит диссертация на тему: «Кавонная война на дорогах Карабаха», защищенная в Ереване.

## ПЕТРОСЯН РАЗМИК АРШАКОВИЧ.

По его просвещенному мнению, нет другого пути решения «карабахского вопроса», кроме вооруженной борьбы. Очевидно поэтому занимается распространением и распределением оружия. Мечтает об атомной бомбе и баллистических ракетах, пока довольствуется мелочью, которой, однако, попадает под статью 202 УК Азербайджанской ССР (незаконное хранение оружия). Этот торговец оружием сочетает свою странную, мягко говоря, «общественную» деятельность со званием депутата Верховного Совета Армении.

Պոլյանիչկո-Սաֆրոնովյան կազմկոմիտեի արխիվից

թիւնրին խրախուսելով նրանց կոդսութիւնները, վայրենությունը եւ առիթ էին որոնում խստորեն դատելու մեզ:

Ադրբեջանում, ըստ վերադաս մարմինների որոշման, բոլոր ֆուսբոլային թիւների կազմում ազերիները ղեկս է կազմելին 70 %: Բայց ադրբեջանցիների մեջ խաղացողները շատ քիչ էին: Ֆուսբոլիստները, եւ ընդհանրապէս, սղորսի մյուս ձեւերի մարզիկները զլխավորապէս այլազգիներ էին ռուսներ, հայեր, հրեաներ, ուկրաինացիներ եւ այլն: Խանլար ֆաղափի թիւնը, օրինակ, 90 %-ով բաղկացած էր հայերից, ուստի նրանց չէին թողնում մասնակցելու դատարանական մրցումներին: Բացառություն արվում էր միայն Ղարաբաղի թիւնի համար, որը կազմված էր միայն հայերից: Այդուհանդերձ, ըստ որոշման, մեր թիւնի 1/3-ը ղեկս է բաղկացած լինել ազերիներից: Մի կողմից մարզկոմի առաջին ֆարսուղար Բորիս Կելուրկովը դաշտանցում էր, որ մեզ մոտ ինտերնացիոնալ թիւն ստեղծվել: Այդքան թուրք ֆուսբոլիստ զսնելը շատ դժվար էր: Այնուամենայնիվ մենք թիւն էինք ընդունել երեք ադրբեջանցի ֆուսբոլիստների: Նրանք հենց սկզբից դատարան էին մտնում: Վերադասների դաշտանցը ձեւականորեն կատարվում է: Դրանից մի ֆանի բողբ անց մենք այդ երեքին փոխարինում ենք հայերով, բայց դրանով մենք, փաստորեն, զրկվում էինք խաղի ընթացքում ֆուսբոլիստ փոխելու հնարավորությունից:

Երբ ես դարձել էի «Ղարաբաղ» թիւնի մարզիչ, դեմ չէի, որ մեր թիւնի կազմում ադրբեջանցիներ էլ խաղային, բայց այդուհիւ չկային եւ մենք ստիղված էինք անել վերը նշված ձեւով: Խաղի ժամանակ վնասվածք ստացած կամ խիստ հոգնած մեր ֆուսբոլիստները դատարան էին լինում մինչեւ վերջ:

«Ղարաբաղը» մասնակցում էր Ադրբեջանի առաջնությանը, բայց ֆանի որ մեր թիւնի կազմում համարյա բոլորը հայեր էին, մեզ Հայաստանից եկած թիւնի տեղ էին դնում եւ հարցնում, թե ինչու ենք մասնակցում Ադրբեջանի առաջնությանը: Ադրբեջանական թիւներն առանձնահատուկ վայրագությամբ էին խաղում մեր թիւնի դեմ, կռիվներ էին սարքում դատարան եւ նրանց կողմից կատարված դատարաններն ավելի շատ մեզ էին դատարանում:

Մի անգամ Ղուրա ֆաղափում հանդիպում ունեւին տեղի թիւնի հետ: Այդ ժամանակ «Ղարաբաղի» կազմում ընդգրկված էին Ստեփանակերտում ծառայող երեք ռուս զինվորներ՝ Գացալովը, Չեչուրկինը եւ Պանչենկոն: Նրանք լավ ֆուսբոլիստներ էին եւ մեր թիւնը նրանց կարիքն ուներ: Այդ ժամանակ (1961թ.) մեր թիւնը ըն-



թանուս էր առաջին սեղուն: Խաղից առաջ ղուրբացիները բռնել էին այդ ռուս զորաներին, դանակ էին ֆառել նրանց վրա եւ ասել էին, թե կնորթեն նրանց, եթե դաժժ մտնեն եւ խաղան իրենց թիմի դեմ: Տղաներից մեկի ձեռքին նրանք հարվածել էին դանակով: Ձիմվորներն այնքան էին վախեցած, որ ոչ միայն այդ օրը դաժժ դուրս չեկան, այլեւ ընդհանրապես հեռացան մեր թիմից:

Ղուրբայի թիմի հետ խաղը մենք ճախում էինք 1:0 հաշվով (գոլը եւ խփեցի): Ջզուսն էնիք, որ դասավոր ժարիկովը (նա բախվեցի ռուս էր) եւ եզրային ազերի դասավորները դաժժողանում էին ղուրբացիներին: Երբ հերթական անգամ դասավորը մեր դարձաւ սի ուղղությամբ ճուգանային հարված նշանակեց, ղուրբացիներից մեկը փաթաթվեց մեր դարձաւսադախին եւ բռնեց նրա ձեռքերը: Գնդակը մնավ մեր դարձաւսը եւ դասավորը հաշվեց այդ անարդար գոլը: Հաշիվը դարձավ 1:1: Իսկ երբ խաղի ավարտին մնում էր երկու բոլե, դասավորը 11 մետրանոց հարված նշանակեց ի վնաս մեզ եւ մենք դարձվեցինք 1:2 հաշվով:

Այդ խաղին մենք մեկնել էինք ավստրուսով եւ երբ խփել էինք առաջին գնդակը, թուրքերը ֆանդել էին այն կամուրջը, որով եկել էինք մարզադաժժ: Դա արված էր մեզ դախելու եւ հաշվեհարդար սեսնելու նդաժակով: Բայց, ֆանի որ խաղն ավարտվեց նրանց օգտին, ադա ֆաղաֆային իշխանությունները բեռնասար մեքենայով մարդիկ ուղարկեցին կամուրջը նորոգելու համար: Այդ մարդկանց գլխավորում էր Ղուրբայի ավստրազայի դիրեկտորը: Նա ասաց, որ իրենց ուղարկել է քջկոմի ֆարսուղարը: Նա մեքենայով գերաններ ու ճախակներ բերել սվեց: Երկու ժամում կամուրջը նորոգվեց: Շինարարներին օգնում էին նաեւ մեր ճղաները: Երբ ավարտեցին գործը, մեքենան մի կերով հրելով անցկացրեցինք նորոգված կամուրջով: Պարտությունը մեզ փրկեց ծեծվելուց, որը կազմակերպված էր ֆաղաֆի ղեկավարության կողմից:

1972թ. գնացել էինք Ասավրոդոլ՝ խաղալու ճեղի «Դինամոն» թիմի հետ: Մարզումների ժամանակ ինձ մոտեցավ մի լրագրող եւ ծրագիրը կազմելու համար խնդրեց հայտնել թիմի կազմը: Ես նրան թելադրեցի մեր ֆուտբոլիստների անուն-ազգանունները, եւ նա գնաց: Հաջորդ օրը լույս էր ճեքել այդ ծրագիրը, որի մեջ գրված էր, թե «Ղարաբաղ» թիմը ներկայացնում է Հայաստանը: Երբ վերադարձանք Ասեփանակերս, ինձ իր մոտ կանչեց ԼԴԻՄ-ի դեժական անվանագուրջան կոմիսիի դեժի ճեղակալ Համադր-

յանը եւ ցույց ճալով ծրագիրը հարցրեց, թե ով է ասել, որ դու ներկայացնում եք Հայաստանը:

Ես դաժասխանեցի, որ անճեղյակ եմ: Լրագրողի խնդրանքով ես սվել եմ միայն մեր խաղացողների անուն-ազգանունները եւ այսքանը: Մնացածն արել է նա: Երբ մյուս ճարի կրկին մեկնել էինք Ասավրոդոլ, մեզ մոտ եկավ այդ լրագրողը եւ դաժանեց, որ իրեն եւս կանչել են դեժական անվանագուրջան կոմիսիի ներկայացուցիչ մոտ: Հարցրել էին ֆուտբոլային ծրագրի մեջ եղած սխալի մասին: Նա ասել էր, թե սվալները սվել է մարզիչը եւ ինքը նկաժեղով, որ բոլոր խաղացողները հայեր են, կարծել է, թե «Ղարաբաղը» Հայաստանի թիմ է եւ այդդեժ էլ ճղագրել ծրագրի մեջ: Նա դնդել է, որ մարզիչը ոչ մի մեղք չունի, ինքն է դաժասխանաժու դրա համար:

## ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ ԹԻՄԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

1961թ. ընդունվեցի Երեւանի ֆիզկուլիստիստոս: Առաջին կուրսում սովորելու ժամանակ ինձ զորակոչեցին բանակ: Ակզբում ծառայում էի Բախվում, հետո ճարան Ասեփանակերս, այնճեղից էլ՝ Նախիջեւան: Վեց ամիս իսկական զինվորական ծառայության մեջ էի: Ասիժամաբար վարժվեցի բանակային կարգ ու կանոնին, ինչդեժ հարկն է ծանոթացա գեմֆի ճեակներին, հնժություն ձեռք բերեցի հրաժգության մեջ: Այդ ամենն ինձ հեժազայում ճաժ դեժ եկավ, երբ Արցախում սկսվեց ազաժազրական դաժեռազմը: Կես ճարի անց ինձ հրավիրեցին Անդրկովկասի զինվորական օկրուզի ֆուտբոլային թիմ: Դարձա հավախականի անդամ: Կիսադաժողան էի, բայց սիրում էի միանալ հարձակվողներին: Գոլեր էի խփում:

Անդրկովկասի զինվորական օկրուզի հավախական թիմի 22 ֆուտբոլիստներից 13-ը հայեր էին, որոնք բանակ էին կանչվել Հայաստանից, Վրաստանից եւ Ադրբեյջանից: Մարզիչը հանրահայտ Արժեն Ֆալյանն էր: Մեր թիմը երեք անգամ հանդիդում ունեցավ Բախվի «Նեւթիի» հետ, որն այն ժամանակ կրում էր «Նեւթյանիկ» անունը: Երկու խաղում մենք հաղթանակ ճարանք, երրորդն ավարտվեց ոչ ոքի արդյունքով: Թիմը մասնակցում էր ԽՍՀՄ առաջնությանը՝ ֆուտբոլային կոլեկիսիվների մեջ: Հաղթանակներ



սանելով մենք դուրս եկանք գավաթի եզրափակիչ: Մեր հակառակորդը Ռուսաստանի ֆեդերացիայի «Բելայա կալիսվա» թիմն էր, որին դարսվեցին 1:2 հաշվով:

Մասնակցում էին ԽՍՀՄ զինված ուժերի առաջնության խաղերին: Մեր թիմի հիմնական կազմում խաղում էին 8 հայ ֆուտբոլիստներ: Թիմի ղեկը էդուարդ Գրիգորյանն էր: Առաջին հանդիպումն ունեցանք Օդեսայում Ռոստովի բանակայինների հետ (մարզիչ՝ Վ. Մասլով): Խաղն ավարտվեց մեր օգտին՝ 2:0 հաշվով: Խաղին ներկա էր Օդեսայի զինվորական օկրուգի ղեկ, բանակի գեներալ Համազասո Բաբաջանյանը, որը դրանից շատ չանցած ստացավ մարտալի կոչում: Հաջորդ խաղից առաջ նա եկավ մեր հանդերձարանը: Տեսնելով, որ խաղացողների մեծ մասը հայեր են, նա մայր Գրիգորյանին ասաց. «Դու ի՞նչ է, «Արարատ» թի՞մն ես բերել»: Այդ խաղը մենք չսանուկ սվեցինք 1:2 հաշվով:

### ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՍԱՐՇԱԼ ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆԻ ՀԵՏ

1964թ. ծառայում էի խորհրդային բանակում: Անդրկովկասյան օկրուգի 4-րդ բանակի ֆոտբոլի թիմը, որի ավագն էի, օկրուգի առաջնությունում զբաղեցրեց առաջին տեղը: Մեր թիմի բազայի վրա էլ ստեղծվեց Անդրկովկասյան օկրուգի թիմը, որը միջին մասնակցեց ԽՍՀՄ զինված ուժերի առաջնությանը, որ տեղի էր ունենալու Օդեսայում: Թիմի 18 անդամներից 12-ը հայեր էին: Թիմի ղեկը նույնպես հայ էր՝ մայր էդուարդ Գրիգորյանը:

Առաջնության առաջին իսկ օրից բոլոր խաղերին դարձա՛նք մենք ներկա էր լինում Օդեսայի օկրուգի հրամանատար, բանակի գեներալ, հետագայում ԽՍՀՄ մարշալ Հ. Բաբաջանյանը:

Անընդմեջ երեք հաղթանակ տոներով, մեր թիմը մտավ եզրափակիչ: Եզրափակիչի ուղեգիր էր նվաճել նաև Օդեսայի թիմը: Վճռական խաղին մնացել էր 20 րոպե: Թիմի ղեկ է. Գրիգորյանը հանկարծ «զգաս» հրաման էր տալիս: Շրջվում էի տեսնում եմ ներս մտած Հ. Բաբաջանյանին: Նա «ազաս» էր տալիս, իսկ մայր Գրիգորյանը գեկուցում էր, թե ընկեր բանակի գեներալ, Անդրկովկասի օկրուգի ֆուտբոլային թիմը դարձրանք մեր խաղի: Հ. Բաբաջանյանը սեղմում էր մայր Գրիգորյանի ու իմ ձեռքը եւ ասում. «Այս ի՞նչ է մայր, դու «Արարատ» թի՞մն ես բերելու»:

«Ոչ, ընկեր գեներալ, ուղղակի մեր թիմից 12 հոգի հայեր են ամբողջ Անդրկովկասից», - դասասխանում է մայրը: «Ես կասակ եմ անում, ընկեր մայր», - ժողատու ասում է Բաբաջանյանը, - դարձա՞րեք ես եկել եմ ձեզ հաղորդելու, որ թեկուզ իմ թիմն է ձեզ հետ խաղում, սակայն ես ցավելու եմ այն թիմի համար, որն ավելի լավ կխաղա: Այնպես որ, մի հուսահատվե՛ք...»:

Դժվարին դայաբարում մենք դարձվեցինք 1:2 հաշվով: Սակայն 2-րդ տեղն էլ մեր թիմի համար մեծ հաջողություն է, իսկ մեզ հայերիս համար մյուս մեծ հաջողությունն այն էր, որ հանդիպել էինք հռչակավոր Համազասո Բաբաջանյանին:

### ՏԵՂԱՓՈԽՎՈՒՄ ԵՄ ԵՐԵՎԱՆ

Ձորացրվելուց հետո ինձ հրավիրեցին Նովոռոսիյսկի «Ցեմենտ» թիմը: Խաղում էի որդես կիսադասուցում, երբեմն էլ՝ աջ եզրային հարձակվող: Թիմը լավ խաղ ցույց տվեց եւ այդ տարի երկրորդ խմբում դարձավ Ռուսաստանի չեմպիոն: Ես որոշ վաստակ ունեցա այդ գործում, որովհետեւ մասնակցեցի բոլոր խաղերին եւ խփեցի 22 գնդակ:

Երբ Գրոգնիում «Արարատ» 2:1 հաշվով հաղթեց Ալմա Աթայի «Կայրաթին» ու մտավ բարձրագույն լիգա, Արսեն Ֆալյանը «Արարատ» բերեց Նովոռոսիյսկի «Ցեմենտի» հետ ընկերական խաղ անցկացնելու: «Ցեմենտի» մարզիչ Ասուդակովը, որը Մոսկվայից էր, հավաքեց տղաներին եւ դահանջեց լավ խաղ ցուցադրել: Խաղի ժամանակ զգացվեց, որ Գրոգնիում կայացած խիստ լարված ու դասասխանատու խաղից հետո «Արարատ» շատ հոգնած էր եւ լիցքաթափված: Իսկ մենք թարմ ուժերով ձգտում էինք աչքի ընկնել արդեն բարձրագույն լիգա անցած թիմի հետ մրցությունում: Մենք հաղթեցինք 3:0 հաշվով: Ես դարձա երկու գոլի հեղինակ:

Խաղից հետո Ա. Ֆալյանը վրոնին, Յունակուլովին, Վասուլյանին, որը ծնունդով Նովոռոսիյսկից էր, իսկ ծնողները գաղթել էին Տրադիգոնից, ինձ նույնպես կանչեց իր մոտ եւ առաջարկեց տեղափոխվել «Արարատ»: Վասուլյանը չուզեց հեռանալ իր ծնունդավայրից, իսկ մենք՝ երեքս, դիմում գրեցինք եւ խաղաժողովի ավարտից հետո տեղափոխվեցինք Երևան: Ինձ համար մեծ դա-



սիվ էր «Արարաֆի» կազմում հանդես գալը, իմ մտակալն երազանքն էր խաղալ հայկական ֆուտբոլը ներկայացնող այդ ուժեղ թիմում եւ ամրել հարազատ միջավայրում: Երազանքս իրականացավ:

«Ցեմենտի» ղեկավարությունն աշխատեց մեզ դառնել Նովոռոսիյսկում: Նրանք բարձրացրին մեր աշխատավարձը, բնակարան առաջարկեցին: Իհարկե, նրանք կխանգարեին մեր փոխադրմանը, բայց քանի որ «Արարաֆ» բարձրագույն խմբում էր, իսկ «Ցեմենտը»՝ 2-րդ, ամոա օրենքը մեր կողմն էր, եւ մենք դարձանք «Արարաֆի» խաղացողներ:

Դա 1966 թվականն էր: Սկզբում ես ամրում էի «Արմենիա» հյուրանոցում, հետո տեղափոխվեցի «Երեւան» հյուրանոցը: Խաղում էի կիսապրոֆեսիոնալ մարզում: Առաջնությունը չսկսած, ես մասնակցեցի Դոնեցկի «Շախտյոր», Լեհաստանի «Գոռնիկ», «Արարաֆի» հիմնական եւ փոխարինող կազմերի մրցաշարին:

## ԱՐՏԵՍ ԳՐԻԳՈՐԵՎԻՉ ՖԱԼՅԱՆԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ԲՈԼՈՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐԸ

Ֆալյանը ծննդով դարաբաղցի էր, ընտանիքը Շուշում էր, իսկ բարեկամները մինչեւ հիմա էլ ամրում են Ասեփանակերտում: Հետագայում ընտանիքով տեղափոխվեց Բաբու: Ա. Ֆալյանը Ադր. ԽՍՀ վասակավոր մարզիչ էր եւ Հայկ. ԽՍՀ վասակավոր մարզիչ, այնուհետեւ ստացավ ԽՍՀՄ վասակավոր մարզիչի կոչում:

Հմուտ մարզիչ էր նա: Կարող էր դաստիարակել հարձակվող դաստիարակներ, իսկ հարձակվողներին՝ դաստիարակել: Շատ ուժեղ դաստիարակական ակտիվիստներ, սիրում էր կոտորակապարտություն, խաղից դուրս կիսներ ամենամեծի խաղացողին, եթե նա տեսներ, թե նա համարձակ չի խաղում:

Հայկական ֆուտբոլում մեծ ներդրում ունի Ֆալյանը: Երիտասարդ ֆուտբոլիստներին առաջ էր փառում եւ տեղավորում հիմնական կազմում:

1961-1964թթ. ես ծառայում էի խորհրդային բանակում եւ

ընդգրկված էի Բաբուում տեղակայված 4-րդ բանակի հավաքակազմի «Վոսոկ» ֆուտբոլային թիմի կազմում, որի մարզիչն էր Ա.Գ. Ֆալյանը: «Վոսոկ» թիմը Ադրբեջանի մի քանի տարի չեմպիոն էր եւ զավթակիր, անդրկովկասյան օկրուգի բազմակի չեմպիոն, ԽՍՀՄ զինված ուժերի արծաթե մեդալակիր: Բոլոր այս նվաճումների համար թիմը դարձանք եւ Ա.Գ. Ֆալյանին:

Մի անգամ Ադրբեջանի ֆուտբոլի գավաթի եզրափակիչում հանդիպում էին «Վոսոկ» բանակային թիմը, որի մարզիչն էր Ֆալյանը եւ «Դինամո» թիմը, որի թիմի ղեկն էր ԽՍՀՄ հերոս, գնդապետ Քյազիմովը: Խաղը դեռ չսկսած, դասավորների սենյակում, երբ Քյազիմովը ծանոթանում է «Վոսոկ»-ի կազմին, որտեղ ընդգրկված էին 8 հայ խաղացողներ Անդրկովկասի բոլոր քաղաքներից, սկսում է հայտնել Ֆալյանին, թե դու ով ես, որ Ադրբեջանում դառնակների թիմ ես դաստիարակել: Հայտնում է հայերին, ասելով, թե ամբողջ Բաբուն խառնել են իրար, բոլոր մարզիչները հայեր են, տարբեր մարզածեւերում ողջ Ադրբեջանի թիմը խորհրդային Միության առաջնություններում հիմնականում ներկայացնում են հայերը եւ այլն: Մենք հասկանում էինք, թե Քյազիմովն այդ դրոպկացիան ինչու է անում. առաջին հերթին հանդիսատեսներին, որ մեծամասամբ ադրբեջանցիներ էին, փորձում է գրավել իր թիմի կողմը, 2-րդ՝ դասավորին հասկացնել է տալիս, թե «Վոսոկ» թիմը «դառնակներ» են ու ղեկն է դաստիարակել, եւ հետո ուզում էր մեր խաղացողներին վախեցնել՝ հոգեբանական ճնշում գործադրելով: Ֆալյանը ես չի մնում, իսկույն բռնկվում է Քյազիմովին անվանելով մուսավաթիս, Թալեթ Փաշայի ազգակիցը, հետո էլ, թե դու ստից «Սովետական Միության» հերոսի կոչում ես ստացել: «Երբ ֆալսիստների ավիացիան գնդակոծում էր Ձեր դաստիարակական դիրքերը, դու լինելով արտիստ, թողել, փախել ես եւ երեք օր չես երեւցել դիրքերում, քո հրամանատարը քեզ զինվորական դասի ղեկն է տար, բայց քանի որ ամբողջ անձնակազմը գոհվել էր, երեք օրից հետո եկել, ներկայացել ես եւ հերոսաբար գոհվածների հետ միասին ստացել այդ սուտ հերոսի կոչումը», վրդովված ասում է Ֆալյանը:

Այդպես իրար հայտնելով, խաղը սկսվում է Բաբուի «Ռազին» ավանի մարզադաշտում:

Դասավորը ողջ խաղի ընթացքում դաստիարակում էր «Դինամո» թիմին, բայց նրանք չէին կարողանում իրացնել տուգանային հարվածները: Երկրորդ խաղակեսում Ֆալյանը մոտեցավ մեզ, խնդրեց, որ ղեկավար բոլոր ուժերը ներդնենք եւ անողայման հաղ-



բանակի հասնեն: Երբ խաղին մնացել էր 3 րոպե, մոտ 30 մետրից ես հարվածեցի դարձապին եւ բացեցի խաղի հաշիվը: Խաղն ավարտվեց մեր հաղթանակով 1:0:

Ֆայանի ղեկավարությամբ սարքեր թիմերում են խաղացել. Նովոռոսիյսկ, «Արարատ», բայց միայն մի անգամ էր եկել ինձ համբուրել: Դա «Դինամո» - «Վոսոկ» խաղից հետո էր:

Խաղավարից հետո Ֆայանը մոտեցավ Քյազիմովին եւ ասաց. «Դաճեակները արդուկեցին մուսավաթիսներին...»:

1964թ., երբ զորացրվել էի բանակից, Ա.Գ. Ֆայանը Նովոռոսիյսկի «Ցեմենտ» թիմի ավագ մարզիչն էր: Հեռագիր ստացանք, որ 5 հոգի հրավիրում էր «Ցեմենտ» ֆուտբոլային թիմը, այդ թվում եւ ես:

«Ցեմենտը» խաղում էր ԽՍՀՄ «բ» խմբում: Այդ առաջնությունում թիմը գրավել էր 1-ին տեղը: Այդ խաղաժամում ես խփել էի 21 գնդակ:

ԽՍՀՄ գավաթի խաղարկությունում «Ցեմենտը» Կիսլովոդսկում դիմի հանդիպելի «Նարզան» ֆուտբոլային թիմի հետ: Ավտոբուսով էինք եկել, իրիկունը դուրս եկանք զբոսնելու բաղնիքում, խանութում հանդիպեցի կիրովաբաղդի երկու ընկերների, որոնք ինձանից մի 5-6 տարով մեծ էին, անունները՝ Իգոր եւ Վոլոդյա, երկուսն էլ ունեին բարձրագույն կրթություն:

Հարցին ի՞նչ ես անում այստեղ, ասացի՝ որ եկել եմ ֆուտբոլ խաղանք ԽՍՀՄ ֆուտբոլի գավաթի համար: Պատասխանեցին, որ իրենք էլ են եկել խաղալու վրասանցիների հետ, բայց թուղթ՝ դուրս եւ սեկա:

Երբ իմացան, որ թիմի մարզիչը Ա. Ֆայանն է, ասացին, թե գիտե՞ր վրացիների հետ թուղթ են խաղալու: Եթե հաջող լինի, գալու են Ֆայանի հետ ծանոթանան, հետո էլ ամբողջ թիմին իրենց հաշիվն հյուրասիրելու են:

Հաջորդ օրը խաղի երկրորդ խաղակեսում մեր թիմը 2:1 հաշիվով հաղթում էր Կիսլովոդսկի «Նարզան»-ին: Հանկարծ խաղադաշտի մոտից ձայներ լսեցի. «Ռազմիկ, եկել եմ...»: Հասկացա՞րի, որ չբղավեմ, եթե խաղն ավարտվի, կմտնեմ իրենց:

Խաղը վերջանալուց հետո, երբ դուրս էի գալիս խաղադաշտից, Իգորն ու Վոլոդյան ինձ փաթաթվեցին, թե՛ Ռազմիկ, տարել ենք, ամբողջ թիմին հյուրասիրում ենք, հետո էլ՝ Ֆայանի հետ կծանոթանանք: Մեր հաղթանակից հետո Ֆայանը ուրախ էր, երբ մոտեցա եւ ասացի, թե երկու ընկեր են եկել եւ ուզում են ամ-

բողջ թիմին հյուրասիրել, հետո էլ իր հետ ծանոթանալ ուրախացավ եւ հարցրեց, թե ինչ են անում այստեղ: Պատասխանեցի, որ խաղացողներ են, բայց Ֆայանը բան չասաց: Հզիստեմ հասկացավ, թե՛ չէ՞, միայն գլխով արեց, որ շատ լավ կլինի: Երբ գնացել էինք «Չայկա» ռեստորանը, Ֆայանը կանչեց ադմինիստրատորին, ասաց ինչ ուզում ես դասվիրի, միայն ուսելիք համար եւ՝ հանձնարարություն քեր: Իսկ Իգորը եւ Վոլոդյան 5 հոգու համար առանձին սեղան էին դասրաստել, եւ մենք մտեցինք մեզ մոտ: Ես մեզ ծանոթացրի Ֆայանի հետ, հետո Իգորը ամեն ինչ դասվիրեց՝ եւ՝ օղի, եւ՝ գինի, եւ՝ մրգեր...Երբ արդեն ադմինիստրատոր Պետրովիչն էլ էր մեզ հետ, մեզ խմեցին մեր թիմի հաղթանակի կենացը, հետո խմեցին իմ եւ Ֆայանի կենացները: Բացի ջրից, ուրիշ ոչինչ չէի խմում:

Անցել էր մոտ մի ժամ: Տղաները ճաշեցին, ավտոբուսը մեզ տարավ հյուրանոց: Ֆայանի ֆեթը բացվել էր: Չանազան անեկոսներ էին դասնում իրար, մեկ էլ Ֆայանը օրջվեց իմ կողմը եւ հարցրեց. «Ռազմիկ, եթե ընկերներդ մեր թիմին օգնեն, մենք կնվաճենք ԽՍՀՄ գավաթը»: Իսկ Իգորը եւ Վոլոդյան ասացին. «Արեստ Գրիգորեւիչ, մեծ սիրով, եթե հաջողությունը միտս մեր կողմը լինի...»: Ֆայանը հարցրեց, թե տղաներն ինչ մասնագիտություն ունեն, որտեղ են աշխատում: Նրանք ասացին՝ խաղում ենք: Ֆայանը թե՛ ո՞ր թիմում: Նրանք ասացին՝ ԽՍՀՄ հավաքականում: Ֆայանը թե՛ ի՞նչ, մեզ ասացին՝ թուղթ, դուրս, սեկա: Ֆայանը մեկ ինձ նայեց, մեկ մեզ, ուզում էր վեր կենալ, մեկ էլ ինձ ասաց. «Ռազմիկ, էս ու՞մ հետ ես ինձ ծանոթացրել»: Իգորն ասաց. «Արեստ Գրիգորեւիչ, մենք խաղում ենք դասախոսների, մինիստրների, ակադեմիկների հետ: Այնպես որ՝ մենք փոքր մարդիկ չենք...»: Ֆայանը հանգստացավ եւ հարցրեց, թե որքան են տարել այս գիտեր: Ասացին՝ 30 հազար ռուբլի: Այդ հսկա գումարը ո՞նց եմ տարել, Ֆայանը զարմացավ: Իգորն ասաց. «Եթե խոսք եմ տալիս, որ ոչ մեկին չեմ ասելու, կդասնենք»: Եվ սկսեց դասնել, թե վրասանում թղթախաղով զբաղվող ընկերներ ունենք, մեզ ասացին, որ մեզ դասախոսների հետ, որոնք ուզում են եւ՝ հանգստանալ, եւ՝ թուղթ խաղալ : Հետո հեռագիր են տալիս մեզ, մենք էլ գալիս ենք Կիսլովոդսկ, Սոչի կամ Մոսկվա: Այսինքն ամեն տեղ խաղացողներ կան եւ գնում ենք օրերով խաղում: Պատահում են դեղեր, երբ դասվում ենք ժամանակավոր, բայց հիմնականում մեծ գումարներ ենք շահում:



Ֆալյանը խնդրեց, որ զղաներն, այնուամենայնիվ, դասնեն, թե Կիսլովոդսկում ինչդեպ են սարել: «Արեւն Գրիգորեւիչ, մենք արդեն 4-րդ օրն է, որ այստեղ ենք,- սկսեց դասնել Իգորը,- Կիսլովոդսկում 4 խանութ կա, որտեղ կարս (թուղթ) են վաճառում: Ամեն մի խանութում մոտավորապես 400-500 տուփ կարս կա: Մենք այդ խանութների բոլոր կարտերը առել ենք, գնացել հյուրանոցի մեր համարում նստել, երեք օրում այդ կարտերի վրա հասուկ նշաններ արել, նորից ստանձել, ինչդեպ որ եղել է եւ վերադարձել խանութներին, ասելով, թե կարտերը ձեզ ենք սալիս առանց փողի, միայն բոլորը նորից վաճառեցեք եւ փողը դուք վերցրեք: Վրացիները եկել են բոլոր խանութները ման եկել, ամեն մի խանութից 100 տուփ առել եւ եկել մեզ հետ խաղացել: Ամեն խաղից հետո նրանք կարտերը փոխում էին, իսկ մեզ բոլորը ծանոթ են... Ահա այդդեպ ենք թափ սվել վրացիների գրդանները»:

Իգորը գրդանից 3 հազար ռուբլի հանեց, սվեց Ֆալյանին՝ ֆուսբոլի թիմի համար: Արեւն Գրիգորեւիչը խորին շնորհակալություն հայտնեց եւ զղաներին խնդրեց հնարավորության դեպքում անդադրանքներ կայանա մեր թիմի մյուս խաղերին: Իսկ ինձ զղաները 500 ռուբլի սվին, որովհետեւ վրացիները գնացել էին փող բերելու, որովհետեւ նորից խաղան: 1965թ. Ա.Գ. Ֆալյանին հրավիրեցին Երեւան եւ նշանակեցին «Արարատ» ֆուսբոլային թիմի ավագ մարզիչ: Նույն տարում Երեւանի «Արարատ» ու Ալմա Աթայի «Կայրաթը» գրավեցին 1-ին տեղը «Ա» ենթախմբում եւ դեպք է իրար մեջ հանդիպում անցկացնելին Գրոզնիում՝ որոշելու, թե որ թիմն է անցնելու բարձրագույն խումբ: «Արարատը» հաղթեց 2:1 հաշվով: Մինչեւ այդ խաղը ԽՍՀՄ սպորտ կոմիտեան որոշում էր ընդունել, որ բարձրագույն խումբ են անցնում թե՛ «Արարատը», թե՛ «Կայրաթը»:

Գրոզնիի խաղից հետո, 1965թ. նոյեմբերին Ֆալյանը զանգել էր Նովոռոսիյսկ եւ առաջարկել ընկերական խաղ անցկացնել «Արարատի» եւ Նովոռոսիյսկի «Ցեմենտ» թիմի միջեւ: Նովոռոսիյսկի ֆաղափ դեկավարությունը համաձայնություն էր սվել, եւ երկու օր հետո Նովոռոսիյսկի ֆաղափային մարզադաշտը լեփ լեցուն էր (15 հազարից ավելի հանդիսատես էր հավաքվել): «Ցեմենտ» թիմի ավագ մարզիչն էր մոսկվացի Վլադիմիր Ասուդակովը: Երբ մինչեւ խաղը սկսելը մարզիչը մեզ հրահանգներ էր սալիս, թե ո՞նց դեպ է խաղալ «Արարատի» հետ, հանկարծ հարցրեց ինձ. «Պետո՞ւյսան, ո՞նց ես մտածում, ի՞նչ դեպ է անենք այս խաղում»: Պա-

սասխանեցի, թե «Արարատ» ֆուսբոլային թիմը հազվադեպ է գալիս Նովոռոսիյսկ: Անդադրանք դեպ է հաղթենք...»

Խաղը օտեցցին 3:0 հաշվով, որից 2 գոլի հեղինակը ես էի:

Խաղից հետո Ֆալյանը ինձ, Յունակովի, Վյունին եւ Վասուլյանին հրավիրեց իր մոտ՝ Երեւանի «Արարատ»:

1965 թ. դեկտեմբերին մենք տեղափոխվեցինք Երեւան: 1966թ. ԽՍՀՄ առաջնությանը Ֆալյանը շատ լավ էր նախադասարարվել, թիմ էր հրավիրել մոտ 30 ֆուսբոլիստների, որից 20-22-ը լավ ֆուսբոլիստներ էին: Այդ էր վկայում, որ 1966թ. փոխարինող կազմը ԽՍՀՄ առաջնությունում Կիեւի «Դինամոյի» հետ միասին ընթանում էր 1-2 տեղում:

Նախադասարարական շրջանում «Արարատը» շատ լավ մարզավիճակում էր: Մարտ ամսում Երեւանում անց կացրին միջազգային մրցաշար, որին մասնակցում էր նաեւ Լեհաստանի չեմպիոն «Գոլոմիկ» Չաբժեն, Դոնեցկի «Շախտյոր» եւ մի այլ թիմ: Առաջին խաղում մենք 2:1 հաշվով հաղթեցինք Դոնեցկի «Շախտյորին»: Իմ երկու փոխանցումից հետո գոլերի հեղինակ դարձավ Գագիկ Սաֆարյանը:

Լեհական Չաբժեն ֆաղափ ֆուսբոլային թիմի հետ հանդիպման ժամանակ ես դեպ է անհասական հսկողություն իրականացնելի վարձարի ուժեղագույն ֆուսբոլիստ Լուբանսկու նկատմամբ: Առաջին խաղակեսից հետո, երբ «Արարատը» հաղթում էր 2:1 հաշվով, ես շատ էի հոգնել, որովհետեւ համարյա ամբողջ խաղակեսում թույլ չսվեցի, որովհետեւ Լուբանսկին այնդեպ խաղա, ինչդեպ ինքն էր խաղում: Երբ առաջին խաղը ավարտվեց, ինձ մոտեցավ թիմի դեպը՝ Յովհաննես Աբրահամյանը, որը շատ մեծ ներդրում ունեցավ «Արարատ» ֆուսբոլային թիմի զարգացման ու բարգավաճման գործում, եւ հարցրեց.«Ռազմիկ, շա՞տ ես հոգնել»: Ասացի՛ այդ: Նա դիմեց Ֆալյանին, թե՛ «Արեւն Գրիգորեւիչ, Ռազմիկը լավ խաղաց: Լուբանսկուն լավ փակեց, չթողնելով, որ իրեն դրսևորի, բայց շատ է հոգնել»: Ֆալյանը ինքն էլ էր նկատել, ասաց. «Պետո՞ւյսան, դու կանցնես հարձակման գիծը, իսկ Եղիազարյանը անհասական կիսեփուկ Լուբանսկուն»: Այդդեպ էլ արինք... եւ դարձվեցինք 3:2 հաշվով: Իսկ 2 գոլի հեղինակ դարձավ Լուբանսկին:

Այդ խաղից հետո «Արարատը» մեկնեց Գագրա: Ընկերական հանդիպումներից առաջին խաղը մենք անցկացրինք Մինսկի «Դինամո» թիմի հետ, որի կազմում հանդես էր գալիս ԽՍՀՄ հավա-



կանի անդամ եւ ռմբարկու Էդուարդ Մալոֆեեւը: Խաղն ավարսվեց 0:0, իսկ ես անհասական խաղում էի Մալոֆեեւի հետ, որին թույլ չսվեցի, որդեսգի իրեն ազատ զգա ամբողջ խաղում: Հաջորդ օրը «Սովետսկի սդորս»-ում ֆուտբոլի հանրաճանաչ մեկնաբան Լուկեփնովը գրել էր, որ Ռ. Պետրոսյանի ջանքերով, որը թույլ չէր սվել, որդեսգի ԽՍՀՄ հավաքականի անդամ է. Մալոֆեեւը զոհն մեկ դիտուկ հարված կատարի դեղի դարձապը, խաղն ավարսվեց 0:0:

1966թ. ԽՍՀՄ ֆուտբոլի առաջնությունը սկսվելու էր ադրի-լին: Այդ էր դասճառը, որ Ֆայյանը ընկերական խաղ էր կազմակերպել Մոսկվայի «Դինամո» թիմի հետ: Մինչ այդ բոլոր ընկերական հանդիպումներում ես ինձ լավ էի դրսեւորել, եւ համարյա հիմնական կազմի հավակնորդներից էի: Վերջին հանդիպումն էր «Դինամո» թիմի հետ: Խաղից առաջ մենք լավ մարզավիճակում էինք: Երեկոյան ժամը 22-ին հյուրանոցի իմ համարում դառնկած, թերթեր էի կարդում, երբ դուռը ծեծեցին եւ երեք աղջկա հետ ներս մտան Ա. Կովալենկոն եւ Կ. Ավեսիսյանը, որոնք այդ խաղին դահեսայիններ էին: Ես չէի կարող նրանց դուրս անել, բայց եւ չէի կարող նրան հետ մասնակցել կերուխումին, որ արդեն դասվիրել էին ռեստորանում: Եվ այդպէս, մինչեւ ժամը 6-ը չկարողացա ֆնել, իսկ առավոտյան ժամը 8-ին դարձադուրս էր:

Ես ինձ շատ վատ էի զգում, բայց եւ չէի համարձակվում այդ մասին հայտնել մարզիչին: Խաղն սկսվեց մեր թիմի գրոհներով: Երկու անգամ ինձ լավ հնարավորություն ունեի գոլ խփելու, բայց դարձապարտաբար լեզունդար Լեւ Յաչինը, լավ խաղաց: Մենք խաղը դարձվեցինք 2:1 հաշվով, եւ այդ օրվանից ես անցա փոխարինող թիմի կազմը: Այս դասնությունը ես առաջին անգամ եմ դասնում:

1966թ. «Արարատի» փոխարինողները առաջնակարգ տեղ էին գրավում մրցաշարային աղյուսակում: Այդ տարի Մոսկվայում հանդիպելով «Սպարտակ» թիմի փոխարինողին, խաղը շահեցինք 6:2 հաշվով: Այդ խաղին ներկա էր աշխարհի շախմատի չեմպիոն Տիգրան Պետրոսյանը: Խաղից հետո նա մոտեցավ ինձ եւ շնորհավորեց (երկու գոլի հեղինակը ես էի): Նա Ֆայյանին հարցրեց. «Ինչո՞ւ այս երեսասարդը հիմնական կազմում չի խաղում»: Նույն հարցն էր տալիս եւ «Սպարտակի» մարզիչ Ն. Սիմոնյանը, իսկ Ֆայյանը դասասխանեց. «Նա ինձ դավաճանել է: Այս տարի թող փոխարինողներում խաղա, իսկ մյուս տարի կես-

նենք»: Ամեն անգամ Հովհաննես Աբրահամյանն էր Ֆայյանին ասում, թե արի հիմնական կազմում թող խաղա, բայց Ֆայյանը չէր համաձայնվում:

Երբ 1966թ. ֆուտբոլի ԽՍՀՄ առաջնությունում փոխարինողների կազմում ես խփել էի 15 գոլակ, ինձ հրավիրեցին Ստեփանակերտ «Ղարաբաղ» ֆուտբոլի թիմի ավագ մարզիչ: Ֆայյանը, առանձնապէս Հ. Աբրահամյանը թույլ չէին տալիս: Մինչեւ անգամ տուն եմ առաջարկում, որ ես տեղափոխվեմ Ստեփանակերտ: Այդ հրավերը դաժնոճական բնույթ էր կրում, նրանք ի վերջո համաձայնվում եմ: Եվ իմ մարզական կյանքի երկրորդ օրջանն ընդմիջեց կաղվում է Արցախի հետ...

## ԿՐԿԻՆ ԱՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏՈՒՄ

1966-1967 թթ. առաջնության ավարտվելուց հետո ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի նախագահ Մուսեղ Օհանջանյանի հրավերով տեղափոխվեցի Ստեփանակերտ: Ուզում էի ամուսնանալ: Հարսնացու ունեի այնտեղ եւ չէի կարող նրանից հեռու մնալ: Բացի այդ, շատ կաղված էի Ղարաբաղի հետ, սիրում էի Արցախ աշխարհը, նրա կանաչ լեռներն ու ձորերը, նրա հյուրասեր եւ հողատեր բնակիչներին՝ իմ հայրենակիցներին: Ծնողներս Ղարաբաղցիներ էին՝ հայրս Մարտունու օրջանի Կաղարծի, մայրս՝ Աւան գյուղից էր: Երբ ընդունվում էի ֆիզկուլտիստիստ, հայոց լեզվի ֆունկցիոն ժամանակ «Իմ հայրենի բնությունը» թեմայով շարադրություն հանձնարարեցին: Ես գրեցի Ղարաբաղի մասին եւ «լավ» գնահատական ստացա:

Մինչեւ Հեյդար Ալիևի փարտուղար ընդունվելը, Ղարաբաղի բոլոր դեկավար դաժնոճյանները հայեր էին, որոնք մտածում էին երկրի ու ժողովրդի մասին: Մարզխորհրդի նախագահ Մուսեղ Օհանջանյանի եւ Ստեփանակերտի ֆաղխորհրդի նախագահ Կուրաթ Քոչարյանի նախաձեռնությամբ կառուցվեց ֆաղափ մարզադաժն, որին տվեց Ստեփան Շահունյանի անունը: Կ. Քոչարյանն ամեն ձեւով օգնում էր շինարարներին: Նա նույնիսկ նրանց համար ուտելիք էր բերում, ամեն կերպ խրախուսում եւ օժանդակում նրանց:

1957 թվականից սկսած ոտով շատ եմ օրջել Ղարաբաղում:



Այդ սարի դասընկերներն էին դուրս եկանք հանլարից եւ Գեսա-  
ժենի վրայով եկանք Շահունյան: Տեխնիկումում սովորելու ժա-  
նանակ 5 անգամ բարձրացել եմ Քիրս սարի գագաթը, երկու ան-  
գամ Մռովի գագաթը: Եղել եմ համարյա բոլոր բնակավայրերում,  
ժրջել անտառներում, անցել եմ բոլոր հարթավայրերով, այցելել դա-  
նական ու ճարտարապետական հուշարձանները: Հետագայում ա-  
զատագրական դասերազմի ժամանակ, սեղանի ծանոթությու-  
նը ինձ համար չափազանց օգտակար եղավ:

1966 թվականին անուսնացա ստեփանակերտի Ասյա Պո-  
ղոսյանի հետ: Մենք ծանոթացել էինք դրանից մի ֆանի սարի  
առաջ, երբ ես խաղում էի Ղարաբաղի հավաքական թիմի կազ-  
մում: Մեկ սարի անց ծնվեց մեր առաջնեկը, որը աղջիկ էր եւ  
որին սվեցինք Գայանե անունը: Հետո ունեցանք էլի մի աղջիկ՝  
Լիանան եւ մի տղա՝ Գագիկը: Բոլորն էլ անուսնացել են: Տղաս՝  
Գագիկը, իմ ջոկատի կազմում մասնակցել է կռիվներին: Այժմ  
ԼՂՀ ԱԺ դասգամավոր է:

### «ՂԱՐԱԲԱՂԸ» ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԵՄՊԻՈՆ

Ղառնալով ստեփանակերտի «Ղարաբաղ» ֆուտբոլային թի-  
մի խաղացող մարզիչը՝ սկսեցի մեր երիտասարդ ֆուտբոլիս-  
տներին փոխանցել այն ամենը, ինչ սովորել էի զինվորական թի-  
մում, «Ցեմենտում» եւ Երեւանի «Արարատում»: Տղաների խաղի  
որակը գնալով լավանում էր: Ստեփանակերտի ֆուտբոլասեր-  
ները, ԼՂԽ-ի ղեկավարությունը խրախուսում էին մեզ, ամեն ձե-  
ւով օժանդակում: Մենք բոլոր սվյալներն ունեինք հաղթող դուրս  
գալու Ադրբեջանի առաջնությունում: Բայց այդ հանրապետու-  
թյան ղեկավարությունն անում էր ամեն ինչ, որ «Ղարաբաղ» թի-  
մը չգրավի առաջին տեղը: Թիմը լավ էր խաղում. հուսալի դաժ-  
դանություն ուներ եւ շատ ուժեղ հարձակվողներ:

Երբ ես եկա Ստեփանակերտ, «Ղարաբաղը» ընթանում էր  
11-րդ տեղում: Որոշեցինք ուժեղացնել մեր խաղը, եւ ստացվեց:  
Խաղընկերներն օգնությամբ ամեն խաղի ես երկու կամ երեք  
գոլ էի խփում: Մի անգամ Ադրբեջանի «Շահնազ» թիմին հաղթեցինք  
11:0 հաշվով: Հաջորդ սարի մեր թիմը 3-րդ տեղում էր: 1977թ. բոլոր  
սվյալներն ունեինք հաղթող դառնալու Ադրբեջանի ֆուտբոլի ա-

ռաջնության խաղերում: Խաղից առաջ կամ ընթացքում իմանում  
էինք, որ թիմերը եւ դասավորները հանձնարարություն էին ստացել  
ոչ մի գնով թույլ չտալ, որ հայկական թիմը միավորներ վաստակի:  
Այդ մասին գիտեին հակառակորդ թիմի մարզիչներն ու խաղա-  
ցողները, նրանք անդաժիտ կոոսություն էին անում, խաղի ժա-  
նանակ կեղտոտ հայիոյանները տալիս մեզ, ստառնում մեր ֆուտ-  
բոլիստներին, հասկալու հարձակվողներին եւ դարտաստալահին:  
Այդ դայաններում շատ դժվար էր խաղալ, առավել եւս միավոր-  
ներ հավաքել՝ հասկալու դրսում, մեր նկատմամբ թեմամարտ սրա-  
մադրված հազարավոր թուրք ֆուտբոլիստների առջեւ:

Բայց տղաները կարծես նոր ուժ էին ստացել դրանից եւ խա-  
ղում էին ուժեղ չդարձնելով տեղությունից եռացող ու փոթորկվող  
տրիբունաների վրա: Նրանք դաստում էին նրանց իրենց սրըն-  
թաց անցումներով եւ համարձակ խաղով, իսկ երբ գոլ էին խփում  
եւ տրիբունաները դադարանում էին, աղա մեզ համար դա նոր  
ոգեւորության աղբյուր էր դառնում: Մեր տղաները հոգեբանա-  
կան մեծ փորձությունների դիմացան եւ աղացուցեցին, որ ա-  
ժանի են հաղթող լինելու: Մերոնց ոգեւորում էր նախեւառաջ դա-  
րաբաղցիների սերը եւ շահագրգռվածությունը: Պե՛տ է աղա-  
ցուցել, որ մենք ճիշտ է փչեմք թվով, բայց կարող ենք հաղթել:  
Մեր հաղթանակի արժեքը շատ մեծ եղավ, մենք հաղթող դուրս  
եկանք ոչ միայն ադրբեջանական թիմերի, այլեւ հանդիսատես-  
ների եւ ադրբեջանական ստորտային, եւ ոչ միայն ստորտային  
ղեկավարության նկատմամբ: Այդուհետ սրամադրված ամեն ան-  
գամ դաժտ էինք դուրս գալիս եւ հաղթանակած վերադառնում  
հանգստի սենյակ:

Բացի այդ, կար նաեւ այլ շահագրգռող հանգամանք: Եթե  
գրավեինք առաջին տեղը, աղա դուրս կգայինք համամիութե-  
նական ֆուտբոլի մրցումների 2-րդ խումբ եւ կազատվեինք ադ-  
րբեջանական թիմերի հետ խաղալու տաժ դարտականությունից:  
Այդ 2-րդ խմբում, ճիշտ է կային մի ֆանի ազերիական թիմեր, բայց  
դա Ադրբեջանի առաջնություն չէր եւ դասավորները լինելու էին ոչ  
թուրքեր:

Երբ առաջնության ավարտին մնացել էր վեց խաղ, մենք ա-  
ռաջին տեղում էինք: Մնացած խաղերից երեքն անց էինք կաց-  
նելու Ստեփանակերտում, իսկ մյուսները՝ Կիրովաբադում, Բա-  
վում եւ Սունգայիթում:

Կիրովաբադի «Քյափազ» թիմի հետ հանդիպումից առաջ ի-



մացանք, որ Ադրբեջանի ֆուտբոլի ֆեդերացիայի նախագահ Մուսաելը զանգահարել է այդ թիմի ղեկավարությանը եւ կարգադրել, որ անողայման հաղթեն «Ղարաբաղին»:

Կիրովաբաղում ինձ լավ էին ճանաչում: Այնտեղից էի եւ խաղացել էի այդ ֆաղափի հավաքականի կազմում: «Քյափազ» թիմում կային երկու հայ ֆուտբոլիստներ, որոնք խաղից առաջ ինձ հրավիրեցին ռեսուրան: Կանչել էին իրենց մարզիչներին: Ես առաջարկեցի ոչ ոքի խաղալ, բայց գլխավոր մարզիչն անկեղծորեն ասաց, որ իրեն զանգել են Բաքվից եւ ղախանջել անողայման հաղթել «Ղարաբաղին»: Ես առաջարկեցի դիմել դասավորներին եւ խնդրել, որ նրանք ազնվորեն դատեն խաղը, ով կհաղթի, թող հաղթանակը նրանը լինի: Համաձայնվեցինք ու գնացինք գլխավոր դասավորի մոտ: Ասացինք, որ երկու մարզիչներս էլ խնդրում ենք անաչառ դատել խաղը: Դասավորը, որ Նախիջեւանից էր, ազգանունը Ֆարգալիեւ, ղախասխանեց, որ իմի՞րդ դեմք է «Քյափազի» օգտին դատի խաղը, քանի որ Բաքվից այդդիսի կարգադրություն է ստացել: Բայց քանի որ երկու մարզիչներն իրար հետ համաձայնության են եկել, առաջ իր համար ավելի հեշտ կլինի ազնվորեն դատել, քան կողմնադատություն անել: Նրան ասացին, որ եթե արդար դատի խաղը, առաջ անկախ նրա ելից, թեկուզ մենք ղախսվեմք, իրեն կսանք 10 լիտր կոնյակ եւ 10 լիտր գինի:

Խաղից առաջ տղաներին ցուցում սվեցի ընտրել ղառաճանական սարքերակը, գոլ բաց չթողնել եւ կողմնություններ չանել: Որոշեցինք սկզբում գոլ չխփել: Պե՛տք է ասեմ, որ դասավորը արդար էր դատում եւ կողմնադատություն չարեց: Երբ խաղի ավարտին մնացել էր 20 րոպե, ես, որ խաղացող մարզիչ էի, դատեմ ասա: Հաշիվը դեռ չէր բացվել: Մնացել էր 5 րոպե, երբ դասավորը մեր օգտին տուգանային հարված նշանակեց: Իմ ուժեղ հարվածից հետո գնդակը հայտնվեց դարձաբաղում: Հաշիվը դարձավ 1:0 հօգուտ մեզ: Այդ ժամանակ կիրովաբաղցիների մարզիչը մոտեցավ դասավորին եւ ղախանջեց մեր դարձաբաղին նշանակել 11 մետրանոց հարված: Դասավորը մոտեցավ ինձ եւ ասաց, թե թույլ սվեք 11 մետրանոց հարված նշանակել հօգուտ «Քյափազի»: Ես ղախասխանեցի, որ համաձայն եմ, բայց դա դեմք է լինի խաղի ավարտից մեկ րոպե առաջ: Հետո տղաներին ասացի, որ կողմնություն անեն մեր տուգանային հրադարակում: Նրանք դա շատ հեշտությամբ արեցին, եւ դասավորը նշանա-

կեց 11 մետրանոց: Կիրովաբաղցի ֆուտբոլիստը հարվածեց, բայց մեր դարձաբաղախը ճարդիկ թռչեցով բռնեց գնդակը: Մարզադատուն մեծ աղմուկ բարձրացավ, լսվում էին վայրենի բացականչություններ, սղառնալիքներ: Խաղն ավարտվեց 1:0 հաշվով հօգուտ «Ղարաբաղի»:

Վերջում դիմեցի «Քյափազի» մարզիչին, թե նա մեզանից հոջի՞ն նեղացել: «Ոչ, ղախասխանեց նա, բայց ես Բաքվին ի՞նչ ղախասխան դեմք է ատ...»:

Մենք 7 միավորով առաջ անցանք 2-րդ տեղում ընթացող թիմից եւ չեմոխոն դառնալու մեր հնարավորությունները շատ մեծացան:

Ստեփանակերտում խաղում էինք Լենինոբանի «Խազար» թիմի հետ: Լենինոբանի կուս. քոլկոմի առաջին ֆարտուղարը մոլի ֆուտբոլասեր էր եւ հովանավորում էր իրենց թիմին: Պե՛տք է ասեմ, որ մեր մարզկոմի առաջին ֆարտուղար Բ. Կելուրկովը ղախաս ֆուտբոլասեր չէր եւ մոտադեմ օգնում էր «Ղարաբաղին»: Եթե Լենինոբանցիները մեզ հաղթեին, առաջ կգրավեին 2-րդ տեղը: «Խազարի» ղեկավարները (մարզիչ Խավիս Ասադովը) խաղից առաջ եկան ինձ մոտ եւ խնդրեցին, որ խաղն իրենց ատեմ, այսինքն՝ ղախսվեմք: Նրանք բերել էին 10 կգ ձկան խավիար, ձուկ եւ փող: Դասավորը նույն Ֆարգալիեւն էր, նա էլ էր խնդրում, որ խաղը ատնուլ ատեմ: Նրանք խնդրեցին իրենց թույլ տալ խոսելու մեր ֆուտբոլիստների հետ: Ես համաձայնվեցի: Նրանք սկսեցին բանակցել մեր թիմի մի ղառաճանի եւ դարձաբաղախի հետ:

Խաղի սկզբում չդիմանալով մեր հարձակվողների ճնշմանը՝ Լենինոբանցիները մի գոլ բաց թողեցին: Հետո ես տեսա, որ մեր ղառաճանը, որի հետ ղայմանավորվել էին «Խազարի» ղեկավարները, դիմադրեց սխալ թույլ սվեց, հակառակորդի ղառաճանն առաջ անցավ եւ հարված կատարվեց: Դարձաբաղախը չբռնեց գնդակը եւ այն հայտնվեց դարձաբաղում՝ 1:1: Ես անմիջադեմ փոխեցի ղառաճանին եւ դարձաբաղախին: Մենք հաղթեցինք 5:1 հաշվով:

Չեմ ուզում հիշել այն բոլոր անարդարությունները, որ թույլ էին տալիս դասավորները մեր խաղերը դատելիս (հասկալու ատար դատեմ) կան այն բացառիկ կողմնություններն ու արգելված հնարները, որ կիրառում էին մեր դեմ թուրքական թիմերը: Այդուհանդերձ, մենք կարողացանք հաղթահարել այդ անեմը, եւ «Ղարաբաղը» դարձավ Ադրբեջանի չեմոխոն: Ըստ կանոն-



ների, մեր թիւը դեռ է մենք խՍՀՄ առաջնության 2-րդ լիգայի մեջ, բայց սեղի ունեցավ մեծ անարդարություն: 2-րդ լիգայի մեջ մտնելու առաջնությունում 3-րդ սեղը գրաված Լենինականի «Խազարը»: Դժվար չէ դասկերացնել մեր խաղացողների եւ հազարավոր ֆուտբոլասերների զայրույթն ու վրդովմունքը: Ֆուտբոլից շատ հեռու կանգնած մարդիկ բողոքում էին այդ անարդարության դէմ: Գործին խառնվեց Բ. Կելուրկովը: Նա բողոքեց Յ. Ալիեւին եւ վերջինիս միջամտությամբ խՍՀՄ ֆիզկուլտուրայի եւ սպորտի կոմիտեի նախագահ Տյաժելնիկովը «Ղարաբաղ» թիւը եւս մտնեց 2-րդ լիգայի մեջ:

### ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ՆԱԽԻՉԵՎԱՆՈՒՄ

Սամեղ անունով աղբիւրների մի ընկեր ունեի Նախիջեւանում: Միասին ծառայել էինք բանակում, միասին ֆուտբոլ խաղացել: Երբ գնում էինք Նախիջեւան ֆուտբոլային հանդիպումների սեղի թիւի հետ, Սամեղն ինձ հրավիրում էր իրենց տուն, բայց չզիտեմ ինչու, չէի գնում: 1977թ. ֆուտբոլի առաջնության խաղ ունեւինք Նախիջեւանի «Արագ» թիւի հետ: Սամեղը կրկին ինձ հրավիրեց իրենց տուն եւ ասաց, որ իր տանը շատ է ուզում ինձ տեսնել: Ինքը շատ է դասնել իմ մասին եւ ահա տասնիկն էլ ուզում է անդայնան հանդիպել ինձ հետ:

Երեկոյան Սամեղի հետ զնացի նրանց տուն: Նա ծանոթացրեց իր ծնողների եւ եղբոր հետ: Հետո մտնեց տանը: Տարիով կին էր, գլխին միայն գլխաւոր ունեւ, երեսը բաց էր: Նսած գուլպա էր գործում:

Երբ մոտեցա նրան եւ ձեռքս երկարեցի բարեւի համար, նա հանկարծ բռնեց եւ համբուրեց ձեռքս: Դա անակնկալ էր ինձ համար եւ ես մի դաշ շփոթեցի: Ինչու՞ դեռ է այդ տարիով կինը համբուրեւ ձեռքս: Աղբիւրների կանայք եւ հասկաղես իր բարեբերով խիստ հետամնաց Նախիջեւանի բնակչուհիները սովորաբար շատ շուտ են շղամարդկանց նկատմամբ, ազատ չեն զգում իրենց եւ աշխատում են շատ չերեւալ նրանց աչիւն, իսկ հյուրերի ներկայութեամբ առավել եւս: Իսկ այս տարեց կինը, որ առաջին անգամ էր ինձ տեսնում, առանձն ալեւայլութեան համբուրում է ձեռքս... Ա՜՜՜

հարմար դրութեան մեջ էի եւ չզիտեի անելիքս:

Այդ անսովոր վիճակից ինձ հանեց Սամեղը:

- Դուք մի փչ գրույց արեւ, ես գնամ խորովածը դաստասեմ,- ասաց նա:

Նայում էի այդ տարեց կնոջը եւ ինչ-որ հարազատ բան էի զգում նրա դիմագծերում: Երեւում է, որ ջախել ժամանակ շատ զեղեցիկ է եղել, զգում էի, որ նա շատ հուզված է եւ մեծ ցանկություն ունի բացատրելու, ասելու իր հոգում կուտակվածը, հայտնելու մի կարեւոր գաղտնիք, որն անհայտ է շրջապատի մարդկանց:

Նա ինձ աղբիւրներն հարցրեց, թե որտեղացի եմ, անունացած եմ, ունե՞մ երեխաներ եւ այլն: Ես դասասխանեցի նրան: Երբ սղաւակեցին այդ բնութի հարցերը, նա նայեց երեսիս եւ ասաց, որ ինքը հայ է...

Այնքան էլ չզարմացա, որովհետեւ նրա դիմագծերը հայկական էին եւ նա ամենեւին նման չէր թրուի: Բացի այդ, ինձ անդայնան տեսնելու նրա մեծ ցանկությունը եւ ողջագուրման մտերմիկ ու ջերմ ձեւը արդեն կասկածներ էին արթնացրել մեջս, եւ ես զգում էի, որ ազդեցիկ այդ ընտանիքում հանդիպում եմ արյունակցիս հետ:

Նա դասնեց իր մասին. 1905թ. թուրքերը հարձակվել են իրենց գյուղի վրա: Ավերել ու հրկիզել են տները: Ժողովուրդը սկսել է փախչել: Ինքն այն ժամանակ 12 տարեկան է եղել: Սամեղի դատը եկել է եւ ձիով իրեն տարել իրենց տուն: Փրկե՞լ է, թե փախցրե՞լ է, դժվարանում էր ասել: Ութ տարի դաշել է, եւ երբ նա 20 տարեկան է դարձել, անունացել է հետը: Մինչ այդ նա շատ է փնտրել հարազատներին, բայց ոչ մեկին չի գտել: Իսկ երբ երեխաներ է ունեցել, այլեւս չի փնտրել: Անուսինը միտոս ասել է նրան, որ հայերը լավ ժողովուրդ են, բայց ավելի լավը կլինեին, եթե մահմեդականություն ընդունեին:

Սամեղը չզիտեւ, որ իր տանը հայ է, բայց հայրն իմացել է: Երբ խոսել է եղել հայերի մասին, տանը միտոս լավ է արտահայտվել: Թողները նրան ասելիս են եղել, թե կարծես նա էլ հայ է, որ հայերի մասին այդպէս լավ է խոսում:

Նա հիշում էր մի ֆանի հայերն բառեր՝ հաց, ջուր, հայր: Վերջում նա խնդրեց, որ Սամեղին ոչինչ չասեմ: Ես խոստացա: Ծառելիս նա չմիացավ մեզ, իսկ երբ մեկնում էի, կրկին վերցրեց ձեռքս եւ համբուրեց:



Սամեղի հետ գնում էին փողոցով եւ խոսում ֆուսբոլի մասին: Հանկարծ ի միջիայլոց, ես ասացի նրան, որ աստ շատ մեծ է հայի: Նա ասաց, որ բոլորն են այդպես ասում, բայց նա ադրբեջանուհի է: Ի դեպ, թե՛ Սամեղը եւ թե՛ նրա հայրը շատ էին նման թուրքի: Նրանց դիմագծերը եւ գլխի ձեւը հայկական էին:

Անցել են տարիներ, բայց միտ ես հիշում եմ այդ կնոջ գեղեցիկ ու իսկուր աչքերը: Նա համբուրում էր ձեռքս, արտահայտելու իր մեծ կարոտը հարազատ ժողովրդի նկատմամբ, որից հավիտենադարձ բաժանված էր: Կա՞ ապելի մեծ դժբախտություն մարդու համար: Նախնիների ճակատագիրն էլ նման է եղել այդ խեղճ կնոջ ճակատագրին: Մեր հիմնավորցող տղաներն էին հողը խլվեց մեզանից եւ օտարացվեց, իսկ բնիկ ժողովուրդը բռնեց գաղթի ճամփան: Նույնն էր սղասվում նաեւ Ղարաբաղին, եթե մենք դայֆարի դուրս չգայինք ադրբեջանցի գաղութարարների դեմ: Մենք կռվում էինք, որ մեր երեխաներն ու թոռները չհայտնվեին Սամեղի տաճարի թեմալի վիճակում:

## ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ «ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍՆԵՐՆ» ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Մինչեւ Ղարաբաղյան շարժումը Ադրբեջանից այստեղ էին ժամանում տարբեր կարգի ղեկավարներ ու գիտական աշխատողներ: Նրանց մեծ մասը գալիս էին իբր զանազան ուսումնասիրություններ կատարելու համար, սակայն ամեն ինչ վերջանում էր որսի գնալով, կամ, դարձադարձ, աղբյուրների մոտ խրատմաններ սարքելով:

1986 թ. Ղարաբաղ եկան երկու ակադեմիկոսներ՝ որսի գնալու համար: Հյուրընկալվեցին Լեռնային Ղարաբաղի որսորդների միության նախագահ Սերգեյ Սադյանի մոտ: Այսինքն՝ մինչ այդ Ադրբեջանի որսորդների միության նախագահն էր զանգել, որդեսգի Սադյանն օգնի նրանց չորս օր Ղարաբաղում մնալու եւ ժամանակ անցկացնելու համար:

Սադյանն իմ բարեկամն էր, եւ ամեն անգամ, երբ նոր հրահանգներ էին ստանում, ինձ տեղյակ էր դառնում, որդեսգի այնպես

անենք, որ դրանց մեծ մասը բաժին ընկնեն հայերին: Սակայն, դարձվում էր, որ որսորդական հրացանների 50 %-ը բաժին էր ընկնում մարզի թուրք ազգաբնակչությանը, որոնք կազմում էին ընդամենը բնակչության 20 %-ը:

Եվ ահա, Սերգեյ Սադյանը զանգեց ինձ եւ ասաց, որ երկու ազգերի գիտնականներ են եկել, ուզում են տեսնել Քանձասարի, Շուշիի եկեղեցիները եւ, իհարկե, նաեւ որսի գնան:

Պայամանավորվում էինք, թե որտեղ ճաշել: Սադյանն առաջարկեց Քանձասարում՝ աղբյուրի մոտ: Ես դեմ էի, դեմ դուրս եկան նաեւ ակադեմիկոսները: Որտեղից ճաշել Սեյդիբեյի մոտ, «Ցեխ ձոր» կոչվող վայրում զսնվող սառնորակ աղբյուրի մոտ: Երբ հասանք Քանձասար, ես մտածեցի, թե ինչ լավ է, որ թուրքերը մեր սուրբ եկեղեցու մոտ չեն ճաշելու:

Նրանք զարմացած նայում էին Քանձասարին ու իրար հարցնում, թե ոնց են կառուցել այն, որտեղից են փախել թերեւ եւ ոնց են բերել: Եկեղեցու դահլիճը, Վարդան անունով մի մարդ, ակադեմիկոսների խնդրանքով թարգմանում էր դասերին գրածները, իսկ թուրքերը գրի էին առնում: Հանկարծ դահլիճը ջրայնացավ եւ սկսեց վիճել թուրքերի հետ: Մոտեցա եւ հարցրի դասճառը: Վարդանն ասաց, թե սրանք ասում են, իբր իրենց ժողովրդի դասնության մեջ գրած է, որ եկեղեցու փախելը բերվել են Գորուսանից, որը զսնվում է Բաֆլի մոտ:

Ես սկսեցի ծիծաղել նրանց վրա, իսկ Վարդանը հայիտյուն էր այդ «ակադեմիկոսներին»: Ես նրանց ցույց տվեցի դիմացի սարը, ուր երեւում էին կարմիր փառերի համափայտերը: Բացատրեցի, որ չի կարող Գորուսանից փառ բերեն եւ եկեղեցի կառուցեն, երբ ողջ Ղարաբաղը փառի երկիր է:

Նրանք հասկանում էին, որ ես իրավացի եմ, սակայն կողմերը դեմ առած, ասում էին, թե իրենց դասնության մեջ այդպես է գրված: Ես նրանց ասացի. «Ճիշտն ասած, չեմ իմացել, որ դուք էլ դասնություն ունեք»: Նրանք վիրավորվեցին, Սադյանին կանչեցին, թե՛ գնանք: Վերջինս հարցրեց, թե ինչ է դասառիտ, ես դասնեցի: «Ամեն ինչի ուժադրություն մի դարձու, - հայերեն ասաց Սադյանը, - բոլոր դեղերում սրանք հյուրեր են, եւ մենք դիտի լավ ընդունենք...»:

Հետո «Ցեխ ձորում», երբ դաստաստվում էինք ճաշել, նրանք բարձրաձայն խոսելով, միմյանց հավասարում էին, թե Ղարաբաղը միտ եղել է ադրբեջանցիներին: Ես վեճի մեջ մտա, փոր-



ծելով նրանց հասկացնել, որ սա ադրբեջանական հող չէ, բայց նրանք չէին ուզում ինձ լսել: Հետո Սադյանը եկավ եւ խնդրեց, որ այլեւս այդ թեմայով չխոսենք: Խոսեցաք, որ իրենք չխոսեն, ես էլ չեմ խոսի:

Երբ սկսել էին թթի օդի խմել եւ խոզի խորոված ուտել, Սադյանին հարցրին, թե՛ սա ի՞նչ միս է: Վերջինս խաբեց, թե վայրի խոզի միս է, որդեսգի չհրածարվեն հացի սեղանից (նրանց կարծիքով, անսառի խոզի միսը կարելի է ուտել):

Երբ Բեֆները բացվել էր, ես սկսեցի անեկդոսներ դասնել: - Մի անգամ,- սկսեցի ես,- Մառտադայի ֆուսբոլի թիմն ընկերական խաղ էր անցկացնում Շաֆիի ֆուսբոլային թիմի հետ: Երկու թիմերն էլ կադույս մարզահագուստ էին կրում: Երբ առաջին խաղակեսն ավարտվում է 3:0 հաշվով հօգուտ Մառտադայի թիմի, Շաֆիի մարզատեղերը օլօվացնում, բողոքում էին իրենց թիմից: Այդ ժամանակ հանդերձարան է մտնում Շաֆիի կոմկուսի առաջին ֆարսուղարը եւ հայիտում, որ 5 հազար հանդիսատեսների աչքի առաջ խայտառակում են իրենց: Վերջապես նա բռնացնում է թիմի ավագին, թե չե՞ս անաչում, ինչի՞ եմ տարվում: «Ի՞նչ անեն, ընկեր ֆարսուղար,- խեղճ-խեղճ ասում է թիմի ավագը,- գնդակին ենք նայում՝ վռոն է փախչում, վռոն ենք նայում՝ գնդակն է փախչում...»: Քարսուղարը մի ֆիչ մտածում է ու ասում. «Իսկապես ճիշտ ես ասում, չես իմանում, որին նայես»:

Սադյանն իսկույն սկսում է ծիծաղել: Ակադեմիկոսներն էլ են ծիծաղում, բայց մի ֆանի բողոք հետո, հասկանալով, որ իրենց են ձեռ առնում, լռում են: Երբ մի ֆանի այդպիսի անեկդոսներ էլ էի դասնել եւ ասել, որ Շաֆիի ժողովուրդը Մառտադայի ֆիլիալն է, նրանք Սադյանին խնդրեցին, որ ինձ ասի, որդեսգի լռեմ:

Իսկ Շուշի, դարձ է, որ գնացին առանց ինձ: Շուշիի եկեղեցին տեսնելուց հետո, երբ նրանք հարցրել են, թե որտեղից են բերել ֆաբերը, Սադյանը մասնացույց է արել Շուշիի մոտ գտնվող ֆաբերի համբը եւ ասել, որ Ղարաբաղում ամեն տեսակի ֆաբեր կա, բոլոր եկեղեցիներն էլ տեղի ֆաբերով են շինել...

## ԾԱՆՐ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ

Ազգային ճնշումն ուժեղանում էր: Դա զգացվում էր կյանքի բոլոր բնագավառներում: Ղարաբաղի ինքնավարությունը ձեւական բնույթ էր ստացել: Ամեն ինչ որոշում էր Բաքվում նստած ադրբեջանական ղեկավարությունը, որի նդասակն էր Նախիջվեանի դեսու հայաթափ անել նաեւ Լեռնային Ղարաբաղը: Ղարաբաղի նկատմամբ ազերիները տանում էին գաղութային ֆաղափականություն: Իրականացվում էր երկրի հարսությունների ղեկական թալան: Ղարաբաղում զարգացած էր անասնադահությունը, բայց մարդիկ երբեմն գուրկ էին մնում կաթից ու մսից: Արտադրված մսի 65 տոկոսը եւ կաթի 57 %-ը տարվում էր Ադրբեջան: Դա այն դեպքում, երբ Ղարաբաղում ամեն անձի ավելի ֆիչ միս ու կաթ էր հասնում, քան Ադրբեջանում: Անասնադահության զարգացման համար անհրաժեշտ էր արհեստական կեր: 20 տարի ցարունակ այդ ուղղությամբ աշխատանք էր տարվում: Առաջ էր ֆաշվել արհեստական կերի գործարան կառուցելու հարցը, ի վերջո որոշվեց կառուցել դա ոչ թե Ղարաբաղում, այլ Նախիջվեանում, որտեղ արհեստական կերի դահանջը կրկնակի անգամ ֆիչ էր: Կոլտնտեսություններն ու սովխոզները նյութական ավելցուկներ չէին ունենում, ամեն ինչ նրանցից ստանում էին: Նրանք դարձրին տակ էին ընկել, որոնց գումարվում էին տուգանքները: Վաս էր մեքենայացման վիճակը: Մարզը խիստ կարիք ուներ տրակտորների, բեռնատար ավտոմեքենաների եւ դրանց դահեստամասերի, բայց չէր ստանում:

Թույլ էր զարգացած արդյունաբերությունը: Քիչ էին գործարանները, եղածները մարզին այնքան էլ օգուտ չէին բերում: Սեֆաֆի կոմբինատը չուներ ներկման արտադրամաս: Դա գտնվում էր Ադրբեջանում եւ մեքենա չնչին գնով տարվում էր այնտեղ եւ ներկվելուց հետո բարձր գներով վաճառվում, որդես ադրբեջանական ադրանք: Նույն ձեւով էին վարվում կոնյակի հետ: Կոնյակը շեքերի մեջ լցման արտադրամասը մարզի սահմաններից դուրս էր: Կոնյակի գործարանը որդես կանոն մեքենա անորակ կաշի էր ստանում եւ դա, բնականաբար, ազդում էր արտադրանքի որակի վրա:

Ղարաբաղում կար ընդամենը մեկ շինարարական տես (հ.9), որն ամենափոքրն էր Ադրբեջանում: Բնակարանների, դպրոցների, հիվանդանոցների եւ այլ շինությունների կառուցման ոլորտները չէին կատարվում: Տեսքը ճանադարհաշինարարա-



կան մեքենաներ չէր ստանում: Եղածների 50 % արդեն շարժից դուրս էր եկել: Որոշես կանոն, ճանադարհները շատ վատ վիճակում էին, բայց միջոցներ ու տեխնիկա չկար նորոգելու եւ նորերը կառուցելու համար: Ադրբեջանցիներն այնպես էին անցկացրել ճանադարհները, որ տեղից-տեղ զնալու համար մեծ մասամբ դեմք է անցնեինք ադրբեջանական սարածով: Օրինակ, Մարտակերտի եւ Մարտունու շրջաններ կարելի էր գնալ միայն Աղղամով, իսկ Հադրութի շրջանի ճանադարհն անցնում էր Աղղամով եւ Ֆիզուլիով: Լաչինից Գորիս սանող ճանադարհը երբեք չէր նորոգվում: Կաղը Հայաստանի հետ շատ վատ էր, եւ դա արվում էր Ղարաբաղը Հայաստանից լիովին կտրելու նպատակով: Մարզը խիստ կարիք ուներ նաեւ ավտոբուսների:

Հիշում եմ, որ մի ժամանակ Ղարաբաղի մի քանի շրջաններում Մարտունիում, Ասկերանում, Մարտակերտում եւ Հադրութում ուզում էին բացել կենցաղի սննդ, բայց թույլ չսկսեցին, իսկ Շուշիում, որտեղ ազերիները մեծամասնություն էին կազմում, կառուցեցին այնպիսի կենցաղի սննդ, որոնք ունեին 100 բանվորական տեղ: Այդքան աշխատողներ չկային այնտեղ եւ ներդրված զոււարներն իզուր վասնվեցին:

Շատ վատ էր առողջադատության դրվածքը: Մարզի ղեկավարությունը զրկված էր բժիշկներ եւ նույնիսկ կրտսեր բուժաօխտողներ աշխատանքի նշանակելու իրավունքից: Ամեն սարի Ադրբեջանի առողջադատության միսիսությունը 60-70 բուժաօխտողներ էր ուղարկում Ղարաբաղ: Հադրութի շրջանի 12 հազար հայ բնակչության եւ 2 հազար ադրբեջանցիների համար կային 26 բժիշկներ, որոնցից 15-ը ադրբեջանցիներ էին: Վերջիններս, որոշես կանոն, չունեին բարձր որակավորում, բացի այդ, նրանցից ոմանք ոչ միայն հայերեն, այլեւ ռուսերեն չգիտեին եւ չէին կարողանում բացատրել հիվանդների հետ:

Մարզում գործում էին 28 դեղատներ: Բոլոր դեղագործները հայեր էին, բայց դեղատների մեծ մասի (15-ի) վարիչները ադրբեջանցիներ: Դեղատնային վարչության դեմ ադրբեջանցի էր եւ դատահական չէ, որ մարզում մեծադեպ զգացվում էր դեղորայքի մեծ դակաս: Երբ մարդիկ լրջորեն հիվանդանում էին, ադրբեջանցիները համար Հայաստան էին մեկնում:

Մարզի բնակչության համար խիստ վիրավորական էր Ստեփանակերտի հայկական դրամատիկական թատրոնի ճակատից «հայկական» բառը հանելը, որն արվեց Ադրբեջանի ղեկավարու-

УВАЖАЕМЫЕ ЖИТЕЛИ СТЕПАНАКЕРТА И ОБЛАСТИ.

ЕРЕВАНСКИЕ БОЕВИКИ ТВОРЯТ В НКАО СВОИ ЧЁРНЫЕ ДЕЛА.

ПРЕДУПРЕЖДАЕМ, ЕСЛИ В ТЕЧЕНИИ ТРЁХ СУТОК ОНИ НЕ ПОКИНУТ

НАГОРНЫЙ КАРАБАХ ОНИ БУДУТ УНИЧТОЖЕНЫ ОМОНОМ.

НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ, В КОТОРЫХ УКРЫВАЮТСЯ БОЕВИКИ БУДУТ

СОЖЖЕНЫ. ДО 20 ЯНВАРЯ СЕГО ГОДА БУДУТ ВЫСЕЛЕННЫ ЧАЙКЕНД

И МАРТЪНАШЕН. ПЕРЕКРЫТЫ ГАЗ И ЖЕЛЕЗНАЯ ДОРОГА В АРМЕНИЮ

И СТЕПАНАКЕРТ, ЗАКРЫТ АЭРОПОРТ.

РЕШАЙТЕ, СЛОВО ЗА ВАМИ.

СРОК 72 ЧАСА.

ВАШИ ДРУЗЬЯ.

«Ժողովրդի բռնամիտների» մասին Պոլյանիչկո-Սաֆրոնովյան կազմկոմիտեի տարածած բռույկներից

+:+: 620 ПИЧ 55 П 2 (121 121787/01 0162 2259 :0.01)

ВТОРИЧ НА СЛУЧ НЕПОЛУЧЕНИЯ ЛЕНИНГРАД 805/73 102  
5/2 21505

СРОЧНАЯ (СТЕПАНАКЕРТ УСН=

НА 602/51 5/2 #4171 25/1 ЛЕНИНГРАД 44171 85 25/1  
1458 УВЕДОМЛЕНИЕ ТЕЛЕГРАФОМ = СТЕПАНАКЕРТ НАГОРНС  
КАРМБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ КОМАНДАНТУ ОССБОГС  
РАЙОНА ГЕНЕРАЛУ КОССЛАПСВУ = УВАЖАЕМЫЙ ТОВАРИЩ ГЕНЕРАЛ  
МНОГИЕ ИНАРОДНЫЕ ДЕПУТАТЫ МОСКВЫ ЛЕНИНГРАДА ОЗАБОЧЕНЫ  
СИТУАЦИЕЙ В НКАО СТУСТСТВИЕМ СВЯЗИ ОДНОСТОРОННЕМ  
РАЗБЛОКИРОВАНИЕМ ДОРОГ АРЕСТАМИ ИЗБРАННЫМ НАРОДОМ  
ЧЛЕНОВ НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА ВЫРАЖАЕМ НАДЕЖДУ ЧТО  
ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫЕ ОРГАНЫ УЧИТЫВАЮТ ПОТЕНЦИАЛЬНУЮ НЕОБХОДИМОСТЬ  
САМООБОРОНЫ И ЧРЕЗВЫЧАЙНОСТЬ СИТУАЦИИ ПРИ ПРЕДЪЯВЛЕНИИ  
ОБВИНЕНИИ ПРОШУ ОСВОБОДИТЬ ИЗ ПОД СТРАЖИ ИЗВЕСТНОГО  
С ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ СТОРОНЫ РАЗМИКА ПЕТРОСЯНА ДИРЕКТОРА  
СТАДИОНА ПОР МОЕ ЛИЧНОЕ ПОРУЧИТЕЛЬСТВО ГОТОВА ОКАЗЫВАТЬ  
СОДЕЙСТВИЕ КОМАНДАТУРЕ ЕЕ ТРУДНОЙ РАБОТЕ = НАРОДНЫМ  
ДЕПУТАТ СССР СТАРОВОЙТОВА ГАЛИНА ВАСИЛЬЕВНА МОСКВА  
КРЕМЛЬ НАРОДНЫЙ ДЕПУТАТ СТАРОВОЙТОВА = КАНВА ПЕРЕДАНА  
( 121 212-20/03 (309 1710 25.01 ) =КСУ ГАВДУК- ННННННН

Մոսկվայի և լենինգրադյան մի խումբ պատգամավորներ ի  
պաշտպանություն Ռազմիկ Պետրոսյանի





նի բնիկ ժողովրդին, այսինքն ազերիներին: Հայերը համարվում էին եկվորներ:

Թուրքերը աշխատում էին հայերին տալիս սոցիալական մեջ: Ղարաբաղում չկար հայերեն լեզվով գրերի հրատարակչություն: Արգելվում էր հայերեն գրերի ստացումը Հայաստանից: Երբ Հայաստանում հրատարակված դասագրքեր էին ստացվում, թուրքերը դայանան էին դնում, թե որքան հայերեն դասագրքեր ունեցի է բերվեն Ադրբեջան, որքան ադրբեջանական դասագրքեր ունեցի է ուղարկվեին Հայաստանում բնակվող ազերիների համար: Նրանք չէին ուզում հաշիվ առնել այն, որ Հայաստանում ադրբեջանացիները 200 հազար էին, իսկ Ադրբեջանում ադրբեջանացիները 500 հազարից ավելի:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը թույլ չէր տալիս, որ Ղարաբաղում կառուցվեին ակումբներ, գրադարաններ, դպրոցներ, տղամարդկանց տաղավարներ, սպորտային դահլիճներ: Երեւանի ռադիոն Ղարաբաղում չէր լսվում, հայկական հեռուստատեսության ծրագիրը հեռարձակվելն արգելված էր: Ղարաբաղի սարածօրում եղած հայկական հուշարձանների տախտակների ուղղությամբ ոչինչ չէր արվում: Միայն մեկ եկեղեցի նորոգվեց՝ Շուշիի Ղազանչեցոց եկեղեցին եւ նորոգողը Հայաստանից եկած մի հրաշալի վարդես էր:

Մեր երկիրը նվաճելու եւ հայերին վերջնականապես դուրս փելու համար ադրբեջանցի զինականները արցախահայերին սկսեցին համարել ֆրիսոնյա աղվաններ, իսկ իրենց նախնիներին՝ մահմեդականություն ընդունած աղվաններ: Մեր հայկական խաչքարն սկսեցին անվանել (խաչդառ): Շուշիում եղած հայկական սենյակն ու հասարակական շինությունները նորոգում էին մուսուլմանական ոճով եւ ներկայացնում որպես ադրբեջանական հուշարձաններ: Ֆիզուլի ֆաղաֆի մոտ եղած հայկական հիմնավորց եկեղեցու վրա բուլղոզներով հող էին կուսակել՝ առաջացնելով մի փոքրիկ հողե բլուր, որի վրա ռուսներն գրել էին «Փառք ՍՍԿԿ»-ին:

Ղարաբաղցիների անձնագրերի մեջ չէր նշվում Լեռնային Ղարաբաղը, գերբերի եւ կնիքների վրայից ջնջել էին ՏԿԵԼ հայերեն գրությունները: Հրավիրանումները տղազրվում էին միայն ադրբեջաններն եւ ռուսներն:

Թուրք ազգայնամուլների դրածո, կուսակցության ԼՂ մարզկոմի առաջին ֆարսուղար Բորիս Կելուրկովը հասուկ հանձնարարություն էր ստացել ամեն կերպ Ղարաբաղի հայերին կտրել

Հայաստանից: Տուրիսական ուղեւորություններն ու էֆկուրսիաները դեռի Հայաստան խստիվ արգելված էին: Նրա կարգադրությամբ Ղարաբաղում աշխատանքի չէին ընդունում Երեւան ուսման գնացած եւ վերադարձած երիտասարդներին: Մոտադեպ հալածվում էին մտավորականները, որոնք մեկը մյուսի հետեւից հարկադրված էին լինում հեռանալ Ղարաբաղից:

Եվ այսպես, մեր սիրելի լեռնաշխարհն աստիճանաբար զրկվում էր իր բնիկ ժողովրդից: Հայերի փոխարեն Ղարաբաղ էին լցվում թուրք գյուղացիներ, որոնք աճում էին զարմանալի արագությամբ: Եվս մի ֆանի ճանաչման, եւ Ղարաբաղը կզրկվեր հայ բնակչությունից: Դիմանալ այլեւս չէր կարելի, եւ ժողովուրդը օգտվելով գորբաչովյան ազատություններից, ոգեւորված այն բանից, որ ուղղվում են ժողովուրդների մեծ դահիճ Սալիինի սխալները, ոսֆի կանգնեց փրկելու համար իր հայրենիքը անխուսափելի կործանումից:

## ԻՆՔՆԱԴԱՏԱՍՏԱՆ ԱՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏՈՒՄ

1967թ. ամռանը սեղի ունեցած մի դեռի ավելի շիկացրեց մթնոլորտը: Դա Ատեփանակերտում ազերի մարդաստղանների դատարարությունն էր, որից հետո դատավճիգ դժգոհ հայերը ինֆանդատաստան սեսան մարդաստղանների նկատմամբ:

Մարտունու շրջանի Կուրոդասկինո գյուղի մոտ ստեղծվել է մի սովխոզ, որտեղ աշխատում էին նաեւ Բերդաբեցի (նախկին անունը՝ Ղաղալա) հայ գյուղացիները: Սովխոզի դիրեկտորը հայ էր՝ Բենիկ անունով մի ազնիվ մարդ: Սովխոզում աշխատող թուրքերն անընդհատ գողություններ էին անում, իսկ դիրեկտորը, բնականաբար, թույլ չէր տալիս: Եվ ահա դիրեկտորից վրեժ լուծելու համար թուրքերը որոշում են սղանել նրա 10-ամյա տղային: Սղանությունը կատարվել էր ամենավայրագ ձեւով, երեխային խոտանգել էին եւ հետո այլանդակելով դիակը գցել մի փոսի մեջ: Սղանությանը ակնառես էր եղել մի մարդ եւ նրա օգնությամբ բացահայտվեցին ոճրագործները: Ձերբակալվեց մարդաստղանը, որը դուրսից դիրեկտոր էր, անունը՝ Արսաղ, նրան օգնել էր իր վարորդը եւ էլի մի հոգի:



Թուրք մարդաստղանների դասը եղավ Ստեփանակերտում: Ժողովուրդը լուրջությամբ և մահական դաշիքով սալ ոճրագործներին, բայց Բաբվից բերված դասավորները մարդաստղաններին դասադասեցին 15 սարվա ազատագրված:

Դասական վերջին նիստը տեղի ունեցավ 1967թ. հունիսի 3-ին, ամառային կինոթատրոնում: Ահավոր անարդարությունը արդեն հանել էր ծայր ասիճան հուզված մարդկանց: Նրանք սկսեցին ֆարկոճել դասավորներին: Հետո հարձակվեցին ոճրագործների վրա:

Պահադան խմբի հրամանատարը, որը մի հայ սղա էր, նախագուշակները համար մի ֆանի անգամ կրակեց վերեւ: Բայց ոչ ոք էս չկանգնեց, հետո նա հրամայեց զինվորներին կրակել գեներալին: Գնդակների ռիկոսիտից ավելի քան 10 մարդ վիրավորվեց: Դա ավելի զայրացրեց ժողովրդին: Հրեջ խումբ կանչեցին: Այդ ժամանակ ոճրագործներին մտքել էին փակ մեքենան: Մարդիկ հարձակվեցին մեքենայի վրա, շուտ սվեցին, բենզին լցրեցին ու վառեցին: Հրեջներն ուզեցին հանգստանալ վառվող մեքենան, բայց հայերը դանակներով կտրեցին ջրի խողովակները և թույլ չսվեցին փրկել ոճրագործներին, որոնք բոլորը այրվեցին մեքենայի մեջ:

Ժողովրդի ձեռնով կատարված այդ ինքնադատությանը շատ քանակ մտեց մեզ վրա: Սկսվեցին ձեռքակալություններ: Մի ֆանի հարյուր մարդու հարցախնդրության համար սարան Բաբու: Տարան նաեւ ինձ, որովհետեւ ես էլ հարձակվողների մեջ էի: Ինձ հարցախնդրում էին Պետական անվտանգության կոմիտեում, բայց ոչինչ չկարողացան արագուցել, իսկ վկայություն սվողներ չգտնվեցին: Ես ազատ արձակվեցի, բայց հայերից շատերը տուժեցին: Սղանված երեխայի հայրը դասադասվեց 10 սարվա ազատագրված, երկու հոգի ստացան 15-ական սարվա բանասարկություն, իսկ 15-20 հայեր սարբեր դասավորներով ոչնչացվեցին: Այդ գործը կազմակերպել էր Ադրբեյջանի կոմկուսի երրորդ ֆարսուղար Ամիրովը:

Դրանից հետո ավելի հաճախակի դարձան հայերի սղանությունները: Իմիջիլուստրացիան ստեփանակերտից երկու հայեր, որոնք գնացել էին այնտեղ և աշխատում էին որդես մոնսյորներ:

Այդ դեմքից հետո մահացավ ԼՂԻՄ-ի միլիցիայի ղեկի տեղակալ Սավադ Աբրահամյանը: Կասկածում էին, որ նրան թուրքերը

թունավորել էին: Ստեփանակերտ էին ուղարկվում ադրբեյջանցի միլիցիաները Բաբվից ու Կիրովաբադից: Մեր միլիցիայի կազմը սկսեց փոխվել:

ԼՂԻՄ-ի Պետական անվտանգության կոմիտեի լիազորը հայ էր՝ Մարգարով ազգանունով: Նրան հեռացրեցին, փոխարենը բերեցին մի ռուսի: ՊԱԿ-ի աշխատակիցների մեջ ղակասեց հայերի թիվը: Մարգարով երկրորդ ֆարսուղար բերեցին բաբվեցի մի ռուսի՝ Վոլոդին ազգանունով: Վերջինս մի անգամ ՊԱԿ-ի նախագահի հետ (ազգանունը Բարով էր) հարբած գնացել էր Գանձասար: Այնտեղ տեսել էին Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի լուսանկարը, որը Երջանակի մեջ կախված էր դաշից: Նրանք հանել էին աստիճանակները և սկսել էին կրակել նկարի վրա:

Ժողովուրդը խիստ վիրավորված էր: Բողոքներ ուղարկվեցին ամենուր և Բարովին հեռացրեցին աշխատանքից, իսկ Վոլոդինը մնաց:

## ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՐԿԻՆ ՍՐՎՈՒՄ Է

Թուրք մարդաստղան ոճրագործների նկատմամբ ստեփանակերտիցիների կատարած ինքնադատությանը և նրան հաջորդած իշխանությունների վայրագ գործողություններն ավելի սրեցին իրադրությունը Ղարաբաղում:

Երբ ամառային կինոթատրոնի մոտ ժողովուրդը հարձակվել էր մարդաստղաններին տանող մեքենայի վրա, Ղարաբաղի մարզգործկոմի լուսավորության բաժնի վարիչի տեղակալ Ալիեւը սկսել էր զանգահարել Բարդա, Եվլախ, Աղդամ և խիստ տագնադալի ձայնով հայտնել, թե հայերը թուրքերին կոտորում են, հասեմ:

Ալիեւի խոսակցությունները լսել էին մեր հեռախոսավարուհիները և հայտնել մեզ: Ուրեմն դեռ այն ժամանակ թուրքերի մեջ տարածվում էր Ղարաբաղի վրա հարձակվելու միտքը: Չգուց էինք, որ Երջանակ վայրերի ադրբեյջանցիները ի վերջո հարձակվելու են Ղարաբաղի վրա: Թուրքերն ամենեւին չէին թաքցնում իրենց մտադրությունները, բայց առայժմ նրանք սահմանափակվում էին գողություններով: Ղարաբաղը դարձել էր թալանի վայր:



Թուրքերը մտնում էին Ղարաբաղ, մեծ թվով անասուններ զողանում եւ սանում Լաչինի ու Քելբաջարի շրջանները: Տանում էին կովեր եւ ոչխարներ:

Միլիցիան, որի կազմում արդեն զգալի թվով ադրբեջանցներ էին խցկված, ոչինչ չէր կարող կամ չէր ուզում անել այդ զանգվածային գողությունների դեմ: Հարկավոր էր կազմակերպել հայ բնակչությանը, զինել նրանց որսորդական հրացաններով:

Որսորդական միության նախագահի հետ դայմանավորվել էին, որ Ղարաբաղի համար ձեռք բերի մեծ թվով որսորդական հրացաններ ու զինամթերք եւ այնպես անի, որ դրանք ընկնեն հայերի ձեռքը: Այդ հարցում մեզ շատ օգնում էր որսորդական միության նախագահի սեղակալ Գարիկ Գրիգորյանը:

Շուտով ստացվեցին եւ վաճառվեցին մեծ թվով որսորդական հրացաններ, բայց, դժբախտաբար, նրանց մի մասն ընկավ ադրբեջանցիների ձեռքը: Ձեռք գնելու համար նրանք ոչ մի ծախսի առջեւ կանգ չէին առնում, կաշառներ էին սալիս, այլ վայրերից էին բերում:

Անասնազոդությունն այնպիսի մեծ ծավալ ընդունեց, որ մարզկոմի գիտությամբ եւ միլիցիայի համաձայնությամբ կոլտնտեսություններին թույլ տրվեց անասնադահական ֆերմաների դաշտամուսայան համար հրացաններ գնել: Մենք գիտեինք, որ հայերն ունեին նաեւ մարսական, ինչպես եւ սոյորսային զենքեր, որոնք թափցված էին:

Հ. Ալիեւը Ադրբեջանի կոմկուսի առաջին ֆարսուղարի իր գործունեությունը սկսեց նրանով, որ դեկավար դաշտաններից հեռացրեց բոլոր հայերին: Ով դայմարում էր նրա ադրբեջանացիների դեմ կամ էլ ուզում էր մնալ դաշտանում, ձեռքակալվում էր կաշառակերության կամ այլ մեղադրանով: Բանները լցվեցին նախկին դեկավար աշխատողներով:

Գերագույն խորհրդի նախագահ Իսկենդերովը, որը շուտեցի էր, լավ հարաբերությունների մեջ էր հայերի հետ: Նա գնահատում էր հայերի ազնվությունը, աշխատասիրությունն ու գործիմացությունը: Նրա ժամանակ հայերը բարձր դաշտաններ էին ստացել: Հ. Ալիեւը հեռացնել սվեց եւ՝ Իսկենդերովին, եւ՝ նրա հովանավորությունը վայելող մարդկանց, որոնց թվում էին չէր հայերի թիվը: Ղարաբաղում սկսեցին հալածել Իսկենդերովի մարդկանց, որոնք լավ հարաբերություններ ունեին հայերի հետ:

Աշխատանքից հեռացվեց Ադրբեջանի գլխավոր դատախազ

Մամեդովը: Բնիկ շուտեցի Ջամիլ Սուրխայեիչ Բեգլարովը, որը Ղարաբաղի մարզխորհրդի նախագահի սեղակալն էր, լավ կադրեր ուներ հայերի հետ եւ սիրված էր նրանց կողմից: Ալիեւը սրան եւս հեռացրեց աշխատանքից:

Ի դեպ, Ջ. Բեգլարովի որդու ընտանիքը մինչեւ հիմա էլ աղուում է Ստեփանակերտում: Հայերը լավ են վարվում նրանց հետ: Բեգլարովի որդի Ջամիլը մահացավ վերջերս:

Հալածանքներ սանձազերծվեցին Արցախի մտավորականների դեմ: Ղարաբաղի գրողների միության նախագահ Բագրատ Ուլուբաբյանը հարկադրված եղավ հեռանալ Արցախից: Հետո նա գրեց մի ընդարձակ նամակ, որի մեջ մանրամասն նկարագրել էր հայության դեմ Ղարաբաղում կիրառվող ադրբեջանացիներն ու անարդարությունները: Այդ նամակը ձեռքից ձեռք էր անցնում եւ հստակ դասկերացում սալիս Ղարաբաղի ֆաղափական ծանր կացության վերաբերյալ:

Ղարաբաղից հեռացան նաեւ այլ մտավորականներ, կուսակցական, խորհրդային աշխատողներ: Ստիպված էին հայրենիք լքել նաեւ ֆաղափային ու գյուղական բնակչության շատ ներկայացուցիչներ, որոնք ադրբեջանացիներից առաջինը էին: Մեծ թվով Ղարաբաղցիներ հաստատվում էին Ռուսաստանում (հասկալիս Հյուսիսային Կովկասում) եւ Միջին Ասիայում: Ուսանելու նպատակով երեւան եւ այլ ֆաղափներ մեկնած Ղարաբաղցիներն այլեւս չէին վերադառնում իրենց ծննդավայրը:

Բորիս Կելուրկովը թույլ չէր սալիս, որ Հայաստանի բուհերն ավարտած Ղարաբաղցի երիտասարդ մասնագետները աշխատանք գտնեին արցախյան երկրում: Ասեմք, եթե նա ուզեցնար էլ չէր կարող մարդկանց աշխատանքի ընդունել: Այդ գործը հանձնարարված էր կենտրոնում զսնվող մինիստրություններին, որտեղ նստած ազգայնամոլ թուրքազերիները անում էին ամեն ինչ Ղարաբաղը Հայաստանից կտրելու, Հայաստանի բուհերի շրջանավարտներին սեղ չսալու եւ, վերջին հաշվով, Ղարաբաղը հայաթափ անելու համար: Դա վերուստ ծրագրավորած եւ հետեւողականորեն իրականացվող ֆաղափականությունն էր:



## ՇՓՈՒՄՆԵՐ ԹԱԼԻՇՆԵՐԻ ՀԵՏ

Ադրբեջանի հարավում, Իրանի սահմանների մոտ ամրոդ թալիսները, որոնք իրանական ժողովուրդ են, խոսում էին լարսկերենի բարբառով, մեզանից ոչ լարսկա ենթարկվել են ադրբեջանական ազգայնամուլների հալածանքներին: Նրանց արգելվել է խոսել մայրենի լեզվով, փակվել են նրանց դպրոցները, մտավորականները ոչնչացվել կամ էլ աստղվել են, իսկ իրենց, որ թվով շուրջ կես միլիոն մարդ են, բոլորին մարդահամարի ժամանակ արձանագրել են ոչ թե թալիս, այլ ադրբեջանցի:

Ազերի ազգայնամուլները նույն ձեռով են վարվել նաև լեզգիների, ֆրդերի, թաթերի եւ ազգային այլ փոքրամասնությունների հետ, որոնք կրոնով մահմեդականներ են: Մեր լարսկերի սկզբում ազերիները փորձեր կատարեցին դարաբաղցիների եւ իրենց միջեւ եղած հակամարտությանը տալ կրոնական երանգ, բայց դա նրանց չհաջողվեց, որովհետեւ ամբողջ աշխարհը հանդիմանում էր մեզին լարսկերի ենք ոչ թե հավատքի, այլ մեր մարդկային տարրական իրավունքների համար, որոնք ոտնահարվում էին ադրբեջանական ղեկավարության կողմից: Մենք լարսկերի ենք մահմեդականության ընդդեմ հնարավորությունների օրջանակներում: Ազերիներն իրենց հասուկ վայրագությանը սանձազերծ անելով արյունարբու հրոսակներին, ստիպեցին մեզ միջոցներ որոնել, զինվել եւ դիմադրել հակահարված տալ լեզգիացած եւ անդամազուրկ երեխաների, կանանց ու ծերերի վրա իրենց ուժը գործադրած ոճրագործներին: Այդ լարսկերի ընթացքում մենք ղեկավարեցինք հաստատեցինք Ադրբեջանի ճնշված այլ ազգերի հետ:

Մի անգամ (դա 1982թ.էր) «Ղարաբաղ» թիմը մեկնել էր թալիսների երկիր եւ Լենինոբանում հանդիպում էր ունենալու «Խազար» թիմի հետ: Շոգ էր եւ ծարավս հագեցնելու համար մտել էի մի թեյարան: Քիչ անց, ինձանից թույլտվություն խնդրելուց հետո իմ սեղանի շուրջը տեղ զբաղեցրեց շուրջ 50-ամյա մի մարդ, որը նման չէր ադրբեջանցու: Ծանոթացանք: Նրա ազգանունն էր Թալիսի: Նույն ազգանունով մի ծանոթ ունեի Բաքվում, որը զբաղեցնում էր Ադրբեջանի ֆիզկուլտսպորտի նախագահի պաշտոնը եւ լավ վերաբերմունք ուներ մեր նկատմամբ: Նրա ժամանակ ազգային խոսակցության դեղիքը համարյա չէին լինում: Նրա որդին «Մյախսուլ» («Բերք») սպորտային կազմակերպության նախագահի տեղակալն էր:

Մեր խոսակցությունից լարսկեր, որ սեղանակիցս բաժնեցի պաշտոնյայի ազգականն է: Նրա ադրբեջաներենից հասկացա, որ ազգությամբ թալիս է: Թալիսներն ադրբեջաներեն խոսում են զգալի ակցենտով եւ դյուրին է լեզվի միջոցով որոշել նրանց ազգությունը:

Երբ նա իմացավ, որ ես հայ եմ եւ «Ղարաբաղ» թիմի մարզիչը, վստահությամբ համակվեց իմ նկատմամբ եւ դասնեց ինձ այն բռնությունների մասին, որ ազերիները կիրառում են այդ փոքրամասնակ ազգության նկատմամբ: Նրանից իմացա, որ 30-ամյա թվականներին ավելի քան 1200 թալիս մտավորականներ, մեծ մասամբ ուսուցիչներ, աստղվել են Սիբիր: Թալիսական դպրոցները փակվել են, թալիսներն զրկվել լույս չեն տեսնում եւ թալիսները զրկված են մայրենի լեզվով խոսելու իրավունքից: Թալիսներին երբեմն ձերբակալում էին միայն այն բանի համար, որ խոսում էին իրենց մայրենի լեզվով: Նույն բանն էին դասնում նաև Ջալալաբադի թալիս ֆուտբոլիստները, որոնց հետ հանդիպումներ էինք ունենում թե՛ նրանց մոտ եւ թե՛ Ստեփանակերտում: Միայն իրենց ֆաղափից, դասնում էին նրանք, Սիբիր են աստղվել 400 թալիս ուսուցիչներ:

Անցան տարիներ: Ես իմացա, որ Մատենադարանի գիտնականներից Վարդան Գրիգորյանը զբաղվում է թալիսների դասնությամբ: 1990թ. հունվարի 6-ին երեւանում լույս ընծայվող «Կոմունիստ» ռուսերեն թերթում նա հրատարակել էր «Ասա ինձ քո անունը թալիս» վերնագրով մի ընդարձակ հոդված, որը նվիրված էր թալիսների անցյալի դասնությանը եւ ներկա դառը վիճակին: Որոշեցի այդ հոդվածն ուղարկել թալիսներին: Բայց դժվարին գործ էր: Թալիսների երկիրն արդեն փակ էր մեզ համար: Փոստային կադ չկար: Կարողացել էինք հոդվածը դասնենախանել եւ դարձնել 400 օրինակ: Պեսք էր այն հասցնել թալիսներին:

Պատահամբ իմացա, որ Լենինոբանից եկած մի թալիս վարունգ է վաճառում Ադրբեջանի շուկայում: Ես կադ հաստատեցի նրա հետ եւ խնդրեցի վարունգները վաճառել Ստեփանակերտում: Նրան խոստացանք վարունգները միանգամից գնել բարձր գներով: Նա եկավ Ստեփանակերտ եւ, իսկապես, մերոնք գնեցին վարունգները բարձր գներով: Ես նրան խնդրեցի Վ. Գրիգորյանի հոդվածի օրինակները իր հետ տանել Լենինոբան եւ Ջալալաբադ: Տվեցի վերը հիշված Թալիսի եւ Ջալալաբադի իմ ծանոթներից մեկի հեռախոսի համարները եւ խնդրեցի կադվել նրանց հետ եւ



հանձնել քղթերը: Եւ խոստացավ եւ հետագայում ես իմացա, որ ամեն ինչ անկորուստ նա հասցրել էր սեղ եւ հանձնել ըստ ղափկանելույն: Ի միջիայլոց, իմ ծանոթ թալիւսների հետախոսի համարները ինձանից վերցրեցին ձերբակալության ժամանակ եւ ես չգիտեմ, թե դա ինչ հետեւանք ունեցավ այդ մարդկանց համար:

Թալիւսների երկրում ազատագրական շարժում էր սկսվել: Ադրբեջանցիներն իրենց հասուկ դաժանությամբ ցանկացել էին ճնշել թալիւսների դիմադրությունը, եղել էին զոհեր ու վիրավորներ: Ղարաբաղցիների օրինակով նրանք ոտքի էին կանգնել դաժանելու իրենց մարդկային իրավունքները: Թալիւսների դասնության, ազերիների կողմից նրանց նկատմամբ գաղութատիրական ֆաղափականություն սանելու եւ բռնի ազգաձուլելու մասին գրված հոդվածը, որը հետագայում առանձին գրքի մեջ հրատարակվեց ռուսերեն, իսկ նրա ղարաբեյերեն թարգմանությունը լույս տեսավ Թեհրանում (ինչպես եւ Լոնդոնում ու Վաշինգտոնում իրանացի վարանդիների հրատարակած ղարաբեյականներում), մեծ հետաքրքրություն էր առաջացրել թալիւսների մոտ: «Ազատություն» ռադիոկայանի հաղորդումներից իմացանք, որ ադրբեջանցիները թալիւսների, ինչպես նաեւ լեզգիների շարժումները համարում էին դրսից մտցված շարժումներ եւ այդ հարցում հակաադրբեջանական դրոշմազանդայի մեջ մեղադրում էին հայերին: Մեզ հայսնի դարձավ, որ հոդվածը ծառայել է իր նպատակին, շատերն էին կարդացել դա եւ փոխանցել ուրիշների:

Ադրբեջանցիները բռնությամբ եւ շողոմորթելով կարողացան ինչ-որ չափով մեղմացնել թե՛ թալիւսների, եւ թե՛ լեզգիների ազատագրական ղայաբի բոցը: Բայց ես վստահ եմ, որ այն ազատագրում կրկին կբորբոքի նոր թափով, որովհետեւ անկարելի է այդչափ լկտորեն արհամարհել հարյուր հազարավոր մարդկանց սարական իրավունքները, արգելել նրանց լեզուն, մշակույթը, յուրացնել ոչ միայն նրանց երկիրը, այլեւ մարդկանց, որոնք ապրում են իրենց դաժանական հողում:

## ՉԱՅՐԵՆԱՍԵՐ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՄԱՍԻՆ

Թեեւ Արցախի ազգային-ազատագրական ղայաբը սկսվել է 1988-ին, սակայն մինչ այդ էլ կային մարդիկ, ովքեր շարունակ ղայաբում էին Ադրբեջանի գաղութատիրական ֆաղափականության ու անարդարությունների դեմ միտք բարձր ղախելով հայի ազգային արժանաղատությունը: Կային մարդիկ, ովքեր համարձակորեն ֆննդատում էին ազերիներին ու նրանց դրածո մարզկոմի ֆարսուղարներին: Այդպիսի մարդկանցից էր գրող, դրամատուրգ եւ երգիծաբան Վազգեն Օվյանը:

Աշխատում էր ռադիոհաղորդումների մարզային խմբագրությունում՝ որդես ավագ խմբագիր, միաժամանակ, հրատարակատեսական հոդվածներ ու սարքեր ժանրի գեղարվեստական ստեղծագործություններ էր տղագրում մարզային եւ հայաստանյան մամուլում: Վազգեն Օվյանը վարում էր գրական-երաժեշտական հաղորդումների բաժինը եւ երկուսուկես ասանամյակ աշխատելով այդ դաժանում, ստեղծել էր հայերեն հաղորդումների՝ գրական-երաժեշտական ստեղծագործությունների հարուստ ֆոնդ, որը, ցավոք, Ստեփանակերտի հրատարակության ժամանակ, հեռուստառադիոտեսիսիկայի հետ միասին գրեթե լիովին հրկիզվել կամ մնացել էր շենքի փլատակների տակ:

Չենց Վ. Օվյանի շնորհիվ էր, որ մարզային ռադիոն շարունակ հայկական հայրենասիրական երգեր էր սփռում Արցախով մեկ: Ասում եմ, երբ Բորիս Կեւորկովը ռադիոյով լսել է «Անդրանիկը» («Ինչպես արժիվ սավառնում ես...») երգը, որն այնքան էլ հաճախակի չէին հաղորդում նույնիսկ հայաստանյան ռադիոյով, ղայրույթից գունատվել է եւ, ղանգելով ռադիոկոմիտեի նախագահին, ասել. «Վազգենին ասա համը չհանի: Շարունակ Ղարաբաղի մասին հայերեն երգեր է հնչեցնում եւ հիմա էլ Անդրանիկ...»:

Վազգեն Օվյանն, իհարկե, շարունակում էր իր գործը եւ, ի հավելումն դրա, Ղարաբաղի բռնաղետի մասին մի նոր ղամֆլես է գրում եւ կարդում ընկերների ու բարեկամ-ծանոթների շրջաղատում: Ահա դրանցից մեկը.

*Դու ատում ես այն, ինչ հայկական է,  
Մերողաղիր է ու մերողատար,  
Քո դեմ մեր հայոց երգը ական է,  
Եվ ռումբ է հայոց երգը ֆեզ համար...*



Սենն, իհարկե, գիտեին, որ կլինեն մարդիկ, ովքեր այդ մասին անդաման տեղյակ կդառնան վերադասին, ողջ եռանդով աշխատում էր նաև ՊԱԿ-ը, այդ մասին գիտեի նաև Օվյանը, սակայն ոչինչ նրան ետ չէր դառնում Արցախի դաժնությունն ձեռնադրելուց: Մի անգամ նա խոստովանեց, որ իր լավագույն գործերը, հայրենասիրական ստեղծագործությունները անհիմ էն եւ ինքը հույս ունի, թե դրանք երբեք կստացվեն:

Այնպես ղաժախեց, որ ես բնականորեն ստացա այն թաղամասում, որտեղ Վազգեն Օվյանն էր աղբուր: Աշխատանքից հետո գրեթե ամեն օր հավաքվում էինք բակում, դռնին եւ մարդի խաղում, զրուցում ու կատակներ անում: Այդ հանդիպումները դժվար էր ղաժկերացնել առանց Օվյանի: Հասարակ ու շիտակ մարդ էր, ազնիվ ու անմիջական: Ցանկացած շրջաղաժում կարողանում էր մտերիմ մթնոլորտ ստեղծել, կատակներ անել ու անեկդոսներ ղաժնել մարզի դրածո ղեկավարների ու նրանց ստորաբաժնե կամակատարների մասին: Չէր սիրում բյուրոկրատական-ղալատական շրջաղաժը, ավելի շատ լինում էր հասարակ ժողովրդի մեջ եւ հենց դրանով էր ղայնամավորված ժողովրդի սերն ու հարգանքը նրա նկատմամբ:

Աննկարագրելի ֆուտբոլասեր էր Վազգեն Օվյանը: «Արարաշի» ամենամոլի երկրաղուններից էր: Երբ սիրելի թիմը հյուրընկալվում էր դրսում, եւ շատերը հնարավորություն չէին ունենում լսելու այդ խաղի ղեղորատները, նա այս կամ այն խորհրդային փաղաներից ուղիղ ղաղիոներով լսում էր ղեղորատները (հաժախ նրանց մայրենի լեզվով՝ վրացերեն, ուկրաիներեն կամ ղաղախերեն) եւ ֆուտբոլասեր ժանոթներին ասում խաղի հաշիվը:

Շատ բան է արել հայրենի ղարաբաղյան թիմի համար: Հաժախակի էր ղալիս մարաղաժ, հարցուփորձ անում, թե ինչով կարող է օղնել: Երբ մեր թիմը հավակնում էր Աղբեղանի չենոլիոնի կոչմանը, եւ այնուհետեւ, երբ մենք իրավունք ստացանք մասնակցելու ԽՍՀՄ երկրորդ լիղայի խաղերին, «Ղարաբաղ» թիմի խաղերի ղեղորատները Վազգեն Օվյանն էր ղրում մարաղային թերթի համար: Հաժախ նա այնպես ճիտ էր վերլուծում խաղերը, որ մենք՝ կազմե ղնղակի մասնաղեսներս, կասկածում էինք, թե արղյո՞ք դա ղրող Վազգեն Օվյանն է ղրել, թե՞ ֆուտբոլի մի այլ նշանավոր վերլուծաբան:

Երբ ղեռ խաղում էին Աղբեղանի ֆուտբոլի առաջնությունում, սիրելի ֆուտբոլասեր-ղրողին ֆուտբոլի ղնղակ նվիրեցինք մեր

ստորաղրություններով: Երեխայի ղես ուրախաղալ: Տարիներ հետո նրա որղին ցույց սվեց այդ ղնղակն ու ասաղ. «Հիտու՞մ ես, ղուք եք նվիրել, ահա փ ստորաղրությունն էլ կա ղնղակի վրա...»:

Սակայն ամենից առաջ Վազգեն Օվյանը ղրող-փաղաղաղի էր, հայրենասեր: Աղթը բաղ չէր թողնում երղիծական ղաղիոհաղողղումներում (որը, ի ղեղ, այն տարիներին մեծ մասսաղակաղնություն էր վաղելում Արցախում) փնաղատելու այս կամ այն ղեկավարին, նրանց, ովքեր թուրքերից փող էին վերցնում եւ տունուտեղ տալիս մեր երկրամասում, հաժախ ամենաղալ հողամասերը հասկաղնում թուրքերին, իսկ բնիկ հայերը ամիսներով ու տարիներով բնակարանի հերթի էին սղատում, երբեմն, հիասթափվելով, թողնում-հեռանում այլ փաղաներ:

Մի անղամ, երբ հայ անվանի նկարիչ Հրաղյա Ռուխկյանը եկալ Ասեփանակերս եւ ձեռնամոլի եղալ Ղարաբաղի նշանավոր մարղկանց ղիմանկարները ստեղծելուն, չնայած մարզի ղեկավարությունը նախօրոք վարղեսին սվել էր իր կաղմած ցուղակը, սակայն Ռուխկյանը Օվյանից էր հարցնում, թե այս կամ այն անձնավորղությունն ինչղիսի մարղ է, արժե նկարել նրան, թե չէ:

Երբ Հր. Ռուխկյանն ասաղ, որ ուղում է նաեւ մի անվանի մարղիկի ղիմանկար էլ նկարել, Վ. Օվյանն անմիջաղես ներկաղացրեց ինձ: Այս ժանոթությունից հետո Վազգեն ղարեղիոնվիղի հետ ես հաժախ էի այցելում մեծ նկարչին:

Քաղափի վերելում, ժայրամասային հանղիս ու խաղաղ մի վայրում, որտեղ մտավոր թույլ կարողղությունների տեր երեխաների ղղրոցն էր, Վարղեսին ժամանակավոր բնակարան էին տրամաղրել, որտեղ նա իր արհեստանոց-բնակարանում նկարում էր ղիմանկարների շարքը: Նա ոչ միայն նկարում էր, այլեւ իր ձեռնով նկարի համար շրջանակ էր ղատրատում, աղակի կտրում եւ կղցնում: Երբ Ասեփանակերսում բաղվեց անվանի նկարչի ցուղահանղեսը, այդ օրերին իսկական տոն էր թղրղիս համար: Սենն մեղ եւ մեր հայրենի երկրամասը տեսանք մեծ արվեստաղեսի, անվանի նկարչի աղերով...

Մի օր, երբ այցելել էինք Ռուխկյանին, ես խորղած էի ղատրատում, Վազգեն Օվյանը մոտերում, մի 15-20 երեխա շուրջը հավաղած, իր ասելով՝ «ղղղիղղաղղաղղ» էր անղկաղնում: Խորղածն ավարտելով, Ռուխկյանի հետ մոտեղանք Վազգեն ղարեղիոնվիղին հրավիրելու տուն, ճաշելու:



Նայեց մեզ եւ միայն իրեն հասուկ կիսալուրջ-կիսախորամանկ  
սոնով ասաց.

- Տեսե՛ք ինչ խելո՛ք երեխաներ են սովորում այս դուրսում,-  
աղա դիմեց երեխաներին,- ճի՞շտ են ասում:

- Այո՛, այո՛,- բարձր ու զիլ գոռացին երեխաները:

- Այժմ սնուզենի՞,- ասաց Օվյանը:- Երեխանե՛ր, մի կարմիր  
բանակայինը կհաղթի՞, թե՞ հինգ ֆաշիստը:

- Կարմիր բանակայինը,- միաձայն բղավեցին երեխաները:

- Ճիշտ է, անցնենք հաջորդ հարցին: Երկու կարմիր բանա-  
կայինը կհաղթի՞, թե՞ 200 ֆաշիստը:

- Երկու կարմիրբանակայինը,- գոռացին երեխաները:

- Կեցցե՛ք, ճիշտ է: Լավ, մի հարց էլ. մի կարմիր շուկո՞ւ կհաղ-  
թի՞, թե 30 կասաղած սոխակ շուկո՞ւ:

- Մի կարմիր շուկո՞ւ,- անմիջադեմ գոչեցին երեխաները:

Մենք շատ ծիծաղեցինք: Հետո Հր. Ռուխկյանը Վ. Օվյանին  
ասաց. «Դու հարց մի տուր, թող իրենք մի բան խոսեն...»: Դեռ  
խոսքը չավարժած, երեխաներից մեկը դիմեց Ռուխկյանին: Բա-  
կում ընկած ինչ-որ ալյումինի կտոր ցույց տալով, նա հարցրեց.  
«Քեռի, էդ տղան տեսնու՞մ ես»: «Հա, տեսնում եմ», - դասասխանեց  
Ռուխկյանը: «Եթե էդ տղին ձեռք տաս, իսկույն տեսի ես անելու»:

Ես եւ Օվյանը սկսեցինք ծիծաղել, իսկ Ռուխկյանը հարցրեց,  
թե ինչ է նշանակում «տեսի»: Օվյանը բացատրեց, որ երեխայի  
ասելով հոսանքը խփելու է եւ սղանի... Երեքով ծիծաղելով շարժ-  
վեցինք դեղի վարդեփ արհեստանոց-բնակարանը:

Անստառ հունորով մարդ էր Վազգեն Օվյանը եւ հայրենա-  
սեր: Նրա «Մեծ լռեցիկ», «Պղը-Պուղի» եւ այլ տիեաները տա-  
րիներով չէին իջնում Ստեփանակերտի դեպարտմենտի բեմից:

«Պղը-Պուղի» դրաման Ղարաբաղի հերոսական անցյալի,  
ազգային-ազատագրական շարժման մասին դասավոր դաս-  
նական ստեղծագործություն էր, որտեղ Արցախը ծախող Սելիֆ-  
Շահնազարի կերպարին հակադրել էր մեր հայրենակից, մեծ  
զվարճախոս-հայրենասեր Պողոս վարդապետին՝ Պղը-Պուղուն,  
որ հաճախ սիտիված դիմում էր այլաբանական անեկոլոսների՝  
ժամանակի հակաժողովրդական իշխանավորներին ֆենդաշե-  
լու համար: Մենք հասկանում էինք, որ դա նաեւ մեր ժամանակ-  
ներն են, որ հայրենասեր-զվարճախոսի բերանով խոսում է Օ-  
վյանը, իսկ թուրքերին ծախված Սելիֆ-Շահնազարը հենց ինքը՝  
Ղարաբաղի բռնակալ Բորիս Կելուկովն է...

Վազգեն Օվյանը դժբախտաբար չտեսավ իր երազած արցա-  
խյան դոռթկունը: Ծանր հիվանդությունից վախճանվեց, արցա-  
խյան շարժումից մի տարի առաջ՝ 1987 թվականին:

Հայրենասեր ու նվիրված մարդիկ փչ չէին Ղարաբաղում:  
Ոմանք հալածանքներ կրելով, սիտիված եղան լիել հայրենիք՝  
մեկնելով Հայաստան: Նրանցից էին Բագրատ Ուլուբաբյանը, Ժան  
Անդրյանը: Շատերը մնացին մինչեւ վերջ բարձր դասերով հայի,  
ղարաբաղցու դասիվն ու արժանադասվությունը: Վերջիննե-  
րից են՝ ժողովրդական արտիստ Սիմայել Կորգանյանը, Կուրաթ  
Քոչարյանը, Յուրի Սահակյանը, Կառլեն Գգիրյանը եւ շատ ու-  
րիշներ:

Արցախում հայտնի մարդ էր նաեւ ասամնաբույժ Կառլենը  
(հայտնի էր «գուրմոյ Կառլեն» անվամբ)՝ Կառլեն Գգիրյանը: Մաս-  
նագիտության տեսակետից, ճիշտ է, արվեստի ու գրականության  
հետ ոչ մի կապ չուներ, սակայն չի եղել մի դեղի, որ հայկական  
մի անասմբլ, որտեղ խումբ կամ գրող զար Ստեփանակերտ եւ  
Կառլենը չսաներ իրենց տուն՝ հյուրասիրել: Սրաբաց մարդ էր,  
իսկական Ղարաբաղցի:

Մի անգամ ֆուտբոլային մեր թիմը մեկնել էր Կիրովաբադ՝ տե-  
ղի թիմի հետ խաղալու: Հանդիպումից առաջ Կառլենը մոտեցավ  
մեզ եւ ասաց. «Եթե դրանց հաղթեք, բոլորիդ հյուրասիրելու եմ գե-  
րանում»: Վերջինս հայտնի էր իր խորովածանոցով: Մենք, իհարկե,  
հաղթեցինք 1:0 հաշվով եւ Կառլենը մեզ հյուրասիրեց խորովա-  
ծով: 15 ֆուտբոլիստ առանձին էին նստել, ես, դարդասատահ Ալ-  
բիկ Բաղդասարյանը, հարձակվող Սուրիկ Բաղալյանը, ավտոմա-  
րորդ Կառլուրը եւ ասամնաբույժ Կառլենը՝ առանձին:

Կառլենը հարցրեց, թե ինդե՞ս կարողացանք հաղթել: Ասացի՝  
թուրք դասավորին մի հինգ շիտ կոնյակ սվեցի, որ խաղը ճիշտ դա-  
սի, եւ նա իսկապես ճիշտ դասեց, ու մենք հաղթեցինք:

Ճաշարանը լեփ-լեցուն էր թուրքերով: Այդ ժամանակ հնդ-  
կական «Պարոն-420» կինոֆիլմից հայտնի երգի թուրքական  
տարբերակով ձայնադրակը նոր էր դուրս եկել եւ վաճառվում էր  
100 ռուբլով: Համեմատության կարգով ասեն, որ մենք բոլորս եւ  
մեր 15 տղաները մի լավ ուտել-խմելու դեղիում հաշիվը հազիվ  
30 ռուբլի կազմեք:

Արդեն մի ֆանի օդու շիտ էինք դասարկել, ֆեֆներս բավա-  
կանին լավ էր: Կառլենը հանկարծ հարցրեց. «Տղերք, էդ դրաս-  
տիկական զահլաներդ չի՞ տանում»: Ասացինք՝ տանում է, բայց



ի՞նչ լուրջ անցնում է: Կառուցողական քննարկում, մոտեցում մոտ 30-ամյա սեռ բեղերով թուրք բուժֆեստիանին եւ ասաց. «Եղ ի՞նչ լավ տղասինկա է, կարելի՞ է սեսնել»: Թուրքը հղաթ ասաց. «Երեկ եմ գնել, 100 ռուբլի եմ սվել, վերցրու նայիր»:

Կառուցողական վերցրեց, ասելով թե այսօրիսի գեղեցիկ տղասինկա չեմ սեսնել: Նայեց մեզ եւ այն ձեռքից բաց թողեց գեսնին: Չայնադական կոնստրուկտիվը այս ու այն կողմ թռան: Բուժֆեստիանը եւ ճաշարանում մտած երեք ժամանակ թուրքերը սեղից վեր կացան եւ շարժվեցին դեղի Կառուցող: Ես եւ մեր շղաները նույնպես վեր կացանք եւ կանգնեցինք Կառուցողի կողքին: Թուրքերը զգասացան: Չնայած մենք թվով ավելի էինք, բայց նրանք չհամարձակվեցին որեւէ բան անել: Կառուցողը գրողանից 100 ռուբլի հանեց եւ սվեց բուժֆեստիանին:

Երբ հերթական կենսացներից հետո հասանք Կառուցողի կենսացին, ծիծաղելով ասաց. «Դե մի լավ հաց կերեք, հիմա գլուխներդ չի ցավի»:

Ամառային մի օր էլ Կառուցողը մեզ մտեցրեց իր «Մուսկովիչ-412»-ի մեջ (կլիմեին 8-10 հոգի) եւ շարժվեցինք դեղի, ինչպես ինքն էր ասում, Պեխի աղբյուր (կամ Իսաբուլաղ): Ճոխ սեղան էինք զգել եւ լավ քեֆ էինք անում: Ամառային այդ օրերին Աղղամից, Կիրովաբադից, Շուշիից ու թուրքաբնակ այլ վայրերից շատ թուրքեր էին գալիս՝ այդ աղբյուրի մոտ քեֆ անելու:

Երբ մի ֆանի շիշ դասարկել էինք, Կառուցողը կանչեց նվագողներին, 25 ռուբլի սվեց եւ ասաց. «Մի ժամ միայն հայկական երգեր նվագեք»: Թառ նվագողը Մուսեյիղ անունով մի ծեր թուրք էր, իսկ ֆանանչա նվագողը՝ մի հայ, Քարին սակ գյուղից:

Երբ կես ժամ հայկական երաժեշտություն էին նվագել, մի թուրք մոտեցավ թառչուն եւ ասաց. «Բավական է, հիմա էլ ադրբեջանական մուղամներ նվագեք»: Թուրքը սկզբում չէր ուզում նվագել, բայց երբ մի ֆանի թուրքեր էլ մոտեցան, վախեցավ եւ սկսեց թուրքերեն նվագել: Քանանչահար հայը, որ ասամնաբույժ Կառուցողին լավ էր ճանաչում, չէր նվագում եւ փորձում էր Մուսեյիղին էլ համոզել, ասելով, որ ընդամենը կես ժամ են հայերեն մեղեդիներ նվագել:

Թուրքերեն մուղամներ լսելով, Կառուցողն ասաց. «Արա, կես ժամ է անցել, բայց արդեն թուրքերեն են նվագում»: Տեղից բարձրանալով, գնաց Մուսեյիղի մոտ ու ասաց. «Ես քեզ չասացի՞ մի ժամ հայերեն լուրջ նվագես, ինչո՞ւ ես խախտել մեր լուրջանա-



Վագգեն Սարգսյան

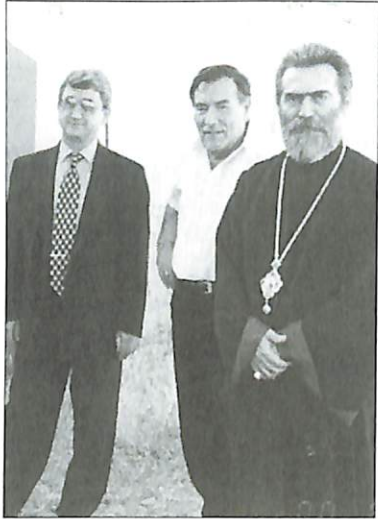


Լ.Լ. պաշտպանության նարարար Սեյրան Օհանյան



Մերժ Սարգսյանի և Ռոդես Աղաջանյանի հետ





Մերժ Սարգսյան, Ջորի Բալայան,  
Արքեպիսկոպոս  
Պարզև Մարտիրոսյան



Մարտունու շտաբի պետ  
Վոլոդյա Խաչատրյանը և շտաբի  
անդամ Գրիգոր Ուլուբաբյանը



Ռ-ազմիկ Պետրոսյանի ընտանիքը. հայրը՝ Արշակը, մայրը՝ Հասմիկը,  
քույրը՝ Ժաննան, վերևի շարքում՝ Ռ-ազմիկը (կենտրոնում), եղբայրները՝  
Ջարմիրը և Վալերիկը

վորվածությունը»: Եվ թառը վերցնելով, զարկեց իր ծնկանն ու երկու կես արեց:

Կառլենը եկավ, նստեց սեղը եւ շարունակեցինք մեր ֆեֆը, որն ընդմիջվում էր Կառլենի կամ մեր տղաներից որեւէ մեկի երգերով:

Մոտերում ֆեֆ անող թուրքերը մոտեցան երաժիշտներին եւ հարցրին, թե ինչու՞ չեն նվագում: Մուսեյիղը ցույց սվեց կոտրած թառը: Թուրքերն, իհարկե, հասկացան, որ դա Կառլենի ձեռքի գործն է, բայց չհամարձակվեցին որեւէ բան ձեռնարկել:

Երբ արդեն գիշերվա ժամը 12-ն էր, եւ մենք շարունակում էինք մեր խնջույքը, Մուսեյիղը մոտեցավ մեզ եւ խեղճ-խեղճ դիմեց Կառլենին. «Կառլեն, հիմա ի՞նչ տիտի անեմ առանց թառի»: Իսկ վերջինս հարցրեց. «Հիմա խելիդ եկե՞լ է, թե չէ»: Քարինսակցի հայն իսկույն նրա փոխարեն տասասխանեց. «Կառլեն, արդեն խելիդ եկել է»: «Իսկ դու ինչո՞ւ չէիր թուրքերն նվագում», - Կառլենն այժմ դիմեց նրան: «Որովհետեւ մի անգամ Մալիբեյլու գյուղում իմ ֆամանչան կոտրել էս, եւ ես խելո՛ւմ եմ», - տասասխանեց հայը:

Մենք սկսեցինք ծիծաղել, իսկ թուրքը կարգը խախտած աշակերտի տես ասաց. «Կառլեն, էլ չեմ անելու»: «Դե լավ, հիմա ժամը 12-ն է, ֆանիսին կկարողանաս հասնել Ստեփանակերս»: Մուսեյիղը թե՛ կես ժամում: «Դե, ուրեմն ժամը 2-ին ինձ կտղասես մեր տան առջեւ, որ զգնվում է 8-րդ դղորոցի մոտ»:

Խնջույքն ավարտելուց հետո, երբ հասանք Ստեփանակերս, թուրքն արդեն նսած սղասում էր Կառլենենց տան մոտ: Նրան վերցրինք եւ գիշերվա կեսին գնացինք թառչի Լեւոնի մոտ: Վերջինս ասաց, որ ծախու թառ ունի, բայց թանկ է, 200 ռուբլի: Կառլենը թառը գնեց եւ սվեց Մուսեյիղին: «Լավ հիշիր, երբ մենք մերկա ենք լինում, դու միտ աշխատիր հայկական երաժշտությունը նվագել»: Մուսեյիղն ասաց՝ բաժուս, եւ զլուխ տալով, գնաց:

Ահա այդպիսի մարդ էր Ջուրբոյ Կառլենը: Անժամանակ մահը նրան եւս խլեց մեզնից: Նա նույնպես չէստավ մեր հաղթանակը: Սակայն մենք կարողացանք հաղթել, որովհետեւ մեր այդ հայրենասեր, ժողովրդին նվիրված մարդկանց շնորհիվ էր նաեւ, որ արցախցիների մեջ շարունակ վառ էր տալիս դարաբաղո՛ւ, հայի՛ ոգին:



## ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ ՄՈՍԿՎԱՅԻՆ

1987թ. սեպտեմբերին, օգտվելով բարենդաս հնարավորություններից եւ վերակառուցման իրադրությունից, ղարաբաղցիներն նամակներ էին գրում եւ բազմաթիվ ստորագրություններով ուղարկում Մոսկվա՝ Խորհրդային միության կոմկուսի ֆաղթուրոյին եւ ԽՍՀՄ կառավարությանը: Նրանք ղախանջում էին ուղղել 1921թ. թույլ տրված մեծ սխալը, երբ կուսակցական մարմինը կոմբյուրոյի աթորինի որոշմամբ ղարաբաղը նվիրաբերվեց Ադրբեյջանին: Մարդիկ այն միամիտ հավասն ունեին, որ լսելով իրենց արդար ղախանջները, ԽՍՀՄ ղեկավարությունը եւ առաջին հերթին վերակառուցման դրոշը ղարզած եւ անցյալի սխալները շտկելու վճռակառությամբ հանդես եկող Մ.Գորբաչովը, վերջ կհասն անարդարությանը եւ կնոյաստեն ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու գործին: Այդ հավասն էր դրոյում մարդկանց Ստեփանակերտի փողոցներում ու ղուրակներում միտինգների եւ ցույցերի ժամանակ հազարավոր կոկորդներով գոչելու «Լենին, ղարտիա, Գորբաչով» կարգախոսը, որը ոչ մի արձագանք չգտավ երկրի ղեկավարների մոտ:

Ադրբեյջանցիները տեղեկացել էին հայերի դիմումների մասին, ուստի ուժեղացրեցին հալածանքը հասկաղես հայերի մեջ հեղինակություն վայելող անձանց նկատմամբ, որոնք կարող էին կազմակերղել ժողովրդին: Սկսվեցին նոր բռնություններ: Տարբեր ղատրվակներով ձերբակալում էին մարդկանց, բանտարկում եւ երբեմն էլ մահվան հասցնում:

ղարաբաղցիները սկսեցին ղատրվակություններ ուղարկել Մոսկվա՝ աշխատավորների նամակները տանելու եւ նրանց ղախանջները ներկայացնելու համար: Մոսկվայի բարձրաստիճան ղաշոնյանները լավ էին ընդունում նրանց, ասում էին, որ այդ արժույթը ճիշտ է, դեմոկրատական, արդարացի: Ժողովուրդը զտնում էր, որ եթե ուղղվում են Ստալինի թույլ տրված սխալները, աղա կտակի նաեւ այս սխալը: Այդ ժամանակ մեղ վրա մեծ աղեցություն ունեցավ նշանավոր տնեսագետ, ակաղեմիկոս Արել Աղանբեկյանի հարցաղույցը ֆրանսիական «Յունամիտ» թերթին: Այնտեղ ասվում էր, որ տնեսական տեսակետից ճիշտ կլինի ղարաբաղն ու Նախիղեսանը միացնել Հայաստանին:

1988թ. փետրվարի սկզբներին Ստեփանակերտի կուսակցական ակտիվի ժողովում դրվում էր ֆաղկոմի երկրորդ ֆարտու-

ղար Հասմիկ Սիֆայեյանի հաղորդումը ԽՍՀՄ կոմկուսի կենտկոմի սեմինարի մասին, որի ժամանակ կենտկոմի ֆարտուղար Եղոր Լիզաչովը աղգայնամուղներ էր անվանել ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու կողմնակիղներին եւ հայտնել, որ ղարաբաղի միացումը Հայաստանին անհնարին է եւ այն մտաղես ղետտ է զտնվի Ադրբեյջանի կազմում:

Ես տեղից հարց տվեցի Հ. Սիֆայեյանին Աղանբեկյանի հարցաղույցի մասին եւ ամբողղովին կարղացի նրա հայերեն թարգմանությունը: ղա մեծ տղավորություն թողեց ներկաների վրա, իսկ նախաղահողը՝ ֆաղկոմի երկրորդ ֆարտուղար Հրանտ Մելումյանը, անմիղատես ժողովը հայտարարեց փակված:

Փետրվարի 12-ին Մոսկվա մեկնեց ԼԴԻՍ-ի մտավորականների ներկայացուղիղների մի խումբ, որն իր հետ տարավ ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու գրավոր ղախանջը՝ 60 հաղար ստորագրությամբ: Այդ օրը Ստեփանակերտ եկան Ադրբեյջանի կոմկուսի երկրորդ ֆարտուղար Վասիղի Կոնովալովը, Կենտկոմի վարչական մարմինների բաժնի վարիղ Մ. Ատաղովը, ՊԱԿ-ի նախաղահի տեղակալ Ի. Ամրանովը եւ ուրիշներ: Մարղկոմի առաջին ֆարտուղար Բ. Կեւորկովի հետ նրանց նղատակն էր տեղում կազմակերղել ֆաղկոմի, արղկոմների եւ մարղկոմի ակտիվի նիտեր եւ ժողովներ, որոնք ղետտ է ընդունեին ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու առաղարկությունը դատաղարտող որոշումներ:

Մարղկոմի տնեմում զումարված Ստեփանակերտի կուսակցական եւ տնեսական ակտիվի նիտի ժամանակ ելույթ ունեմալով Վ. Կոնովալովը ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու առաղարկը համարեց մարղի մի խումբ ժայրահեղականների, ֆաղաֆականաղես տիաս մարդկանց արարտ, որը ղետտ է դատաղարտակի:

Նիտի ժամանակ ելույթ ունեցողները արատյան ղետտ Մաֆսիմ Սիղղայանը, ղարմետաֆսկոմբինատի տնորեն Ռաղիկ Աթայանը, ղորնֆտեխուտումնարանի տնորեն Վ. Մարղայանը ղատտաղ հակահարված տվեցին Վ. Կոնովալովին՝ Ադրբեյջանի ղեկավարությանը եւ մարղում նրա դրածո Բ. Կեւորկովին մեղաղրելով աղգայնամուղության մեղ:

Այդ նիտի ժամանակ ելույթ ունեցա նաեւ ես: Բայց կարծում եմ, որ ավելի լավ կլինի իմ ելույթի մասին մեղ բերեմ գրող Բակուր Կարաղետտյանի «...եղ նրա տուղ» գրիղ մի ֆաղվածղ.



«Վ. Կոնովալովը ակտիվի նիստը բնորոշեց որդես «ֆաղափա- կան խուլիգանների հավաք», ավելացնելով, որ ներհաններում ընդ- հանրապետե ոչինչ չի որոշվում, իսկ վերհաններում նման հարց գոյու- թյուն չունի: «Հայաստանին միանալու դեղինում,- ասաց Ադրբե- ջանի կոմկուսի ԿԿ երկրորդ ֆարսուղարը,- Ղարաբաղը կկորցնի իր ինֆրապարությունը»:

Նա նկատեց ուներ այն հանգամանքը, որ Հայաստանի կազ- մում հայկական ինֆրապարություն անհնար է եւ իմաստ չունի:

Ռազմիկ Պետրոսյանը ձեռք բարձրացրեց. մի լուրջ որսալով Կոնովալովի հայացքը, սեղից բարձրացավ:

- Թույլ սվեք ես էլ խոսեմ,- Կոնովալովին դիմեց մարզադա- ռի սնորհները: Ադրբեջանական կոմկուսի ԿԿ երկրորդ ֆարսու- ղարը հարմար առիթի էր ստատում, որ խոսք տար Ռազմիկին, բայց Բ. Կեւորկովը թեմեց դեղի նա եւ հուշեց, որ թույլ չէ:

- Ղարաբաղը երբեք Ադրբեջանի կազմից դուրս չի բերվե- լու,- ասաց Կոնովալովը:

Ռազմիկը ոտի կանգնեց ու դիմեց նրան.

- Ես մի հարց ունեմ:

- Ոչ,- կրկին ժխտեց Կոնովալովը,- արդեն ուշ է:

Ժողովն ավարտված համարելով, նախագահությունն ուզում էր հեռանալ, երբ Ռազմիկը դեղի ամբիոն շարժվեց: Մի կողմից մոտեցավ մարզի ՊԱԿ-ի բաժնի ղեկը, մյուս կողմից՝ ՆԳ վարչու- թյան ղեկը եւ ամուր թեւանցուկ արեցին նրան:

- Ես հո հարվածելու չեմ գնում, որ բռնում եք ինձ, դարձա- ղես խոսք ունեմ ասելու,- ասաց Ռազմիկը, ազատեց թեւերը, մո- տեցավ ամբիոնին եւ վերցնելով միկրոֆոնը, դիմեց դահլիճին:- Մարզն այլեւս Ադրբեջանին չի ենթարկվում: Ակտիվի մասնակից- ների անունից հեռագիր ուղարկեմք Մոսկվա՝ կենսկոմ, որ հանձ- նաժողով գա եւ լուծի մեր հարցը: Ով համաձայն է, թող ձեռք բարձրացնի:

Բոլորը ձեռք բարձրացրին»:

## ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՄԻԱՆԱԼՈՒ ՊԱՅԱՆՁ

ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 1988թ. փետրվարի 20-ի դասնա- կան նիստի մասին, երբ որոշում ընդունվեց դիմել Հայաստանի եւ Ադրբեջանի կառավարություններին Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազ- մից դուրս հանելու եւ Հայաստանին միանալու մասին, լուր է գր- վել: Ես այդ մասին չեմ դասնի: Կուզեմայի նշել, որ դեղուսասնե- ռին թույլ չէին տալիս զալ Ստեփանակերտ: Ես մասնակցում էի նրանց անվսանգ ուղեւորությունը դեղի Ստեփանակերտ կազմակերպե- լու գործին: Մինչեւ նստաբեջանի գումարվելը ես հանդիպում ու- նեցա մարզկոմի ֆարսուղար Բորիս Կեւորկովի հետ: Այդ մասին ման- րամասն գրված է Բակուր Կարաղեյանի գրքում, ուստի ես դար- ձյալ ընդհանրապես ֆաղվածք եմ անելու այդ գրքից, ֆանի որ եթե դաս- մեմ, աղա բացարձակաղես նույնը ղեքս է ասեմ:

«Շարժման լուրում հանձնարարեցին Ռազմիկ Պետրոսյա- նին ուղիներ փնտրել բանակցություններ վարելու Բ. Կեւորկովի եւ Վ. Օսիպովի հետ:

... Ռազմիկն ու մարզի գլխավոր վիրաբույժ Էդիկ Ղուկասյանը փողոցում հանդիպում են մարզկոմի առաջին ֆարսուղարի օգ- նականին՝ Յուրի Բեկնազարյանին:

- Յուրի,- նրան դիմեց բժիշկը,- կարո՞ղ ես Կեւորկովին ասել, որ Ռազմիկն ուզում է առանձին, առեքես հանդիպել իրեն:

- Ինչու չէ,- իսկույն հանձն առավ Յուրին,-կասեմ:

- Եթե մեմակ հանդիպի՝ կգամ, թե չէ՝ ղեքս չէ,- ասաց մար- զադաւրի սնորհները,- երեկոյան ժամը 6-ին թեքի խմբաբարու- թյունում կստատեմ ֆո զանգին:

Պայմանավորված ժամին ֆարսուղարի օգնականը զանգեց խմբաբարություն, որը այդ օրերին աղտամբության լուրքի էր վերածվել եւ կուսմարզկոմ հրավիրեց: Մուսֆի մոտ ղեքանվ- սանգուրյան եւ միլիցիայի ալիսասողները սուղեցին Ռազմի- կի գրղաններն ու ներս թողեցին: Յուրին ընդունարանում սեւ- նելով Ռազմիկին Կեւորկովի մոտ մտավ եւ սեղեկացրեց, որ Ռազ- միկ Պետրոսյանն այստեղ է: Յուրին Ռազմիկին մարզկոմի բյու- ռոյի դահլիճ առաջնորդեց: Քիչ անց ներս մտավ Բորիս Կեւորկո- վը, ձեռքով հենվեց դայսաձեւ հսկա սեղանին, հղանցիկ նայեց Ռազմիկի աչքերին ու ասաց.

- Ես ձեք լուում եմ:

- Բորիս Սարգիսովիչ,- դիմեց Ռազմիկը,- սեանո՞ւմ եք, ժողո-









րյանը, Ռաֆայել Գաբրիելյանը:

Մեր առաջին գործը եղավ Ստեփանակերտում լուսակալների ստեղծելը: Դրանք յոթն էին: Համար առաջին լուսակալների զանգվածը էր Սուր Արմենավանում, երկրորդը՝ Հեփիմյան փողոցի վրա, երրորդը՝ կոչիկի եւ գյուղգործիների գործարանների մոտ, Պուսկինի եւ Բեկգաղյան փողոցների խաչմերուկում, մյուսները՝ Ուզբեկսան բողոցի վրա (Կրկնակից ներքեւ), Լեսնայա փողոցի վրա եղած համար 9 դղրոցի մոտ եւ Բաղրամյան փողոցի վրա: Փաստորեն լուսակալները հսկողություն էին առաջինում ֆաղաբը դրսի հետ կապող ուղիների վրա:

Պահակալներում իրականացվում էր շուրջօրյա հերթադասարաններ: Հերթադասարանը գնում էին 30-40 հոգուց բաղկացած ջոկատներով: Իսկ շաբաթը մշտապես հերթադասարանում էին 5 ընկերներ, որոնք հեռախոսային կապ էին պահպանում բոլոր լուսակալների, ինչպես եւ ֆաղաբից դուրս զանգված շաբաթների հետ: Հերթադասարանը դարձրեաքար կատարում էին լուսակալների սնուցումներ: Ամեն օր փոխում էին նշանախոսքը (դարձը): Մեր առաջին նշանախոսքը «Արագածն» էր, հետո՝ «Քիրսը», «Մռավը» եւ այլ բաներ: Ազերիներն իրենց միլիցիոներների ուղեկցությամբ լրեսներ էին ուղարկում Ստեփանակերտ, որոնց նախապես հեռախոսակալները ստեղծություններ հավաքելն էր: Պահակալներում բռնում էին դրանց եւ բերում շաբաթը: Հարցախոսում էին եւ հանձնում միլիցիային:

Մենք լավ հասկանում էինք, որ ռազմական ընդհարումն անխուսափելի է: Ազերիները ձգտում էին արյան մեջ խեղդել մեր ազատագրական շարժումը: Ուրեմն ղեկ է հառվել առնչվել բոլոր հնարավոր բարդությունները եւ դաստիարակել լինելով ամեն բանի:

Շաբաթի ջանքերով հաջողաբար վերցրեցինք բոլոր ավտոմեքենաները, հիմնականում ավտոբուսները եւ բեռնատարները: Մեզ վրեժ մոբիլիզացիոն ընդհանուր լուսակալներ: Կազմվեցին ջոկատների ցուցակները: Ջոկատների մեջ մտնող դասակների հրամանատարներին մենք էինք նշանակում, իսկ օղակների հրամանատարներին նշանակում էին դասակի հրամանատարները: Ավտոբուսային գլխավոր ինժեներ Վալերի Վանյանը մեզ կեց եւ ներկայացրեց մեքենաների մոբիլիզացիայի ծրագիրը: Տազմադրի դեղին գիտեցինք, թե որ մեքենան ուր է գնալու, որ ջոկատի տարածության տակ:

Որոշ ժամանակ անց սկսեցինք շաբաթը ստեղծել շրջաններում: Մարտակերտի շաբաթի մեջ մտան Վիգեն Շիրինյանը, Յուրի Մարտիրոսյանը, Սլավիկ Աբրահամյանը եւ ուրիշներ: Մարտում շաբաթի անդամներն էին Վուլոդյա Խաչատրյանը, Մանֆրեդ Բախտիյանը, Հադրուքի շաբաթը՝ Արթուր Մկրտչյանը, Ասկերանի շաբաթը ղեկավարում էին Սլավիկ Առուստամյանը եւ Մարտ Հակոբջանյանը, Շուշու գյուղում՝ Սյունյան ու Լյովան, Կրկնակից ժողով, Տոկ գյուղում՝ Վիգենը, Ղարաբուլաղում՝ Արտուր: Քարին Տակի շաբաթի ղեկավար Առուստամյան Վաղարշակն էր, որին Վաղո էին ասում:

Բոլոր շաբաթների հետ կապը պահպանում էինք հեռախոսի միջոցով: Ձեռքի բաժանումը կատարում էինք շաբաթների միջոցով: Պահանջի դեղին գիտեցինք ջոկատներ էինք ուղարկում սեղերը: Իսկ ղեկավար ընդհանուրներ անընդհատ լինում էին հասկալուսակալներ, Տոկում, Քարին Տակում, Հասանաբաղում, Դաշբուլաղում եւ Չափարում: Քարին Տակ սովորաբար ուղարկում էինք Չափախի եւ Սոնյա գյուղերի ջոկատները, որոնք մոտ էին Քարին Տակին: Մի ֆանի անգամ այնտեղ ենք ուղարկել Դաշուսենի ջոկատը՝ արժանացի Սամվել Հակոբյանի ղեկավարությամբ:

Մենք կազմել էինք հերթադասարանների դասարանությունների գրավոր ցուցակ: Այնտեղ նշված էր, որ հերթադասարանները ղեկ է սնուցեն լուսակալները, մշտապես կապ ունենան նրանց հետ, յուրաքանչյուրը երկու ժամը մեկ ղեկ է կապվի շրջանային շաբաթների հետ, սեղեկություններ ստանա նրանցից եւ հարկ եղած դեղին գիտեցինք օգնություն ցույց տա նրանց: Ավագ հերթադասարանը դարձավ մեր ամեն անգամ համադասարանային գրանցում կատարել իրավիճակի մասին եւ մշտապես կապ պահպանել մյուս վայրերի շաբաթների հետ: Մեր շաբաթը մշտապես կապի մեջ էր Երեւանի, Արժանի, Գորիսի, Կիրովականի ու Կիրովաբաղի հետ:

1989թ. հունվար ամսին կենտրոնական շաբաթը սեղափոխվեց Աս. Շահումյանի անվան մարզադասարան: Այնտեղ մենք միաժամանակ պահում էինք ավտոդղրոցի դասարանող հինգ բեռնատար ավտոմեքենաներ՝ ղեկավարական համարներով, եւ չորս հարյուր ղեկավար մարտիկներ, որոնք դաստիարակ էին մեր հրամանով օգնության շաբաթները: Այդ մեքենաներով մենք դարձանային օգնություն ուղարկեցինք Կիրովաբաղ:

Բախտի միսինգների ժամանակ, որոնց մասնակցում էին հարյուր հազարավոր ազերիներ, կոչեր էին հնչում անմիջապես հարձակվելու Ղարաբաղի վրա: 1989թ. օգոստոսի 30-ին ինձ իր մոտ կանչեց Ա. Վուլսկին եւ ասաց, թե վստահ կա, որ ադրբեջանցիները:



րը հարձակվեն Ղարաբաղի վրա, իսկ իրենք ուժեր չունեն նրանց զսպելու համար: Նա հարցրեց, թե որքան մարդ կարող են դուրս բերել: Պե՛տ է ասել, որ նա բավականին վախեցած էր: Մեզ հայս-նի էր, որ նրա տրամադրության տակ ընդամենը 2000 զինվոր կար:

Ես դասասխանեցի, որ կարող ենք դուրս բերել 10000 հո-գի, բայց անգնե: Նա դասասխանեց. «Ոչինչ, մենք նրանց զենք կտանք»:

Բաբվի ցուցարարները համառորեն դա հանջում էին թույլ տալ իրենց հարձակվելու Ղարաբաղի վրա: Ադրբեջանի ղեկա-վարության ցուցումով մի օր ֆաղափ կենտրոնական հրատա-րակ են բերում 60-ից ավելի ավտոբուսներ: Ցուցարարներին ա-ռաջարկվում է նստել ավտոբուսները՝ Ղարաբաղ մեկնելու հա-մար: Հրատարակում սկսվում է չսեսնված խուճառ: Մարդկան-ցով լցվում է ընդամենը 1,5 ավտոբուս: Մնացած ցուցարարները փախչում են:

Պատմում էին, որ Թոփխանյանի կառավարությանը մեծ թվով մարդիկ Բաբվի հրատարակում հացադուլ էին հայտարարել: Նրանց ներկայացուցիչները գնում են կենսկոմի առաջին ֆարսուղար Վե-զիրովի մոտ եւ ասում. «Դե, մի բան արեք, հարյուրավոր մարդիկ հացադուլ են անում, կարող է սովից մեռնեն»: Վեզիրովը հարց-նում է, թե նրանք հացադուլ են անու՞մ: Պատասխանում են՝ «Այո, այո»: «Ոչինչ չեն ուտու՞մ»: «Այո՛, այո՛»: Հետո Վեզիրովն ասում է. «Եթե նրանք ոչինչ չեն ուտում, ադա ովքե՛ր են այդպես այլանդակ ձեռով կեղտոտել հրատարակի օջակայքը»:

Մեզ համար ամենադժվարին ու դասասխանատու գործը զենք հայթայթելն էր: Դա մենք կարող էինք իրականացնել մեր բազմա-թիվ անձնավեր բարեկամների աջակցությամբ, որոնք ոչինչ չէին խնա-յում չորս կողմից զինված ավազակախմբերով օջակայքի վրա Ղա-րաբաղին զենք ուղարկելու համար: Չենք մենք ստանում էինք հիմ-նականում Հայաստանից, ինչպես նաև Ռուսաստանից: Հիշում ենք, որ Ռուսաստանից կարաբիներ էին բերում սոլյարկայով լց-ված ավտոբուսներին մեջ: Մենք ստանում էինք հրացաններ, ակա-նանետներ, նռնակներ, ականներ, փամփուռներ, նռնակներ եւ այլն: Դժվարանում են մտաբերել այն բոլոր անձանց, ովքեր տար-բեր տեղերից զենք էին ձեռք բերում եւ մեզ հանձնում կամ էլ տա-նում էին օջակայքը՝ ինքնադատարանական ջոկատներին: Հիշում ենք, Բերդաձոր զենք մե՛տ է ուղարկե՛ինք: Այնտեղ էր մեկնել Եսաթի անդամ, դերասանուհի Ժաննա Գալստյանը, որը խնդիր ուներ կազ-

մակերդելու ինքնադատարանության գործը: Նա այնտեղ մնաց եր-կար ժամանակ: Որտեղ էինք այդ գյուղն ուղարկել 15 կարաբին: Վսանգավոր էր, ֆանի որ ճանադարհներին թուրք ոստիկաններ կա-յին: Հրացանների փոխադրումը հանձն առավ ավտոբուսի վարորդ բերդաձորցի Վազիֆը: Կարաբիները մենք ամուր կառեցինք ավ-տոբուսի շարժիչի աղմուկը խլացնող խողովակին (գլուծիսեղին): Ճանադարհին ազերի ոստիկանները ստուգել էին մեքենան, բայց հրացանները չէին տեսել:

Եվ այդպես, Եսաթը գործում էր, մենք դաստաստվում էինք կա-սեցնել թե՛սանու հարձակումը:

## ՎԱԳՈՆՈՎ ՉԵՆՔ Է ՀԱՍՆՈՒՄ ԱՐՑԱՆ

### *Ռուդիկ Ազարյանի 50-ամյակին*

Երբ 1988թ. սետեմբեր «Կռունկ» կոմիտեան, ղեկավար ընտ-րվեց Արկադի Մանուչարովը: Ընտրվեց նաև նախագահություն՝ կազմված 11 հոգուց, որից երկուսը՝ ես եւ Ռուբեն Աղաջանյանը, զբաղվում էինք զենք ու զինամթերք կուտակելով եւ դրանք դառ-դանական ջոկատներին մատակարարելով:

Մենք կառ էինք հաստատել Արուսյանի, Չարենցավանի եւ այլ ֆաղափների հիմնարկների ու ձեռնարկությունների անդամ-ների հետ, ովքեր զենք էին հայթայթում եւ դարբերաբար ուղար-կում Արցախ: Հայաստանից նաև ջոկատներ էին գալիս, որոնց մենք ուղարկում էինք օջակայքերը: Հայրենասեր ու նվիրված ջո-կատներից մեկն էլ Արուսյանից եկած Սամվել Խաչատրյանի ջո-կատն էր, որ հաստատվեց Ստեփանակերտից 6-7 կմ հեռավո-րության վրա զսնվող Դառուբեն գյուղում: Մյուս կողմից, այն սահ-մանակից էր ադրբեջանցիներով բնակեցված Մալիբեկլու գյու-ղին:

Տղաները գյուղում կոռուպցիայի բացեցին, որպեսզի զբաղ-վեն լիմոնադի եւ բյուրեղադրամների արտադրությամբ, իսկ ամ-մենակարելուըրը, իհարկե, դառնադատության գործն էր: Տղանե-րին Ստեփանակերտից մեծ օգնություն էր ցույց տալիս Էդիկը՝ «Կնյազ» մականունով, որը զենք էր հայթայթում նրանց համար:







Երեմին թողեցին Սղնա գյուղի մոտ, իսկ մենք եկանք Ասեփանակեթ, որդեսգի մարգարածոսից ռադիոկառույց կառուցեցինք Երեբունիի հետ՝ զենքը սեղափոխելու համար դայմանավորվելու: Ի դեպ, այդ ռադիոկառույցը (ռազմաներ) մեզ էին նվիրել «Երեբունի» եւ «Զվարթնոց» օդանավակայանների ղեկավարները: Բացի դրանից, մենք կարճ տարածության ռադիոկառույց էինք սվել Մարտակերտի եւ Հաղուրթի դաշտանական ջրկայաններին, որդեսգի իրար հետ կառուցեցինք:

Շրջանների հետ կառուցելուց եւ դայմանավորվելուց հետո ես, Ռադիկը եւ սղնախցի Վլադիկ Հայրիյանը, որ ֆուտբոլային մեր թիմի բժիշկն էր, վերադարձանք Սղնախ եւ հուսալի մարդկանց օգնությամբ կազմակերպեցինք զենքի բեռնաթափման գործը: Սղնախի ու Քարին սակի միջեւ մի հարմար սեղ խոր փոս ֆանդեցինք եւ զենքերը թափեցինք վրան ցախ ու փայտ լցնելով, իսկ վերջում էլ՝ հող:

Ութ ժամ անդադար աշխատելուց հետո երեկոյան ժամը 10-ին միայն վերջացրինք, որովհետեւ զենք ու զինամթերքի ֆանակությունը մեծ էր:

Հաջորդ օրը Սղնախ եկան Մարտակերտի դաշտանության ղեկավար Վիգեն Շիրինյանը, Մարտունու դաշտանության ղեկավար Վոլոդյա Խաչատրյանը, Հաղուրթից՝ Վիգենը, Ղարաբուլաղից՝ Արեւն, Չանախչիից՝ Համլետը, Ասկերանից՝ Սլավիկ Առուսանյանն ու Սլավիկ Միրզոյանը, Քարին սակից՝ Վաղոն, Կղարծի գյուղից՝ Լյովան ու Արմենը, իսկ Դաւուսեանից՝ Սամվելը:

Բոլոր ջրկայանները, բացի Բերդածորից, կարողացան գալ եւ զենք ստանալ: Բերդածորցիները չկարողացան գալ, որովհետեւ գյուղի սանող ճանապարհը անցնում էր Շուշիի մոտով եւ վերահսկվում էր զինվորական դաշտայնությունների եւ թուրքերի կողմից, իսկ Քիրս սարում մեծ ֆանակությամբ թուրք հովիվներ կային, որ զինված էին եւ հաճախ էին զինված հարձակումներ գործում հայկական գյուղերի վրա ու նախիրներ գողանում:

Նախապես դայմանավորվելով բերդածորցի Առնո Մկրտչյանի եւ Հայաստանից եկած Անդրանիկի հետ, որոշեցինք Քիրսով անցնել եւ սուղեք, թե թուրքերն ինչդեպ են զինված եւ ինչդեպ կդաշտայնանեն՝ մեզ սենեկով: Չենք սենեկով զենքերը «ՌԻԱԶ»-ի մեջ, նռնակներ ու սկանանետներ վերցնելով, ճանապարհվեցինք դեպի Բերդածոր:

Ավստմեֆեման հարմար սեղ կանգնեցնելով, զենքերը վերց-

րեցինք եւ բարձրացանք դեպի սարը, ձգելով սեսանեղի լինել թուրքերի համար: Ռադիկն ասաց, որ թուրքերը շատ են, կարող են հարձակվել մեզ վրա: Ասացի, որ իմ ուզածն էլ դա է, կասուզենք, թե որքան կհերիքի նրանց ռիսկը:

Մեզ սենեկով, թուրքերը հարայ-հրոցով հավաքեցինք եւ, մի 15-20 ձիավոր կազմելով, շարժվեցինք մեր ուղղությամբ: Ականանետները սեղավորելով, ես կրակեցի: Արկը հեռու ընկավ, բայց թուրքերը կանգ առան: Երկրորդ արկն ուղարկեցի, որ դայթեց նրանցից 30-40 մետր հեռավորությամբ: Նրանք զգուշացան, բայց սենեկով, որ մենք երկուսով ենք, փորձեցինք օրջադաշտել մեզ: Ռուդիկը կարաբինով դիպի ձախ կողմից կրակեք, ես՝ երկու նռնակ վերցնելով, մի 100 մետր մոտենալով նրանց, նռնակներից մեկը նետեցի: 40 մետրի վրա դայթելով, այն, իհարկե, չէր կարող վնասել թուրքերին: Ռադիկի կրակոցներից եւ իմ նետած նռնակի դայթյունից հետո, որն, ի դեպ, այնդիպի արձագանք էր սալիս սարերում, ասես հսկա մի հրթիռ էր դայթել, թուրքերը սառել էին, ոչ կրակում էին, ոչ էլ զլուխները բարձրացնում թափսոցներից: Երբ երկրորդ նռնակը նետեցի, նրանք, ձեռքներով զլուխները բռնած, փախան:

Ինձ համար դարձ էր, որ եթե լավ զինված լինեմք, նրանց մոտով կարող ենք զենք հասցնել Բերդածոր: Հետագայում այդդեպ էլ արեցինք:

## ԿՅԱՆՔԻ Է ԿՈՉԿՈՒՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Ինչդեպ հայտնի է, Ղարաբաղում աղօթիմի ձեռով դադարեցված էր ժողովրդական դաշտանավորների մարզխորհրդի եւ կուսակցության մարզկոմի գործունեությունը, իշխանությունը սրվել էր Հասուկ կառավարման կոմիտեին, որը բացարձակապես վստահություն չէր վայելում բնակչության մոտ եւ չէր կամենում կառավարել երկիրը: Մինչեւ կառավարման նոր, սահմանադրական ձեռի վերականգնումը, անհրաժեշտ էր ստեղծել մարզային ինքնակառավարման ժողովրդական, ընտրովի մի մարմին՝ Ազգային խորհուրդ, որը դեպի է նույնպես Ղարաբաղում կայունացնելու իրավիճակը, վերականգնելու հիմնարկների, արդյունաբերական ու այլ ձեռնարկությունների նորմալ աշխատանքը:



եւ բարի-դրացիական հարաբերություններ հաստատելու մարզում եւ նրա սահմաններից դուրս ադրոդ սարքեր ազգության դասկանող մարդկանց հետ:

Այդ նդասակով գումարվեց ԼԴԽ-ի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումար: Մենք ուզում էինք, որ նրա աշխատանքներին մասնակցեւ նաեւ ադրբեջանական կողմը, որդեսգի սահմանադրական եղանակով, համատեղ լուծեինք հասունացած հարցերը, երկխոսություն ծավալեինք նրանց հետ, օգտագործեինք փոխադարձ մեծեցման հնարավորությունները: Բայց ազերիները կտրականադես մեծեցին մասնակցելու համագումարի աշխատանքներին:

Անհրաժեշտ է նեւ, որ Վաչագան Գրիգորյանը մեծ գործ է արել մեր շարժման համար: Նա հայրենասեր, սկզբունքային դեկավար գործիչ էր, լավ հասկանում էր իրադրության լրջությունը եւ զգում էր, որ անհրաժեշտ է զենք կուտակել, զինվել, այլադես ժողովուրդը կհայտնվի ծայր ասիժան դժվարին կացության մեջ: Վաչագան Գրիգորյանը, ինչդես եւ Ռոլես Աղաջանյանը այդ հարցում միանգամայն համամիտ էին ինձ հետ եւ իրենց հնարավորության սահմաններում նդասում էին զենք ձեռք բերման եւ տեղաբաշխման գործին: Դժբախտաբար, ազատագրական շարժման այդ ամենակարգիվ դեկավարներից մեկը չտեսավ մեր հաղթանակը: Նա Մոսկվայում հիվանդացել էր, տարել էին հիվանդանոց եւ վիրահատել սիրտը: Նա մահացել էր վիրահատությունից անմիջադես հետ...

Նախագահության անդամներ էին մարզում դասասխանատու դաշտոններ վարող մի շարք ընկերներ՝ Աղաջանյան Ռոլեսը, Բաբայան Սեմյոնը, Բաբուրյան Կարենը, Բադյան Գրիգորը, Դավթյան Սերգեյը, Դուկասյան Էդուարդը, Եսայան Օլեգը, Քոչարյան Վիլենը, Քոչարյան Ռոբերտը (նա հետագայում դարձավ ԼԴՂ նախագահ, իսկ այժմ՝ ՀՀ նախագահն է, Մանգասարյան Ռաշիդը, Միրզոյան Մախիմը, Մկրտչյան Արթուրը (հետո նա ընտրվեց ԼԴՂ Գերագույն խորհրդի նախագահ, բայց նրա կյանքը ողբերգորեն ընդհատվեց 1992թ.) եւ ուրիշներ: Նախագահության անդամ ընտրվեցի նաեւ ես:

Համագումարն ընդունեց մի շարք կարելու փաստադրթեր՝ որոշում, դեկլարացիա եւ դիմումներ, ուղղված հատուկ շրջանի դարեհին, խորհրդային բանակի եւ ՆԳ զորերի անձնակազմին, ադրբեջանական ժողովրդին: Որոշման մեջ հիմնավորված էր Ազ-

գային խորհուրդ ընտրելու անհրաժեշտությունը: Այնտեղ ասվում էր, որ ԼԴԽ-ը իր վճռականությունն է հայտնում վերամիավորվելու Հայաստանի հետ եւ թույլ չի տա, որ Ադրբեջանի կառավարությունը խառնվի իր ներքին գործերին: Համագումարը ողջունում է Շահումյանի շրջանը ԼԴԽ-ի հետ վերամիավորվելու որոշումը: Բնակչությանը կոչ է արվում դադարեցնել գործադուները: Որդես դեսական խորհրդանիշ ընդունվում է ԽՍՀՄ դեսական դրոշը:

Դեկլարացիայի մեջ արձանագրված էր այն դասական իրողությունը, որ Ղարաբադի բնակչության ճնշող մեծամասնությունն իր ընտրած մարմինների՝ խորհուրդների որոշումներով հանդես է եկել Ադրբեջանի կազմից ԼԴԽ-ը դուրս բերելու եւ Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու օգտին: Չնայած այն բանին, որ ԽՍՀՄ սահմանադրությունը որեւէ մարմնի թույլ չի տալիս դադարեցնելու նույնիսկ գյուղական ու ավանային խորհուրդների գործունեությունը, բայց եւ այնդես ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը 1989թ. հունվարի 12-ի հրամանագրով Ղարաբադում դադարեցրել էր տեղական խորհուրդների գործունեությունը եւ ամբողջ իշխանությունը հանձնել հատուկ կառավարման կոմիտեին: Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության կանոնադրության կոդիտ խախտում էր նաեւ կուսակցական մարզային կոմիտեի գործունեության դադարեցնելը եւ նրա իրավասությունները հատուկ կոմիտեին հանձնելը: Փաստորեն մարզը զրկվել է իր ունեցած չնչին իրավունքներից եւ հայ բնակչությունը հեռացվել էր իր ազգային տաղերը դաշտանելու օրինական մասնակցությունից: Համագումարը ԼԴԽ-ը հռչակում է անկախ խորհրդային տարածք, նրա սահմաններում դադարեցվում է Ադրբեջանի սահմանադրության եւ ազերիների կողմից Ղարաբադի մասին ընդունված օրենքների գործադրությունը: Եթե Ադրբեջանը փորձ անի միջամտելու մարզի գործերին, դա կդիտվի որդես ազրեսիվ ակտ եւ կտանա համարժեք դասասխան:

Համագումարը դիմում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին, բոլոր միութենական հանրադեսությունների գերագույն խորհուրդներին ճանաչելու Ղարաբադի Ազգային խորհուրդը որդես ԼԴԽ-ի միակ օրինական իշխանություն եւ օժանդակելու կառավարման ձեւերի վերականգնմանը: Ղարաբադի հայ բնակչության ինքնորոշման եւ անկախության ձգտումներին օգնելու խնդրանքով համագումարը դիմում էր նաեւ աշխարհի դեմոկրատական դեսու-



թյունների կառավարություններին և ՄԱԿ-ի գլխավոր փարսուղարին: Միաժամանակ մարզի բնակչությանը կոչ էր արվում չենթարկվել որովպակցիաներին և անրադնդել կարգադատությունը:

Համագումարի կողմից հասուկ Երջանի դարեհին, խորհրդային բանակի ու ներքին զորքերի անձնակազմին ընդունված դիմումի մեջ բացատրվում էր ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի նստաԵրջանի ընդունած որոշման արդարացի լինելը, որդես 20-ական թվականների սկզբին թույլ սված հրեյավոր դասնական սխալի սրբագրման, բռնի ուժով մասնատված ժողովրդի երկու հասվածների վերամիավորման ժողովրդական կամփի արսահայտություն: Ղարաբաղյան Եարժումը վերակառուցման ծնունդ է և նդասակ ունի վերադարձնելու ազգամիջյան հարաբերություններում ամբողջ աԵխարհի կողմից ընդունված իրավական նորմերը: Համագումարը դասադարսում է ամեն մի բռնություն, կոչ է անում ակսիվ համագործակցություն զորքերի և բնակչության միջեւ: Հույս է հայտնվում, որ հարգալից վերաբերմունք կդրսեւորվի համագումարում կազմված Ազգային խորհրդի նկատմամբ, որը ժողովրդի կողմից ընսրված մարմին է:

Համագումարը անհրաժեյ համարեց նաեւ դիմել ադրբեջանցիներին՝ բացատրելով, որ Ղարաբաղի որոբլեմի արդարացի լուծումը վերջ կդնի երկու հարեւան ժողովուրդների միջեւ ծագած թԵնամությամբ: Հայաստանին միանալու մասին ընդունված որոշումը ոչ մի կերդ չի ոսնահարում ադրբեջանական ժողովրդի իսկական Եահերը, ֆանի որ չի կարող ազատ լինել մի ժողովուրդ, որն իԵխում է ուրիԵ ժողովրդի վրա:

Դիմումի վերջում նԵված էր, որ խաղաղությունը և հանգստությունը կվերականգնվեն, իսկ ծագած կոնֆլիկսները կլուծվեն խաղաղ ճանադարհով:

ՃիԵսն ասած, Ես այնֆան էլ չէի հավատում ազերիներին հղած մեր դիմումի վերջին կեհին: Ադրբեջանցիների դեկավարության որդեգրած կոԵս դիրֆորոշումը, դարաբաղցիների իրավունքների բացարձակադես անսեւելու նրանց ավանդական ֆաղաֆականությունը, հայերի դեմ ադրբեջանական ժողովրդին անընդհատ գրգռելու, զինելու և վայրենի գործողությունների դրդելու նրանց անսֆող կոչերը վկայում են, որ ազերիները կանգ չեն առնի արյունահեղությունների առջեւ և կձգսեն ոչ միայն վերականգնել իրենց գաղութային սիրադեսությունը Ղարաբաղի նկատմամբ, այլև կանեն ամեն ինչ Ղարաբաղի ժողովրդին իր

դադեանական հողերից դուրս ֆԵելու և Նախիջեւանի դես լիովին հայաթափ անելու համար:

Մեզ մնում էր սթափ հայացֆով դիսել սդասվող ոչ դյուրին ադազային, համախմբվել և անդայման զինվել: Ես միԵս հիԵուն էի խաչատուր Արովյանի խոսֆերը. «Թուր որ չունիս՝ գլուխդ կսրում են, օղլուԵաղդ ֆաԵում, կերածդ հարան անում, դասածդ խլում, ֆեզ էլ Եսիր անում. աԵխարֆն էսդես ա»: Ձեմֆ որ չունեմայինֆ, մեզ էլ կկոսորեին, կթալանեին և մեր երկրին կսիրանային: Ուրեմն դեֆ է գեմֆ ունեմայինֆ:

Բայց զինվելը դեռ գործի սկիզբն էր: Ազատագրական դայֆարի հաջողության առաջին դայմաններից մեկը երկաթե կարգադատությունն է, վերադատ մարմինների, հրամանատարության որոշումների անթերի կատարումը և գեմփ՝ մեզ մասչելի միջոցներին լավազույն ձեւով սիրադեսելը: Թուրֆերը հաԵվի են նսում միայն ուժեղների հես, ուրեմն մեմֆ դեֆ է ուժեղ լինեմֆ և դաԵսդանեմֆ մեր երկիրը ազերիների անխուսափելի ներխուժումից:

### ՀՄՅՂ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՎ ԼՂՀ «ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՎ ԻՄ ԵԼՈՒՅԹԸ ԱՅՂ ԵՍՏԱՇՐՋԱՆՈՒՄ 1989Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1-ԻՆ»

1989թ. ԽՄՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հունվարի 12-ի հրամանագրով Ղարաբաղում դադարեցրել էր սեղական խորհուրդների գործունեությունը և ամբողջ իԵխանությունը հանձնել հասուկ կառավարման կոմիսեին՝ Ա. Վոլսկու գլխավորությամբ:

Պեֆ է ասել, որ հասուկ կառավարման կոմիսեն սնեւսական ոլորսում մեծ աԵխասանֆ էր սանում Ղարաբաղի զարգացման համար, բացի դրանից, այն փորձում էր համագործակցել Եարժման դեկավարների հես, և համարյա Եարաթը 2-3 անգամ հանդիդում էինֆ Վոլսկու հես: Սակայն հասուկ կառավարման կոմիսեն չէր կարողանում դեկավարել ողջ երկիրը, այսինֆն՝ Ղարաբաղը: Այդ էր դատճառը, որ «Կռունկ» կոմիսեի նախագահության առաջարկությամբ սկսեցինֆ նախադատատատվել ԼՂԻՄ ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համա-



գումարի: «Կռունկ» կոմիտեի որոշմամբ գործուղվում էին մարզի տարբեր քաղաքներ, որոշեցի այնտեղ կազմակերպելու եւ ընտրելու ղեկավարներ: ԼԴԻՄ ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարին մասնակցելու համար: Ես գործուղվել էի Շահումյան, հանդիպումներ կազմակերպել Եւրոպայի եւ ՆԱԿ-ի ղեկավարների հետ, հանձնել Աղաջանյան Վոլոդյայի եւ Շահումյան Սեդրյանի, որոշեցի նրանք որոշում ընդունեն եւ դիմեն ԼԴԻՄ ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարին Ղարաբաղի հետ վերամիավորվելու համար:

Համագումարը տեղի ունեցավ Ստեփանակերտի Մ. Գորկու անվան (այժմ Վ. Փափազյանի անվան) հայկական ղեկավարական դրամատիկական թատրոնի դահլիճում 1989թ. օգոստոսի 16-ին:

Համագումարն իմ առաջարկությամբ որոշեց՝ մինչեւ ղեկավարների մարզխորհրդի գործունեության վերականգնումը ստեղծել Ազգային խորհուրդ եւ համագումարների միջուկ ընկած ժամանակահատվածում նրան տալ մարզի կյանքի բոլոր բնագավառների ղեկավարության լիազորությունները: Ազգային խորհրդի կազմում ընտրվեցին արցախյան Եւրոպայի 80 ակտիվ գործիչներ, որոնք ընտրվեցին 21 հոգուց բաղկացած նախագահություն:

Համագումարն ընդունեց մի Եւրոպայի կարելու որոշումներ, որտեղ ասվում է, որ ԼԴԻՄ-ն իր վճռականությունն է հայտնում Հայաստանի հետ վերամիավորվելուն, ողջունում է Շահումյանի քաղաքական ԼԴԻՄ-ի հետ վերամիավորվելու որոշումը: Բնակչությանը կոչ էր արվում դադարեցնել գործադուլները: Որոշեց ղեկավարական խորհրդանիւշ ժամանակավոր ընդունվում է ԽՍՀՄ ղեկավարական դրոշմը:

Պետք է ասել, որ Եւրոպայի Եւրոպայի ակտիվիստներ դեմ էին Ազգային խորհրդի ստեղծմանը: Ամենից Եւրոպայի դեմ էին Մարտակերտի քաղաքի առաջին ֆառուրդար Վահան Գաբրիելյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը եւ Սեմյոն Բաբայանը: Բայց ես առանձին հանդիպումներ ունեցա նրանց հետ եւ առաջարկեցի, որոշեցի Ազգային խորհրդի նախագահը լինի համանախագահներով, այսինքն՝ չորս ընտրվի համանախագահներով, տարին մեկ փոխվելու դրամայով: Ինձ հարցնում էին, թե ում եմ ուզում Ազգային խորհրդի համանախագահներ ընտրել: Իսկ մենք «Կռունկ» կոմիտեի անդամներս, երբ հավաքվել էինք, ես նրանց առաջարկեցի 4 հոգու թեկնածությունը: Համանախագահների առաջարկ-

ման համար սվեցին այն մարդկանց թեկնածությունը, ովքեր ժողովրդի մեջ հեղինակություն էին վայելում: Եվ հետո էլ, մյուս կողմից, այն ժամանակ որոշ ղեկավարներ իրար հետ լավ հարաբերությունների մեջ չէին, որը դժվարություններ էր ստեղծում համանախագահների ընտրության հարցում: Այդ չորս հոգու թեկնածությունները ես առաջարկեցի «Կռունկի» ակտիվիստների ժողովում: Ազգային խորհրդի համանախագահներ ընտրվեցին Վաչագան Գրիգորյանը, Վահան Գաբրիելյանը, Յենրիխ Պողոսյանը եւ Արկադի Մանուչարովը: Արկադի Մանուչարովը բանտարկյալ էր, բայց մենք նրան ընտրեցինք, որոշեցի երբ նա գա, ավելորդ խոսակցություն չլինի: Չէ՞ որ նա «Կռունկ» կոմիտեի նախագահն էր: Յենրիխ Պողոսյանը հավանություն սվեց Ազգային խորհրդի ընտրությանը, բայց խնդրեց, որ իրեն համանախագահ չընտրեն, ինքը կմնա որոշեց նախագահության անդամ՝ եթե իհարկե, ընտրեմ:

Վաչագան Գրիգորյանը եւ Վահան Գաբրիելյանը նույնպես հավանություն սվեցին մեր առաջարկությանը: Ազգային ժողովի առաջին համանախագահ ընտրեցինք Վաչագան Գրիգորյանին, որը մեկ տարուց հետո իր տեղը ղեկ է գրեց Վահան Գաբրիելյանին:

Այսօր ասում են նրա համար, որոշեցի ժողովուրդն իմանա, որ այն ժամանակ էլ կային դժվարություններ, բայց ակտիվիստներն այնքան ակտիվեցին իրենց գործին, որ ամեն ինչ անում էին, որ ոչ մի դառնակություն չլինի մեր Եւրոպայի մեջ:

Ազգային խորհրդի նախագահության անդամ Արմո Ծասուրյանը կասկած ասում էր, թե ով դառնում է ուզում, առաջինը նրան ընտրեմ: Միեւնույն է, առանց մեզ նա ոչ մի աշխատանք չի կարող կատարել: Ի դեպ, մի անգամ Արկադի Վոլսկին մեզ կանչեց իր մոտ եւ ասաց. «Գիտե՞ք, տղաներ, ես Ձեր Եւրոպայի ակտիվիստներին Եւրոպայի հարցում, բայց Ձեզանից Եւրոպայի դառնումն են ձգում»: Մենք խնդրեցինք, որ նա բացի փակագծերը, ասի, թե հասկառոտ ում նկատում եմ, նա ասաց. «ոչ թե դառնում, այլ ձգում են Ղարաբաղի դրեզդինս դառնալ: Եթե Եւրոպայի ուզում, ես կարող եմ թվարկել նրանց անունները՝ Արկադի Մանուչարով, Յենրիխ Պողոսյան, Վահան Գաբրիելյան, Սեմյոն Բաբայան եւ Ռոբերտ Քոչարյան»: Վոլսկին ասաց. «Եթե այս մարդկանց ղեկավար դառնալու ձգումը չլինի, Ձեր Եւրոպայի կդառնա իդեալական եւ անդաման դուր կհաղթեք»:

Մի անգամ նա ինձ եւ Վաչագան Գրիգորյանին կանչեց իր մոտ եւ ասաց. «Ես Եւրոպայի ուզում, որոշեցի դուր անկախ լի-



նեմ, այլ ոչ թե վերամիավորվեմ Հայաստանին: Բայց դուք չեմ հասկանում, որ Ադրբեջանում ինձ դավաճան են համարում, ասելով, որ ես կամաց-կամաց Ղարաբաղն անջատում եմ Ադրբեջանից, իսկ դուք ինձ լավ չեմ հասկանում»: Այսօրվան ի միջիայլոց:

Երբ ազգային խորհուրդը ստեղծվեց եւ նախագահ ընտրվեց Վաչագան Գրիգորյանը, մենք միասին գնացինք Վոլսկու մոտ եւ խնդրեցինք, որդեսպի մարզխորհրդի ժեմբի վրա ցցված Ադրբեջանի դրոշմը փոխի: Դրանից առաջ մեր տղաներից մի քանիսը թափում հանել էին այդ դրոշմը, բայց զինվորականները ադրբեջանական նոր դրոշմին տնկել: Այդ էր դատաւարը, որ մենք Վոլսկու խնդրեցինք, որդեսպի Ազգային խորհրդի որոշումը իրականացնենք, այսինքն Ադրբեջանի դրոշմի փոխարեն կանգնեցնենք ԽՍՀՄ-ի դրոշմը: Վոլսկին շատ էր մանուրեւ անում, ուզում էր մեզ համոզել, որ դա ոչ մի նշանակություն չունի, իսկ մենք մեր համառությամբ ղեկում էինք, որ դա ժողովրդի հոգեբանության վրա բացասաբար է անդրադառնում: Շատ ստիպեցինք: Մինչեւ անգամ ես ասացի, որ մեկ է, եթե դուք թույլ չտաս, մենք գիշերը կփոխենք այդ դրոշմը: 3 ժամ անընդհատ նրան համոզում էինք դրոշմը փոխել: Երբ ասացինք, որ դրանով նաեւ Ձեր դատարանը կբարձրանա ժողովրդի մեջ, տեղի տվեց, զանգեց զինվորական դատարան գեներալ Սաֆոնովին եւ խնդրեց, որդեսպի մարզխորհրդի զինվորական դատարաններին կես ժամով հանեն: Չեսո ինքը կբացատրի, թե ինչի համար: Եվ, իսկապես, ժամը 8-ին Սաֆոնովը մարզխորհրդի զինվորական դատարաններին կես ժամով հանեց: Իբրեւ նախաճաճի համար: Այդ ժամանակ ես ու Առսամյան Լյովան, որը մեր բարձրագույն ակադեմիկոսներից էր եւ աշխատում էր Շահումյանի անվան մարզադպրոցում, ինձ մոտ, բարձրացանք մարզխորհրդի ժեմբի տանիք եւ Ադրբեջանական դրոշմի տեղը դեցինք ԽՍՀՄ-ի դրոշմական դրոշմը: Այդ օվանից մարզխորհրդի ժեմբի դրոշմը չփոխվեց: Չեսազայում ԼՂՀ-ի հռչակումից հետո այնտեղ բարձրացվեց ԼՂՀ դրոշմական դրոշմը:

Ազգային խորհուրդը Վաչագան Գրիգորյանի եւ նախագահության անդամների միջոցով իրականացնում էր բոլոր աշխատանքները Լեռնային Ղարաբաղում: Արդեն ժողովուրդն աշխատանքի էր գնում, հիմնարկ-ձեռնարկությունները աշխատում էին:

Ես եւ Ռուբեն Աղաջանյանը աշխատում էինք ջոկատներին զինել: Հայաստանի Կենտրոնի անդամները, առանձնապես Մինիստրների խորհրդի անդամները, ամեն ինչ անում էին, որդեսպի Ղարաբաղի օգնությունը չդադարի: Տարբեր օրջաններից ջո-

կատներ էին գալիս Ղարաբաղ: Այդ գործում մեծ օգնություն էին ցույց տալիս առանձնապես Ձորի Բալայանը, Սոս Սարգսյանը, Իգոր Մուրադյանը: Իսկ մենք այստեղ տեղավորում էինք այդ մարդկանց, որոնք ցերեկները աշխատում էին գյուղերում, իսկ գիշերները դաժնաբանում այդ գյուղերը:

Երբ արդեն դրությունը սրվել էր եւ կարող էր լայնածավալ հարձակում լինել Ղարաբաղի վրա, իսկ խորհրդային զինվորների ջանքերով ավելի էր մեծացել թեմանանը հայերի եւ թուրքերի միջեւ, որոշվեց անցկացնել Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի եւ ԼՂ Ազգային խորհուրդի համատեղ նիստ: Համատեղ նիստի անցկացումը կազմակերպվել էր «Ղարաբաղ» կոմիտեի եւ Լեռնային Ղարաբաղի միջեւ:

Իմ ելույթը մեծ խանդավառությամբ ընդունվեց: Հայաստանի գերագույն խորհրդի դատաւարները փեարկեցին հոգուտ վերամիավորման: Պեժ է ասել, որ եթե չլինեին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները, աղա հագիվ թե այդ որոշումն ընդունվեք: Այդ որոշումից հետո սկսվեց ամեն կարգի օգնությունն Արցախին:

Ի դեմք, 1989թ. դեկտեմբերի 1-ի Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդի այդ որոշումը մինչեւ հիմա չի բեկանվել: Իսկ դա Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ընդհիվ էր: Միաժամանակ, չեմ կարող չնեւել այն վաժը, որ եղավ Լ. Տեր-Պետրոսյանի եւ ՀՀԸ-ի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո: Նրանք մեծ վնաս են հասցրել Հայաստանին եւ Լեռնային Ղարաբաղին: Նրանք թալանեցին Հայաստանը, բարձրագույն ակադեմիկոսներին աշխատանք չէին տալիս թե՛ Հայաստանում, եւ թե՛ Լեռնային Ղարաբաղում: Նրանց հիմնական հեմարանն էին ամեն կարգի թալանեցիները, գող-ավազակները: Չեմք նրանց դատաւարման օրջանում ժողովրդի արտահոս սկսվեց Հայաստանում եւ Ղարաբաղում:

## ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ՇԱՅՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

ԼՂՅ Ազգային խորհուրդը, երբ որոշում ընդունեց Արցախի հյուսիսային դարձյալ Շահումյանի Երջանը ԼՂՅ կազմի մեջ մտնելու մասին, այդ օրվանից մեկ հաճախ էին մեկնում Շահումյան մեր հայրենակիցներին օգնելու: Չեն ու զինամթերք, վառելիքային էին հասցնում Եահումյանցիներին:

Գրեթե մի օր մեր ավսովարորդ Սիհայել Գաբրիելյանն էր լինում, որ աշխատում էր սովորում (նախագահը Ս. Դավթյանն էր): Ընդառաջելով մեր խնդրանքին, Ս. Դավթյանը մի օր բաց էր բողոնում իր ավսովարորդին:

Շահումյանում իրադրությանը ծանոթանալու համար եւ յարգելու, թե ինչ կարիքներ ունեն, մի անգամ էլ մեզ հետ հյուսիսային այդ օրջան ուղեւորվեց Ս. Դավթյանը: Դա այն ժամանակ էր, երբ թուրքերը յառանգ էին վերցրել Շահեն Մեղրյանին, Վոլոդյա Աղաջանյանին եւ այլ հայրենասերների: Շրջանն այդ ժամանակ ղեկավարում էր մինչ այդ Ասկերանի օրջանի միլիտես Կառլեն Աղաջանյանը:

Ճանադարհը Եաս վսանգավոր էր: Ինչա գետի օրջակայքում թուրքերը զինված յահակախմբեր էին դրել եւ թույլ չէին տալիս, որ յեսգի Մարսակերտից Շահումյանի օրջան հայկական յեշահամարանի Եերով ավսոմեքենաներ անցնեն: Իհարկե, մեմ գեմ ունեին, միաժամանակ, ավսովարորդ Սիհայել Գաբրիելյանը չէր վախենում թուրքերի հետ զինված ընդհարումներից: Ավսոմեքենան հնարավորին չափ արագ էր Եում, որ յեսգի թուրքերը չկարողանային դիտուկ կրակել մեզ վրա:

Մեմ այլուր ու վառելանյութ էին տանում: Տեսնելով, որ մի Եանի ավսովարորդներ չէին համարձակվում անցնել վսանգավոր տեղանքով, Սիհայելը ինքն էր մտնում նրանց մեքենաների դեկի մոտ եւ անվնաս անցնում ոչ վսանգավոր գոտի:

Սի անգամ Ստեփանակերտ եկան ՀՀ Ազգային խորհրդի զինված ուժերի, ներքին գործերի եւ ազգային անվսանգության հանձնաժողովի անդամներ, յասգամավորներ Սմբատ Այվազյանն ու Յուրի Հարությունյանը, որ յեսգի միասին մեկնեին Շահումյան: Դարձյալ զինամթերք, այլուր եւ վառելիք յիտի հասցնեին:

Ի դեմ, այդ ժամանակ Մարսակերտի օրջանի Կիչանի եւ Ղազանչիի տեղամասում թուրքերը ականադատել էին ճանա-

դարհը: Ես, իհարկե, դարձյալ դիմեցի ավսովարորդ Սիհայելին: Իմ ջոկասով ես մեկ անգամ չէ, որ եղել էի Կիչանում, եւ տեղանք լավ էի իմանում: Երբ անգամ Ինչա գետը եւ ուղեւորվեցին Դարաչի-նար, թուրքերը թափսոցներից կրակ բացեցին մեզ վրա: Երեմով Սմբատ Այվազյանը, Յուրի հարությունյանը եւ ես իջանք մեքենաներից, հարմար դիրք գրավեցին ու յասատան կրակահերթ բացեցին թուրքերի ուղղությամբ: Հասկանալով, որ մեմ նույն յես լավ զինված են, 10-15 րոպե հրաձգությունից հետո թուրքերը նահանջեցին:

Մեր երեք մեքենաներով մեմ Եարունակեցին ճանադարհը եւ երեկոյան հասանք Շահումյան: Շարուն փոքր Շահենն էր միայն, Մեղրյանը տեղում չէր: Շահենի հետ ծանոթացանք դիրքերում, իսկ Յուրին ու Սմբատը մեկնեցին յայոդանական ջոկասի տղաների մոտ՝ նրանց համար ուտելիք ու ծխախոտ տանելով: Ծանոթանալով դիրքերին նկատեցի, որ յայոդանությունն այնքան էլ լավ չէր կազմակերպված: Մարդկանց յակաս էր զգացվում: Այդ առիթով ես իմ վրդովմունքը հայտնեցի փոքր Շահենին, սակայն նա ասաց, որ բան չկա, մի Եանի օրից Շահեն Մեղրյանը կգա եւ ամեն բան կկարգավորվի:

Ես չգիտեմ Յուրին ու Սմբատն ինչ գրուցեցին իրենց տղաների հետ, սակայն մի բան յարգ էր. իմ մտադրությունը յոքուր չէր: Մի Եանի օր հետո, երբ թուրքերը հարձակում ձեռնարկեցին, մեմ չկարողացանք յայոդանել Շահումյանը եւ ողջ ժողովուրդը ոտով փախչելով, մի կերպ հասավ Մարսակերտի օրջան: Անուշտ, կգան ժամանակներ, որ կոյարզվի, թե ինչ յես եւ ինչու հանձնեցինք Շահումյանի օրջանն ու Մարսակերտը: Չգիտեմ ում հրամանով Շահումյանն ու Մարսակերտը հանձնեցինք թուրքերին: Հետագայում Մարսակերտն ազատագրելու համար մեզանից որքան տղաներ զոհվեցին, որքան ջանքեր գործադրեցինք, իսկ Շահումյանն այդ յես էլ թողեցինք թեմամուն: Ըստ իս, Շահումյանի հանձնումը բարձր մակարդակով կազմակերպված դավաճանություն էր: Մեմ բոլոր հնարավորություններն ունեինք այն յայոդանելու եւ թուրքերին հակահարված տալու համար:



## ԴԵՊԻ ԳՈՐԻՍ

Արդեն սկսվել էր Լեռնային Ղարաբաղի ԵՐՋԱՎԱԿՈՒՄՆԵՐ: Փակվել էին երկաթուղային եւ խճուղային ճանապարհները: Ադրբեջանի ղեկավարությունը ձգտում էր սնեսադրես ֆայրայել մեր երկիրը, ծնկի բերել ժողովրդին: Սայր հայրենիքի եւ մյուս երկրների հետ կաողը իրականացվում էր միայն օդային ճանապարհով: 1989թ. առնանը մեծ ֆանակությանը ավսոմեֆենաներ էին հավաֆվել Գորիսում, որոնք Զայասանից բեռներ էին բերում Արցախ: Դրանք կլինենին ավելի ֆան 180 հաս՝ բարձված մթերմներով, շինանյութով եւ այլն: ԼՂԻՄ-ի ռազմական դարեհ գեմերալ Սաֆոնովը հայտնում էր, որ ազերիները ֆակել են Գորիս-Սեֆանակեհս ճանապարհը եւ թույլ չեն տալիս մեֆենաներն անցնեն:

Իհարկե, գեմերալի համար ոչ մի դժվարություն չէր ներկայացնում խճուղին ազատելը եւ մեֆենաների ճանապարհը բացելը, բայց նա գործարմերի մեջ էր ադրբեջանցիների հետ, կառառված էր նրանց կողմից եւ խոստացել էր նդասել Ղարաբաղի սնեսական ԵՐՋԱՎԱԿՈՒՄՆԵՐ: Այս եւ բազմաթիվ այլ ծառայությունների դիմաց ազերիները գեմերալ Սաֆոնովին բացի այլ բաներից, նվիրեցին նաեւ մի մարդասար մեֆենա (կարծես «ժիգուլի», որն ուղղաթիռով ուղարկեցին Դոնի-Ռոսով, որեղ մեհադես ադրում էր այդ նողկալի ոճրագործը:

Սեֆենաները Գորիսում 10 օրից ավել կանգնած էին եւ նրանց բաց չէին թողնում: Զեռախոսային մեհական կաող ունեինք Գորիսի հետ եւ գիեեինք, թե ինչ է կասարվում այնեղ: Ես գիեեի լեռնային մի գուգահեռ ճանապարհ, որով կարելի է բեռնասար մեֆենաները Ղարաբաղ հասցնել, ուսի գնացի Խորհրդային Միության կենսկոմի եւ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության ներկայացուցիչ Արկադի Վոլսկու մոհ եւ առաջարկեցի իմ ծառայությունը: Նա սվեց իր համաձայնությունը եւ հեռախոսով այդ մասին եեղյակ դաեեց գեմ. Սաֆոնովին: Վերջինիս հայտնեցի, որ դասրաս եմ 10 գինված մարդկանց հետ գնալ եւ մեֆենաները բերել՝ դայմանով, որ ճանապարհին ռուս գինվորներն ինձ չկանգնեցնեն:

Նա սասց, որ կսա 5 գինվոր եւ «ԳԱԶ-66» բեռնասար մեֆենա: Եվ իսկադես, որո ժամանակ անց իմ սրամադրության սակդրեցին այդ ավսոմեֆենան եւ 5 ռուս գինվորների՝ իրեցց հրամանասարի հետ (նա լեյեենանս էր, անուոն էր Օլեգ): Մեհա-

դես կաող ունեանալու համար ինձ սվեցին նաեւ ռացիա: Զինվորներին կարգադրվեց ինձ հասցնել Գորիս, իմ իմացած ճանապարհով եւ ես վերադառնալ:

Սեֆանակեհսից մեկնեցինք երեկոյան: Շուեի մոհ թուրեերը ճանապարհը ֆակել էին: Զինվորները հայտնեցին, որ գնում ենք սուգելու դոսերը: Ես թաֆնված էի գինվորների մեջ, թուրեերը ինձ չեեսան եւ բաց արեցին խճուղին: Գնացինք Բերդաձոր: Այն օրերին անձնագրային ռեժիմը սուգելու դասրվակով գինվորները թուրեերի հետ միասին մեհում էին հայկական գյուղերը, գինաթաֆ անում, երբեմն էլ ձերբակալում մարդկանց: Այդ «սուգումներն» ուղեկցվում էին թալանով, անմեղ մարդկանց ծեծ ու ջարդով: Բերդաձորի բնակիչների մի մասը ունեցած գեմերը վերցրել, հեռացել էր անսառները, իսկ մյուսները թաֆնված էին: Երբ ես դուրս եկա մեֆենայից, գյուղացիներն ինձ ճանաչեցին եւ դուրս եկան թաֆնված եեղերից: Սարդկանց մեջ ես նկասեցի կոլսնեստության նախագահ Գրիգորյանին, որի հետ միասին սովորել էինք Սեֆանակեհսի գյուղասնեսական եեխնիկումում: Ես մոհեցա նրան: Ողջագուրվեցինք: Ասացի, որ ուգում ենք գնալ կոռնիձոր: Նա բացարեց, թե դա անկարելի է, ֆանի որ իրեմք ֆանդել են ճանապարհը: Նա հրավիրեց մեզ ընթերելու: Մի խոգ մորթեցին, խորոված արեցին: Մինչ մեմք վայելում էինք բերդաձորցիների հյուրասիրությունը, գյուղացիները ճանապարհը բաց արեցին (ճանապարհի մեջեեղում նրանք մեծ ֆոս էին ֆորել) եւ մեմք դուրս եկամք գյուղից: Երբ ֆոնր ինչ հեռացել էինք Բերդաձորից, ես հեռադիսակով եեսա, որ խճուղու վրա մի «Նիվա» մեֆենա էր կանգնեցված եւ նրա մոհ 6-7 գինված մարդիկ կային: Թուրեեր էին: Ամեն կասկածից վեր է, որ գեմ. Սաֆոնովն էր նրանց հայտնել մեր գալու մասին:

Երբ մեմք մոհեցամք եուրջ 300 մեհ, ես գինվորներին սասցի, որ դեհ է գինաթաֆեմք այդ մարդկանց: Զինվորներից չորս հողու իջեցրեցինք, որդեսգի երկու կողմից մոհեման ազերիներին, որոնք արդեն դիք էին մեել: Մեմք սղասեցինք այնֆան, մինչեւ գինվորները ավսոմասները բռնած երկու կողմից մոհեցան թուրեերին եւ հրամայեցին գեմերը մի կողմ մեեել: Թուրեերը գեմին դառկած մնացին ու գեցին հրացանները: Ես մոհեցա նրանց, հավաֆեցի գեմերը (6 որսորդական հրացան եւ մեկ ասրճանակ) եւ լցրեցի մեֆենան: Երկու գինվորների թողեցինք նրանց մոհ, եարժվեցինք առաջ, անցամք գեեը եւ նեանառության սակ վերցնելով թուրեերին, գինվորներին կանչեցինք մեգ մոհ: Շարժվեցինք դեղի Տեղ բնակա-



վայրը, որը Հայաստանի սարածոն է եւ մտնում է Գորիսի Երջանի մեջ: Գյուղացիները լավ ընդունեցին մեզ: Հետո գնացինք Կոռնի-ձոր: Պահակակետում եղած սահմանադաշտի սղաները տեսել էին, թե ինչպես են գինաթափել թուրքերին: Կոռնիձորցիները ուզեցին մեզ հյուրասիրել, բայց հրաժարվեցին, ժամանակ չկար: Նրանք գնին խնդրեցին: Ես նրանց սվեցի 2 որսորդական հրացան եւ մեկ ասճանակ, հետո Երջանից դեպի Գորիս: Ասեմ, որ Տեղ գյուղում հանդիպեցի Ռուբիկ անունով մի սղայի, որի հետ ծանոթացել էին ռացիայով կաղ ղաղապանները Երջանի:

Գորիս չհասած, տեսանք շուրջ 200 բեռնասար մեքենաներ, որ կանգնել էին հին օդանավակայանի մոտ: Մեծ թվով վարորդներ կային այնտեղ, նրանց մեջ էին նաեւ Գորիսի Երջանի առաջին ֆարսուղարը, Հայաստանի կոմկուսի ԿԿ եւ Սինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչները:

Ես զինվորներին հանձնարարեցի սղասել եւ մոտեցա մարդկանց խմբին: Վարորդների մեջ ծանոթներ կային եւ նրանք ինձ ճանաչեցին: Բոլորը Երջանից ինձ եւ հրավիրեցին այնտեղ դրված վրանը: Ինձ հետ եկած զինվորները կարծեցին, թե ինձ ձերբակալեցին, ուստի ավսոմաս հրացանները բռնեցին վարորդների վրա եւ ղաղապաններին ինձ անմիջապես ազատել: Ես նրանց բացատրեցի, որ ձերբակալված չեմ եւ գրույց եմ անում վարորդների հետ: Վերջիններին ասացի, որ եկել եմ Ղարաբաղից եւ կարող եմ նրանց օգնել Ստեփանակերտ: Նրանք ասացին, թե 300 զինվորներ են եկել ու իրենց չեն կարողացել տանել, ինչպես՝ սղասել է դու 5 զինվորներով մեզ տան: Ես նրանց բացատրեցի կացությունը եւ խոստացա անվտանգ տեղ հասցնել: Որոշեցինք առավոտյան Երջանից գնալ: Հետո զինվորների հետ գնացինք Գորիսի հյուրանոց: Հյուրանոց չհասած, ինձ մոտեցան Գորիսի Երջանի ՊԱԿ-ի լիազորն ու միլիցիայի ղեկավարը: Կասկածներ ունեին վրաս, կարծում էին թե ղրկովկասոս եմ եւ ուզում էին ձերբակալել, բայց ինձ ճանաչողները թույլ չսվեցին: Նրանք հայտնեցին, որ կարգել են մեքենաները տանել Գորիսից: Հյուրանոցում համարներ վերցրեցինք, 2 զինվորի հերթադաշտի նշանակեցի միջանցում ու փոխեցին: Հերթադաշտներին փոխել էի Տալիս 2 ժամը մեկ: Առավոտյան ժամը 6-ին վեր կացանք ու զինվորների հետ գնացինք Գորիսի կուսակցական Երջան: Երջանի ֆարսուղարն ասաց, թե իրեն զանգել են Ա. Վոլսկին ու Հենրիկ Պողոսյանը եւ ասել, որ ճանապարհին Երջանից եմ հավաքված, վստահվում եմ, մե-

քենաները չի կարելի անցկացնել այնտեղով:

Մի ծանոթ երիտասարդ մեզ հրավիրեց իր տունը նախաճաշելու: Հետո մենք մեկնեցինք Գորիսից ու եկանք Խնձորեսկ: Այնտեղից էլ մտանք Լաչինի Երջանի սարածո: Սահմանին ռուսական զինվորականների դուստր կար, բացել սվեցինք արգելաձողն ու Երջանից Գորիսի ուղղությամբ: Դեռ չէինք հասել Գորիս, երբ մեր ճանապարհը փակեց մի զինվորական բեռնասար մեքենա, որի մեջ նստած էին երկու ուղբեկ զինվորներ: Նրանք ղաղապաններին էին, որ իրենց հետ գնանք Գորիսի զինվորական ղաղապաններին: Դա հավասարազոր էր արգելաձողների ճանկն ընկնելուն: Երկու կողմից ճանապարհը կտրեցին, հավաքվեցին շուրջ 60-70 արգելաձողի զինյալներ: Ինձ ուղեկցող 5 զինվորները եւ հրամանատարը կարգադրեցին նրանց 50 մետր հեռանալ մեր մեքենայից: Ես մնացել էի մեքենայի մեջ: Ինձ սվեցին չորս նշանակ, որոնցից երկուսը՝ արցունքաբեր: Ազերիները ղաղապաններին էին ինձ հանձնել իրենց: Օլեգը ավսոմաս հրացանից կրակեց օդի մեջ թույլ չհալով, որ ազերիները մոտենան ինձ: Նա նրանց ասաց, որ ես ՆԳ ԲՆԻԿ էմ, նրանց ավագն եմ եւ որ մենք ղեկավարվում ենք Լաչինի ղաղապաններին, ֆանի որ այն ենթարկվում է գեմ. Սաֆոնովին:

Մեր մեքենան աշխատեցրինք եւ դառն մտանք, հետո Երջանից մեզ Երջանից մեքենաները, ուղղվեցինք դեպի Լաչին: Մի փոքր գնալուց հետո ղաղապանը, որ ճանապարհը փակված է մեքենաներով: Ինձ ուղեկցող զինվորները արցունքաբեր գազ ղաղապանող եւ ծխածածկույթ ստեղծող նշանակներ նշանակեցին, հետո մեր մեքենան խոյախարելով ճանապարհը փակված մեքենաներին, դուրս եկավ Խնձորեսկ տանող խճուղին: Մենք կրակում էինք օդի մեջ եւ եթե չլինեք մեր ստեղծած ծխածածկույթը, ազերիները մեզ կբռնեին: Հայաստանի սահմանի մոտ թուրքերը փակել էին ճանապարհը: Նրանք 8 հոգի էին: Մենք ավսոմասները բռնեցինք նրանց վրա եւ կարգադրեցինք բացել ճանապարհաձողը: Քիչ անց հասանք Խնձորեսկի ղաղապաններին: Մեր սղաները տեսել էին ծովափը, լսել կրակոցները եւ կարծել էին, թե մեզ թուրքերը խփել են: Ուրախությամբ մեզ ընդունեցին, ոչխար մորթեցին, բոլորիս լավ հյուրասիրեցին: Հասկալուս ուժաղի էին զինվորների նկատմամբ, որոնց խմբերին ինչպես հարկն է: Խնձորեսկի սղաներին ես նվիրեցի իմ մոտ մնացած հրացաններից մեկը եւ երեկոյան ժամը 10-ին կրկին Երջանից դեպի Արգելաձողի սահմանը:

Արգելաձողների ղաղապաններին կային մոտ 10 հոգի: Մենք



անցանք գեղը եւ ավստասներից կրակեցինք դեղի վեր: Թուրքերը խելադասառ փախան, մենք ուղղվեցինք Բերդաձորի կողմը եւ առաջ մեր եկած ճանադարհով վերադարձանք Ասեփանակերս:

Առավոտյան ժամը 9-ին գնացի գեներալ Սաֆոնովի մոտ՝ տանելով 3 հրացանները: Օլեգի հետ տայմանավորվեցինք ասել նրան, որ մյուս հրացանները եւ ասրճանակները ազերիների տահանջով ցած ենք զցել մեքենայից:

Գեներալ Սաֆոնովը խիստ բարկացած էր. ինչդեռ՝ սենք համարձակվել զինաթափել միլիցիայի դեսին, կոմերիսմիության Երջկոմի ֆարսուդարին, հետո մեկ ժամ գեներալն էնք տանկեցրել նրանց եւ այլն: Հիմա ողջ Ադրբեջանն այս մասին է խոսում: Նա կանչեց Օլեգին եւ ստիպեց գեկուցագիր գրել:

Ես գնացի Ա.Վոլսկու մոտ եւ ասացի, որ իմ գնացած ճանադարհով կարելի է բերել Գորիսում կուսակված մեքենաները: Բայց նա հրաժարվեց: 300 զինվորներով փորձել էին Ղարաբաղ մտնել Ղուբաթլուի վրայով, բայց ճանփան փակված էր եւ ես էին դարձել: Գեներալ Սաֆոնովը առերես ցույց էր տալիս, որ ցանկանում է օգնած լինել մեքենաների գալու, բայց փաստորեն նա ակտիվ կերպով արգել էր հանդիսանում դրան: Գաղտնի տեղյակ էր տահում ազերիներին մեր տլանների մասին: Թե՛ Վոլսկին, թե՛ Սաֆոնովը չէին ուզում նոյապես Ղալաբաղից եկած մեքենաների տեղ հասնելուն, նրանք տարապես ձգտում էին Ղարաբաղը խեղդել Երջկափակման մեջ:

### ՄՈՍԿՈՎԱՆ ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ (1989թ. նոյեմբեր)

Ղարաբաղի հարցը կրկին բարձրացվելու է ԽՍՀՄ ԳԽ նիստում: Որոշում ընդունվեց տասվիրակություն ուղարկել Մոսկվա, որի անդամներն ամեն ինչ անելու էին Ղարաբաղցիների արդար տահանջները հարկ եղած ձևով ներկայացնելու, մեր նկատմամբ բարյացակամ մթնոլորտ ստեղծելու համար: Ես եւս ընդգրկված էի տասվիրակության կազմում: Ասեփանակերսից մեկնեցինք 5 հոգով (Արհեստակցական միության նախագահը, Ազգային խորհրդի անդամ Սերգեյ Դավթյանը, Ղարաբաղի գլխավոր վիրաբույժ

Էդիկ Ղուկասյանը, Ասեփանակերսի մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս Համլետ Գրիգորյանը եւ ես): Մոսկվայում մեզ միացան Ազգային խորհրդի անդամ Ռոբերտ Քոչարյանը եւ գրող Ջորի Բալայանը: Մեզ հետ տանում էին «Սովետական Ղարաբաղ» ռուսերեն թերթի օրինակներ, որի մեջ հրատարակված նյութերը տասնում էին մեր արդարացի տահանջների, տասնամյակներ տարունակ Ղարաբաղում թուրքերի կիրառած թալանչիական, հայաշայց եւ հայահալած ֆաղափականության, հասկադես վերջին տարիներին թուրքերի սանձազերծած վայրագությունների եւ գողությունների մասին: Տարել էին մեր որոշումները, բանաձեւերը, գրավոր կարելու փաստաթղթերը: Դրանցից բացի, մեզ հետ տարել էին նաեւ 240 օրս թթի օղի եւ կոնյակ:

Տեղավորվեցինք «Մոսկվա» հյուրանոցում: Մենք հանդիպումներ ունեցանք Կիրգիզիայի, Ղազախստանի կուլտուրայի մինիստրների, տասգամավորներ՝ Սախարովի, Սոբչակի, ուկրաինացի գրող Օլեյնիկի, Գալինա Սարովոյսովայի եւ այլ ազդեցիկ տասգամավորների հետ: Մենք նրանց բացատրում էինք Ղարաբաղի հարցի էությունը, տասնում այն մասին, թե ինչդեռ 1921թ. Սախինի ձեռնով մեր լեռնային երկրամասը նվիրաբերվեց Ադրբեջանին, ինչդեռ հայաթափվեց նույն ժամանակ Ադրբեջանին նվեր տրված հիմնավորց հայկական նահանգ Նախիջեւանը, ինչ ծանր հետեւանքներ ունեցան հայաշայց ազգայնամուլ Հ. Ալիեւի սանձազերծած հալածանքները մեր երկրի համար եւ այլն, եւ այլն:

Մեր հանդիպումները, գրույցները, բացատրությունները նոյապեսցին այն բանին, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի դեղուտտաների մի մասը ճեմարիտ տեղեկություն տասցավ Ղարաբաղի ու նրա խնդիրների վերաբերյալ: Զգում էինք բարյացակամ վերաբերմունք: Մարդիկ հասկանում էին մեզ, մտնում մեր դրության մեջ, հավատում էին եւ խոտտանում օգնել հնարավոր ամեն բանով, բայց Գորբաչովը, Լուկյանովը եւ նրանց լակեյները այլ ծրագրեր ունեին Ղարաբաղի նկատմամբ: Նրանց ցանկությունն էր Ղարաբաղը թողնել Ադրբեջանի կազմում մի բան, որ հավասարազոր էր Արցախի լիովին հայաթափման:

Հանդիպումներ ունեցանք Մոսկվայի հայ համայնքի անդամների հետ եւ համաձայնեցրինք մեր հետագա անելիքները: Մեզ տաս օգնեցին Ռուտաստանի եւ Նոր Նախիջեւանի հոգելու առաջնորդ Տիրան արեղիսկոտոս Կյուրեղյանը, նկարիչ Կորյու-



ընդ եւ կրստեր եղբայրս Վալերի Պետրոսյանը, որը 1980թ. հաստատուել էր Մոսկվայում: Ղարաբաղում շարժմանն ակտիվորեն մասնակցելու համար նրան հեռացրել էին բժշկական ինստիտուտի 6-րդ կուրսից: Նա դարձել էր լրագրող եւ բազմաթիվ հոդվածներ հրատարակեց, որոնք նվիրված էին Ղարաբաղին: Հետագայում նա վերականգնվեց ինստիտուտում, ավարտեց եւ այժմ Աստիֆանակերտում աշխատում է որդես բժիշկ:

Մի անգամ, երբ Հայաստանի կոող. նախագահ Ալբերտ Հովհաննիսյանի հետ դուրս էին գալիս «Մոսկվա» հյուրանոցից՝ լրագրեր գնելու, մեր դիմաց դուրս եկավ մի աղբբջանցի՝ երկու հսկայական կողովներ ձեռքին: Ժղատուով նա մեզ աղբբջաններն աւսաց՝ «բերել են»: Ես հասկացա, որ այդ կողովները բերել էին աղբբջանական դասվիրակութան անդամների դահանգով՝ տարբեր մարդկանց հյուրասիրելու եւ սիրաւաւելու համար: Ես անմիջադէս դասախանցեցի՝ «լավ ես արել»: Ալբերտին զգուշացրեցի, որ հանկարծ հայերն չխոսի ինձ հետ, քանի որ նա մեզ աղբբջանցիների տղ էր դրել: Այդ մարդը կողովները հասցրեց վերելակի մոտ եւ ուզում էր մեզ հետ վեր բարձրանալ, բայց ես չթողեցի եւ նա շատ ետ դարձավ: Կողովներով ծանրաբեռնված մտան հյուրանոցի մեր համարը: Պարզվեց, որ կողովներից յուրաքանչյուրի մեջ 5-ական շիւ «Գոյուլ-գոյուլ» կոչված աղբբջանական կոնյակ է, ընտիր դեղձ եւ խաղող: Այդ մրգերով մենք հյուրասիրեցինք մեր ընկերներին, հյուրերին, ինչդէս եւ Արկաղի Սանուչարովի կնոջն ու րոջը, որոնք եկել էին տեսակցելու անմեղ տղը բանտարկված իրենց հարազատի հետ:

## ԱՅՆ ՀԱՆՈՒՌՆ ՕՐԵՐԻՆ

Արցախի հարցը կրկին դիտի բարձրացվել էՄՀՄ Գերագույն խորհրդում, եւ Մոսկվա մեկնեց մեր հերթական դասվիրակութունը, որի կազմում էին ԼԴՀ Ազգային խորհրդի անդամ Սերգեյ Դավթյանը, Էդիկ Դուկասյանը, Համլէտ Գրիգորյանը եւ ես: Այնտեղ էին նաեւ, Հայաստանից եւ Լեռնային Ղարաբաղից էՄՀՄ Գլխ ժողովրդական դասգամավորներից բացի Ռոբերտ Քոչարյանն ու Սերժ Սարգսյանը: Մենք հանդիմուններ ունեցանք դեմոկրատական շարժման բոլոր անդամների հետ, որոնք հետա-

գայում մեծ օգնութուն ցույց տվեցին Ղարաբաղին: Առանձին հանդիմուններ ունեցանք Մոսկվայի հայ մտավորականների հետ, այդ թվում գիտնականներ Խաչատրյանի, Չայլախյանի, Բեգլարյանի, Գրիգորյանի, Վարդապետյանի, Սարկիսովի, զինվորական գործիչներ՝ բանակի գեներալ Ամբարյանի, գեներալ Հարությունյանի հետ, որոնք բավականին աշխատանք էին տանում էՄՀՄ ժողովրդական դասգամավորներին Արցախի ազգային-ազատագրական դայարի շարժառիթներին ծանոթացնելու ուղղութայամբ: Շուտաւելի էր նրանց ներդրումը նաեւ «Կռունկ» կոմիտէի եւ ԼԴՀ Ազգային խորհրդի անդամներին մոսկովյան բանտերից ազատելու գործում:

Առանձին հանդիմուն ունեցանք էՄՀՄ ժողովրդական դասգամավորներ Անդրեյ Սախարովի, Անատոլի Սորչակի, Վիլեն Մարտիրոսյանի, Գալինա Սարավոյսովայի եւ, բնականաբար, հայ դասգամավորների հետ, որոնք մեծ ջանքեր գործադրեցին, որդէսգի Ղարաբաղյան հարցը լուծվի էՄՀՄ Գերագույն խորհրդում:

Մի անգամ, երբ արդեն հայտնի էր, որ Ֆոնտեյն նաւանալում են Արցախում հասուկ կոմիտէի նախագահ, իսկ Պոլյանիչկոյին նրա տեղակալ, Ջորի Բալայանը եւ Վաչագան Գրիգորյանը գնացին հանդիմելու նրան, ձգտելով հասկացնել, որ ինքը դէտ է Ղարաբաղում անկախ քաղաքականութուն վարի, որ Ղարաբաղը չդէտ է ենթարկվի Աղբբջանին: Ֆոնտեյնը շատ լավ էր ընդունել մեր դասվիրակներին, ասելով, թէ ԱՖղանստանում ինքը տղել է Պոլյանիչկոյի հետ եւ իրենց երկու թարգմանիչները հայեր էին, որոնք հաճախ էին խաւ դասրատում, ու «եթէ հնարավորութուն ունեւ,-ասել է նա, Մոսկվայում երկու օր ազատ են, կազմակերմեցեք այդ ճաւը, եթէ ուզում եք ինձ հյուրասիրել: Իսկ երբ գամ Ղարաբաղ, դուք ինձ կծանոթացնեք լավ տղաների հետ եւ ես նրանց հետ ընկերութուն կանեմ»:

Երբ Ջ. Բալայանն ու Վ. Գրիգորյանը մեզ դասմեցին այդ մասին, երկար մտածեցինք, բայց խաւ դասրատեւու համար տեղ չգտանք: Ես հիւտեցի Մոսկվայի եւ Նոր Նախիջեւանի թեմի հոգեւոր հովիվ Տիրան Կյուրեղյանին, որին ես վաղուց գիտեի, եւ որը մեզ հաճախ էր օգնում իր արժեքավոր խորհուրդներով: Ես անմիջադէս զանգեցի նրան, ներողութուն խնդրեցի եւ ասացի՝ միզուցե ծանոթ մարդ ունի որեւէ ճաւարանում, որը կարող է մի լավ խաւ դասրատել: Նա իսկույն զանգեց իրեն ծանոթ «Մոււ»



ռեսուրան, որի ղեկավարները սասունցիներ էին եւ շատ հայրենասեր ղեկավարներ էին: Նրանք սասանցիներ, որ առավոտյան ժամը 9-ին սղասելու են մեզ: Չ. Բալայանը այդ մասին հաղորդեց Ֆոստելին եւ նա շատ ուրախացավ:

Իհարկե, մեր նմասակը խառն ուտելը չէր, այլ այն, որդեգրված Ֆոստելին համոզեմ, որ նա Արցախում անկախ ֆաղափակա-նություն վարի (Ղարաբաղում այդ ժամանակ ջոկատները գինվում էին, որդեգրված նա թույլ չէր գինվորական դարձնում խանգարել նրան):

Մենք զանգեցինք գեներալ Հարությունյանին, որդեգրված ինքն էլ ներկա գտնվի:

«Մուս» ռեսուրանը զարդարված էր զանազան նկարներով, որոնք հիշեցնում էին Մուսն ու Սասունը: Մենք ռեսուրան գնացինք հետևյալ կազմով՝ Ֆոստել, Չ. Բալայան, Վ. Գրիգորյան, Ս. Դավթյան, գեներալ Հարությունյան՝ կնոջ հետ եւ ես: «Մուս» ռեսուրանի անձնակազմը մեզ շատ լավ ընդունեց. բոլորն էլ Հայաստանից էին: Հոյակապ սեղան էին բացել, ամեն ինչ տեղ-տեղին: Այն համալրեցին մեր տարած արցախյան թթօղիով, կոնյակով, գինիով: Սեղանը օրհնեց Տիրան Կյուրեղյանը, ներողու-թյուն խնդրեց եւ գնաց իր աշխատասանին:

Մենք անհամբեր սղասում էինք, թե ինչ դեպք է ասի Ֆոստելը Ղարաբաղի հարցի վերաբերյալ: Շատ հարցեր էր տալիս հասկառեց Չ. Բալայանը, որը ոչ մի կաթիլ չէր խմում: Սեղանա-դեղը Ս. Դավթյանն էր, մեկ-մեկ էլ գեներալ Հարությունյանն էր խոսում: Մենք համարյա չէինք խմում, իսկ Ֆոստելը, որը խմիչ-փին շատ մոտ էր, բաժակը դնակեղծունակ լցրած էր խմում: Երբ Չ. Բալայանը հերթական անգամ հարց էր տալիս Ֆոստելին, վեր-ջինս արդեն լավ էր զգում իրեն, իսկույն Չորիին ասաց՝ լռիր, եւ սեղանադեղին առաջարկեց դուրս հրավիրել Չ. Բալայանին: Ա-դա ավելացրեց՝ հաջորդ անգամ, երբ որեւիցե տեղ ինձ տանեմ հյուրասիրելու, խնդրում եմ սրան չբերեմ:

Երբ Ֆոստելին ճանադարհել ու հյուրանոցում մտած վեր էինք լուծում նրա ասածները, գեներալ Հարությունյանն ասաց, որ եթե Սովետական Միությունը Ֆոստելին ուղարկել է Աֆղանս-տան, ուրեմն նա ՊԱԿ-ի անդամ է, եւ նրան ու Պոլյանիչկոյին Ղարաբաղ են ուղարկում իրավիճակը անկայունացնելու համար:

Եղիսկոդոս Տիրան Կյուրեղյանը, որը ծանոթացել էր Ֆոստել-ի հետ եւ զրուցել Ղարաբաղի մասին, նույն կարծիքը հայտ-

նեց. «Երբ ես նրա հետ խոսում էի, նա ինձ ցույց էր տալիս, թե լսում է, բայց ինքը ուրիշ բան էր մտածում. նրա աչքերն անընդհատ աջ ու ձախ են շարժվում: Այսինքն, հասուկ մարդիկ են լինում այդպես, կարճ ասած՝ «դրվոկասորները»:

Հետագայում մենք Արցախում նրան հանդիպելիս, միտք հի-շուս էինք Հարությունյանի եւ Տիրանի ասածները, որոնք գերա-զանց գնահատական էին սվել Վ. Ֆոստելին եւ Պոլյանիչկոյին: Իսկ Ֆոստելը, երբ նրան հյուրասիրում էին որեւիցե բան իմանալու նպատակով, նա միտք Սեմյոն Բաբայանին ասում էր՝ եթե Չորի Բալայանը մեզ հետ է լինելու, ես չեմ գալու, որովհետեւ նա շատ խոսում է եւ թույլ չի տալիս, որ մենք խմենք...

Վ. Ֆոստելը, ինչպես գիտեմք, բան չարեց Ղարաբաղի հա-մար, մեծակ սիրում էր խմել ու հարբել: Այդպես էր նա նաեւ Աֆ-ղանստանում ու Չեչենստանում գնահատական հանրադատությունում, որ-տեղ մարզկոմի առաջին ֆարսուղար էր աշխատում:

Մի անգամ ռեսուրանում, երբ ճաշում էինք ես, Ռ. Քոչա-րյանը, Ս. Սարգսյանը, Հ. Գրիգորյանը, Վ. Գրիգորյանը, մեր կող-փի սեղանին մտել էր Արխազիայի դատավարությունը: Մենք նրանց ուղարկեցինք երկուական ժիբ թթի օղի եւ կոնյակ ու ոս-փի կանգնած խմեցինք արխազ ժողովրդի ազգային-ազատագ-րական դայվարի հաջողության համար: Արձիմբան իր հերթին մեզ ուղարկեց ինձ շամոյան եւ ոսփի վրա խմեցին Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական դայվարի հաղթանակի կենացը: Նա ասաց, որ մեր նպատակները մեկն են եւ մենք անոյանան կհաղ-թենք, որովհետեւ մեր ժողովուրդների իղձը դա է: Մենք այդ շամ-ոյանները ուղարկեցինք ռեսուրանում մտած հայ դատագրա-վորներին, որոնք նույնպես խմեցին Ղարաբաղի եւ Արխազիայի ազգային -ազատագրական դայվարի վերջնական հաղթանա-կի կենացը:



**ԱՎԱԴԵՄԻԿՈՍ ԱՆԴՐԵՅ ՍԱԽԱՐՈՎԸ,  
ԵԼԵՆԱ ԲՈՆԵՐԸ ԵՎ ԳԱԼԻՆԱ ՍՏԱՐԱՎՈՅՏՈՎԱՆ  
ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ**

1989թ. Մ. Գորբաչովի առաջարկությամբ Ղարաբաղի հիմնահարցի մասին ճեմարիտ սեղեկություն ստանալու համար Ա.Գ. Սախարովը եւ մի խումբ ղեկավարող ֆաղափական գործիչներ գործուղվեցին Բաֆու եւ Ստեփանակերտ: Բաֆու կատարած այցելության եւ հանդիպումների մասին մեզ ղայանեց Ելենա Բոները:

Բաֆվում առաջին հանդիպումը սեղի ունեցավ Ադրբեջանի ազգային ակադեմիայում, որի ղեկավարն էր հակահայկական հիստերիաների մեծ վարդես, ղայանությունը 180 ասիճանով շուտ սալու մեջ մասնագիտացած Ջիա Բունիաթովը: Հայերի կողմից ադրբեջանցիներին կոտորելու մասին ճառելուց հետո, նա վայնասուն բարձրացրեց, որ հիմա էլ հայերը Թոփիսանա «Խաչին սափ» սեղանասուն, որ զսնվում է Շուբի մոտ, «բուսական ֆաունան» է ոչնչացնում, ավերում ղայանական հուշարձանները, որդեսզի այնսեղ այլումինի գործարան կառուցեն»:

Երբ խոսք խնդրեց Ա.Գ. Սախարովը, թուրքերն այնդիսի աղմուկ բարձրացրին, որ ուղղակի անհնար էր խոսելը: Նրանք բղավում էին, որ Սախարովի, Ե. Բոների եւ Գ. Ստարավոյսովայի գլխավորությամբ հակաադրբեջանական ֆարոգարժավ է սարվում, հայիոյում էին հայերին եւ ռուս այն ֆաղափական գործիչներին, ովքեր ղայեսղանում էին ճեմարությունը, այսինքն՝ հայերին:

Երկու ժամ հետո, երբ ազերիների լուսանկների ղայեսարը սղառվել էր, վերջաղես խոսքը սրվում է Ա.Գ. Սախարովին: Երբ նա ասում է, որ ղեսֆ է հանդիպումներ կազմակերղել երկու վիճող կողմերի՝ հայերի եւ ադրբեջանցիների հետ, թուրք գիտնականները սկսում են ոսֆերով դոփել հասակին եւ շվժվացնել: 10 րողես սղայանելով, որ, այսղես կոչված, գիտնականները հանգստանան, որդեսզի շարունակի իր ելույթը, Սախարովը սիղոված գնում է իր սեղը նստում:

Հետո անթիոնի մոտ է բարձրանում Ելենա Բոները: Նա ասում է, թե ողջ աշխարհը՝ մսավորական, բանվոր, թե գյուղացի, հարգում են այդ մարղում, իսկ նրանք թույլ չեն սալիս, որ Սախարովը գոնե արսահայսվի: Դիմելով Բունիաթովին, Բոներն ասում է, որ նրան եւ նրա ղես «հերոսներին» ղայեսերազմի ժամանակ ինքն իր ձեռներով է դուրս բերել խրամաններից: «Եթե այս ազգի ակադեմի-

կոսները դուր եֆ, ես արղեն ղայակերացնում եմ, թե ինչղիսին կլինեն ձեր բանվորներն ու գյուղացիները»,- եղրափակում է Բոները:

Ա.Գ. Սախարովին եւ նրա ղայավիրակությանն ուղեկցում էր Բաֆվի ղարեսը, որը Գորբաչովի հրամանով անձամբ ղայասսխանասու էր Անղրեյ Դմիտրեիչի եւ նրա ղայավիրակության կյանի համար:

Սախարովը որոշել էր մսնել նաեւ Ա. Վեզիրովի՝ Աղրկոնկուսի առաջին ֆարսուղարի մոտ եւ ղայանել կատարվածը, ինչղես եւ հարցնել, թե ինչ բողոքներ կան հայ ազգաբնակղությունից: Վեզիրովի օգնականն ասում է, որ նա զբաղված է, երկու ժամից հետո զանգեն՝ ղայանանավորվելու: Երկու ժամ հետո նա ասում է, թե Վեզիրովը ժամանակ չունի: Հետո լսափողը վերցնում է Բաֆվի ղարեսը եւ ասում, որ խնդրում է իրեն շատ միացնել Վեզիրովի հետ: Օգնականը շփոթվում է եւ ասում. «Լավ, եկեֆ այսեղ, կփորձեն կազմակերղել ձեր հանդիպումը»:

Երբ ղայավիրակությունը մսնում է Վեզիրովի ընղունարան, օգնականն ասում է, որ ինքը ղայանանավորվել է առաջին ֆարսուղարի հետ եւ նա Սախարովին եւ ղայավիրակությանը կընղունի միայն 15 րողետով: Երբ մսնում են Վեզիրովի մոտ, նա սկսում է նույն բաներն ասել, ինչ ակադեմիկոսները: Մոտ մի ժամ հայերի եւ ղայավիրակության հասցեին թափելով նույն կեղեսաջրերը, Վեզիրովն ասում է, որ հանդիպումն ավարսված է, 15 րողեսի փոխարեն ինքն ընղունել է ուղղիղ մեկ ժամ: Սակայն նա մոռանում է ասել, որ այդ մի ժամում միայն ինքն է խոսել՝ թույլ չսալով, որեւէ մեկը մի բառ ասի:

Հոգնած եւ զրեթե ոչինչ չհասկանալով, Սախարովն եւ իր ղայավիրակությունը զինվորական ուղղաթիռով ժամանում են Ստեփանակերտ: Ողջ ֆաղափը, հարյուրավոր ղարաբաղցիներ մարզի սարբեր շրջաններից հավաֆվել էին կենսրոնական հրաղարակում՝ սեսնելու աշխարհահռչակ գիտնականին եւ ականավոր ռուս գործիչներին:

Հյուրերը հանղիղեցին մարզկոնի առաջին ֆարսուղար Հենրիխ Պողոսյանի, այնուհետեւ Ղարաբաղի ազգային-ազատարական շարժան ակիղիսների հետ: Խոսակղությունների ժամանակ մեք փորձում էինք մեր հյուրերին՝ Ա. Սախարովին, Ելենա Բոներին, Գալինա Ստարավոյսովային, միջազգային ֆրիսոնեական կազմակերղության ներկայացուցչին բացարել, թե որն է շարժան նղայակը, շարժան ակունֆների, արմասների մա-



սին էին մասնում, ստեղծված իրավիճակի, ազգային թեմանամ-  
փի ու ժողովրդի վրդովմունքի մասին դասնում եւ ներկայացնում  
ստեղծված ճգնաժամից դուրս գալու մեր ծրագիրը:

Սախարովը, Բոները եւ Սարավոյսովան իրենց ելույթնե-  
րում ֆննդատեսցին Ադրբեջանի նախկին եւ ներկա իշխանու-  
թյունների վարած ֆաղափականությունը մարզի նկատմամբ եւ  
խոստացան ամեն ինչ հաղորդել Միխայիլ Գորբաչովին:

Հանդիպումներից հետո, երբ Սախարովին առաջարկեցին  
հանգստանալ, նա խնդրեց, որ իրենց սանեն Թոփխանա «Խա-  
չին սափ», որդեսոսի սեննեն, թե ինչ են կատարել այնտեղ:  
Երբ ավստնեմաներով նրանց տարան Խաչին սափ, որ գտնվում է  
Շոք գյուղի եւ Շուշիի միջեւ, ուր բնակելի տներ կառուցելու հա-  
մար մի ֆանի բեռնատար ֆար ու ավազ էր թափված: Այնտեղ ոչ  
անտառ կար, ոչ գեղեցիկ ծառեր ու դասնական հուշարձաններ,  
ինչդեռ ներկայացրել էին թուրքերը: Մեր հյուրերը մնացին զարմա-  
ցած: Աղա որսե՞ղ են այլու՞մի գործարանն ու հասուկ գեղեցիկ  
ծառերը, հարցրեց Սախարովը: Մենք մասնացույց արեցինք մի ֆա-  
նի մոտի թփերը, ասելով՝ ահա ֆաունան: Նրանք իսկապես շատ  
զարմացած էին, իսկ Սախարովը խնդրեց խոստովանել. գուցե ի-  
րեն ուրիշ տեղ ենք բերել:

Մենք երդվեցինք, որ ինչդե՞ս կարող ենք խաբել աշխար-  
հահռչակ մարդկանց: Նրանք զարմացած, գլուխներն էին շար-  
ժում եւ ասում, թե ինչդե՞ս կարելի է իջնել այդ ասիճան, իսկ  
միջազգային ֆրիստենական կազմակերպության ներկայացու-  
ցիչն ասաց, որ այդ ադրբեջանցիները ավանսյուրիստներ են:

Երեկոյան մենք վերադարձանք Ստեփանակերտ: Հյուրերին  
տեղավորեցինք Ղարմեսաֆսկոմբինաշի հյուրանոցում, ուր ար-  
դեն սղասում էր կոմբինաշի սնորեն Ռազմիկ Աթայանը: Այս-  
տեղ էլ դայմանավորվեցինք, որ նրանք հանգստանան, այնու-  
հետեւ ժամը 10-ին հանդիպեն Ղարաբաղյան շարժման ակտի-  
վիստների հետ: Այդ ժամանակ ինձ մոտեցավ Գալինա Վասիլե-  
նան եւ խնդրեց իրեն տանել մի գյուղ եւ ցույց տալ, թե ինչդեռ են  
աղբում, ինչդեռ դիտվում էր Ղարաբաղ, ինձ խնդրել էր  
տանել Շուշի, որդեսոսի ծանոթանար հայերի վիճակին, ինչդեռ  
նաեւ տեսներ ԽՍՀՄ կրկնակի հերոս Նելսոն Ստեփանյանի եւ  
Թեոսյանի թուրքերի կողմից ավերված հուշարձանները: Ես, իհար-  
կե, մեքենա տրամադրեցի: Ավստվարորդը՝ Հաննեսը, որ նման դեմո-

ներում կազմ ու դաստատու օգնում էր թե Չորի Բալայանին, Սոս  
Սարգսյանին կամ Արցախ եկած մեր մյուս բարեկամներին, այդ  
անգամ Գալինա Սարավոյսովային եւ Բակուր Կարադեսյանին,  
տարավ Շուշի:

Այդ օրերին Գալինա Վասիլենայի եւ Բակուր Կարադեսյա-  
նի կատարած իսկապես հերոսություն էր: Առավելապես թուր-  
քերով բնակեցված Շուշիում նրանք նկարահանեցին հայկական  
եկեղեցին՝ ֆանդված գմբեթով, ԽՍՀՄ հայազգի հերոսների դրո-  
ված արձանները: Այդ նկարահանումները Սարավոյսովան տա-  
րել էր Մոսկվա եւ ցույց տվել հասարակությանը, որը վրդովվել էր  
ազերիների կատարած վայրագություններից: Այդ նկարահանում-  
ները ժամանակին ցույց էին տվել նաեւ հարյուրավոր արտասահ-  
մանյան գործիչների: Այդ ամենը, ցավոք, մինչեւ այսօր արժանի-  
րեն չի գնահատվել:

Այսօր մենք գլուխ ենք խոնարհում այդ խիզախ մարդկանց՝  
Սախարովի, Սարավոյսովայի, Բոների եւ մի ֆանի տասնյակ  
ազնիվ ու համարձակ մարդկանց առջեւ, որ դժվարին օրերին  
մեզ ձեռք են մեկնել եւ հնարավոր ամեն ինչ արել մեր հիմնա-  
հարցը բարձրագույն ամբիոններից հնչեցնելու համար: Ընդհան-  
րապես 1988-89թթ. , եթե չլինեին այդ մարդիկ, ովքեր զենք են  
հայթայթել եւ ուղարկել Արցախ, աղա մենք հազիվ թե կարողա-  
նայինք կազմակերպել Ղարաբաղի դաշտամարտությունը, դուրս վա-  
նդել թեմանիներին եւ ստեղծել տարածաշրջանի ամենամարտու-  
նակ բանակներից մեկը: Այսֆանն ի միջիայլոց:

Ուրեմն, երբ Անդրեյ Դմիտրևիչն, Ելենա Բոները եւ մյուսնե-  
րը հանգստանում էին, ես եւ Ռոբերտ Քոչարյանը Գալինա Վասի-  
լենային տարանք Սոլնախ, Քարին տակ եւ մի ֆանի այլ գյու-  
ղեր, ցույց տվեցինք մեր դաշտամարտական ջոկատները, Սա-  
րավոյսովան ասաց, թե լավ կլինի, որ դաշտամարտ չլինի, եւ ի-  
րենք ամեն հնարավոր բան կանեն, որդեսոսի խուսափենք զին-  
ված ընդհարումներից: «Բայց, բոլոր դեմքերում դուր այսօր դի-  
տի դաստատու լինեք իմ ֆաշտամարտության», - ասաց նա:

Երեկոյան դասվիրակության անդամները հանդիպեցին  
շարժման ակտիվիստների հետ: Ռոբերտ Քոչարյանը ներկայաց-  
րեց մեր բոլոր որոշումները՝ խնդրելով, որ Անդրեյ Դմիտրևիչն իր  
ողջ հեղինակությունը օգտագործի, որդեսոսի իրականացվեն  
դրանք: Նա առաջարկեց, որ եթե այժմ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուր-  
դը չի կարողանում Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին, աղա գոնե



ժամանակավոր նախագահական ղեկավարում մտնեն Մոսկվայի կողմից: Բորիս Առուսանյանն առաջարկեց, որ մեր ճնշեսական համակարգը չենթարկվի Ադրբեջանին, այլ բոլոր ադրանները ստանան Ռուսաստանից:

Սախարովը հարցրեց, թե բոլո՞րս ենք այդպես մտածում, ուրիշ կարծիքներ չկա՞ն: Ես ասացի, որ այլ կարծիքի եմ, որ թուրքերը վաղ թե ուշ հարձակվելու են Ղարաբաղի վրա, դրա համար մենք ղեկավարվում ենք սկսե՞նք լավ նախադասարարական դասեր ազգի: Սախարովը զարմացավ եւ հարցրեց, թե մյուս տղաներն ի՞նչ են մտածում: Նրանք ասացին, որ դա Ռազմիկի կարծիքն է...

Սախարովն ասաց, որ ինքը չի հավատում, թե բանը կարող է հասնել դասերին: Նա ասաց, որ կգնա Գորբաչովի մոտ, ամեն ինչ կդասերի եւ ամեն բան կանի, որ դասերը չլինի:

- Անդրեյ Դմիտրիևիչ,- ասացի,- Ադրբեջանն անդաման կհարձակվի մեզ վրա, եւ մենք արդեն սկսել ենք դասարարական ինքնադասարանություն:

- Եթե Ռուսաստանը չօգնի ազերիներին, մենք նրանց կփնջենք մինչեւ Արաբիայի ափը,- ասացի ես:

Սախարովը նորից ասաց, որ ինքն այնպես կանի, որ դասերը չլինի: Այդ ժամանակ ելե՞նա Բոները, որի հայրը Շուշիից էր, եւ ինքը լավ գիտեր թուրքերին, ասաց, որ ազերիները 1919-20թթ. կոտորել են հայերին:

- Անդրեյ Դմիտրիևիչ, Ռազմիկը ճիշտ է ասում,- ասաց ելե՞նա Բոները,- ադրբեջանցիները անդաման կհարձակվեն հայերի վրա: Այս մարդիկ ղեկավարվում են նախադասարարական ինքնադասարանությամբ:

Նա ասաց, որ ինքը այնքան էլ չի հավատում Միխայիլ Գորբաչովին: Նրան դասարանեց Ասարավոյսովան, ասելով, որ Ադրբեջանի ակադեմիայում իրենք արդեն տեսել են, թե ինչ թեմաներ են տեսնում հայերի նկատմամբ:

Հանդիման վերջում մեզ շնորհակալություն հայտնեցին անկեղծ գրույցի, խոստովանությունների համար եւ մեզ հավաստեցին, թե ամեն ինչ կանեն, որ դասերը չլինի:

Պատվիրակության բոլոր անդամները կատարեցին իրենց խոստումը: Նրանք ամեն ինչ արեցին Ղարաբաղյան հարցը Ռուսաստանում եւ նրա սահմաններից դուրս ճշմարիտ ձեւով ներկայացնելու համար, օգնություններ կազմակերպեցին Ղարաբաղի համար: Սակայն նրանք չկարողացան կանխել դասերը:

## ՎԱԶԳԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ՀԵՏ

1989 թվականին էր: Ստեփանակերտ եկան Լ. Տեր-Պետրոսյանը, Բ. Արարկյանը եւ Վազգեն Սարգսյանը: Մեր շարժումն արդեն անցել էր ահագին ճանադարի: Պետք էր գտնել գործի ֆաղափական, ճնշեսական եւ ռազմական կազմակերպման լավագույն ձեւերը, որոնցից չընկնեինք եւ Մոսկվայի, եւ Ադրբեջանի հարձակների տակ, եւ միաժամանակ կարողանայինք բարձր դասերի ժողովրդի ոգին ու, հարկավոր դեպքում էլ, հակահարձակ սայինք հակառակ կողմի հարձակումներին: Այն ժամանակ արդեն անձամբ ինձ համար դարձ էր, որ մեր հարցը լուծվելու է զինված ինքնադասարանության միջոցով: Եթե է, ֆաղափական դարձնում էր որոնք զլխավոր ուղղություն, բայց նաեւ հասկացել էինք, որ անվերջ Գորբաչովին խնդրելով գործն առաջ չի գնում, մանավանդ, որ Բաբիկ ցույցերում սկսել էին խոսել Ղարաբաղից հայերին փնջելու մասին: Մի խոսքով՝ շատ բարդ իրավիճակ էր, երբ ասածս մարդիկ եկան Ստեփանակերտ, որոնցից ծանոթանան ինքի ղեկավարների եւ գործի կազմակերպիչների հետ:

Եթե չեն սխալվում, Լ. Տեր-Պետրոսյանը եւ մյուսները հանդիմանում էին շարժման ֆաղափական եւ գաղափարախոսական ղեկավարների հետ, իսկ Վազգեն Սարգսյանն ուղիղ եկավ ինձ մոտ՝ մարզադատ, եւ առանց որեւէ այլեւայլության, ուղղակի ասաց.

- Ռազմիկ, ես սուտ խոսել չեմ սիրում, եթե մի բան արել եմ, արի գնանք՝ ցույց տուր,- ուզում էր համոզվել, որ մենք Ղարաբաղում, իրոք ջոկասներ ունենք կազմակերպած ու մեկ էլ՝ ինչ գնենք ունենք, որոնցից հետո Երեւանից անհրաժեշտ օգնություն կազմակերպի:

Եթե ասած, իմ ուզածն էլ հենց դա էր: Սիրով համաձայնեցի լինել նրա ուղեկցողը: Երեք օր օրջեցինք այն տեղերը, ուր ջոկասներ էին կազմակերպել: Հասկանալի է, որ առաջին զինված տղաները հիմնականում անտաններում էին բազավորված: Դե, ռուսական զորքի աչքի առաջ ինձ չէին զինվելու: Մտածում էի, որ Երեւանից եկած ջախել տղա է՝ կողմի, կբողոքի մեր դժվար ճանադարից: Բայց Վազգեն Սարգսյանը ոչ մի անգամ չզրոյեց: Անբողջ օրը օրջում էինք, հոգնած-ջարդոսված գալիս ու միասին էլ հենց մարզադատի իմ սենյակում մնում: Նրան առանձնապես հու-



զեց Սղնախ գյուղում ստեղծած մեր հեռակեսը, ինքնաշեն նռնակներն ու հրազենները, որ խնամով բախրել էին գաղսնի դահեստում, ասաց. «Չենց որ զաս երեւան, ես քեզ համար անդայան կարգին կարաքիններ ու փամփուլներ կզսնեն»: Ոգելուրված էր անչափ, որ նույնիսկ դասժիչ ջոկասների ներկայությամբ էլ Ղարաբաղը չի ընկճվում, այլ, ընդհակառակը, մտածում ենք զինված դայֆար կազմակերպելու մասին:

Մի քանի օրից խուճըրդ միտի վերադառնալով երեւան: Պարզվեց, սակայն, որ ներքին գործերը խիստ ռեժիմ են սահմանել օդանավակայանում: Բոլոր ճանադարհները համարյա փակել էին: Լ. Տեր-Պետրոսյանը եւ Ռ. Քոչարյանը երկար ֆննարկում էին, թե՛ ի՞նչ էլ կարելի է զսնել: Վազգենն անստիպելի հայտարարեց.

«Դուք ինչ ուզում ե՛ք՝ արեք, ես գնում եմ Ռազմիկի մոտ՝ մարզադաս: Ռ. Քոչարյանն էլ թե. «Ճիշտ ես ասում, մենակ Ռազմիկը կարող է դասավորել ու ձեզ ինքնաթիռով երեւան ուղարկեն»: Ինձ համար, իհարկե, հաճելի էր, որ շղաները վստահում են, բայց մյուս կողմից էլ մտածում եմ՝ կկարողանա՞նք կազմակերպել այդ գործը: Ախր թե՛ Լ. Տեր-Պետրոսյանի, թե՛ մյուսների անուններն արդեն հայտնի էին ՊԱԿ-ին ու ներքին գործերի հրամանատարությանը: Բայց միտի մի բան անեինք: Նույն օրը՝ երեկոյան կողմ, հավաքվեցինք ինձ մոտ՝ որոշելու անելիքը:

Այստեղ մեր աշխատակից Բենիկ Սողոմոնյանը այդի ունեցավ: Մի փոքրիկ հյուրասիրություն կազմակերպեցինք: Վազգենն այս անգամ էլ իր անմիջականությամբ եւ սրաբացությամբ աչքի ընկավ: Խորովածն իր ձեռքով արեց ու հեսագայում միտս հիշում էր՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանն այդ խորովածը շատ հավանեց: Ասում-խոսում էինք, բայց զլխավոր հոգսն ինձ վրա էր՝ միտի մի ձեռք հնարեինք, որ խուճըրդ անվնաս-անփորձանք հասներ երեւան: Այն ժամանակ նրանք շատ մանր ժողովրդական կազմակերպիչներն էին, եւ մեզնից ոչ ոք չէր կարող դասկերացնել, թե աղաքայում մեր ճանադարհները Լ. Տեր-Պետրոսյանի կամ Վանոյի հետ բաժանվելու են:

Չանգեցի օդանավակայան: Պարենն ազգությամբ քաջիկ էր՝ Անասուլի Սամարահիմով: Պայմանավորվեցինք, որ նա գալիս է ինձ մոտ մարզադաս: Մի ժամից Անասուլին իրոք եկավ: Շատ արագ համաձայնության եկանք: Պարենին սվեցի 10 լիտր կոնյակ եւ կեռիխուճի համար փող, որի կեսը Վազգենը սվեց: Փաստաթղթերն

ու տոմսերի արժեքն փոխանցեցինք Անասուլին: Չաջորդ օրը նա իր մեքենայով եկավ: Կան նա ինչ արել էր: Տարավ ու շղաներին ճանադարհեց երեւան: Չեւակերպել էր, որ իբր Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի դասախոսներ են: Ի դեպ, ասեմ նաեւ, որ Անասուլին հեսագայում էլ մեզ շատ հարցերում օգնեց: Իհարկե դայմանավորվածության համաձայն, բայց այն օրերին մենք դասրաս էինք շատ բան զոհաբերել, միայն թե կարողանայինք Ստեփանակերտ հասցնել անհրաժեշտ կամ մեր վստահելի մարդկանց համար աղաքովել անվնաս շեղաբարձեր թե՛ Ղարաբաղի ներսում, թե՛ հասկաղես երեւան գնալ-գալու հարցերում: Չետ, երբ Սաֆոնովի կարգադրությամբ ձերբակալվեցի, իմ ճակատագրով ամենից շատ հետաքրքիր էր Վազգեն Սարգսյանը:

1990թ. մայիսին ընտրվեցի Չայասանի Գերագույն խորհրդի դասգամավոր: Պե՛տք եղավ աշխատել ԳԽ որեւէ մեծական հանձնաժողովում: Վազգեն Սարգսյանն առաջարկեց, որ ընդգրկվենք դաստանության, ներքին գործերի եւ անվնասության հարցերի մեծական հանձնաժողովում: Թե՛ն խորհրդարանական, բայց մեր հանձնաժողովն իրականում ձեռնամուխ եղավ հայոց ազգային բանակի եւ Արցախի ինքնադաստանական ուժերի կազմավորման բարդ ու դժվարին գործին: Նախաձեռնողն ու ամենաեռանդուն գործիչը, իհարկե, Վազգեն Սարգսյանն էր: Չանձնաժողովի անդամներն էինք՝ Վահան Շիրխանյան, Յուրի Չարությունյան, Սմբատ Այվազյան, Սլավիկ Առուսանյան, Լեւոն Ստեփանյան, Ռազմիկ Պետրոսյան: Հիշում եմ այսօրվա դեպք, առաջին նստաժամից հետո, երբ դասրասվում էի Ստեփանակերտ վերադառնալ, Վազգեն Սարգսյանն իր վարորդի՝ Մոսոյի միջոցով 16 մարտական կարաքին սվեց, որդեսգի շեղափոխեմ: Այն օրերի հաշվով դա մեծ զինադասար էր մեր ջոկասների համար: Թե՛ ի՞նչ ոգելուրությամբ ու դակաս կարելու չէ, ի՞նչ հնարներով կարողացա շեղ հասցնել թանկագին բեռը, կարելի է երկար դասնել, բայց երեւի այսօր դեռեւս դրա ժամանակը չէ, դասերազմը չի ավարտվել, եւ շատ բան, իրոք, դե՛տք է գաղսնի դակի: Իհարկե, ես նկատում եմ շատ ռազմական գաղսնիք, այլ ոչ թե այն, ինչ այսօր ոմանք են սիրում անել՝ ցանկացած հարց հայտարարելով դե՛տական գաղսնիք:

ՀՀ ԳԽ-ում աշխատելու առաջին ամիսներին համոզվեցի, որ Վազգեն Սարգսյանն օժտված է կազմակերպչական մեծ ընդունակություններով, նրան սիրում եւ հարգում էին բոլորը: Ինձ հասկաղես դուր էր գալիս Վազգենի գործնականությունը: Եթե որեւէ



հարց իր ուժերից վեր էր, երբեք չէր շոշափում, անում էր այն, ինչ հնարավոր էր: Հիմա, շուրջ 10 տարի անց, փորձելով վեր լուծել այն օրերի իրավիճակը, հասկանում եմ, որ նա առաջնորդվում էր ոչ թե գաղափարներով (թեև հարկավոր դեղմեղում Վազգենը նաեւ փայլուն գաղափարախոս էր դառնում), այլ կոնկրետ ֆայլեր էր անում: Երկին դա այնքան մեծ էր: Ախր Հայաստանն էլ, թեև անկախության ուղին բռնած, դեռևս խորհրդային բանակի հսկողության տակ էր: Իսկ զորքը, հասկանալի է, կասարում էր Գորբաչովի հրամանը: Ահա թե ինչու Հայաստանի սահմաններում գրեթե նույն վիճակն էր, ինչ՝ Ղարաբաղում: Ադրբեջանից անընդհատ հարձակվում էին Նոյեմբերյանի ուղղությամբ, Իջևանի մոտ: Խիստ վստահավոր էր Նախիջևանի հետ սահմանում ստեղծված դրությունը: Պատահական չէր, որ առաջին լուրջ ընդհարումները հենց այնտեղ եղան: Դա Վազգեն Սարգսյանի հարազատ օրջանն էր: Իր մանկության եւ երիտասարդության ընկերներից էլ նա կազմավորեց իմֆնադատականական առաջին ջոկատները, որոնք Երասխի մոտ լուրջ հակահարված հասցրին հակառակորդին:

Երբ սկսվեց իսկական դաշերազմը, ես իմ ջոկատով մտա կանոնավոր բանակի կազմի մեջ: Ինչ-որ բան այդ տարիներին կարծես թե փոխվեց: Աստիճակ եկան նոր մարդիկ, որ ամենօրյա կառույցին ՀՀ դատականության նախարար Վազգեն Սարգսյանի հետ: Դաժան, բարդ ժամանակներ էին: Այնքան, որ նույնիսկ չէին հասցնում լինել Երևանում, մասնակցել ԳԽ աշխատանքներին: Ես մարտական առաջադրանքներ էի կատարում ռազմաճակատի տարբեր ուղղություններում: Շատրում ֆիչ էի լինում: Այդ տարիներին, իհարկե, Վազգեն Սարգսյանը հաճախ էր Ղարաբաղ գալիս, բայց մենք ֆիչ էինք հանդիպում:

1994 թվականին հրադադար հաստատվեց: Մեր դատականավորական խումբն արդեն լիարժեք կարող էր մասնակցել ԳԽ նստաօրջաններին: Արդեն հաճախ էինք լինում Երևանում: Միտ էլ որեւէ կերպ Վազգեն Սարգսյանը ժամանակ էր գտնում հանդիպելու մեզ հետ: Երբեմն նույնիսկ թեթեւ խնջույքներ էր կազմակերպում: Այդպիսի դաշերին նա կրկին ինձ հիտեցնում էր Եարժման սկզբի Վազգենին վարակիչ ծիծաղով, Եարժում ու հետաքրքրատեր: Չէր մոռանում ոչ մի մանրամասնություն, մանավանդ՝ դատերազմի տարիներից: Ուտադիր էր մեր դատականավորական խմբի անդամների հանդեմ: Հայաստանում Վազգեն Սարգսյանն այդ տարիներին արդեն մեծ հեղինակություն ուներ:

Թվականը կոնկրետ չեմ հիտում, բայց երեւի 1995-ն էր, որ Կատանում մարգական տոն կազմակերպվեց, «Ղարաբաղ» եւ «Արարատ» ֆուտբոլային թիմերի վետերաններս էլ խաղացին: Վազգեն Սարգսյանին դուր էր եկել մեր խաղը: Իհարկե, չիաղթեցինք, բայց չդատրվեցինք էլ, խաղն ավատրվեց 1:1 հաշվով: Ներկա էր նաեւ Սուրեն Արահանյանը, որ, եթե չեմ սխալվում, Սյունիքի մարզդեան էր: Հանդիպման ավատրին Վազգեն Սարգսյանը մեզ հրավիրեց իր մոտ, գովեց ու խոտտացավ «Ղարաբաղ» թիմին մարգահագուտտ նվիրել: Մի ֆանի օրից գործով երեւանում էի: Չանգեցի, դայմանավորվեցինք հանդիպման մասին: Երբ գնացի, Վազգեն Սարգսյանն իր մոտ հրավիրեց նաեւ Հայաստանի ֆուտբոլի ֆեդերացիայի նախագահ Արմեն Սարգսյանին եւ դատրվիրեց, որ մարգահագուտտ հատկացնի մեր թիմին: Հիտում եմ, ատտաց, գումարը ես եմ տալու: Ստացանք այդ նվիրը, եւ առ այտօր, կարծեմ, վետերանների մեր թիմը նույն մարգահագուտտով է դատտ դուրս գալիս:

1995թ. մայիսին ավատրվում էին մեր դատտանավորական լիազորությունները: Հայատտանը դատտատտվում էր նոր խորհրդատտանական ընտրությունների: Պիտի հանտրավելի դրվեր նաեւ Սահմանադրությունը: Բավական բարդ իրավիճակ էր: Այն ժամանակ արդեն ընդդիմությունը բացահայտ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի դեմ էր: Մեր՝ Ղարաբաղի դատտանավորներիս դիրտրոտումը խորհրդատտանում երեւի վճռորոտ էր: Մեմք, սակայն, աշխատում էինք հեռու մնալ Հայատտանի ներքին հակատտություններից եւ առաջնորդվում էինք կայունությունը սատտրելու սկզբունքով: Պատտերազմից նոր էինք դուրս եկել, մտածում էինք, որ ինչքան Հայատտանում վիճակը հանգիտտ լինի, այնքան Ղարաբաղի ֆայտայված տնտտությանը Եատտ կօգնի: Բայց ընդդիմությունն ուտում էր, որ Սահմանադրությունը չընդունվի, ատտում էին՝ դա մի մարդու համար է գրված եւ ամտրադուն է Լեւոնի իտտանությունը: Ահա այդ լարված օրերին գնացինք նտտաօրջանի:

Եթե ճիտտն ատտեմ, որոտ դեղմեղում մեմք տտան վիճակի մեջ էինք ընկնում: Հատկատդեմ ֆվեարկությունների ժամանակ: Որոտ դատտանավորներ մեզ սխալ էին հատկանում՝ մտածելով, թե Լեւոնի օգտին եմք գործում: Բայց դա այդդետ չէր: Մի բնորոտ փատտ հիտեմ. նտտաօրջաններից մեկի ժամանակ Արկադի Մանուչարովը ելույթ ունեցավ եւ մեղադրեց Տեր-Պետրոսյանին, որ Ղարաբաղի հարցում նա ճիտտ չէ: Դա բոլորիս կարծիքն էր, որ դատրգատտե Արկադի Մանվելովիչն ատտաց: Ընդմիջմանը Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը



մոտեցավ մեր խմբին եւ անստանալի դաժան ծայրով հայտարարեց.

- Արկաղի Մանվելովիչ, այսօրվանից ես Ձեզ համարում եմ իմ համար մեկ թեմանին:

Հայաստանի նախագահից նման բան չէին ստասուն, այդո՞ղես կողմիս խոսել ղոսգամավորների՞ հետ: Բոլորս էլ վաս զգացին, բայց հասկաղես ծանր էր Մանուչարովի վիճակը՝ շասերն էին լսել Տեր-Պետրոսյանի խոսերը: Առանց այդ էլ Արկաղի Մանվելովիչին Սեփանակերսուն խեթ աչոով էին նայում, աշխատանք չէին տալիս եւ այլն: Բայց Մանուչարովն իրեն չկորցրեց, ասաց.

- Ոչինչ, թող ես Ձեր անձնական թեմանին լինեմ, բայց Դուք հայ ժողովրդի թեմանին եմ:

Սա վերհիշում եմ, որոնցիկ հասկանալի լինի, որ ամեն ինչ այնքան էլ հարթ չէր, բայց նույն Մանուչարովը երբեք այս անձնական հակակրանքը չդարձրեց ֆաղափական շահարկման առարկա: Մենք, օրինակ, կարող էինք հարց բարձրացնել, թե ինչո՞ւ նոր ընտրական օրենքով ՀՀ ԱԺ-ում Դարաբաղից ղոսգամավոր չղիտի ընտրվի: Դա, սակայն, չգիտեմ ինչղե՞ս կհասկացվեր աշխարհում: Ահա այդղիտի հարցերի շուրջ գերաղասում էինք ոչ մեկի կողմն էլ չանցնել, այլ փետրկել այնղիտի որոշումների օգտին, որ ձեռնտու եմ Դարաբաղին, աղահովում եմ մեր ներքին կայունղթյունը:

Ահա այդ նստաշրջանից հետո էր, որ մեզ ասացին, որ Վազգեն Սարգսյանն ուղում է Դարաբաղի ղոսգամավորների հետ հանղիղել: Համարյա ամբողջ խմբով էինք՝ Էղուարղ Դուկասյան, Համլես Գրիգորյան, Արկաղի Մանուչարով, Ռղես Աղաջանյան, Գեորղի Պետրոսյան, Գրիշա Բաղյան, Վլաղիմիր Աղաջանյան, Վահրան Աթանեսյան, Սլավիկ Առուշանյան: Ռրքան հիշում եմ Գեորղի Պետրոսյանը մեզ չմիացավ: Մյուսներս գնացինք: Ներկա էր նաեւ Ռազմիկ Դանիելյանը: Հետո եկավ Սերժ Սարգսյանը: Անկեղծ մթնղորս էր: Ում սրտում ինչ կար՝ ազատ ասում էինք: Այդ երեկո նույնիկ տղաներից մեկը կատակով Վազգենին հարցրեց, թե եկղղ տարի Աղղանի կորղյոկ ուտելո՞ւ եմք: Այն ժամանակ էլ խոսում էին, թե հողերը շուտով ես եմ տալու, Վազգեն Սարգսյանը ծղծաղեց, ասաց հանղիտ եղեք, կորղյոկ միտ էլ ուտելու եմ: Եվ հատուկ շեշտեց Աղղանի կորղյոկը: Հասկացանք, որ ինքն էլ շատ հարցերում Տեր-Պետրոսյանի նման չի մտածում: Այդ երեկո էլ



Աղղրեջանի չեմաղիոն «Դարաբաղ» ֆուտբղղային թիմը (1977թ.)



Ռ-ազմիկ և Չարմիկ Պետրոսյանները



Ռ-ազմիկ Պետրոսյանի որղին՝ Գաղիկը





Երևանի «Արարատ» և «Ղարաբաղ» ֆուտբոլային թիմերը Ստեփանակերտում



Հրաչյա Ռոյսկյանի դստեր և Վազգեն Օվյանի հետ

Վազգենը կես լուրջ, կես կասակ ասաց. «Տղեր, սա երեւի վերջին նստաօրջանն էր ձեզ համար, ինչ ուզում եմ ասացեմ»: Կասակում էր, իհարկե, մենք էլ մեր հերթին ամեն մեկս մի բան ասացինք, բայց հետո դարզվեց, որ, իրոք, բոլոր հարցերով էլ հետաքրքրվել է, հնարավոր մի լուծում գտել:

Ահա այդքան անմիջական ու անկեղծ մարդ էր Վազգեն Սարգսյանը: Երբ նրան շնորհեցին «Արցախի հերոս» կոչումը, ես ու Ռուբեն Աղաջանյանը մոտեցանք ու շնորհավորեցինք, ասաց. «Դուք, տղերք, ավելի բարձր կոչման եմ արժանի, քան «Արիության» մեդալը»:

Սիրում էր ճանաչությունն ասել: Դրա համար էլ մտավ ֆաղափական կյանք, որդեսպի իր կուսակցության եւ Կարեն Դեմիրճյանի հեղինակության ուժով Հայաստանում հաստատվելու օրենքի իշխանություն: Վազգեն Սարգսյանի համար Ղարաբաղը հայրենիքի անբաժանելի մի մասն էր: Ցավում էր Ղարաբաղի համար: Նրա միջամտության շնորհիվ 1998թ. ամռանը կանխվեց մեր ներքին լարվածությունը: Հայաստանի վարչապետ նշանակվելուց հետո Վազգեն Սարգսյանը սասարեց ԼՂՀ նախագահ Արկաղի Ղուկասյանին, դաժնաբանեց Ղարաբաղում բարեփոխումների ֆաղափականությունը:

Ես հուսով եմ, որ հոկտեմբերի 27-ի ողբերգության գաղտնիքը կբացահայտվի, մեղավորները կդատվեն օրենքով, եւ Հայաստանում ու Արցախում վերջնականապես կհաղթանակի օրենքը, կհաստատվի կարգուկանոնը:

Իսկ Արցախի եւ Հայաստանի վերջնական վերամիավորմանը մենք ամենամեծ հարգանքները կմատուցենք Վազգեն Սարգսյանի հիշատակին:



## ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ԿԻՐՈՎԱԲԱԴՂՈՒՄ

### ՇՐՋԱՓՈԱԿՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻՆ

(1989թ. դեկտեմբեր)

1989թ. վերջերին ծննդավայրիս՝ Կիրովաբադի հայերը հայ-սնվել էին ահավոր վիճակի մեջ: Վայրենացած թուրք խուժանը, հրահրված Սոււմգայիթի, Բաֆվի ու այլ վայրերի հայերի ջարդերը կազմակերպած ու անդաժիժ մնացած ազերի ազգայնամուլների կողմից, սկսել էին վայրագություններ անել նաև Կիրովաբադի հայերի նկատմամբ: Կիրովաբադի հայերը, որոնց թիվն այն ժամանակ հասնում էր 60-70 000 հոգու, Երջափակման մեջ էին: Հայկական թաղամասը բարիկաղներով ամրացված էր բոլոր կողմերից: Ամենուրեք հայերը դռներ էին դրել եւ զինված զոհաները թույլ չէին տալիս թուրքերին ներխուժելու հայկական թաղամաս:

Հեռախոսագանգ եղավ Կիրովաբադից եւ մենք սեղեկացանք, որ հայ բնակչությունը գրկված է հացից: Թուրքերը արգելել էին հացի մատակարարումը հայերին:

Ես անմիջապես գնացի ֆաղխուրհրդի նախագահի սեղակալ Յուրի Ավագիմյանի մոտ: Նա հավաքեց առեւտրի բաժնի աշխատակիցներին եւ ես դասնեցի Կիրովաբադի հայերի ծանր վիճակի մասին: Բաժնի ղեկավար Մանուկ Լալայանը, սեղակալը՝ Ալբերտը, խոստացան ամեն բան տալ. ալյուր, դահաժոններ եւ այլն, եւ ամեն ինչ անվճար:

Ես գնացի մարզգործկոմի նախագահ Ս. Բաբայանի մոտ: Նա եւս հավանություն տվեց Կիրովաբադի հայերին անհատադրարենային օգնություն հասցնելու իմ ծրագրին: Ես ասացի, որ լավ գիտեմ Շահումյանով Կիրովաբադ սանող ճանապարհը եւ կարող եմ բեռներն անցկացնել այդտեղով: Նա խորհուրդ տվեց նախադես սուրբել ճանապարհը եւ վստահի սակ չդնել սանելի մթերքները: Նույն գիշեր Եսաբի դեսը, այսինքն ես, իմ սեղակալ Ռոլեն Աղաջանյանը եւ Եսաբի անդամ, բնության դահաժության կոմիտեի նախագահ Գարիկ Գրիգորյանը «ՈՒԱԶ» մեքենայով մեկնեցին Շահումյան: Բոլորս հագել էին զինվորական համազգեստներ: Երբ հասանք Շահումյան, Երջխուրհրդի նախագահ Վոլոդյա Աղաջանյանը զանգահարեց Մանաչիդի գյուղխուրհրդի նախագահին, որ օգնություն ցույց տա մեզ: Մեկնեցին

Մանաչիդ: Այնտեղ մեզ միացավ գյուղխուրհրդի նախագահը, որը հայտնեց Թողան գյուղի մոտ թուրքերի դահակակեսի գոյության մասին: Թողանը հեռու էր եւ նրա բնակիչները դահակակես էին դրել Շահումյան-Գեսալեն ճանապարհի վրա:

Գնացինք: Երբ հասանք այդ դահակակեսին, տեսանք երկու ադրբեջանցիներ են կանգնած: Նրանք հրացանները բռնեցին մեր կողմը եւ կարգադրեցին կանգնել: Ես դուռը բաց արեցի եւ թուրքերին հայիոյելով նրանց մոտ կանչեցի: Մեկը եկավ մոտս, մյուսը մնաց հեռվում: Ասացի, որ Բաֆվից եմ, դասախազ եմ, գնում եմ Գեսալեն: Հրամայեցի կանչել իր ընկերոջը: Նա ինձ ադրբեջանցու տեղ դրեց եւ ձայն տվեց ընկերոջը, թե արի, մուսուլման է: Նրանք երկուսն էլ հրացանները իջեցրած եկան կանգնեցին մեր մեքենայի մոտ: Գարիկը ետեւի դռնից դուրս եկավ ասրճանակը ձեռքին, ես էլ դուրս եկա եւ արագորեն նրանցից խլեցինք հրացանները, նրանք սկսեցին խնդրել. « Ընկեր դասախազ, ե՛ս տուր մեր հրացանները»: Ես սկսեցի բղավել նրանց վրա, թե ի՞նչ գործ ունեն իրենց գյուղից այդքան հեռու դահակակես են դրել: Գեսալենում սղանություն է եղել, գնում ենք ֆնտելու այդ գործը: Հրացանները կտանենք եւ հետ կուղարկենք ձեր գյուղը, իսկ եթե դուր նորից կլինեն այս տեղում, երկուսիդ էլ կծեբակալենք:

Երբ հասանք Գեսալեն, տեսանք ամենուր հայերը դահակակեսներ են դրել եւ Եսա զինված մարդիկ հեքթադահում էին այնտեղ: Նրանք մեզ հյուրասիրեցին եւ այդ ընթացքում մենք դասնեցինք Կիրովաբադ օգնություն հասցնելու մեր ծրագրերի մասին: Գեսալենցիները զգուշացրեցին մեզ, որ ճանապարհների վրա թուրք գյուղացիները միլիցիոներների հետ դահակակեսներ են դրել, բայց կարելի է Թագալեն հասնել խաղողի այգիների միջով: Գնացինք, սուրբեցինք դահակակեսները, իմացանք թե ինչդես կարելի է անվստահ անցնել դեղի Կիրովաբադ, հետ վերադարձանք Մանաչիդ, որտեղ մեզ սղասում էին ագրոդոմի նախագահ Շահեն Մեղրյանը եւ Վոլոդյա Աղաջանյանը: Պե՛տ է ասեմ, որ Շ. Մեղրյանը ակտիվորեն մասնակցում էր զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու աշխատանքին: Գնացինք նրա տուն: Գալի սեղանի շուրջ նրանք խոստացան ամեն ձեռով օժանդակել մեզ, եթե դես լինի, մարդիկ էլ կտան: Նույն օրը վերադարձանք Ստեփանակես:

Երեկոյան սկսեցին մթերքները բարձել երկու «Կամազ» մեքենաների մեջ: Ես գնացի ֆաղաֆաղիական դահաժության Եսաբի դես Գեորգի Պեքոսյանի մոտ եւ խնդրեցի զինվորական հա-



մազզեսներ: Վարորդների համար նա սվեց զինվորների, իսկ ինձ համար՝ գնդադեսի համազզես: Մյուս օրն առավոտյան մեկնեցին Կիրովաբադ:

Մինչև Շահումյան ամեն ինչ լավ էր: Խանլարի մոտ միլիցիայի դահակակետ կար, որտեղ հերթադահում էին թե՛ ռուսներ, թե՛ ազերիներ: Տեսնելով, որ զինվորական համազզեսով ենք, մեզ բաց թողեցին: Կիրովաբադի մոտ մեզ կանգնեցրին: Մոտեցավ մի ռուս սերժանտ եւ ուղեգիր դահանջեց: Ասուգելուց հետո ուղեգիրը, նա կարգադրեց բաց անել ճանադարհի արգելածողը: Դրանից հետո հաջողությամբ անցանք նաեւ մյուս դահակակետերով, մտանք Կիրովաբադ եւ կանգ առանք հայկական եկեղեցու մոտ:

Կիրովաբադի հայերը հասուկ կոմիտե էին ստեղծել, որը զբաղվում էր հայերի ինքնադաշնակության կազմակերպման, սնունդ հայթայթելու եւ բաժանելու գործերով: Այդ կոմիտեի անդամ էր նաեւ եկեղեցու ֆահանա սեռ Սահակը:

Հայերը օրջադասեցին մեր մեքենան: Սկզբում կարծում էին, թե Հայաստանից ենք գալիս, բայց երբ իմացան, որ այդ օգնությունն ուղարկել են օրջափակված Ղարաբաղից, շատ հուզվեցին, սկսեցին լաց լինել: Մինչ կղատարեին մեքենաները, մի-մի կողմից մեզ մի բան եղավ: Մենք ասացինք, որ Ղարաբաղը դաշնաւս է օգնել նրանց թե՛ մթերներով, թե՛ զենքով:

Կիրովաբադում էր բնակվում հորեղբորս աղջիկը՝ Անալյա Պետրոսյանը: Նա 59 տարեկան էր, ամուսնացած չէր եւ աղորում էր ֆրոջ երեխաների հետ: Ես նրան առաջարկեցի ինձ հետ գալ Ղարաբադ, բայց նա հրաժարվեց: Հրեա եւ թուրք ընկերուհիներ ուներ, հույսը դրել էր նրանց դաշնակցության վրա: Այն ժամանակ կային մարդիկ, որոնք միանջորեւն հավատում էին, թե դեռ ամեն ինչ կորած չէ, որ դաշնակցութեւնը կվերականգնի կարգ ու կանոնը: Դրանցից էր նաեւ հորեղբորս աղջիկը, որը չեկավ ինձ հետ Ստեփանակետ:

Վերադարձանք Գեւազեանի վրայով: Գեւազեանցիները, իսկ հետո նաեւ Շահումյանցիները շատ ուրախացել էին: Այդ մեքենաներով մենք Ստեփանակետ բերեցինք 10 երեխաների՝ 10-14 տարեկան եւ 26-27 ղարաբաղցի կանանց, եւ տղամարդկանց, որոնք տարբեր գործերով գնացել էին Կիրովաբադ:

Շատ չանցած, մենք կրկին մեկնեցինք Կիրովաբադ: Դարձյալ երկու մեծ բռնասար մեքենաներով: Տարել էինք այլուր, դահաժոներ եւ հազարից ավելի թխած հաց:

Մեր երկրորդ այցելության ժամանակ տեսանք, որ դրությունն ավելի է ծանրացել: Հարձակումները հայերի վրա հաճախակի էին դարձել: Վերադարձին մեզ հետ բերեցինք 42 հոգի՝ մեծ մասամբ երեխաներ եւ տարիքավոր մարդիկ: Պահակակետում խստացրել էին ստուգումները, հերթադահողների մեջ երեւում էին նաեւ սղաներ:

Իմ գնալն արդեն վստահավոր էր, ուստի երրորդ եւ չորրորդ անգամ Կիրովաբադ մեկնեցին իսկական կադրային սղաներ՝ փոխգնդապետ Կոլյա Բաբայանը եւ ֆաղաֆաղական դաշնակցության դեսի սեղակալը Շահումյանից: Մտանք հետ Ստեփանակետ եկավ Կիրովաբադի ֆահանա սեռ Սահակը, որին այնուհետեւ ուղարկեցինք Էջմիածին: Նա իր հետ բերել էր տեսաժառանգներ, որտեղ նկարահանված էին ազերիների վայրագությունները Կիրովաբադում:

Չորրորդ անգամ Կիրովաբադ մեկնեց Գրիգոր Աֆանասյանը, որը բերեց Կիրովաբադում աղորող իր ծնողներին, ինչդեպ եւ այլ մարդկանց:

Դեկտեմբերի կեսերին երեւանից եւ Ռուսաստանի ֆաղաֆաներից ինձ մոտ եկան 7 երիտասարդներ: Նրանց մասին լսել էի, գիտեի որ կիրովաբադցիներ են: Խնդրեցին իրենց ուղարկել Կիրովաբադ: Իմ սված մեքենայով նրանք ծամփա ընկան եւ բարեհաջող տեղ հասան Թազազեանի վրայով: Շուրջ երկու շաբաթ անց այդ տղաները վերադարձան Ստեփանակետ:

Նրանք եկան ինձ մոտ՝ մարզադաշտ: Չեռներին դայուսակներ կային: Նրանք ուղղակի ասացին, որ իրենք կռվել չէին կարող, բայց կարող էին գողություն անել եւ այդ նպատակով էլ մեկնել էին Կիրովաբադ: Նրանք թալանել էին հայկական թաղամասում աղորող թուրքերին: Գիտեցիք մտնում էին նրանց սները, կառկառում բոլորին, վերցնում թանկարժեք իրերը եւ դրանք: Մի ֆանի հոգու սղանել էին: Այնքան մեծ էր վախը նրանցից, որ ադրբեջանցիները հասուկ զինվորներ էին դահում իրենց սներում:

Ստեփանակետում նրանք շատ դրամ սվեցին Կիրովաբադից գաղթածներին: Ասում էին, որ վճռել են Կիրովաբադի ֆոնդ ստեղծել փախսականներին օժանդակելու համար: Հետագայում նրանք նյութական օգնություն ցույց սվեցին փախսականներին:

Ինչ վերաբերում է հորեղբորս աղջկան, առաջ նրան այլեւս չեստա: Իմացանք, որ նրան վերջին անգամ տեսել էին Կիրովաբադի բանտում: Մեր որոնումներն արդյունք չսվեցին:



## ՍՈՒՄՂԱՅԻԹԻՑ ՅԵՏՈ

1988թ. փետրվարի 27-ից 29-ը սեղի ունեցավ Սոււմգայիթի եղեռնագործությունը: Հարկավոր էր օգնություն ցույց տալ փախսականներին: Սոււմգայիթում հաստատված հայերը դարաբաղցիներ էին, նրանց հարազատները աղորում էին Ղարաբաղում եւ միանգամայն հասկանալի էր հայրենիք վերադառնալու նրանց ձգտումը: Բայց Ադրբեջանը թույլ չէր տալիս, որ սոււմգայիթցիները գան Ղարաբաղ: Նրանց սանում էին Հայաստան, Ռուսաստան, Աույնիսկ Թուրքմենստան, բայց ոչ Ղարաբաղ: Նոյասակը դարձ էր. Ղարաբաղը դեռ էր աստիճանաբար հայաթափվել, հայերի սեղը գրավելու էին Ադրբեջանի սարքեր շրջաններից, ինչդեռ նաեւ Հայաստանից գաղթած ազերիները, այնպես որ Սոււմգայիթի հայերը չդեռ էր աղորեն Ղարաբաղում: Մեսխեթցի թուրքերին բերում էին Ստեփանակերտի տակ՝ Խոջալլու, Ղալաբալու եւ Շուշիի շրջանի գյուղերը, իսկ սոււմգայիթցի հայերը չդեռ էր սեղ ունենալին իրենց ծննդավայրում:

Այդ օրերին Ստեփանակերտ էր եկել «Իզվեստիա» թերթի թղթակիցը՝ Պավել Գուսեւսովը, որին հասուկ մեքենայով ուղարկեցին Սոււմգայիթ եւ Բաբու: Նա սեղում ծանոթացավ կացութեանը եւ «Իզվեստիայում» տղագրեց հողված այն մասին, որ սոււմգայիթցիներին թույլ չեն տալիս մեկնել իրենց հայրենիք՝ Ղարաբաղ: Ադրբեջանական իշխանությունները ստիղծված եղան արգելի չհանդիսանալ սոււմգայիթցիների Ղարաբաղ մեկնելուն:

Սոււմգայիթի դեղերից հետո «Կռունկում», իսկ հետո «Ազգային խորհրդում» ստեղծեցին հանձնաժողով, որը դեռ էր գրադվել փախսականների սեղավորման, նրանց օգնություն ցույց տալու հարցերով: Հանձնաժողովի նախագահ ընտրեցին ինձ: Արդեն Ղարաբաղ էին հասել Սոււմգայիթի փախսականների առաջին խմբերը: Մենք սկսեցինք նրանից, որ կազմեցինք Ստեփանակերտ հասած փախսականների ցուցակները: Միաժամանակ թողնումների միջոցով ցուցակագրեցինք բոլոր ազատված բնակարանները: Փախսականների նկատմամբ բացառիկ հոգատարություն ցուցաբերելով՝ մարդիկ հայտնում էին իրենց ունեցած հնարավորությունների մասին եւ նրանց սանում իրենց սները: Ատխասում էին փախսականներին սեղավորել ըստ իրենց ծննդավայրերի: Եթե նրանք մարտակերտ էին, ուղարկում էինք այնտեղ, հաղորդեցինք, մարտունեցիներին եւ մյուսներին ուղարկում էինք

իրենց հարազատների մոտ:

Չնայած ադրբեջանցիների հարուցած արգելներին, այնուամենայնիվ, կարողացանք Ղարաբաղում ընդունել 12 հազար սոււմգայիթցիների: 1988թ. մարտ ամսից մինչեւ հունիս կարողացանք Սոււմգայիթ ուղարկել 570 բեռնասար մեքենաներ, որոնք սեղավորվում էին փախսականներին իրենց սնային առարկաներով եւ ունեցվածքով: Անհրաժեշտ է նեղ, որ փախսականների Ղարաբաղ փոխադրման գործում մեծ աշխատանք կատարեց Ստեփանակերտի ավտոբազայի դիրեկտոր Մախսիմ Միրզոյանը: Դրամական միջոցները մեզ տրամադրում էր սիրելի դերասան Սոս Սարգսյանի ստեղծած ֆոնդը: Երեւանից զգալի օգնություն էր գալիս: Գրող Ջորի Բալայանի եւ Սոս Սարգսյանի նախաձեռնությամբ Ստեփանակերտ հասավ մի բեռնասար մեքենա, որը լեցուն էր ներհնակներով ու ծածկոցներով: Մեր կազմած ցուցակներով Սոս Սարգսյանի ֆոնդից նյութական օգնություն էր հասկացվում սոււմգայիթցիներին:

Սկսեցինք կիրառել բնակարանային փոխանակման յուրօրինակ մի եղանակ՝ Ղափանից, Ջերմուկից, Գորիսից, Սիսիանից ադրբեջանցիներին ուղարկում էինք Սոււմգայիթ: Նրանց ազատված բնակարանների հասցեները տալիս էինք Հայաստանից տարիներ առաջ Սոււմգայիթ գնացած եւ այժմ այնտեղից հեռացող հայերին: Փոխանակումը, իհարկե, համարժեք չէր, որովհետեւ սոււմգայիթցիները, իսկ հեռագայում նաեւ բախվեցի հայերը, թողնում էին բարեկարգ, մեծ մասամբ նորոգված, երբեմն էլ կահավորված հրաժարի բնակարաններ եւ փոխաբերելով սանում ադրբեջանցիների կեղտոտ, անհարմար եւ անբարեկարգ սները: Բայց կարելու էր այն էր, որ թուրքերը հեռանում էին եւ նրանց բնակարանները տրվում էին երբեմն անեն բան կորցած եւ հուսահատության եզրին հասած սոււմգայիթցի հայերին: Ստեփանակերտի Արմենավան թաղամասում հող հասկացվեց եւ մեծ թափով սկսեցինք նրանց համար սներ կառուցվել:

Մեքենաները Ստեփանակերտից մեկնում էին առավոտ օր: Երեկոյան հասնում էին Սոււմգայիթ: Գիշերը բարձում էին իրերը, իսկ առավոտյան վաղ վերադառնում: Տեղ էին հասնում երեկոյան: Այն բոլոր մարդիկ, որոնք Սոււմգայիթից Ղարաբաղ եկան իրենց իրերով եւ անմիջապես սեղավորվեցին, այդպես էլ ընդմիջ մնացին Ղարաբաղում: Իսկ նրանք, որ եկել էին առանց իրերի, մեծ մասամբ հեռացան այլ վայրեր:



Սունգայիթցիներն աշխատանքի լծվեցին եւ աստիճանաբար հարմարվեցին նոր դայմաններին: Երբ Ադրբեջանը հարձակվեց Ղարաբաղի վրա եւ սկսվեց մեր ժողովրդի ազատագրական դասերազմը, փախստական սունգայիթցիները կազմակերպեցին մի մարտական ջոկատ, որին սվեցին «Վրեժ» անունը: Նրանց մեջ եռում էր իրենց սանջամահ արված հայրենակիցների վրեժը լուծելու արդար ցասումը: Սունգայիթցիների հրամանատարը Յուրան էր, որը հերոսաբար զոհվեց Առաջածորի դաշտամարտության ժամանակ: Շուրջ 30 հոգի էին եւ սկզբում կռվել չզիսեին, բայց հետագայում լավ մարտիկներ դարձան եւ ամեն ինչ անում էին իրենց համաֆաղաֆացիների վրեժը լուծելու համար:

### ՀԱՆԴԻՊՈՒՄ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆԻ ՀԵՏ

Ամենայն հայոց կաթողիկոսն Արցախ ժամանեց 1959 թվականին: Մարզի ղեկավարները, որ բոլորը աթեիստներ էին եւ իրենց դաշտումներում նշանակված էին Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից, ոչ միայն չհամարձակվեցին դիմավորել Վազգեն Ա-ին, այլեւ նույնիսկ ընդունելության չարժանացրին Վեհափառին:

Միայն ժողովուրդն էր դուրս եկել դիմավորելու Վեհափառ հայրադարին, միաժամանակ նրանից առնելով Հայաստանի կարոտը: Երեխաները հետաքրքրությամբ այս ու այն կողմ էին ոտսվում նրա շուրջ, ոչինչ չհասկանալով Վեհափառն ու բարի այն մարդու հայտնության խորհրդից: Իսկ այն մտավորականները, ովքեր հասկանում էին, որ կաթողիկոսին ղեկ է արժանադասիվ ընդունելություն ցույց տալ, չէին համարձակվում հանդիպել Վեհափառին, որին «նշանառության» տակ էին վերցրել ՊԱԿ-ի գործակալները:

Միայն զիջելով, մոտավորապես ժամը 12-ի սահմաններում մի խումբ դարաբաղցիներ եկան հյուրանոց՝ կաթողիկոսին տեսնելու եւ նրանից օրհնություն ստանալու համար: Նրանց թվում էին Սեփանակերտի ղեկավարն ու նրան հարմարեցրած թատրոնի ղեկավար Միխայել Կորգանյանը՝ իր սիկնոջ՝ Ջարուհի Ներսեսովայի հետ, սիրված դերասանուհի Թամարա Մելիսյանը եւ այլոք: Նրանց տեսնելով, կաթողիկոսը շատ ուրախացավ: Մարդիկ համբուրում էին Վեհա-

փառի աջը, իսկ ոմանք ուրախությունից լաց էին լինում: Միֆայել Կորգանյանը Ղարաբաղի ողջ ժողովրդի անունից ներողություն խնդրեց Վեհափառին ոչ արժանավայել ընդունելության համար, դրանում մեղադրելով ղեկավարությանը:

Կաթողիկոսն ասաց, որ ինքն ամեն ինչ հասկանում է, եւ իր նղատակն է, որ ծանոթանա Ղարաբաղում դաշտամարտի երեւոյցներին, եւ որ ժողովուրդն իմանա, որ ունի Հայոց կաթողիկոս:

Հաջորդ օրը Վեհափառը մեկնեց Գանձասար: Ժողովուրդն այնտեղ շատ լավ ընդունեց նրան, իսկ բոլորից շատ ուրախացել էր վանքի դահլիճի Միքա Ֆեռին, որ 10-ից ավել երեխաների հայր էր: Նա կաթողիկոսին հրավիրեց իրենց տուն, հյուրասիրեց, իսկ վերջինս նվերներ բաժանեց երեխաներին: Ի դեպ, տարիներ հետո, մի անգամ Գանձասար եկան ԼԴԻՍ կոմկուսի 2-րդ ֆարսուղար Վոլոդիմիր եւ ՊԱԿ-ի վարչության ղեկավար Բասրովը: Հարբած, նրանք մտան երեւոյցի եւ հրազենից կրակ բացեցին Վեհափառի լուսանկարի վրա: Քեռի Միքան ջղայնացավ եւ սկսեց վիճել նրանց հետ, վերջիններս անվանելով խուլիգաններ: Մի ֆանի օր հետո վանքի դահլիճին աշխատանքից հանեցին: Քեռի Միքան նամակ ուղարկեց Վեհափառին՝ ամեն ինչ մանրամասն դասնելով: Վազգեն Ա-ի բողոքից հետո Բասրովին Սեփանակերտից հեռացրին...

Ամենայն հայոց կաթողիկոսը Ղարաբաղից ուղեւորվեց Կիրովաբադ՝ «Գանձակ», որտեղ գործող երեւոյցի կար: Այդ օրն իսկապես ազգային տոն էր Գանձակի հայ ազգաբնակչության համար: Մեծ ու փոքր դուրս էին եկել տեսնելու Վեհափառ Հայրադարին: Սեփանակերտից եւ էլ էի մեկնել Կիրովաբադ՝ ավելի մոտիկից տեսնելու նրան, եւ օրհնությունը ստանալու համար:

Քաղաքի հայկական թաղամասում ժողովուրդը գորգեր ու խալիչաներ էր փռել կաթողիկոսի ոտների տակ: Ամենուր ցնծություն էր, մարդիկ ամենուրեք ձգվում էին դեպի Վեհափառ եւ համբուրում նրա աջը: Կաթողիկոսը հարյուրավոր, ոսկյա եւ արծաթե խաչեր նվիրեց երեխաներին: Նման մի ոսկե խաչ էլ եւ նվեր ստացաւ:

Վեհափառին երկրորդ անգամ հանդիպեցի արցախյան շարժման ժամանակ՝ 1989թ.: Էջմիածնում բանաստեղծ Վարդան Հակոբյանն ինձ ծանոթացրեց Վազգեն Ա-ին, եւ համբուրեցի նրա ձեռքը եւ ստացաւ նրա օրհնությունը: Երբ Վարդանն ինձ ներկայացրեց որդես Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական դայաբարի ղեկավարներից, Վեհափառը հուզված սկսեց դասնել Կիր-



վաբաղում հայերի հալածանքների եւ ջարդերի մասին: Նա ասաց, որ Քանձակի սեր-սեր Սահակը մի կերպ փախել է այդ դժոխքից՝ սեսածն իրեն զեկուցելու համար: Ես կաթողիկոսին ասացի, որ սեր Սահակին ես եմ փախցրել Կիրովաբաղից եւ ինքնաթիռով հասցրել երեւան:

Հետո Վեհափառն ասաց, որ ինքը Սոս Սարգսյանի միջոցով մեծ օգնություն է ցույց տալիս Սումգայիթից, Կիրովաբաղից եւ Բաքվից եկած փախսականներին:

Երբ մեզ սուրճ հյուրասիրեցին, իսկ կաթողիկոսն ինձ հարցրեց, թե ինչով կարող է օգնել, ես մի փիչ անսակս զսովեցի եւ ասացի, որ զենքից բացի ուրիշ ոչինչ չունեմ: Նա շատ ջղայնացավ եւ սկսեց խրատներ տալ, որ այդ ճանապարհից հեռու կանգնենք: Ասաց, որ ինքը ամեն ինչ կանի, որ բանը չհասնի դատարանին:

Երբ Վեհափառը հանդարտվել էր եւ մենք դատարանում էինք հրաժեշտ տալ, նա նորից հարցրեց, թե զուգե՞ս ինչ-որ բան է ունեցնում: Ես կրկին ասացի, որ մեզ միայն զենք է հարկավոր: Այդ պահին Սոսկվայի եւ Նոր Նախիջեւանի հոգեւոր առաջնորդ արքեպիսկոպոս Տիրան Կյուրեղյանն ասաց, որ ինքը ինձ լավ է ճանաչում, գիտե, որ ես դաժանակամ ջոկասներ եմ զինում, որոնցից անհրաժեշտության դեպքում կարողանամ դաժանանել մեր հողն ու երկիրը: Վեհափառը համբուրեց ճակասս եւ խորհուրդ տվեց զգույս լինել: Իսկ ես հնարավոր ամեն ինչով կօգնեմ ժողովրդին, - ասաց Վեհափառը: Եվ մինչեւ կյանքի վերջ նա հավասարիմ եղավ իր սուրբ խոստմանը:

## ՊԱԿ-Ի ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Երբ ես Ստեփանակերտի Սո. Շահունյանի անվան մարզադահլի սնորհն էի, մի օր ինձ մոտեցավ ֆաղաբաղական հազուստով, միջախասակ մի մարդ եւ հարցրեց, թե ե՞ս եմ մարզադահլի սնորհն: Նա ասաց, որ ուզում է զալ վազելու համար եւ եթե կարելի է, օգտվի մարզադահլի բաղնիքից: Պայմանավորվեցինք, որ հաջորդ օրը ժամը 6-ին գա: Երբ նա հեռացել էր, ինձ մոտեցավ մի երիտասարդ եւ ասաց. «Ռազմիկ, զգույս կլինես, նա ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչ է»:

Հաջորդ օրը պայմանավորված ժամին նա եկավ, մի փիչ վազվզեց եւ լոգամբ ընդունեց: Թեյի հրավիրեցի, համաձայնվեց եւ ասաց, որ վազից հետո թեյը շատ օգտակար է: Հետո նրան ճաշի հրավիրեցի, համաձայնվեց: Ձրուցում էինք եւ թթօղի խմում: Աւխասում էի փիչ խոսել եւ սեսնել, թե նրան ինչ հարցեր են հետաքրքրում:

Ի՞նչ եմ ուզում, հարցրեց նա, գիտե՞ս, որ եթե այդպես շարունակվի, կարող է ընդհարումներ լինեն բանակի հետ, հետո էլ՝ ադրբեջանցիների հետ: Պատասխանեցի, որ մենք ձգտում ենք, որ ոչ ոք մի ընդհարում չլինի բանակի հետ: Իսկ ինչ վերաբերում է թուրքերին, ադա բանակը ոչ ոք է այնպես անի, որ զենք չկուտակեն, բանակը ոչ ոք է ադա հովի կարգ ու կանոնը ոչ միայն Ղարաբաղում, այլեւ Ադրբեջանի օրջաններում: Ես ասացի, թե ինչի համար է ՊԱԿ-ը, թող այնպես անի, որ զենք չկուտակեն: Նա ասաց, որ ըստ տեղեկությունների, թե Ադրբեջանում եւ թե Ղարաբաղում զենք են կուտակում եւ ջոկասներ կազմում: Հասկանալով, որ նա շատ բան գիտի, ասացի, որ իրականում ադրբեջանական տարածքից ավազակային հարձակումներ են գործում Ղարաբաղի նախիրների վրա, սղանում կամ թալանում հայերի ունեցվածքը: Իսկ մեզ զենքը ունեցնում է ոչ թե հարձակվելու, այլ մեր ունեցվածքը դաժանելու համար:

Երկու օրը մեկ նա զալիս էր մարզադահլի եւ հանդիպում ոչ միայն ինձ հետ, այլեւ մեր շարժման մի ֆանի ակտիվիստների՝ Ռաֆիկ Գաբրիելյանի, Համլետ Գրիգորյանի, Էռնեստ Հայրապետյանի, Բեգլար Ղուլյանի եւ Գարիկ Գրիգորյանի հետ:

Մի անգամ պայմանավորվեցինք, որ օգնի մեզ Աղղամից գնումներ կատարելու համար: Նա դատարանաց, որ իր համար դա ոչ մի դժվարություն չի կրում: Ասուզելու համար նա հետ



մեքենայով մի մարդ ուղարկեցինք եւ, իսկապէս, դահակակէտում նրա փաստաթղթերը նայելով, զինվորականներն իսկույն զգաս կանգնեցին եւ մինչեւ Աղղամ ավտոմեքենան առանց ստուգման գնաց եւ ետ եկավ: Իհարկե, այդ բանն ինձ շատ դուր եկավ, եւ ես սկսեցի մտածել, թե ինչպէս նրա մեքենայումն օգտագործեմ զեմբի սահալու եւ սեղափոխելու համար: Մի ֆանի անգամ մեր մարդիկ նրա հետ Աղղամ գնացին եւ գնումներով վերադարձան: Սակայն այլ բան է սովորական աղղամներ գնելը, այլ բան՝ ՊԱԿ-ի ներկայացուցչի օգնությամբ զեմբի սեղափոխելը:

Մի որոշ ժամանակ անցավ: Մենք հաճախակի էինք հանդիպում եւ մեր տղաների հետ հյուրասիրում նրան: Մի անգամ, երբ մենակ էինք, նա ասաց. «Ռազմիկ, ձեզ մոտ առանց ամուսին կին չկա», արդեն ֆան օր է՝ ես մենակ եմ»: Ասացի, որ մի բան կդասավորենք:

Ծանոթ ջախել կանայք կային, հետները դայանավորվեցինք եւ մի օր ՊԱԿ-ի ներկայացուցչի հետ ֆաղափց դուրս մի աղբյուրի մոտ խորովածի հրավիրեցինք աղջիկներին: Արկադի Կարապետյանի եւ Գարիկ Գրիգորյանի հետ նախադաս դայանավորվելով, երկու աղջիկներին հետ Արկադիի մեքենայով գնացինք Սդնախ: Ի դեպ, Գարիկին հանձնարարեցինք, որ լուսանկարչական աղարատ վեցնի իր հետ՝ ՊԱԿ-ի գործակալի սիրային զեղումներն անմահացնելու համար:

Ամեն ինչ մեր ծրագրած ժամանակ էր գնում: ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչը, երբ մի լավ կոնծել էր, սկսեց համբուրվել աղջիկներից մեկի հետ: Չեսո շորերը մի կողմ նետեց եւ յուրաքանչյուր կենացից հետո կրֆոս համբուրում էր աղջկան, իսկ Գարիկը լուսանկարչական աղարատով անընդհատ նկարում էր:

Այդ օրը աղջիկները նույնպէս լավ խաղացին իրենց դերը: Մի ֆանի օր հետո, երբ նկարները ցույց տվեցի ՊԱԿ-ի ներկայացուցչին, գունասվեց եւ խնդրեց, որ նկարներն ու լուսանկարչական ժառանգները ոչնչացնի, իսկ ինքը խոստացավ ամեն ինչով օգնել մեզ:

Ասացի, որ հրաժեշտի օրը ձեր ներկայությամբ բոլորը կոչնչացնեն: Մենք արդեն շատ բան գիտեինք նրա մասին: Գնդադէտ է, աշխատում է Յարոսլավլի ՊԱԿ-ի բաժանմունքի տէրի տաշտոնում եւ օրումեջ զանգում էր Մոսկվա ու վերադասին հարողում, թե ինչ է կատարվում Ստեփանակէտում:

Մեզ մոտ մնաց երկու ամիս: Նրա միջոցով օղանավակայա-

միջ զեմբի էինք սեղափոխում տարբեր գյուղեր: Այդ գործում անգնահատելի աշխատանք էին կատարում Յանլէտ Գրիգորյանը, Էռնեստ Յայրապետյանը, Ռաֆիկ Գաբրիելյանը, Բեգլար Ղուլյանը եւ իհարկե, Արկադի Կարապետյանն ու Ռոլետ Աղաջանյանը, որոնք հիմնականում զեմբի սեղափոխելու գործով էին զբաղվում: Մի անգամ, երբ զեմբի տիտի տանեինք Կարմիր շուկա, իսկ այն-տեղից էլ Տող, Մագի կամրջի մոտ դահակակէտում խորհրդային բանակի զինվորները կանգնեցինք մեր մեքենան: Ավտոմեքենան բեռնված էր փայտով, իսկ դրանց տակ զեմբեր էին:

Մենք այդ մեքենայի հետեւից էինք գնում: Կանգնեցինք, ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչը դուրս եկավ ավտոմեքենայից, մոտեցավ զինվորներին, կանչեց հրամանատարին եւ զրույկն ու թույլատրությունը ցույց տալով, ասաց, որ այդ փայտն իր համար են տանում: Չհամանատարը ներողություն խնդրեց զնդադէտից, եւ փայտով ու զեմբով բեռնված մեր ավտոմեքենան առաջ շարժվեց: Մինչեւ Շոտ նրանց ուղեկցեցինք եւ հետ վերադարձանք:

Նման դեպքեր շատ չեղան եւ ամեն անգամ ՊԱԿ-ի զնդադէտն օգնում էր մեզ: Եկավ հրաժեշտի օրը: Ինչպէս խոստացել էի, նրա ներկայությամբ ես ոչնչացրեցի լուսանկարներն ու լուսանկարչական ժառանգները:

Անցավ մի տարի եւ մի օր խորհրդային զինվորներն ու դաշտասան աշխատողները քաղաքացիներն մարզադաշտն ու ձերբակալեցին ինձ ու Ռաշիդ Մանգասարյանին: Բանսից դուրս եկա 4 ամիս հետո միայն:

## «ՑԱՎԴ ՏԱՆԵՄ»

1989թ. գարնանը, երբ արդեն ստեղծվել էր հասուկ կառավարման կոմիտէն, Ստեփանակէտն ուղարկեցինք մի ֆանի խորհրդային զորամասեր, որոնց թվում եւ Բելոռուսիայի ներքին գործերի մինիստրության Սինսկի միլիցիայի ուսումնարանը: Բելոռուս միլիցիոներների խնդիրն էր երկրում կարգ ու կանոն աղափոխել, դաշտացնել ռազմավարական նշանակություն ունեցող վայրերն ու հաստատությունները: Թուրքերն անընդհատ դայթեցնում էին Ստեփանակէտն ֆաղափր ջրով սնուցող Ղայրալու կոչվող ջրամբարը եւ ջրատար խողովակները: Բելոռուս միլիցիոներները դաշտացնում էին



ջրասարը նորոգող մեր բանվորներին: Եվ ֆաղափ ջրամասակարարունը կարգավորվում էր: Նրան հսկում էին Շուշից, Լաչինից եւ այլ վայրերից եկող ճանադարհները:

Ադրբեյլվ Սեփանակերտի բժշկական ուսումնարանի ժեմբում նրան մոտիկից օփվում էին դարաբաղցիների հեռ: Ասիճանաբար նրան սկսեցին ընթռնել մեր դահանջների արդարությունը: Նրան հասկանում էին, թե ինչո՞ւ են դարաբաղցիները ձգտում անջասվել Ադրբեյջանից եւ միանալ մայր հայրենիքին: Մեր շարժման նկատմամբ համակրանքը նրանք դրսեւորում էին գործնական ձեւով: Հաճախ մեզ զգուցացնում էին սղասվող վսանգներից, ձերբակալություններից եւ խուզարկություններից: Երբ հարկ էր լինում օդանավակայանում դիմավորել կամ ճանադարհի զցել ազատագրական շարժմանը օգնության եկած մեր ընկերներին, նրանք սիրահոծար կերպով հանձն էին առնում նրանց անվսանգությունը աղաչովելու կարեւոր գործը:

Այսպէս, այդ միլիցիաները դիմավորել եւ հեռո ճանադարհ են զցել Լեւոն Տեր-Պետրոսյանին, Սուրեն Զոյլանին, Սոս Սարգսյանին, Սամվել Շահնուրադյանին, Զորի Բալայանին եւ ուրիշների:

Ես շատ մտերիմ էի գումարակի հրամանատար, մայր Իվան Բասեցկու հեռ: Կենսուրախ, գեղեցիկ տղամարդ էր, կլինեմ մոտ 34-35 տարեկան: Նա ամեն ինչ հասկացել էր եւ ամենեւին չէր թափանցում իր համակրանքը մեր ժողովրդի ու մեր շարժման նկատմամբ: Նա տեսել էր մեր վաները, խաչքարերը: Կարողացել էր համադասասխսան գրականություն, լսել էր մարդկանց եւ ասում էր, որ ինքը համոզված է մեր գործի արդար լինելու մեջ: Խիստ բացասական վերաբերմունք ուներ Ադրբեյջանի ղեկավարության նկատմամբ եւ զգնում էր, որ Արցախի մնալը այդ երկրի կազմում դատմական անարդարություն է:

Իր համակրանքը Արցախի եւ նրա ժողովրդի նկատմամբ նա ձգտել էր արտահայտել մի բանաստեղծությամբ, որը մի օր արագրեց ու սվեց ինձ: Նրա վերնագիրն էր «Ցավդ տանեմ»: Այդ բանաստեղծության սեղմ տողերում զգացվում էր սեր ու հարգանք արցախյան երկրի ու նրա ձգտումների նկատմամբ: Հեղինակն անսրող համակրանք էր դրսեւորում մեր ցավերի ու վեցերի նկատմամբ: Նա հավատում էր, որ մեր արդար գործը բարի վախճան կունենա, որ վերջապէս մեր երկիրը կզսնի հանգիստ ու խաղաղություն:

Նույն ուսումնարանի գումարակի հրամանատար, մայր Սա-

նիսլավ Տիեկեիչը երաժշտություն գրեց այդ բանաստեղծության համար: Նա լավ ձայն ուներ եւ հաճախ մեզ համար երգում էր ռուսական ու բելոռուսական երգեր:

Ամեն անգամ, երբ նրանք օդանավակայանում դիմավորում կամ ճանադարհ էին զցում մեր մարդկանց կամ մեր հանձնարարությամբ գնում էին Ադրբեյջան եւ այլ վայրեր, վերադարձին հավաքվում էինք ֆաղափային մարզադաշտի իմ առանձնասենյակում, որը մեր օտարն էր: Մի անգամ այդպիսի հավաքի ժամանակ, երբ հյուրասիրության սեղան էինք բաց արել նրանց համար, Սա-նիսլավ Տիեկեիչը վերցրեց կիթառը եւ, իրեն նվագակցելով, կատարեց «Ցավդ տանեմ» երգը: Մենք հիացած էինք այդ երգի թե՛ բառերով եւ թե՛ մեղեդիով: Հարմար առիթի դեպքում նա դարձյալ կատարում էր այդ երգը եւ ես մագնիսոֆոնով ձայնագրեցի դա: Որոշ ժամանակ անց, իմ խնդրանքով, Վալերի Աթաջանյանը տղագրական եղանակով բազմացրեց երգը, որն այստեղ բերում են ամբողջությամբ...

## ЦАВЫТ ТАHEM

Тысячи верст разделяют с семьей,  
С матерью-Белою Русью родной.  
Здесь над горами кружится беда,  
Вот почему нас послали сюда.

Припев:

Цавыт танм, древний Арцах,  
Боль твоя, скорб твоя - в наших сердцах,  
-Цавыт танм, Белая Русь,-  
Скажут друзья, разделив нашу грусть.

Солнцем нас встретил седой Карабах,  
Бытом блокадным, песком на зубах.  
Многострадальный арцахский народ,  
Разве тебя белорус не поймет?



Припев:

Цавыт танм, древний Арцах,  
Боль твоя, скорб твоя- в наших сердцах,  
-Цавыт танм, Белая Русь,-  
Скажут друзья, разделив нашу грусть.

Нет, нелегко расставаться с семьей,  
С матерью-Белой Русью родной,  
Но чтоб друзей миновала беда,  
Прибыли мы, белорусы, сюда.

Припев:

Цавыт танм, древний Арцах,  
Боль твоя, скорб твоя- в наших сердцах,  
-Цавыт танм, Белая Русь,-  
Скажут друзья, разделив нашу грусть.  
Верим: придут к вам и мир, и покой,  
Сможем и мы возвратиться домой.  
Скажем, прощаясь: "До встречи, друзья,  
Старую дружбу терять нам нельзя.

Припев:

Цавыт танм, древний Арцах,  
Боль твоя, скорб твоя- в наших сердцах,  
-Цавыт танм, Белая Русь,-  
Скажут друзья, разделив нашу грусть.

Երբ վերագվեց հասուկ կոմիսեն, Մինսկի միլիցիայի ուսումնարանի կուրսաններին փոխադրեցին Ստեփանակերտից: ԳՈՂԻ հրամանատարը եւ մի քանի սղաներ հրաժեշտի համար եկան մարզադահլ: Եոխ սեղան էին դասրասել: Սսանիսլավ Տիւկեւիչը կրկին երգեց «Ցավդ սանեն» երգը: հետո նրանք խմեցին մեր երկրի ազատության եւ անկախության կենացը: «Վստահ ենք, որ երբ կրկին գանք Արցախ, նա լրիվ ազատագրված կլինի օտար տիրապետությունից»: Մրանք նրանց հրաժեշտի խոսքերն էին:



Վազգեն Օվյան և Հրաչյա Ռոմիսկյան



Գանձասար. 1989թ.



«Ամարաս» տպարանում, Երևան, 1998թ.



Հանդիպում Քերոլայն Քոքսի հետ

## ՄԱՆԱՇԻԴԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

1990թ. հունվարի 12-ին թուրքերը հարձակվեցին Շահումյանի Երջանի Մանաճիղ գյուղի վրա: Մինչ այդ ուղղաթիռի վթարի հետեւանով Պետաւեն գյուղում զոհվել էին մի քանի հայ երեխաներ: Շահումյանից 19 հոգի գնում են երեխաների թաղմանը: Ճանադարհին Կուլեջի Արմավիր գյուղի մոտ դարանակալ թուրքերը կարողանում են ձերբակալել նրանց: Կալանավածների մեջ էին նաեւ Շահումյանի Երջկոմի առաջին քարտուղար Վոլոդյա Աղաջանյանը եւ Երջխոհրդի նախագահ Շահեն Մեղրյանը: Այդ ընկերները գլխավորում էին Շահումյանի դաւաճոյանը գործը եւ նրանց գերի ընկնելը խիստ բարդացրեց վիճակը: Վ. Աղաջանյանի եղբայրը՝ Կառլեն Աղաջանյանը, որը Ասկերանի Երջանի միլիցիայի վարչոյան ղեկն էր, մեկնում է Շահումյանի դաւաճոյանը կազմակերպելու եւ, ընդհանրադէպ, այդ Երջանի ղեկավարոյանը իր ձեռքը վերցնելու համար:

Վախ կար, որ թուրքերը կարող են հարձակվել առանց ղեկավարոյան մնացած Շահումյանի Երջանի վրա, ուստի ես, որ այն ժամանակ՝ 1988-ից մինչեւ 1990 թ. դարաբաղյան ուժերի ԵՏԻ ղեկն էի, իմ ջոկասով (40 մարտիկներ) «Կամազ» ավազմաւորը մեկնեցի Շահումյան: Այդ մեքենայի վարորդը երեւմ էր, որը մինչեւ հիմա ծառայում է մեր բանակում: Տեղ հասնելուն ղեկն աներկայացա Կառլեն Աղաջանյանին: Նա ԵՏԻ ուրախացաւ եւ ասաց, թէ վստահ կա, որ թուրքերը հարձակվեն Դարաջինարի կողմից: Նա խնդրեց ինձ գնալ այնտեղ եւ ծանոթանալ դաւաճոյանը ղեկն: Մեկնեցիմ եւ էսկաւասորով խրամասներ փորեցիմ, դիրքեր դաւաճեցիմ: Մեմ, իհարկե, զինված էիմ եւ մեզ հետ սարել էիմ նաեւ նռնակներ, որոնց մի մասը սվեցիմ դաւաճոյանը կազմակերպող Վալերիկին եւ սովխոզի դիրեկտոր Գրիշիկին: Սդասում էիմ, որ թուրքերը ուր ուր է կհարձակվեն գյուղի վրա:

Այդտեղ հանդիպեցիմ Վազգեն Մանուկյանին եւ Դավիթ Վարդանյանին, որոնք բերել էին հունամիտար օգնոյանը, ինչ-ղեկն եւ Երջանի դաւաճոյանը համար խիստ անհրաժեշտ բեռներ (որսորդական հրացաններ, փամփուլներ, զինվորական համազգեստներ):

Շահումյանի դաւաճոյանը գործն ամուր հիմքերի վրա դնելու ուղղոյանը մեծ աւաճան էին սարել Շահեն Մեղրյանը,



Հակոբը եւ Վեյլանը՝ իմ ընկերոջ եղբոր որդին: Գիշեր-ցերեկ տղաները հերթադասում էին եւ թուրքերը չէին կարող նրանց հանկարծակի բերել: Նրանց ձեռքի սակ կային դյուրավառ հեղուկով 100 շերտ՝ անհրաժեշտության դեղումն սանկերի եւ զրահադաս մեքենաների վրա զգելու համար:

Քանի որ Երջանի ղեկավարները եւ էլի ուրիշ անձինք գերի էին ընկել թուրքերի ձեռքը, մենք որոշեցինք թուրք գերիներ վերցնել մեր մարդկանց հետ փոխանակելու համար: Նրանց ազատագրելու միակ ճանադարհը դա էր: Մեզ հաջողվեց բռնել հիսուսնից ավելի ազերիների, որոնք տարբեր զբաղմունքի տեղ մարդիկ էին: Նրանցից մեկը բժիշկ էր: Թուրք ղազանդներին բաժանեցինք սերերի վրա՝ դառնելու փոխանակման համար:

Այդ ժամանակ թուրքերը մի մարդ ուղարկեցին, որին բռնեցինք: Նա հայտնեց, որ եկել է ղազանդների փոխանակման հարցով: Մեր մարդիկ, ըստ նրա, զսնվում էին խանլար ֆաղափ բանտում:

Մենք բաց թողեցինք նրան, որ գնա եւ զբաղվի փոխանակությունը կազմակերպելու գործով: Հետո եկավ Ադրբեջանի ՆԳ մինիստրի տեղակալ Մամեդովը: Նրա հետ բանակցությունները վարում էինք ռազմախոս: Երբ նա եկավ իր մարդկանցով, մենք նրա հետ հանդիպեցինք մեր դիրքերից 400 մետր հեռավորության վրա: Նա հայտնեց, որ հայ ղազանդները լավ են եւ դառնում են խանլարում: Մենք թույլ սվեցինք, որ Ռուս Պարիս գյուղից մոլոկաններ գային եւ տեսակցեին մեզ մոտ զսնվող ազերի ղազանդների հետ: Հանդակվելով, որ ազերիները վատ ղայմանների մեջ չեն, մոլոկանները զնացին հաղորդելու ազերի ղազանդներ անձանց նրանց խնդրանքը՝ անհատադ փոխանակել իրենց հայ ղազանդների հետ:

Հաջորդ օրը առավոտյան ժամը 8-ին, երբ ստուգում էինք դիրքերը, հանկարծ ինացանք, որ թուրքերը հարձակվում են Մանաչիդի վրա: Այդ լուրը հեռախոսով Գրիչկին հայտնել էր Կառլեն Աղաջանյանը եւ խնդրել անմիջապես Մանաչիդ ուղարկել իմ ջոկատը: Ես հրաման սվեցի եւ իմ ջոկատը, ինչդեպ եւ Շահումյանի տղաները, բոլոր միասին 43 հոգի, լցվեցին «Կամազը», որն ուղղություն վերցրեց դեղի Մանաչիդ:

Հունվարի 12-ին էր կամ 13-ին, լավ չեն հիշում: Առաջ ձյուն էր տեղացել նախորդ գիշերը: Դեռ չէինք հասել տեղ, երբ ճանադարհին տեսանք Մանաչիդի բնակիչներին՝ կանանց ու երեխաների, որոնք փախչում էին գյուղից: Նրանցից ոմանք չէին հասցրել

կոչիկները հագնել: Սարսափահար մարդկանց այդ խուճադահար փախուստը հուզեց մեզ բոլորիս: Ձգսում էինք վայրկյան առաջ տեղ հասնել եւ դառնալու նրանց:

Պարզվեց հետեւյալը. թուրքերը խորամանկորեն ցույց էին տալիս, թե իբր ուզում են հարձակվել Ղարաչինարի վրա: Ուժեր էին կուտակում այն կողմում, մենք էլ նրանց այնտեղ էինք սղատում: Բայց նրանք որոշել էին հարձակվել Մանաչիդ գյուղի վրա: Ղարաչինարը Շահումյանի Երջանի արեւելյան կողմում էր, իսկ Մանաչիդը՝ հակառակ մասում: Սա թե՛նա՛նու առաջին ուժեղ հարձակումն էր Շահումյանի Երջանի վրա, որին մասնակցում էին ավելի քան 500 զինված ազերիներ:

Երբ մենք մոտեցանք, Մանաչիդի գյուղացիները վազեցին մեր կողմը եւ սկսեցին խնդրել մեզ, որ գնանք գյուղը դառնալու: Գյուղացի տղաներից մեկին բարձրացրեցինք մեքենայի թափի, որ նա մեզ ցույց տա ճանադարհը:

Թուրքերը հարձակվում էին Թողան ադրբեջանական գյուղի մոտից, որն ավելի բարձր դիրքի վրա էր զսնվում: Նրանք արդեն անցել էին երկու գյուղերը միմյանցից բաժանող ձորը եւ շատ փչ էր մնացել (մոտ 15 մետր) որ հասնեինք Մանաչիդի ծայրին զսնվող կոլոնիստության անասնադահական ֆերմային: Վերջինս համարյա միացած էր գյուղին:

Գյուղացի տղաներից 10-12 հոգի դիրքեր էին մտել ֆերմայի մոտ եւ չէին թողնում թուրքերին մոտենալու: Վերջիններիս անմիջական նոյազակն էր թուլացնել Շահումյանի Երջանի դառնալու նոյազակն գործը եւ, օգտվելով ստեղծված խուճադից, գրավել գյուղը եւ թալանել: Առաջին հերթին նրանք տեսնելու էին ֆերմայում զսնվող խոճոր եղջերավոր անասուններն ու ոչխարները: Այդ էր դառնալը, որ իրենց գլխավոր ուժերը նրանք կենտրոնացրել էին այդ ուղղությամբ: Երբ ձորը լցվել էր ազերի զինյալներով, գյուղի տղաները սկսել էին փախչել:

Մոտեցանք բարձունքին եւ ես 20 հոգու ուղարկեցի մեր դառնալուներին կողմը, որոնք, ինչդեպ արդեն մտեցի, դիրքեր էին գրավել ֆերմայի մոտ: Վեց հոգու ես թողեցի դիրքերում, այնդեպ որ նրանք կարողանան հսկել Երջանի վրա եւ թույլ չտան, որ Կուլչի Արմավիրի կողմից թուրքական ուժեր գային միանալու Մանաչիդի վրա զսնվողներին:

Մեր տղաների գնդակները, արձակված ուսողական հրացաններից, վնաս չէին հասցնում թուրքերին, բայց ստիպում էին



նրանց հրաժարվել Մանաժողի վրա հարձակվողներին միանալու ցանկությունից: Այդպես էլ նրանք չեկան օգնելու գրոհողներին: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ մենք կարողացանք Երջադասել վերջիններիս եւ առնել կրակե արցունքի մեջ:

Մնացած շղաներով մենք աշխատում էինք գրավել մի փոքրիկ բարձունք: Ես տեսնում էի, որ եթե մեզ հաջողվեր գրավել դա, ապա գրոհող թուրքերը կհայտնվեին Երջափակման մեջ: Այդ բարձունքի վրա դիրավորվել էին վեց թուրքեր եւ այնտեղից կրակում էին մերոնց վրա: Մենք շատ էինք մոտեցել, մնացել էր մոտ 80-100 մետր: Շուրջ կես ժամ կրակում էինք միմյանց վրա: Գնդակները ձյան մեջ թեփվելով անցնում էին մեր կողմով եւ բարեբախտաբար, մեզանից ոչ մեկին չէր հասնում:

Ես շղաներին կարգադրեցի թափում Երջանցել թուրքերին, իսկ ինքս մնացել էի իմ տեղում եւ կարաթինից կրակում էի նրանց վրա: Երջանցման ժամանակ շղաները կարողացան խփել նրանցից երկուսին: Մյուս ազերիները վերցրեցին խփածոներին եւ փախան: Մենք գրավեցինք բարձունքը եւ այնտեղ շատ հարմար դիրք ունեցանք :

Այդ ժամանակ թուրքերի շուրջ 200 հոգուց բաղկացած մի խումբ, սրակտորների ետեւ անցած, օգնության էր Եստողում գրոհողներին: Դրանք Ս-80 բուլդոզերներ էին, որոնց առջեւի մասը բարձրացած էր: Կողմերից զրահադաս էին դարձված ոլողդասի լայն շերտերով: Մենք ձեռքի հրթիռներ ունեւինք, որ մեր շղաները բերել էին Աֆղանստանից: Ամեն մի հրթիռ մոտավորապես 70,90 սմ երկարություն ուներ, թռիչքի հեռավորությունը 800-1000 մետր էր: Երբ կրակում էինք սրակտորների վրա, դայթող հրթիռների բեկորները հրեղեն անձրեւի նման թափվում էին գրոհող ազերիների վրա՝ ահ ու սարսափ սարածելով նրանց մեջ: Ես նշան բռնեցի սրակտորներից մեկի վրա: Հրթիռը հասավ նոյնակին: Լսվեց ուժգին դայթյուն եւ սրակտորը հայտնվեց բոցերի մեջ: Նշան բռնեցի մյուս սրակտորի վրա: Դա եւս խփեցի եւ գրոհող ազերիները, որ գալիս էին սրակտորների դաշտադաշտային սակ, ահաբեկված փախան եւ մտան մոտակայքում զսնվող դիրքերը:

Գրոհը կասեցվեց: Ձգտում էինք ելնել հաջորդ բարձունքի վրա, որը սիրադասող դիրք ուներ եւ այնտեղից կարող էինք կրակի սակ վերցնել գրոհողների առաջին խմբին:

Ես առաջացել էի մոտ 50 մետր եւ դառնել ձյան մեջ, որը

հասնում էր մինչեւ զոսկասեղս: Մոտ 30 բողբ մնացի այնտեղ: Փամփուլօսներս վերջացան: Չէի կարող ես գնալ, որովհետեւ թուրքերը կարող էին խփել ինձ: Կանչեցի մերոնց եւ փամփուլօս խնդրեցի: Մանաժողի մի գյուղացի տղա, մոտ 13-14 տարեկան, սողալով մոտեցավ ինձ՝ իր հետ փամփուլօսներ բերելով: Նա ուզում էր մնալ ինձ մոտ, բայց ես թույլ չսվեցի: Նա նույն ձեւով ես գնաց: Թուրքերը կրակում էին նրա վրա, բայց բարեբախտաբար վրիպեցին: Նա անվնաս դուրս եկավ կրակի սակից:

Մենք տեսնում էինք, որ մեր կրակը մարդկային զոհեր է խլում ազերիներից: Լսում էինք ազերիների ճիչերը, հառաչանքներն ու հայիտյանները:

Այդ ժամանակ երեջի կողմից հայերը գրոհ սկսեցին թուրքերի առաջին խմբի վրա: Մենք տեսանք, որ վերին Շենի շղաները մեքենաներով արդեն հասել են: Նրանք միացան մեր շղաներին: Մի միլիցիոներ, որը կարծեմ սղա էր, վիրավորվեց:

Չյուների մեջ թողնելով 30 դիակ, թուրքերը դիմեցին փախուսի: Նրանցից 5-ին գերի վերցրեցինք: Շատ զենք ընկավ մեր շղաների ձեռքը: Ամեն ինչ թողեցինք Եստողմանցիներին: Ես ինձ համար վերցրել էի հրթիռ արձակող արճանակ (ռակետնիցա), հանկարծ տեսա այն փոքրիկ տղային, որը ձյան մեջ սողալով ինձ փամփուլօս էր հասցրել: Ես գրկեցի նրան, համբուրեցի: Նա ինձնից խնդրեց արճանակը իրեն նվիրել, եւ անմիջապես սվեցի: Այդ օրվանից նրան այլեւս չեմ տեսել, ոչ էլ անունն եմ հիշում: Շատ ուրախ կլինեի հանդիպել նրա հետ:

Երբ խուզարկում էինք զերիներին, դարզվեց, որ նրանցից երկուսի մոտ կային 2000-ական դոլարով թուրքական չեկեր: Մանաժողիցիները ծեծում էին նրանց: Մի մորուսավոր թուրք դիմեց ինձ եւ խնդրեց, որ չթողնեմ իրեն ծեծեն: Նա ասաց, որ ինքը խանլարի ժողովրդական ճակատի նախագահի տեղակալն է, եւ իրեն կարող եմ փոխանակել Շահումյանի Երջանի ղեկավարների հետ, որոնք զսնվում են խանլարի բանտում: Ես չթողեցի, որ նրան ծեծեն: Հետագայում նրան փոխանակեցինք Շահեն Մեդրյանի հետ:

Մանաժողի կռիվը սկսվեց առավոտյան ժամը 8-ին եւ վերջացավ 15.30-ին: Թուրքերի ամենամեծ սխալն այն էր, որ գրոհելով 500 հոգով, նրանք առաջ էին գալիս շատ նեղ ճակատով (շուրջ 500-600 մետր): Իսկ մենք, որ բոլորս միասին 180 հոգի էինք, ունեւինք 2-2,5 կմ ճակատ: Մենք կարողացանք Երջանցել նրանց:



Հասկաղես լավ էին կռվում թեւերում զսնվող տղաները երեջի ջուկասը եւ իմ սարած ջուկասը: Ես հայտնվել էի թուրքերի թիկունքում: Մերոնք այնքան էին առաջ շարժվել, որ բիչ էր մնում ընկնեին մեր տղաների կրակի սակ:

Այդ ժամանակ բանակցութիւններ էին գնում դասանդ սարված 19 շահումյանցիներին ազատելու համար: Թուրքերի դիակները զսնվում էին իրենց սարածում, բայց նրանք այնքան էին վախեցած, որ չէին համարձակվում գալ եւ սանել դրանց: Մեր բռնած գերիները փոխանակեցինք հայ դասանդների հետ:

Մի ֆանի օր մնացինք Ղարաչինարում: Պահում էինք դահակակետերը: Հունվարի 18-ին ինձ կանչեցին Ստեփանակետ, Ազգային խորհրդի նիստին:

### **ՁԵՐԲԱՎԱԼՈՒԹՅՈՒՆ (1990թ. հունվարի 18)**

Սանաճիդից վերադառնալուց մի ֆանի օր անց, երբ զենքերն արդեն թափքել էինք, դեսական անվստահության մի ֆանի սղաներ եկան մարզադաշտ եւ ցանկութիւն հայտնեցին վազելու եւ լողանալու: Ես, իհարկե, թույլ չվեցի եւ նրանք մի ֆանի օր գալիս էին մարզումների: Ըստ երեւոյթին նրանք հսկողության սակ էին վերցրել ինձ: Պարզվեց, որ Սանաճիդի կռվի առանձին էրիզողներ Նիսից հետո մարզադաշտ եկավ Ռաճիդ Սանգասարյանը, որը Ստեփանակետի էլեկտրատեխնիկական գործարանում մեր ներկայացուցիչն էր: Նա մոտ մենք զենքեր էինք նորոգում եւ նռնակներ սարում: Նա եկել էր ինձ մոտ փորձարկումների համար նռնակների կադետներ վերցնելու: Այդ գործում մեզ շատ էր օգնում Երեւանի «Ասրո» գործարանը: Այդտեղից մեզ ուղարկում էին ականանետներ՝ իրենց ականներով, նռնակներ, կադետներ, փամփուօսներ, որոնք մենք դահեստավորում էինք Չանախչիի մոտ եւ Վերին Հոռաթաղում: Մնացած մասն ուղարկում էինք Երջանները:

Երբ Ռաճիդի հետ մտանք իմ առանձնասենյակ, մի ֆանի բողե անց լսեցինք վազի ձայներ: Կարծեցի մարզիկներ են վազում, բայց դարձվեց, որ երեք ավտոմեքաններով մարզադաշտի սարածք են եկել 80 ռուս զինվորներ՝ ինձ ձերբակալելու համար: Նրանց բողորի

երեսները փակված էին սեւ դիմակներով: Հանկարծ նրանք երկու դռներից ներխուժեցին ներս եւ բռնեցին ձեռքերս: Նրանց թիկունքում ես տեսա ՊԱԿ-ի տղաներից մեկին, որը վազելու դաշտակալով գալիս էր մարզադաշտ: Փորձեցի ազատել ձեռքերս, չկարողացա, նրանք շատ էին, բռնել էին նաեւ Ռաճիդին: Ձեռքերս ետ տարան եւ ձեռնաշղթաներ հագրեցին: Նույն ձեռով վարվեցին նաեւ Ռաճիդի հետ: Ընդունարանում բռնել էին իմ տեղակալին՝ Հայրենական դաշտերում հաշտանդան, դահեստի մայր Սերգեյ Սաղյանին (այժմ հանգուցյալ): Նրան կանգնեցրել էին դաշտի դիմաց, ձեռքերը բարձրացրել, դաշտին էին դրել ու խուզարկում էին: Սեւ դիմակավոր զինվորների հանկարծակի ներխուժման վախից հաշտադաշտի Օֆելյա Գրիգորյանը եւ մարզադաշտի բանվորուհի Ռայա Սողոմոնյանը ուժազնաց էին եղել:

Սկսեցին խուզարկել իմ գրասենյակը: Բռնիչը արձանագրութիւն էր կազմում: Իմ գրասենյակի վրա նրանք զսան մի նռնակ, մի ֆանի կադետներ եւ մի տուփ հրացանի փամփուօսներ: Ձեռքերը մենք թափքել էինք մարզադաշտի դահալ Բենիկ Սողոմոնյանի այգում: Դրանից որոշ ժամանակ առաջ Երեւանից Ստեփանակետ էր եկել համերգային մի խումբ եւ թողել էին արկղեր: Ձեռքերը մենք դրել էինք այդ արկղերի մեջ եւ թողել հողի սակ:

Ես տեսնում էի, որ մեզ ձերբակալողները խիստ շատում էին: Նրանք երեւի վախեցնում էին, որ ջուկասի տղաները կարող էին օգնության գալ եւ ազատել ինձ: Անընդհատ խոսում էին ռացիայով եւ նրանց հրամաններ էին արկում շատ ավարտել ամեն ինչ եւ մեզ տանել:

Այդ ամենը տեսց շուրջ 8 բողե: Ինձից վերցրեցին շարժական փոքրիկ ռացիան (սայվանա-ամերիկյան արտադրության), որը թույլ էր տալիս կադետական 30 կմ հեռավորության վրա: Դա ես մկեր էի ստացել Արթուր Ալեքսանյանից: Նա ծառայում էր Ստեփանակետում եւ մեզ զենք էր մատակարարում: Հիմա աշխատում է ՀՀ ՊՆ-ում:

Բռնիչը մտած էր իմ գրասենյակի մոտ եւ շատ կարգով արձանագրութիւն էր կազմում խուզարկության մասին: Ամեն ինչ ստուգեցին: Նույնիսկ ֆանդեցին հասակի տախտակները, բայց չնկատեցին, որ իմ գրասենյակի աջ կողմում թղթով փակված դահալի վրա դրված էր մեր մեծ ռացիան: Դա մենք մկեր էինք ստացել Երեւանի օդանավակայանի վարչութիւնից, որի աշխատակիցները եկել էին եւ իրենց ձեռքով տեղադրել: Այդ ռացիայով ես



կաղվում էի Մարտակերտի, Մարտունու, Կարմի շուկայի եւ Ասկերանի հետ:

Այդ ժամանակ բազմեցի մի փախսական եկել էր ինձ մոտ աշխատանք գտնելու խնդրանքով: Ջիւղուրները հարձակվել էին նաեւ նրա վրա եւ ոլորել թելերը: Այնդիսի վայրենությանը էին դա արել, որ կոտրել էին նրա ձեռքը: Երբ ստուգելով փաստաթղթերը նրանք համոզվում են, որ նա փախսական է, իրենց մեքենայով նրանք ուղարկում են հիվանդանոց:

Չեկիսները բերել էին ականներ որոնելու գործիք եւ ստուգում էին Բենիկի այգին: Նրանք գտան զենքերի մի մասը (2 կարաբին, 2 որսորդական հրացան եւ 2 փոքր սրամաչափի հրացան): Բենիկ Սողոմոնյանի խեղճ-խեղճ հայացքից հասկացա, որ գտել են: Իսկ զենքի հիմնական մասը, որ դառնալիք էր թեյարանի դահլիճում, չէին գտել: Երբ ինձ տեսան էին, ես թույլտվություն խնդրեցի գրասենյակի բանալիները, կնիքը եւ սեյֆի բանալին հանձնելու ֆարսուղարուհուն: Վերջինս՝ Գալյա Եսայանը, որ Սունգայիթի փախսականներից էր, մոտեցավ, բանալիներն ինձնից վերցնելու: Ես ասացի, որ դատարկ են թեյարանը: Նա հասկացավ, որ դահլիճում գտնվող մյուս զենքերը դեռ է ուրիշ տեղ տանել:

Ռաշիդին եւ ինձ մտքեցին մեքենա եւ տարան օդանավակայան: Ուղղաթիռը դատարան էր թռչելի, արդեն աշխատում էին նրա դռները: Ուղղաթիռի դատարանից ես տեսա, թե ինչդեպ ինձ ձերբակալող սղային մոտեցավ վազելու դատարանով մարզադահլիճ եկող ՊԱԿ-ի ռուս սղայներից մեկը եւ ինչ որ բան հարցրեց: Ես հասկացա, որ նա ուզում էր իմանալ, թե գտնվում են արդյո՞ք զենքի մյուս մասը: Ստանալով բացասական դատաստիսան, այդ սղայն հրաման սվեց եւ 30 զինվորներ մեքենայով անմիջապես մեկնեցին օդանավակայանից:

Յետո ես իմացա, որ մարզադահլիճը հասնելուն դեպ նրանք Գալյայից դատարանը են բանալիները: Գալյան հայտնել էր նրանց, որ ոչինչ չգիտի եւ իրեն ոչինչ չեն սվել: Նրանք կոտրել էին թեյարանի դռները եւ գտել մեր դահլիճ մյուս զինամթերքը՝ նռնակներ, փամփուռներ եւ մի աստիճանակ: Սասիկ Շահաբեյով, նրանք թույլ էին սվել հետեւյալ սխալը. չէին կանչել վկաներ եւ նրանց ներկայությամբ չէին կատարել խուզարկությունը: Յաջողությամբ եկել էին եւ իմ աշխատակիցներին ստիպել, որ ստորագրեն այդ մասին կազմված արձանագրությունը: Նրանք հրաժարվել էին: Այդ բանը, ինչդեպ կեսսնունք, հետագայում հնարավորու-

թյուն սվեց ինձ ժխտելու զինամթերքը մեզ դատարանում մեղադրանքով:

Գիտերը տղաս Գագիկը եւ Դուլյան Բեգլարը (կահույքի ֆաբրիկայի գլխավոր ինժեները) գնացել էին իմ սեփական առանձնատունը, որը 1991թ. դաշտեցրեցին (այդ մասին դեռ կոչանան): Առաջին հարկի մի սենյակի տակ ես փորել էի մի ներհանարկ, որի մուտքը վերելից էր եւ դարձրել էի դահլիճ: Այնտեղ զենքեր էինք թաքցնում (որսորդական հրացաններ, ռացիա, փամփուռներ եւ այլն): Դրանք նոր էինք ստացել եւ դեռ է ուղարկեցին գյուղերը: Գագիկն ու Բեգլարը հանում են զենքերը եւ մեքենայով փոխադրում այլ դահլիճ: Յետո դրանք տեսնում են Չանախչի եւ Սղնաթ գյուղերը, որտեղ նույնպես դահլիճներ էինք հիմնել:

Յաջողությամբ ինձ ձերբակալողները գնացել էին առանձնատունս, խուզարկել ամեն անկյուն եւ ոչինչ չէին գտել: Նրանք գնացել էին նաեւ Բաղրամյան փողոցի հ.6 տնում գտնվող իմ բնակարանը եւ, դատարանի սանկցիան ցույց տալով, խուզարկություն կատարել: Կինս՝ Ասիան եւ Գագիկն ամեն ինչ (ռազմամթերք, թռուցիկներ, գյուղերը դատարանող խմբերի ցուցակներ) տեղափոխել էին հուսալի տեղ:

Իմ գրասենյակին դրված օրացույցի վրա գրված էին դաշնական նշաններ (դարձուկներ), որոնց օգնությամբ դրսից եկած ջոկատները տեղում ընդունելության էին արժանանում: Առանց դրանց ոչ մեկին չէին ընդունում: Գրված էին նաեւ ռացիաների կողերը: Բայց խուզարկողները ուժադրություն չէին դարձրել դրանց: Նրանք չէին հասկացել, թե ի՞նչ թվեր էին դրանք: Այդ թվերը ես գրել էի հայերեն այբուբենի տառերով:

## ԴԵՊԻ ՍՈՒՄԳԱՅԻՑ

Ուղղաթիռն օդ բարձրացավ: Ու՞ր էին տանում մեզ: Արդեն մութ էր, երբ անցանք Քուրի վրայով: Սկզբում կարծում էի, որ մեզ տանելու են թիլիսի, բայց տեսա, որ թռչում ենք անադատների վրայով: Դա Մուղանի դատարանն էր: Ուղղաթիռը թռչում էր Սունգայիթի կողմը: Եվ իսկապես, այն վայրէջք կատարեց Սունգայիթի զինվորական օդանավակայանում, որը շրջապատված էր հազարավոր թուրքերով: Լսվում էր վայրենի անբոխի ձայնը: Ուղղաթիռից մեզ



հրելով դուրս հանեցին եւ սկսեցին հարվածել: Չինվորները մեր թեւերից բռնելով ֆարս սվեցին մեկ այլ ինֆանթրի մոտ եւ մտրեցին մեջը:

Չեսագայուն ես իմացա, որ ՊԱԿ-ն արդեն արձանագրել էր, որ Ռազմիկ Պետրոսյանն օդանավակայանում ինֆարկտից մահացել է: Այդ մասին հեսագայուն մեզ ղատմեց Չորի Բալայանը: Նրանց մոտ արդեն ղատրաս էր այդ մասին հաղորդագրութունը եւ դա անելու էր Բափից եկած ՊԱԿ-ի ղուս սղան, որը հարցախննում էր ինձ: Դա հունվարի 18-ի գիշերն էր: Ռուսները զորք էին բերում Սոււմգայիթ, սանկեր էին իջեցնում ինֆանթրից, որոնք հետո շարժվեցին Բափի վրա: Սոււմգայիթի վայրագ թուրքերը գիտեին մեր մասին եւ խիտ օղակով շրջաղատել էին օդանավակայանը: Վսանգ կար, որ նրանք կհարձակվեն ինֆանթրի վրա: Իրարանցման եւ անսանելի ժխորի ղայմաններում ինձ ուղեկցողները չհասցրեցին կամ գուցե չուզեցին իրագործել ինձ ոչնչացնելու իրենց մտադրութունը: Երբ մտնում էին ինֆանթրի, ընդունող սղան հարցրեց, թե ինչն է եւ երկու հոգի, չէ՞ որ միայն մեկը ղեւս է լինել: Երեւում է, որ նախատեսվում էր ինձ սղանել Սոււմգայիթում: Ինֆանթրի շարժիչներն աւխատում էին: Բացի մեզանից, ինֆանթրի մեջ կային ղուս կանայք եւ երեխաներ: Նրանց փախցնում էին Սոււմգայիթից: Ունացող ու փոթորկվող ամբողջ բավականին հեռու էր եւ եթե հարձակում լինել, ինֆանթրիը կկարողանար օդ բարձրանալ: Ինֆանթրի մեջ մեզ հանձնեցին վեց հոգու հսկողութան, որոնց հրամանատարը ղուս սղա էր, ավագ լեյտենանտ: Սերժանը ազգութանք օս էր, իսկ մյուսները Միջին Ասիայից էին:

Ինֆանթրի օդ բարձրացավ եւ մի ֆանի ժամից վայրէջք կատարեց: Օդանավակայանի շենքի վրա կարդացի «Կրասնոդար» անունը: Ժամացույցը ցույց էր տալիս ժամը 11.30-ը:

Մեզ իջեցրեցին: «Սեւ ազոթավ» կոչված մեքենան կանգնած էր այնտեղ: Չմոռանամ ասել, որ երբ օդանավը վայրէջք կատարեց, մեր ձեռքերը արձակեցին: Մոտս փոքրիկ օրացույց կար Նժդեհի նկարով, որը նվիրել էր ինձ Բեյրութից եկած Պողոս անունով մի երիտասարդ: Նա մասնակցել էր Բեյրութի հայկական թաղամասերի ղատրոյանը: Այդ օրացույցի վրա գրեցի Երեւանում բնակվող ֆրոջս ժամնայի հեռախոսի համարը եւ 30 ղուրլու հետ միասին սվեցի սերժանին, որ ղանգ տա նրան եւ ղատմի իմ մասին: Նա խոստացավ կատարել խնդրանքս:

Նստեցին մեքենան, տարան բանս եւ հանձնեցին բանատար

ղատներին: Մոտս մնացել էր 50 ղուրլի: Խուղարկութան ժամանակ ես սվեցի նրանց 25 ղուրլի: Օրցագրոյանումս ղատեցի մնացած 25 ղուրլին, որը նրանք չգտան:

## ԿՐԱՆՆՈՂԱՐԻ ԲԱՆՏՈՒՄ

Բանտում մեզ առանձնացրեցին եւ յուրաքանչյուրիս տարան մեկ տեղանոց բանտախուց: Չնայած ձմեռ էր, բայց այդ փոքրիկ խցում տատ ճանճեր կային: Առաջին հերթին ղրաղվեցի ճանճեր սատկացնելու ղործով, բայց դրանց մի մասին ձեռք չսվեցի: Խուցի ղատերին սարդոսայներ կային: Ես բռնում էի մի ճանճ եւ ղցում էի սարդի հյուսած ոսայնի մեջ: Չանկարծ երեւում էր սարդը, մոտենում ճանճին, նոր թելերով կաղկոյում նրան եւ ձծում նրա հյութը: Չետո մի կողմ էր նետում:

Օտան մտերը ղատարել էին ինձ եւ այդ ղրաղմունքն օգնում էր փոքր ինչ շեղվելու դրանցից: Ի՞նչ եւ անելու ինձ հետ, ի՞նչ է նրանց հայտնի: Ռատիղին կարելի էր ազատել: Չենց սկզբից որոշեցիմ, որ նա եկել էր մարգաղատս լողանալու: Մրբիչն էր բերել եւ դրել էր սեղանի վրա: Նա ոչ մի կաղ չուներ ո՛չ ղեմերի, եւ ո՛չ էլ ղինամթերի հետ: Ամեն ինչ ղեւս էր ժխել: Ես էլ ունեի արղարացման իմ տարբերակը: Փամփուտները, կաղսուլները եւ սվել ինձ, մարգաղատսի տարածում ղեւ էին դրոցականները եւ սվել ինձ, իսկ ես դրանք հանձնելու էի ֆաղափ ղազմական ղարտեհին: Ինչ վերաբերվում է ղեմերին, աղատ ես ղեւս է ասելի, որ ղաղափար չուներ նրանց մասին: Երեւանից եկել էր համերգային ինչ-որ խումբ, իր բերած արղերի մեջ թաղել էր ղեմերը այղում ու ղմացել: Ես ոչ տետել եւ, ոչ էլ իմացել: Չատարվելու էի բոլոր կարղի մեղաղրաներից եւ ոչ մի թուղթ չէի ստորաղրելու: Այտղետ էի վձեղել եւ խցում անղում ղիշերվա ընթացղում մտղում ղատատխաններ էի տալիս ֆնղիչներին:

Չաջորղ օղն ինձ կանչեցին դուրս: Երկու ղինվորներ սղատում էին ինձ միջանցղում: Նրանց հետ էր ղերմանական ոչխատաղատ մի հսկա տուն: Կարղաղրեցին ձեռքերս ողնել ղխատվերեւ եւ շարժվել միջանցղով: Չետո ատիճաններով բարձրացա երրորղ հարկ եւ ինձ մտրեցին մի սեղայակ: Գրատեղանի մոտ նատած էր բանտաղետը՝ մայրղի ուտաղիղներով մի ղուս սղա: Նրա



սենյակում էր գտնվում կառվե վերարկու հագած մի այլ ռուս մայր, երեւի ԲՆԻՅԻՆ էր: Մայրն ինձ հարցրեց, թե ի՞նչ մասնագիտություն ունեն, որսեղացի՞ եմ, որսե՞ղ եմ ինձ ձերբակալել: Ես դասասխանեցի: Մյուս հարցն էր. «Ձե՞նքի հետ գործ ունեցե՞լ ես»: Ինչդէս որոշել էի, բացասական դասասխան սվեցի: Հետո կառվե վերարկուով մայրը հարցրեց, թե ի՞նչ տղայք է գնում Ղարաբաղում, ի՞նչ եք ուզում:

Ես բացատրեցի նրանց, որ Ղարաբաղը հայկական տարածք է եւ 1813թ. Գյուլիստանի դաշմանագրով միացել է Ռուսաստանին: 1921թ. Ասալիմի որոշմամբ հանձնվել է Ադրբեջանին, որն այնտեղ տանում է գաղութային ֆաղափականություն: Նախիջեւանը եւս նույն ձեւով սրվել է ադրբեջանցիներին, որոնք այդ հայկական երկրամասից լիովին վտարել են հայերին: Ուսումնառելու օրը եմ անել Ղարաբաղի հայերի նկատմամբ: Մեր շարժումը, բացատրեցի ես, ժողովրդական շարժում է: Ուզում եմ միանալ Հայաստանին: Դա մեր սահմանադրական իրավունքն է: Մենք հանցագործներ չենք եւ իզուր են մեզ հետ այստեղ վարվում:

Մայրն ասաց, որ ամեն ինչ հասկանալի է: Նա կարգադրեց ինձ տանել բանասխցիկ: Չմոռանամ ասել, որ դա գտնվում էր ներհանարկի ամենածայրում եւ կրում էր 9 համարը:

Գիշերը բաց արեցի խցիկի դռնից կախված երկաթե մահճակալը, որի վրա ոչ ներհանակ կար, ոչ էլ որեւէ ծածկոց: Երկաթե ցանցերն այնքան լայն էին, որ չէի կարողանում դառնալ: Նրանք սասիկ ցավ էին դասճանաչում եւ թույլ չէին տալիս կողմից-կողմից ցրվելու: Բաճկոնս ծալել էի եւ դրել գլխիս տակ, իսկ ամառային թեթեւ վերարկուն գցել էի վրաս: Ձեռնուցման մարտկոց կար խցիկում: Ցերեկը դա սափացվում էր, իսկ գիշերը՝ ոչ: Ցուրտ էր: Չուզարանը ներսն էր՝ վերելում ջրի ծորակով: Ես նախօրոք մի կերպ մաքրեցի դա, որովհետեւ սոսկալի կեղտոտ էր:

Կարծում էի, որ հաջորդ օրն ինձ կկերակրեն: Ոչ ոք չմոռացավ իմ խուցին: Մնացի առանց կերակրի ու տաք ջրի: Առավոտները եւ կեսօրին ֆիզկուլտ վարժություններ էի անում: Գիշերները լսում էի լուսնի հաչոց ու միջանցներով ցրող դասակների ոտնածայրը: Օրական խնամք էի մեկ բաժակ ջուր: Վարժությունները շատ հանգիստ էի անում, որ էներգիա չկորցնեմ: Ծխախոտ կար մոտ, ծխում էի: Չմայած չափազանց սոված էի, բայց ուտել չէի ուզում: Սաւոնոսի ցավեր ունեի, որոնք երբեմն ուժեղանում էին: Այդ ժամանակներից ես սաւոնոսի հիվանդություն ու-

նեցա, որից տառադրում եմ մինչեւ հիմա:

Երբեմն թափում էի դուռը: Գալիս էին դասակները եւ դռան հետեւից հայտնվում ինձ.- «Չայնդ կտրի, շուն,- ասում էին նրանք,- մեր գինվորներին սղանել են Բափում, իսկ մենք կգնդակահարենք քեզ»:

Հինգերորդ օրը, երբ արդեն ուժաստանված էի, լսեցի երկաթե անիվներով սայլակի ձայնը, որով կերակուր էին բաժանում բանասարկյալներին: Սկսեցի թակել դուռը: Մի երիտասարդ տղա, կլինե՞ր 20 տարեկան, մոտեցավ ու բացեց դռան վրա եղած փոփոխ դասուհանը: Նա նույնպես կալանավոր էր, երեւի լավ էր դասուհան իրեն, ուստի վստահել էին նրան կերակուր բաժանելու գործը: Նա հարցրեց ազգանունս եւ որսեղացի լինելու: Նա նայեց սվարաթղթի վրա գրված ինչ-որ ցուցակ, որ իմ անունը չկա եւ ինձ կերակուր չի հասնում: Նա անմիջապես փակեց դասուհանը:

Ուրեմն որոշել եմ ինձ սովամահ անել: Մի՞թե այստեղ եմ վերջացնելու կյանքս: Նստել էի երկաթե մահճակալի վրա եւ ուժ չուների այլեւս շարժվելու:

## ԱՆՍՊԱՍԵԼԻ ՕԳԵՈՒԹՅՈՒՆ

Կես ժամ անց կերակուր բաժանող այդ կալանավորը նորից եկավ եւ դասուհանից ներս գցեց մի թղթի կտոր եւ մասիտ: Ասաց, որ շատ դասասխան գրի ու տուր: Թղթի վրա ռուսերեն գրված էր.«Որսեղացի՞ ես եւ ինչու՞ ես բռնվել: Ռաֆիկ»:

Ես գրեցի. «Ստեփանակերտցի եմ, բռնվել եմ Ղարաբաղը Հայաստանի հետ միացնելու դաշմանի դասճանաչով, Ռազմիկ Պետրոսյան»:

Թուրքը սվեցի այդ տղային ու նա գնաց: Անցավ շուրջ 30 րոպե, երբ նա կրկին մոտեցավ դռան: Նա բաց արեց դասուհանը եւ լրագրի մեջ փաթեթված մի կաղոց նետեց ներս: Դա մեջ դարձյալ հաց կար, դեղեկներ, շաքար եւ ծխախոտ: Վրան գրված էր.«Ռուբիկ, Թիլիսիից»:

Նույն գիշերը ինձ ուղարկեցին մի ուրիշ փաթեթ. մեջը գաթա կար, խոզի ճարձ, սիգարետներ եւ շաքար: Թղթի կտորի վրա գրված էր «Արթուր, Սոչիից»:

Հուզումներ դասել էր ինձ: Հայրենակիցներ ունեի բանում,



որոնք գիտեին մեր դայաբարի մասին եւ ձգտում էին օգտակար լինել ինձ: Չգու՛մ էի, որ նրանք չէին թողնի ինձ սովամահ անել: Կուզե՛նայի ժեսնել նրանց, հայտնել երախտագիտութիւնս, բայց դա անկարելի էր: Այդպէս էլ նրանցից ոչ մեկին ես չսեսա:

Վեցերորդ օրը դուռս բացեցին: Երկու հոգով էին: Խուզարկեցին ինձ եւ հարցրեցին.«Ձրոսնել ուզու՞մ ես»: Բնական է, որ դրական դատաստան սվեցի: Նրանք ասացին. «Պատասխանիր»:

Հագա վերարկուս եւ նրանց հետ դուրս եկա: Երկաթե ասփճաններով բարձրացրեցին չորրորդ հարկ: Տանիքի վրա բարձր դասերով, ասֆալտադաս մի սենյակ կար, որի տանիքի փոխարեն ցանց էր անցկացրած: Այնտեղից երեւում էր երկինքը: Ուրիշ կալանավորներ էլ կային: Ես ֆայլում էի, վազում, վարժութիւններ անում: Կողքի նմանատիպ սենյակներից ձայներ էին գալիս: Հետո հերթադասը, որը շեկ մազերով մի ավագ լեյտենանտ էր, բոլորին տարավ խցերը: Ես մենակ էի մնացել: Նա բաց արեց դուռը եւ ներս մտավ, հարցրեց, թե որտեղա՞ցի եմ: Պատասխանեցի՝ հայ եմ: Պարզվեց, որ ինքն էլ հայ է, չնայած ռուսի էր նման: Երեւի մայրը ռուս էր:

Նա ինձ հայտնեց, որ իմ մասին լսել է Ռաֆիկից: Ինքը Կիրովաբադի Թագաշենից է: Հարցրեց, թե ի՞նչ եմ ուզում: Տվեցի եղբորս՝ Չարմիկի հեռախոսի համարը եւ խնդրեցի զանգել ու ասել, որ զգնվում եմ Կրասնոդարի բանտում:

Նա նորից ինձ տարավ իմ բանտատուը, դատավիճեց մեր խոսակցության մասին ոչ մեկին չասել:

Մի ֆանի օր նա չերեւաց: Ռաֆիկը եւ մյուս հայ տղաները ցարունակում էին ուսելիք ուղարկել ինձ:

Բանտային կերակուր ինձ սվեցին միայն 7-րդ օրը: Անհամ ու ջրիկ բորե էր: Հացը լավ թխված չէր: Ուսելուց առաջ ես այն չորացնում էի ջեռուցման մարկոցի վրա: Ուտում էի հիմնականում այն, ինչ ուղարկում էին Ռաֆիկն ու մյուս տղաները:

Ինձ կերակրելու իրավունք սալուց երեք օր անց կրկին եկավ շիկահեր հայ տղան մի ռուս ավագի հետ եւ ինձ տարավ գրոսանի: Վերելում նա սվեց ինձ մի թղթի կտոր: Իսկույն ճանաչեցի երեւանում ադրոզ եղբորս՝ Չարմիկի ձեռագիրը: Նա գրում էր, որ բոլորը լավ են, չվախենաս այդ տղայից, գրի ինչ դեպ է: Գրեցի դատաստան, որ ես ոչ մի բան չեմ իմանում, մարզադասում ոչինչ չեմ ունեցել: Շիկահերը գնաց եւ ինձ կրկին տարավ իմ խուցը:

10 օր անց ստացա եղբորս ուղարկած ծանոցը՝ մեջը սղորտային կոստյում, հաց, դախսիմաս, շաքար եւ շաքարեւոտներ: 20-ամյա կալանավոր տղայի միջոցով դրանցից բաժին հանցի Ռաբիդին, Ռաֆիկին, Ռուբիկին, Արթուրին, իսկ մի մասն էլ դաշտեցի ինձ: Այդ ամենն ինձ հանձնելու համար Չարմիկը սվել էր երկու շիշ հայկական կոնյակ: Նույն տղայից իմացա, որ Չարմիկը մեկնելու է Կրասնոդարից եւ կվերադառնա մի ֆանի օր անց:

Ես այդպէս էլ չիմացա, թե ո՞վ է զանգել եղբորս՝ ինքնաթիռի մեջ հանդիմանալու օս սերժանտը, թե՞ շիկահեր հայը: Չանգահարողը ասել էր միայն հետեւյալը. «Քո եղբայրը զգնվում է Կրասնոդարում»:

Շուրջ երկու օրաթ էր կեղտերի մեջ էինք թե՛ ես, թե՛ Ռաբիդը, որի հետ նամակագրական կապ էի հաստատել 20-ամյա կալանավորի միջոցով՝ սալով նրան մի ֆանի տուփ սիգարետ: Մեզ տարան բաղնիք: Ռաբիդի հետ միասին էինք: Հետո մեզ տարան լուսանկարելու: Նկարեցին դիմացից եւ երկու կողմից: Վերցրեցին մեր մասնահետքերը:

Ռաֆիկի մասին իմացա հետեւյալը. նա աշխատելիս է եղել Կրասնոդարի մի ռեստորանում որդես բուֆետային: Մի օր մի ֆանի «լավ տղաներ» եկել էին ռեստորան, կերել էին, խմել եւ երբ Ռաֆիկը դաշտանցել էր փողը, բռնել էին նրան եւ մի լավ ծեծել: Նրա գլուխը ջարդել էին: Պատշտանվելու ժամանակ Ռաֆիկը դանակահարել էր նրանց: Երկուսը մահացել էին, իսկ երրորդը՝ վիրավորվել: Ռաֆիկին դատարարել էին 10 տարվա ազատազրկման: Նա բողոքարկել էր դատարանի վճիռը եւ դատաստանի էր սղատում: Նրա ծնողները եվախցիներ էին: Ես ժեսնում էի, որ Ռաֆիկը արտակարգ հարգանք էր վայելում բանտում: Նրա խոսքն օրեց օր ոչ միայն կալանավորների, այլեւ հսկող զինվորների ու սղաների համար:

Ես այդպէս էլ չիմացա, թե ինչն էր էին կալանավորվել Ռուբիկը եւ Արթուրը:

14 թե 15-րդ օրը ինձ խուզարկելու եկավ մի ադրբեջանցի, որը ծնունդով Քյուրդանիից էր: Նա ասում էր, որ Ղարաբադի հայերը մեղավոր են, կոստում են ադրբեջանցիներին: Նա թույլ չէր տալիս, որ ինձ որեւէ բան ուղարկեն:

16-րդ օրը երեկոյան ժամը 11-ին նա եկավ ինձ մոտ եւ կարգադրեց, որ հավաքեմ իրերս: Միայն մի ֆիջ չորացած հացի կտոր ունեի մոտս, դրեցի գրողանս ու գնացի նրա առջեւից: Նա ինձ գցեց մի խուց, որի մեջ կային երեք կալանավորներ: Պարզվեց, որ



դրանք արվանդներ էին: Նրանց լոխրե տեսքը, անսովոր առաջարկությունները նողկանք առաջացրեցին իմ մեջ: Ես սկսեցի ծեծել նրանց: Բարձր ձայնով հայհոյում էի աղբբեջանցի զինվորին, որն ինձ այդ խուցն էր մտնել: Իմ ձայնն իր խուցում լսել էր Ռաֆիկը, մոտ էր կանչել ազերի զինվորին և հայտնել, որ նրա գլուխը կտրել կտա, եթե Պետրոսյանին անմիջապես չհանի այդ խուցից:

Կես ժամ անց եկավ աղբբեջանցի զինվորը և ինձ կրկին տեղափոխեց իմ խուցը: Նա ասում էր, որ ինձ իբր ուզել է լավություն անել:

Գիշերը ինձ, Ռաֆիկին և էլի 20 հոգու, մեծ մասամբ ռուսներ, վրացիներ և հյուսիսային Կովկասի մարդիկ, դուրս հանեցին բանտի սակ, մտնեցին «սեւ ազոսով» մեջ և տարան կայարան: Հարցնում էինք, թե ու՞ր են տանում, չէին պատասխանում:

## ՆՈՎՈՉԵՐԿԱՍԿԻ ԲԱՆՏՈՒՄ

Գնացի վագոնում մենք մնացինք 24 ժամ և այդ ընթացքում մեզ չկերակրեցին: Երբ տեղ հասանք, դարձվեց, որ մեզ բերել են Արմավիր: Նորից մտնեցին «սեւ ազոսով» մեջ և հասանք Արմավիրի բանտը: Ռաֆիկին և ինձ մի բանտախուց մտնեցին: Երեք օր մնացինք այնտեղ:

Ինչպես դայանավորվել էինք, Ռաֆիկն ամեն բան ժխտել էր:

Նա ասել էր, որ ինքը մարգարաժ էր գնացել միայն և միայն լողանալու նպատակով: Ձերբակալության պահին իր սոխակեղենը և սրբիչը զսնվելիս են եղել Ռ. Պետրոսյանի առանձնասենյակի սեղանի վրա: Այդպես էլ նա տղոց մինչև վերջ և նրան ընդամենը մեկ ամիս պահելուց հետո ազատ արձակեցին: Դա լավ հարմար էր ինձ համար, որովհետև միայն ես էի մնում և տղանք էր դայարեհի ազատվելու համար: Որոշել էի հերքել ամեն մի մեղադրանք: Ոչ մի գործ չեմ ունեցել զենքի ու զինամթերքի հետ: Եթե նրանք և փամփուռները, որ գտել էին իմ սեղանի վրա, իմս լինեին, կոպակներ: Մինչդեռ ես դրանք դրել էի այնտեղ դարձեցին հանձնելու համար: Մյուս զենքերի հետ ոչ մի առնչություն չունեմ: Այսպես էի տղոց մինչև վերջ:

Առաջին օրը մեզ չկերակրեցին: Ֆիզիկապես թուլացել էինք,

սասիկ նիհարել, բայց շարունակում էինք դարձագույն վարժություններ անել: Երրորդ օրը մեզ դուրս բերեցին և մտնեցին «սեւ ազոսով» մեջ, որը բաժանված էր երկու մասի. մեկը փոքր էր, որի մեջ ես էի, մյուսն ավելի ընդարձակ էր և այնտեղ կալանավոր կանայք էին: Ես հազիվ էի տեղավորվում խցիկի մեջ, բայց կարգադրեցին, որ Ռաֆիկն էլ մտնի: Նա չէր կարողանում և հրաժարվեց: Այդ ժամանակ զինվորները նրա վրա ֆուխ սվեցին գերմանական աժդահա ոչխարադահ շանը: Ռաֆիկը մի կերպ խցկվեց ներս: Նա ոտները մտնեց իմ ոտների արանքը, իսկ գլուխը դրեց իմ ուսին: Դուռը ամուր փակեցին դրսից: Եթե այդ դիրքով մնայինք առնվազն մեկ ժամ, երկուսս էլ հաստ կխեղդվեինք: Բայց որոշ ժամանակ անց (երեւի 30 րոպե անց) հասանք կայարան:

Մեզ դուրս բերեցին և մտնեցին «Թբիլիսի-Մոսկվա» գնացի բանտարկյալների համար հասկացված վագոնի մեջ: Մեր փաստաթղթերը հանձնեցին ուղեկցողին, որը զինվորական էր ավագի կոչումով: Դարձվեց, որ նա աղբբեջանցի է: Երբ նա ծարի վրա կարդաց մեր ազգանունները, մեզ մտնեց մի խցիկ, որի մեջ արդեն կային 8 կալանավորներ: Բոլորս միասին եղանք 10 հոգի: Նրանք ֆրեական հանցագործներ էին և էսառ էին գնում:

Խցիկի մեջ ծուխ էր: Մեզնից հարցին, թե ովքե՞ր ենք և որտեղի՞ց: Պատասխանեցին: Հետո թուրք ուղեկցողին կանչեցինք ու հարցրեցինք, թե նա ինչու՞ է մեզ ֆրեական հանցագործների խուցը գցել: Նա սղառնաց ավելի վատ տեղ մտնել ու գնաց:

Գրդանունս եղած լրագիրը հանցի և ուզեցի կարդալ: Կալանավորները մի թիթեղյա բաժակ էին վերցրել, մեջը ջուր էին լցրել ու շատ թեյ: Գդալով դահում էին բաժակի բռնակից և տակը թուղթ վառում: Խուցը լցվում էր ծխով: Նրանք խնդրեցին ինձանից լրագիրը, ես սվեցի: Ցելոֆանի տոբակի հետ միասին նրանք երկակի ծալեցին դա և վառեցին բաժակի սակ: Մի ֆանի րոպեից բաժակի մեջ եղած ջուրը սկսեց եռալ: Այդ խմիչքը կոչվում էր «չեֆիր»: Երբ արդեն դատարան էր, նրանք առաջարկեցին ինձ խմել: Խմեցի մի երկու կուլ, հետո սվեցի Ռաֆիկին: Նա հրաժարվեց, բայց ես համոզեցի, որ խմի: Եվ այսպես, բոլորը հերթով մի ֆանի կուլ խմում էին այդ մուգ ու թանձր հեղուկից: Բաժակը երկու անգամ օրը մարդկանց ձեռքում: Միտս սկսեց արագ բարբախել, բայց ես տարօրինակ թեթևություն զգացի:

Մեկ օր անց հասանք Ռոսով և մեզ տարան ֆաղաֆային բանտը: Մեզ կրկին խուզարկեցին՝ հանելով բոլոր զգեստները:



երկու օր մնացին Բոսնովի բանում: Մեզ չկերակրեցին: Հետո մտնեցին «սեւ ազնավի» մեջ: Չգիտեիմ, թե ուր են սանում: Մեկնեցին գիշերվա ժամը 12-ին: Ճանադարհին իմացանք, որ սանում են Նովոչերկասկ:

Տարան այդ ֆաղափի բանջը, որը նշանավոր էր իր խիստ ռեժիմով: Ուրիշ կալանավորներ եւս կային մեզ հետ՝ 10 հոգի: Երբ տեղ հասանք, կրկին համել սվեցին մեր զգեստները եւ սկսեցին խուզարկել: Ցուրս էր, դողում էիմք, ասամներս աղմուկով իրար էին խփվում: Արյուն վերցրեցին մեր երակներից՝ չգիտեմ թե ինչ ստուգելու համար:

Արյուն վերցնողները բժիշկներ էին: Կանգնում էիմք նրանց դիմաց լրիվ մերկ վիճակում եւ նրանք բոլորից, նույն ասեղով, արյուն էին վերցնում, միայն թե ամեն անգամ ասեղը լվանում էին դարձ քրով: Տարօրինակ կերպով մեզանից շատ արյուն վերցրեցին, յուրաքանչյուրից 200 գրամ: Դրանք լցնում էին աղակեր սրվակների մեջ եւ վրաները գրում կալանավորների համարները: Երբ ուզեցին ինձնից արյուն վերցնել, ես բողոքեցի, թե ինչո՞ւ չեն եռացնում ասեղները: Բժիշկը բարկացավ ու ինձնից արյուն չվերցրեց: Մեր կալանավորներին հեռացնում էին եւ երկաթալարի օգնությամբ ստուգում նրանց հետանցները: Գուցե՞ այնտեղ որեւէ բան դառնա՞ծ լինեիմ:

Հետո մեզ ուղարկեցին բանսախցերը: Կալանավորները սովածությունից խիստ թուլացել էին, հազիվ էին շարժվում: Շատերը գլխադաշտայն ունեին եւ իրենց շատ վատ էին զգում:

Ինձ փակեցին 33-րդ մենախցում: Ասեմ, որ իմ բանսարկության ընթացքում ինձ միշտ մենակ էին դառնում, երեւի հասուկ հրահանգ ունեին: Սկզբում շափ էր, դասուհանները փակ էին եւ ես կարծում էի, որ լավ տեղ եմ ընկել: Դա գիշերն էր: Առավոտյան վեր կացա սոսկալի գլխացավով: Չեռուցման մարկոցները զարմանալի կերպով ծովս էին բաց թողնում: Պատերն ամբողջովին սեւացել էին: Ես հասկացա, որ դա դիտմամբ էր արվում կալանավորներին սանջելու համար: Որոշեցի ջարդել դասուհանը, բայց ձեռքս սակ ոչինչ չունեի: Պատուհանը շատ բարձր էր եւ աղակին ջարդելու համար անդաման մի բան դեմ է նստեի: Առաջին օրը տարան զբոսանքի: Ես կարողացա ցեմենտե դասերից մի անջատված կտոր դնել եւ երբ վերադարձինք խուցը, դրանով խփեցի եւ կոտրեցի դասուհանի աղակին: Գերադասում էի ցուրտն այդ անսանելի ծխից: Իմ հարվածն այն-

ֆան ուժեղ սաացվեց, որ բեռնի կտորը դուրս էր թռել: Բանսի դահադանները նկատել էին դա եւ շատ չանցած նրանցից մի ֆանիսը եկան ստուգելու: Ասացի, որ ես չեմ նետել եւ ոչինչ չգիտեմ: Նրանք խուզարկեցին ինձ ու զննեցին:

## ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նովոչերկասկի բանջը 5 հարկանի էր: Հերթադահները երկուսն էին, բայց բանսի միջանցներում գերմանական հսկա ոչխարադահ շներ կային, որոնք շրջում էին եւ երբ խցիկներից որեւէ ձայն էին լսում, բարձրանում էին, առջեւի թաթերը դնում դռան վրա եւ սկսում հաչել: Երբ սկսվում էր այդ անվերջանալի հաչոցը, անկարելի էր մնել:

Երեկոյան տարան հարցաքննության: 20 օր էր ձերբակալված էի, բայց առաջին անգամ էին ինձ հարցաքննում: Ինձ դեռեւս ոչ մի մեղադրանք չէին ներկայացրել:

Քննիչները չորս հոգի էին, որոնցից երկուսը ՊԱԿ-ի աշխատակիցներ, բոլորն էլ Բոսնովի մարզից: Հարցնում էին զենքերի մասին. ի՞նչ էին, թե ոչ, ֆանի՞ հաս էին եւ ի՞նչ տեսակի, ֆանի՞ մարդ կար իմ ջոկասում, ինչու՞ էի մասնակցել Շահումյանի կռվին: Ես ժխտում էի ամեն բան: Ասում էի, որ մեր շարժումը դեմոկրատական շարժում է, մենք գործում ենք սահմանադրության օրենսդրանքներում, խաղաղ ցույցեր ենք արել, Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու խնդրանքով գրավոր դիմել ենք Հայաստանի եւ Ադրբեյջանի կառավարություններին: Ձեռքի հետ գործ չենք ունեցել:

Քննիչները հայիոյում էին ինձ, մոտենում երկու կողմից եւ սղառնալիքներ տալիս: Ասում էին, որ Շահումյանում շատ զոհեր են եղել, եւ որ ես հաստատաբանակցել եմ այդ կռվին: Ես ժխտում էի:

Չորս ժամ անց նրանք կանչեցին հսկիչներին եւ տարան մի ուրիշ սենյակ: Չզացի, որ նրանք խոսքից գործի են անցնելու: Եվ իսկապես, նրանք սկսեցին ծեծել ինձ, միաժամանակ հարցնում էին, թե որտե՞ղ են զենքերը, ֆանի՞ ջոկաս ունեմ, ովքե՞ր են ջոկասների անդամները: Նրանք խփում էին ռեժիմն մահակներով: Մահակների երկարությունը կլիներ շուրջ մեկ մետր, եւ հարվա-



ծը ահավոր ցավ էր դասճառում: Երբ գլխիս էին խփում, թվում էր, թե 100 կգ երկաթե ձողով են խփում: Շաս հարվածներ հասցրեցին ձեռքերիս:

Ես հայիոյուն էի նրանց, ոճրագործներ, ֆաշիստներ, սականներ էի անվանում: Դա նրանց ավելի կասաղեցրեց եւ նրանք սասկացրեցին ծեծը: Մարմնիս վրա առողջ սեղ չէր մնացել: Ամեն կողմից հարվածներ էի ստանում: Երբ այլեւս ուժ չկար վրաս եւ թվում էր, թե կկորցնեմ գիտակցությունս, նրանք սարան ինձ եւ մտքեցին կարգերի մեջ: Կարգերի կամ դասախոսի մեջ անսանելի ցուրտ էր, չէր ջեռուցվում: Այնտեղ ոչ մահճակալ կար, ոչ աթոռ: Շրջվելու սեղ անգամ չկար. հազիվ կանգնած էի՝ հենվելով լրիվ թաց դասերին: Մարմնս սասիկ ցավում էր:

Չորս ժամ անց ինձ նորից սարան ֆունիչների սենյակ եւ դահանջեցին գրավոր ձեւով հայտնել, որ զեմերը եւ զինամթերքը իմն են: Ես հրաժարվեցի: Դրանից հետո ինձ վերադարձեցին իմ խուցը, որը 33-րդ համարն էր կրում:

Եվ այսպես, 10 օր օտարունակ ինձ սանում էին ֆունելու, սալիս էին նույն հարցերը, դահանջում էին ստորագրել իրենց գրած թղթերի սակ, իսկ ես հրաժարվում էի: Ծեծում էին բռունցքներով, մահակներով, ոտներով խփում էին եւ հետո դասախոսուց մտնում:

Մոսկալի թուլացել էի, մարմնիս բոլոր մասերը կաղեւ ու ցավում էին: Երբ ինձ մտնում էին ֆունիչների սենյակ, ես այլեւս նրանց կողմը չէի նայում: 33-րդ խցում սալ էր եւ ջարդված դասուհանից թարմ օդ էր գալիս: Դա փրկում էր ինձ:

Մի օր հերթադահներից թուղթ ու մասիս դահանջեցի: Տվեցին մի ֆանի սղիսակ թուղթ եւ ինֆահուսի միջուկ: Բանաստեփին գրեցի նամակ, հայտնելով, որ արգելված մեթոդներով են ինձ հարցաֆնում, ծեծում են, ստիղում են ստորագրել իրենց կազմած թղթերի սակ: Հարցաֆնությունն անդայման անց են կացնում չորս հոգով եւ ուզում են, որ ես հանձն առնեմ իմ չկասարած գործերը:

Հաջորդ օրը եկավ մի կաղիսան եւ սարավ ինձ հարցաֆնության: Նա սարավ նույն ֆունիչների մոտ: Երբ ես ներս մտա եւ նստեցի ոտները հասակին անրացված աթոռի վրա, ֆունիչներն սասացին կաղիսանին, որ նա ազատ է: Ոչ, - սասաց կաղիսանը, - ես դեմ էմ ներկա լինեմ հարցաֆնությանը:

- Ո՞վ է Ձեզ ասել:

- Բանաստեփ:

ՊԱԿ-ի ֆունիչը, որը ֆաղաֆացիական հագուստներով էր, զանգեց բանաստեփին:

- Այդ ո՞ր օրվանից Դուք դեմ է խառնվեք մեր գործերին, - սասաց նա հեռախոսափողով:

Չգիտեմ, թե ի՞նչ դասախոսանեց բանաստեփը, բայց ՊԱԿ-ի աշխատակիցն սասաց.

- Ո՛չ, սարեք այդ կաղիսանին:

Հետո ֆունիչը հեռախոսափողը սվեց կաղիսանին եւ նա, ըստ երեւոյթին, բանաստեփից հրաման ստացավ հեռանալ ֆունիչների սենյակից:

Մնացի մենակ ֆունիչների հետ: Սկսվեց նույնը: Քննիչներն ասում էին, թե սա Նովոչերկասկի բանտն է, որ ես այստեղից կենդանի դուրս չեմ գա, եթե չընդունեմ, որ զեմերը իմն են:

Ես սասացի, որ զեմերը իմը չեն: Իմ սեղանի վրա եղել են փամփուլեսներ եւ նռնակ, որոնք զսել էին մարզադաստում վազող դորոցականները եւ հանձնել էին ինձ: Ինչ վերաբերվում է զեմերին, աղա ես սեղյակ չեմ, զուցե հենց զինվորականներն են դրել:

Քննիչն սասաց.

- Դու կասես, կասես: Դու ես դեկավարը, զեմերը ֆոնն է, դու մեղավոր ես Մամաեիդի մոտ մի ֆանի սասանյակ աղբբեջանցիներ սղանելու մեջ:

Ես հրաժարվում էի: Կրկնվեց նույն ծեծն ու ջարդը: Մի ֆանի ժամ անց ֆունիչները կանչեցին հսկող զինվորին, մի թուղթ սվեցին եւ սասացին, թե դա ես կբերես:

Ինձ դուրս բերեցին միջանցք: Նովոչերկասկի բանտի միջանցքները ամեն 10 մետրի վրա երկաթե ցանցերով փակված են եւ կողոված երկաթե ցանցադաս դռներ կան: Ոչ մի սեղ այդդիսի բան չէի տեսել: Սանդուղիները եւս երկաթից էին եւ մարդկանց ոտնաձայները ամենուրեք լավ լսվում էին: Տանում էին ինձ մի 10 մետր: Մյուս կողմից հերթադահը բաց էր անում դուռը: Անցնում էինք, փակում էին դուռը եւ օարժվում էին դեղի հաջորդ դուռը:

Ինձ մտքեցին մի դասախոսուց, որը հազիվ մեկ ֆառ. մետր լինեք: Պատերից ջուր էր հոսում եւ հասակի անցնով հեռանում: Առաստաղը բարձր էր եւ այնտեղից ջուր էր կաթում : Կաթիլները օտս ուժեղ էին եւ նրանցից փախչելն անկարելի էր: Պատերին կողչել չէր լինում, որովհետեւ նրանց վրայով ջուր էր հոսում: Կաթիլներն ընկնում էին մեծ մասամբ գլխիս, երեսիս ու վզիս վրա:



Վերաբերելու քարձրացրել էի եւ ծածկել գլուխս: Կանգնած սեղում դոփում էի, շարժումներ անում, որ չսառչեմ: Շարժումներս ծայրից մի ավագ եկավ եւ բացելով դռան վրայի փոփրիկ դասուհանդ հարցրեց.

- Ի՞նչ ես անում:

- Շարժվում եմ, որ չսառչեմ:

- Այնպես արա, որ մյուսները չլսեն:

Երեւի բարի մարդ էր այդ ավագը, որովհետեւ երբ ինձ հանեց այդ զարհուրելի խցից, ասաց, որ երկու ժամից ավելի իրավունք չունեին դահեղու այնտեղ, իսկ ինձ դահել էին 6 ժամ:

Երբ նա ինձ հանձնեց սղային, ասաց, թե սա վերջին անգամն է, այլեւս 2 ժամից ավելի չի դահի:

Ինձ նորից սարան ֆնիչների մոտ: Նրանց սեղանի վրա դրված էր արդեն կազմված արձանագրություն այն մասին, որ զսնված զեններն ինձ են: Ինձ առաջարկեցին ստորագրել արձանագրության սակ:

Ես նրանց ասացի, որ եթե զեններն ինձ լինեին, ես անողայման կստորագրեի, բայց ինձ չեն, կաղ չունեն դրանց հետ, գնացե՛ք սերերին գտե՛ք: Հայտնեցի նաեւ, որ ես բողոքելու եմ նրանց անօրինականությունների դէմ:

Ինձ ասացին, թե իրենք գիտեն ամեն ինչ, որ ես դեկավարել եմ այդ գործերը, եղել եմ շարքի ղեկը, որ իրենց ամեն ինչ հայտնի է, ֆանի որ Ռաշիդ Մանգասարյանն իրենց դասմել է:

Ես ծիծաղեցի, ասացի, որ նա անսեղյակ մարդ է: Եկել էր մարզադաշտ՝ լողանալու, այդ ժամանակ վրա էին հասել զինվորները եւ նրան էլ էին ձերբակալել, մինչդեռ նրա սղիսակեղենը եւ սրբիչը մինչեւ հիմա էլ երեւի մարզադաշտի իմ առանձնասենյակում են զսնվում: Գնացե՛ք, սուղե՛ք:

Անցել էր 30 օր: Ենթադրում էի, որ Ռաշիդին արդեն ազատ են արձակել: Համառորեն դահանջում էի առերեսում կասարել: Նրանք ուժադրություն չէին դարձնում դահանջիս վրա: Ես հասկացա, որ Ռաշիդն արդեն ազատության մեջ է:

Հարկ եմ համարում անողայման նշել, որ ես ամենեւին չէի դիմանա այդ սանջամներին, խոսանգումներին, սեւական ֆաղցին ու դաժան ցրտին, եթե ժամանակին ինչդեպ հարկն է զբաղված չլինեի սղորսով: Տարիների ընթացքում, համառ մարզումով, ես խիստ ամրացել ու կոփվել էի ֆիզիկապէս, կարողանում էի դիմանալ մեծ ծանրաբեռնվածությունների, լարվածու-

թյունների, չէի հոգնում, չէի մրսում: Եթե ղեկ էր լինում, ֆայլում կամ վագում էի ժամերով, կարող էի մեծ ծանրություններ կրել ինձ վրա: Որդես դրոֆեսիոնալ սղորսսմեն, անընդհատ զսնվում էի լավ մարզավիճակում եւ բժիշկների մոտակայան հսկողության սակ: Նրանք միաբերան հաստատում էին իմ միանգամայն առողջ լինելը: Երբ հեռացել էի ակտիվ սղորսից, այլեւս չէի խաղում «Ղարաբաղ» թիմում, աղա միտնույն է, դարձյալ որդես թիմի մարզիչ մարզվում էի բոլորի հետ: Սկզբում ես խաղացող մարզիչ էի, հետո թողեցի խաղալը: Մարզադաշտի սնորեն դառնալուց հետո ես շարունակում էի խաղալ իմ վետերան ընկերների հետ: Հիմա էլ, երբ թելադրում եմ իմ այս հուշերը, համարյա ամեն շաբաթ հավաքվում եմ ընկերներով, մարզումներ անում եւ ֆուտբոլ խաղում:

Ահա իմ կոփված, ֆիզիկապէս ուժեղ լինելը փրկեց ինձ Նովոչերկասկի բանսում սանջամահ լինելուց: Բացի այդ, կար նաեւ մի այլ հանգամանք: Փոքր հասակից լավ գիտեի հեղափոխական Կամոյի մասին. ինչդեպ էր նա դիմացել փորձություններին, կարողացել էր թյուրիմացության մեջ գցել իր ֆնիչներին եւ հոգեբույժներին: Անկախ այն բանից, թե հիմա ինչդեպ են ընկալում Կամոյին, նրա հերոսական կերպարը ոգեւնչող է եղել ինձ համար եւ ես ծանր դահերին միտս հիշել եմ նրան, աշխատել նրա նման դիմանալ փորձություններին: Դա ինձ շատ է օգնել: Ես լավ գիտակցում էի, որ եթե ընդունեմ առաջադրված մեղադրանքները, ոչ միայն ինձ, այլեւ ուրիշ ընկերների կարող էի հարվածի սակ դնել, վնաս սված կլինեի մեր սուրբ գործին, որի համար դայֆարի էինք ելել: Այդ սառադաններին ղեկ է դիմանայի որքան կարելի է շուտ ազատվելու եւ մեր ազատագրական դայֆարին միանալու համար: Գիտեի, որ դրսում դեռ շատ գործեր ունենք:

Հարցաֆնությունները շարունակվում էին: Ոչ մի գրության սակ չստորագրեցի: Կալանավորները ամսական իրավունք ունեին 10 ռուբլու իրեն գնելու՝ օճառ, մասիտ, թուրթ եւ այլն: Իմ մոտ մնացած 25 ռուբլով ես թուրթ ու մասիտ գնել սվեցի եւ դիմում գրեցի ԽՍՀՄ գլխավոր դասախազի անունով: Նկարագրեցի իմ վիճակը, գրեցի, որ ֆնիչները հարկադրանքով ուզում են իմ վրա մեղքեր բարդել, հարցաֆնությունների ժամանակ նրանք գործադրում են արգելված միջոցներ եւ այլն: Պահադանից խնդրեցի մի ծրար: Նա բերեց, վրան գրեցի հասցեն՝ Մոսկվա, ԽՍՀՄ գլխավոր դասախազին եւ մնացած փողի հետ սվեցի նրան: Նա



վերցրեց, բայց չիմացա ուղարկե՞ց նամակս, թե ոչ:

Մի ֆանի օր անց մի տահադանի հետ միասին իմ խցիկը եկավ բանսի հասուկ բաժնի ղեկը՝ մայրոի ուսադիրներով: Հարցրեց, թե ի՞նչ բողոքներ ունեն: Ամեն ինչ ասացի նրան: Նրանից իմացա, որ իմ գործով հետաքրքրվում են ԽՍՀՄ Չերագույն խորհրդի մի խումբ լուսագամավորներ: Դա ինձ ուրախացրեց եւ նոր ուժեր սվեց:

Հետո հայտնի դարձավ, որ ինձ ազատ արձակելու համար վերադաս իշխանություններին էին դիմել ԽՍՀՄ Չերագույն խորհրդի լուսագամավորներ՝ Հենրիկ Պողոսյանը, Բորիս Դադամյանը, Ջորջ Բալայանը, Վահան Գաբրիելյանը, Վաչագան Գրիգորյանը եւ Սոս Սարգսյանը: Պատգամավոր Գալինա Սարավոյ-սովան մի ֆանի հեռագիր էր ուղարկել գեներալ Սաֆոնովին եւ ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազին: Մեր լուսագամավորները գրել էին, թե ըստ ԼԴԽ-ի գինվորական դարձի հրամանի, զենքերը ղեկ է հանձնվելին մինչեւ 1990 թվականի հունվարի 20-ը, իսկ ինձ ձերբակալել էին հունվարի 18-ին: Ձեւական առումով նրանք սխալ էին թույլ սվել եւ իմ ձերբակալությունը օրինական չղեկ է համարվել:

Ստորեւ լուսագամավորների միջնորդագիրը՝ հայերեն թարգմանությամբ.

*ԼԴԽ-ի դատախազություն  
Դատախազ՝ Վ. Վասիլենկոյին*

*28 փետրվարի, 1990թ.*

### **ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ**

*Մենք՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական լուսագամավորներս, դիմում ենք Ձեզ՝ Ռազմիկ Արցակի Պետրոսյանին մինչեւ դատը կալանից ազատելու միջնորդությամբ:*

*Ռ.Ա. Պետրոսյանը վարչական կարգով 30 օրով ձերբակալվել է 1990թ. հունվարի 18-ին, աշխատանքի ժամին իր առանձնասենյակում: Հետագայում նրան մեղադրանք է ներկայացվել զենք տրամադրելու համար: Սարգսյանի աշխատանքների վկայությամբ այդ զենքը արձակարգ դրության հասուկ Երջանի դարձի հրամանի համաձայն հանձնվելու էր մինչեւ 1990թ. հունվարի 21-ը: Քանի որ զենքը նախատեսված էր*

*հանձնելու համար, ուստի այն թափցված չէր: Չնայած այն բանին, որ մինչեւ զենքի հանձնման դատարանին սահմանված ժամկետը մնում էր 2 օր, Ռ.Ա. Պետրոսյանին մեղադրանք է ներկայացվել զենք տրամադրելու համար:*

*Ռ.Ա. Պետրոսյանին կալանի սակ տրամադրելու էր նրա հնարավոր փոխադրումը Շուշիի բանտ, կարող է ողբերգական հետևանքներ ունենալ: Խնդրում ենք հաշտվել առնել նաեւ այն, որ նրա խնամքի սակ են գտնվում 5 մարդ, որոնց թվում՝ երեք երեխա:*

*Մենք՝ ԽՍՀՄ ժողովրդական լուսագամավորներս, ալիս ենք մեր երաժխավորությունը: Ռ.Ա. Պետրոսյանը ոչ մի հակաիրավական արարք չի կատարի, ոչ մի ձեռով չի խախտի օրենքը, կներկայանա դատախազություն եւ դատարան առաջին իսկ տահանջի ժամանակ:*

*ԽՍՀՄ ժողովրդական լուսագամավորներ ԼԴԽ-ից՝*

*Չ. Գ. Բալայան, Վ. Ս. Գաբրիելյան, Վ. Ս. Գրիգորյան, Բ. Վ. Դադամյան, Գ. Ա. Պետրոսյան:*

Այս միջնորդությանը իրենց ստորագրություններով միացել էին նաեւ՝ Ս. Սարգսյանը, Գ. Իգիթյանը, Լ. Հարությունյանը, Վ. Արծիրբան (ներկայումս նա Արխագիայի նախագահն է), Տ. Տուաչիձեն, Գ. Սարավոյսովան եւ ուրիշներ:

Եղբայրս՝ Ջարմիրը, լուսագամավորներս ինձ գտնելու համար: Իմ հետեւում նա եղել էր Կրասնոդարում, Դոնի-Ռոստովում եւ Նովոչերկասկում: Նա կարողացել էր մտնել Կրասնոդարի եւ Նովոչերկասկի բանտերի մոտ, կարողացել էր կերակուր եւ ծխախոտ հասցնել ինձ: Նովոչերկասկի բանտերից նա իմացել էր Ռաբիդի ազատվելու մասին: Ջարմիրը երբեք չէր տեսել Ռաբիդին, բայց Ռոստովի հյուրանոցներից մեկի մոտ, փողոցում, լուսահաբար տեսել էր նրան, հասկացել, որ նա ղեկ է լինել բանտից նոր դուրս եկած Ռաբիդը: Չէր սխալվել: Ջարմիրը հյուրասիրել էր նրան, փող սվել եւ ուղարկել էր նրան:



## ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ ԻՄ ՎԻՃԱԿԻ ՄԵՋ

Պատգամավորների դիմումից հետո ինձ այլևս չէին ծեծում եւ ոչ մի անգամ Պատգամախոսիկ չնստեցրեցին: Բայց առողջական դրութիւնս վատացել էր, երիկամների ուժեղ ցավեր էին սկսվել: Անտանելի էր վիճակս, բայց հարցաֆննությունները շարունակվում էին: Սկզբում ֆննիչները ղեկավար անվանազան անհայտ մարմիններից էին, հետո եկան դատախազության ֆննիչները: Նորից նույն հարցերն էին տալիս եւ նույն Պատգամախոսները ստանում:

Երիկամների ցավն այլևս անտանելի էր: Պահանջեցի բժշկի օգնել: Տարան: Բժիշկն ինձ դեղեր նշանակեց: Հետո ինձ տեղափոխեցին 179-րդ խցիկը, որտեղ ազգությամբ լալ մի կալանավոր կար նսած: Նա ինձ Պատգամեց, թե ինչու եմ իրեն ձերբակալել: Նովոչերկասկոյում կռվել է չեչենների հետ եւ քանակազուրկ երկու հոգու դանակահարելով սղոտել: Չեչենները, նրա ասելով, լակեր էին սղոտել: Նա բանտում նսած էր 1,5 տարի, իսկ ինձ ասաց, որ երեք ամիս առաջ է բանտարկվել: Կասկածելի չիմ էր: Հարցաֆննություններից հետո վերադառնում էր ոչ միայն չծեծված, այլև զանազան ուսելիքներով: Ինձ էլ հյուրասիրում էր: Ասում էր, որ իրեն տալիս է ֆննիչը, որը կին էր:

10 օր միասին էինք այդ խցում: Նա Պատգամում էր ինձ իր զենքերի մասին եւ ասում, որ կարող է դարաբաղցիներին զենք տալ: Հասկացել էի, որ լրեսու է: Անընդհատ հարցեր էր տալիս զենքերի մասին: Նրան ասում էի այն, ինչ ասել էի ֆննիչներին:

Ես ինչպես, որ իմ խցիկից 50 մետր հեռավորության վրա զսնվող խցիկը դարաբաղցի մի տղա եմ բերել: Խնդրեցի, որ ինձ հետ կառավարի «հեռախոսով»: Նա կառավարեց եւ ես լսեցի նրա ձայնը: Նա Ստեփանակերտի մի կոմբինատի աշխատակից Ռաֆիկն էր, որը ձերբակալվել էր 10 ուրիշ հայ տղաների հետ Ստեփանակերտում, Պարեհային ժամը խախտելու համար: Ինչպե՞ս էինք խոսում «հեռախոսով»: Այլումինե բաժակը տակի կողմից դնում էինք ջեռուցման խողովակի վրա եւ վերելի կողմից (դեղի բաժակի մեջ) սկսում էինք խոսել: Նախադաս բաժակով ղեկ էր երեք անգամ թխթխկացնել խողովակը, ստանալ Պատգամախոսը (դարձյալ երեք անգամ թխթխկոց), որից հետո հնարավոր էր դառնում երկուստեք խոսակցությունը: Մյուս կողմից ձայնը լսելու համար անհրաժեշտ էր բաժակը շուրջ սկսած դնել խողովակի վրա եւ ականջը կիող մոտեցնել նրան: Երբեմն «հեռախոսով» ինձ համար երգում էին:

Ռաֆիկից ինչպես, որ նույն բանտում եմ զսնվում Ռուբեն Աղաջանյանը, Արկադի Դուկասյանը (այժմ ԼԴՀ նախագահ), Ռուդիկ Ազարյանը, օնկոլոգիական հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ Ռոբերտ Խաչատրյանը եւ ուրիշներ:

Հետագայում Ռաֆիկը ազատվելով բանտից, ակտիվորեն ներգրավվել էր մեր ազատագրական շարժման մեջ: Մասնակցել էր Ջամիլլու գյուղի ազատագրմանը եւ այնտեղ էլ զոհվել: Ջամիլլուն Ստեփանակերտի մոտ զսնվող մի փոքրիկ գյուղ է: 60-ական թվականներին նրա բնակիչները, որ բոլորը հայեր էին, ստիպված էին եղել իրենց տները չնչին գներով (տուրք 300 ռուբլով) վաճառել թուրքերին եւ տեղափոխվել Ստեփանակերտ:

Իսկ բանտախցում եղած լակը, որի ազգանունը Մամալի էր թե Մամեդով, լավ չէն հիշում, մասնակց էր եւ ինձ տեղափոխեցին ուրիշ խուց, որը հեռու էր մյուսից եւ անկարելի էր «հեռախոսել»:

Երբ մտա այդ խուցը, այնտեղ մոտ 50 տարեկան մի տղա մարդ կար Շախտի ֆաղափից: Նրան բանտարկել էին բռնաբարության համար: Այդ մարդը սարսափելի ոջլոտ էր եւ ոջիլները նրանից գալիս էին իմ կողմը: Ես հավաքում էի դրանք եւ լցնում լուցկու տուփի մեջ:

Ես դիմում գրեցի բանտի ղեկին եւ Պահանջեցի տանել այդ ոջլոտին իմ մոտից: Հաջորդ օրը նրան տարան բժշկի մոտ եւ մարմնին ինչ-որ դեղ տեցին: Դրանից հետո նրա վրայից ոջիլները մասսայաբար սկսեցին փախչել իմ կողմը: Ես թղթով բռնում էի դրանց եւ լցնում լուցկու տուփի մեջ, որն արդեն համարյա լեցուն էր այդ նողկալի միջատներով: Արդեն հավաքել էի տուրք 80 հատ:

Մի նոր դիմում գրեցի բանտաղետին: Երբ օրը ստիպեցի, որ նա էլ դիմում գրի եւ Պահանջեցի մաքրել իրեն: Չգրեց: Համբերությունս սղոտվել էր, սկսեցի ծեծել նրան: Քրից արյուն եկավ: Նա ասաց, որ ես առաջինը չեմ, որ իրեն հասուկ դառնում եմ վսանգավոր կալանավորներին ոջլոտեցնելու համար: Ես նորից սկսեցի հարկածել նրան եւ ասացի, որ անդամներ կտալանեմ:

Նա դիմում գրեց եւ Պահանջեց իրեն տեղափոխել այլ խուց, ֆանի որ հարեւանը (այսինքն՝ ես) ուզում է իրեն սղոտել:

Հաջորդ օրը չորս Պահադան զինվորներ եկան մեր խցիկի մոտ: Երկուսը մտան ներս, իսկ մյուսները մնացին դռան մոտ: Ռեֆինե մահակներով զինված Պահադաները մոտեցան ինձ:

- Այդ դու՞ ես սրան ծեծում:

Պատգամախոսեցի: - Այո, ֆանի որ ոջլոտ է եւ չի ուզում մաքրվել:



Ես նրանց ցույց սվեցի լուցկու տուփը, որը լեցուն էր ոջիլներով: Նրանք նորից դիմեցին ռուս կալանավորին, թե ճի՞շտ է, որ դրանք իր վրայի ոջիլներն են: Բայց դասասխանը ավելորդ էր, քանի որ այդ մարդու վրա նստարկում էին ոջիլները: Հասկալու էր շատ կային զլխի վրա: Ձիմվորները թեցին ու հեռացան: Հետո նրանք վերադարձան եւ ասացին, որ հավաքեմ շոքերս եւ գնամ իրենց հետ:

Ինձ տարան բանֆի մյուս մասնաժամանակի 4-րդ հարկի 48-րդ խուցը: Քիչ անց ինձ մոտ բերեցին իմ ծանոթ լակին, որը դարձյալ ինձանից ուզում էր իմանալ, թե որտե՞ղ եմ դառնում զենքերը: Նա զենք ու զինամթերք էր խոստանում: Ես նրան ասում էի այն, ինչ ասել էի ֆինիլներին: Համոզվելով, որ ոչինչ չի ստացվում, հինգ օր հետո այդ տղային տարան ուրիշ խուց:

Ամեն օր ինձ տանում էին հարցաքննության, բայց չէին ծեծում: Մի անգամ, երբ վերադարձին զբոսանքից, տեսա իմ խուցն են բերել հայաստանցի մի տղայի: Նա եւս հարցնում էր ինձ զենքերի մասին: Նրան չափազանց հետաքրքրում էր այն, թե Հայաստանից զենք տանո՞ւն եւս Ղարաբաղ, ո՞վ է տանում եւ այլն:

Հասկացա, որ սա էլ հավաքաված լրտես է եւ ուզում է ինձանից խոսք փառել:

Մի անգամ դառնալով ժամանակ տեսա, որ հասակին եղած անցի միջով մի ծալված թղթի կտոր է բարձրանում: Ներքեւի հարկի խուցից էին հրում այդ թուղթը: Հարեալս վերցրեց ու կարդաց: Հեղինակը ներքեւի խուցում բանտարկված Նովոռոսիյսկ ֆաղափից մի տղա էր, որը փախուստ էր նախադատարանում եւ առաջարկում էր միանալ իրեն:

Փախուստի ժամանակ այստիպիսի էր. զբոսանքի ժամանակ դեմք էր սղանել դառնալով զինվորին: Նրանից վերցնել բանալիները, զենքը, դուրս գալ բանֆից եւ ծանոթների օգնությամբ հեռանալ ֆաղափից:

Այդ գրությունը կարդաց հայաստանցի տղան եւ հարցական հայացքով նայեց ինձ: Հետո ասաց՝ «Ե՛կ, միանամք նրանց ու փախչենք»:

Ես ասացի ինչն էր դեմք էր փախչենք, երբ ես մեղավոր չեմ եւ ինձ անողորմաբան ազատ են արձակելու: Ես հրաժարվեցի դասասխան գրել, եւ ընդհանրապես, այդ թեմայով խոսակցություն ունենալ: Բայց նա շարունակում էր խոսել, հայիտյուն էր ի՞նչսանություններին, ղեկավարներին եւ այլն: Ես լսում էի կամ էլ ինձ ֆնած ձեւացնում: Նա հաճախ նամակներ էր գրում բանտարանին, որը

անմիջապես ընդունում էր նրան:

Տեսնելով ոչինչ չի ստացվում, 12 օր անց այդ տղային տարան իմ մոտից:

Հետագայում նա հայտնվել էր Ղարաբաղում: Ավելի ուշ ես իմացա, որ նրան սղանել են:

## ԶԱՐՄԻԿԸ ԳՈՐԾՈՒՄ Է

Զարմիկը լավ հարաբերությունների մեջ էր ֆինիլի հետ: Այդ ժամանակ երեւանում լույս տեսնող «Հայաստանի ֆիզկուլտուրանիկ» թերթում լույս էր տեսել մերին ընկերոջս՝ Վարդան Գրիգորյանի հոդվածն իմ մասին: Հոդվածի վերնագիրն էր՝ «Ազատություն Ռազմիկ Պետրոսյանին եւ իր ընկերներին»: Նրա ռուսերեն բարձրագույնը Զարմիկը սվել էր մի շարք մարդկանց եւ իմ ֆինիլին: Վերջինիս վրա հոդվածը դրական ազդեցություն էր ունեցել եւ այդ մասին նա հայտնեց ինձ: Հետո, երբ կարդացի այդ նյութը, շատ հուզվեցի, որ դրսում եղած ընկերներս չեն մոռացել ինձ եւ ձգտում են նողատել իմ ազատվելուն:

Ստորեւ բերում եմ այդ հոդվածն ամբողջությամբ:

## ԱԶԱՏՈՒԹՅՈՒՆ ՌԱԶՄԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻՆ ՈՒ ՆՐԱ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ

*Խորին վրդովմունքով իմացա երեւանի «Արարատ» ֆուտբոլային թիմի նախկին խաղացող, Ստեփանակերտի Շահումյանի անվան մարզադպրոցի սնորհ Ռազմիկ Պետրոսյանի եւ նրա ընկերների ձեռքակալության մասին:*

*Տարիով ֆուտբոլիստները լավ են հիշում արագաշարժ, շարժալիկ այդ հարձակվողին: Օրինակելի էր նաեւ առջյակային, աշխատանքի մեջ, հասարակական գործերում: Հայրենասեր, սրացավ, մարդկանց հոգսերով աղոթող, ամենփն հասնող եւ բոլորին ձեռք մեկնող: Նա սիրում էր Արցախ երկիրը: Այդ մեծ սերն էր դասձառող, որ Կիրովաբաղում ծնված եւ երեւանում մասնագիտական բարձրագույն կրթություն ստացած, մեկնեց Ստեփանակերտ եւ մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ լեռնային մարզում ֆիզկուլտուրայի եւ սպորտի զարգացման գործին:*



Ղարաբաղցին ֆաջ է, անվեհեր, ուժեղ եւ ծարդիկ, նա դի-  
սի աչքի ընկնի նաեւ սողորսի բնագավառում. սա էր Ռազմիկի  
հավասանը, եւ նա բոլոր ուժերով ձգտում է նղաստել դրա իրա-  
կանացմանը: Սկզբում աշխատեց Ստեփանակերտի բժշկական  
ուսումնարանում, որդես ֆիզկուլտուրայի դասատու, միաժամա-  
նակ խաղալով «Ղարաբաղ» ֆուտբոլային թիմում: Այնուհետեւ  
ստանձնեց այդ թիմի մարզիչի դասակարգությունները: Իսկ ակ-  
սիվ սողորսը թողնելուց հետո դարձավ սնօրենը Ստեփանակերտի  
Շահումյանի անվան մարզադաշտի, որը ֆաղափ միակ մարզա-  
կան կենտրոնն է:

Երբ Ստեփանակերտ հասան Սումգայիթի սղանդից ա-  
զատված մեր հայրենակիցները, մարզադաշտը դարձավ նաեւ օգ-  
նության կենտրոն: Մարզիկների հյուրանոցը սրամադրվեց ճաս-  
նյակ փախստական ընտանիքների, կազմակերպվեց նրանց նյու-  
թական օգնությունը: Ռազմիկը երեւանից ձեռք բերեց կարի մե-  
քենաներ եւ հիմնեց կարի արհեստանոց, որտեղ աշխատանք ստա-  
ցան մի քանի ճասնյակ գաղթական աղջիկներ ու կանայք:

Եվ այժմ Ռազմիկը, որը Արցախի Ազգային խորհրդի նախա-  
գահության անդամն էր, եւ իր 8 ընկերները՝ Ռաշիդ Մանգասա-  
րյանը, Ռուբեն Աղաջանյանը, Արկադի Ղուկասյանը, Ռուդիկ Ա-  
զարյանը, Վիգեն Բաբայանը, Ռաշիդ Բաղդասարյանը, Ավետի  
Գրիգորյանը եւ Ռոբերտ Պետրոսյանը ձերբակալվել են:

Ինչի՞ համար: Որ «հավասարակշռություն» ստեղծվի Բաֆ-  
վում կասարվող ձերբակալությունների հետ: Բայց չէ՞ որ այնտեղ  
բռնվել են մարդասպան, մոլեռանդ ոճրագործները: Իսկ ո՞րն է  
ղարաբաղցի տղաների մեղքը: Ո՞ր օրվանից է ազգային արժա-  
նատասվության զգացումը, հայրենասիրությունը, հարազատ ժո-  
ղովրդի անվտանգության նկատմամբ ունեցած հոգսն ու մտա-  
հոգությունը մեղք համարվել: Գտնում են, որ այդ ձերբակալություն-  
ներն աղտոտի են, չարդարացված, ոսնձգություն են մարդու ի-  
րավունքների նկատմամբ եւ նրանք մեք է անհատադ ազատ ար-  
ձակվեն:

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Մասենադարանի բաժնի վարիչ,  
դասնական գիտությունների դոկտոր

«Հայաստանի ֆիզկուլտուրիկ»,  
8 փետրվարի, 1990թ.

Զարմիկն ակտիվորեն գործում էր: Նա իմ բննիչի հետ մեկնել էր  
Ստեփանակերտ, քանի որ վերջինս հանդիպումներ էր ունենալու գոր-  
ծին առնչվող մի շարք անձանց հետ: Դրանց թվում էր նաեւ Ստե-  
փանակերտի մարզադաշտի դասակ Բենիկ Բաղդասարյանը: Երբ  
բննիչը նրան հարցրել էր զենքի մասին, Բենիկն ասել էր, որ Ռազմի-  
կը չի դաժնել զենքերը, իսկ ինքը տեղյակ չէ, թե ո՞վ է եղել զենքեր  
թափանցողը:

Ստեփանակերտից վերադառնալուց հետո բննիչն ինձ կան-  
չեց հարցախոնարհության: Նրա միջոցով Զարմիկն ինձ ուղարկել էր  
10 տուփ ռուսական «Նաեա մարկա» սիգարետներ: Քննիչն ինձ  
ասաց, որ երբ դեռական անվտանգության կոմիտեն ինձնից ձեռք  
բացի, աղա բննչական գործը կհանձնվի իրեն եւ նա դաստիարակ է  
ինձ օգնելու:

Մի անգամ զբոսանքից վերադառնալուց հետո տեսա, որ  
խուցս են բերել ստեփանակերտիցի մի տղայի, որը ժամանակին  
երեւանից ինձ համար փամփուռներ էր բերել: Նրան թողեցին  
ինձ մոտ 10 բողբոջ: Այդ ընթացքում նրանից իմացա, որ իրեն հարց  
են սվել, թե ի՞նչ ես բերել երեւանից եւ հանձնել Ռազմիկ Պետրո-  
սյանին: Նա դասասխանել էր, թե բերել է մի արկղ, որի միջից  
ինչ որ չխչխկոց էր լսվում, իսկ ես հայտնել էի, որ ինձ համար  
բերել էին մի արկղ չեխական զարեջուր, եւ դա ես դրել էի երկա-  
թե դահլիճի մեջ: Պայմանավորվեցինք այդպես դնել բոլոր  
հարցախոնարհությունների ժամանակ: 10 բողբոջ անց այդ տղային հա-  
նձեցին իմ խցից:

Այդ խոսակցությունն ինձ օգնեց, որ հետագայում ես լիովին  
հրաժարվեի թեյարանում զսնված զենքերից: Երեւանից ստա-  
ցել են մի արկղ զարեջուր, որը զսնվում է սեյֆում: Այսպես էի  
ասում եւ վերջ: Եվ իսկապես, այդ ժամանակ էլ կար մի արկղ  
զարեջուր, որը մեք խմեցինք իմ ազատվելուց հետո:

Ո՞վ էր այդ տղային մտցրել իմ խուցը եւ նղաստել մեր փո-  
խադարձ դայանաձորվածությունն ձեռք բերելուն, անհայտ է ինձ  
համար մինչեւ հիմա: Ենթադրում են, որ բանտարկուտ ուզեցել  
էր ինձ լավություն անել, բայց արդյոք միայն ի՞նձ: Գուցե նա  
տեղյակ էր, իսկ չէր կարող տեղյակ չլինել, դարաբաղյան մեր  
արդարացի դայաբարին եւ իր կարյաց սահմաններում, վտանգի  
սակ դնելով իր աշխատանքային կարիերան, այդպիսի համարձակ  
ֆայլով իր համերաժխությունն էր հայտնում մեր շարժմանը: Կար-  
ծում են, որ ժամանակի ընթացքում կողարկվի նաեւ այս փոքրիկ  
առեղծվածը:



## ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ ՅՐԱԺԱՐԿՈՒՄ Է ԻՄ ԳՈՐԾԻՑ

Հերթական հարցաֆննության ժամանակ ֆննիչ կադրերից Դրոկոդեմկոն ինձ հայտնեց, որ Պետական անվտանգության կոմիտեն այլևս գործ չունի ինձ հետ: Հարցաֆննությունն ինձն է վարելու: Նրանից տեղեկացա, որ ֆննիչները գնացել էին Ստեփանակերտ եւ այնտեղ ոչ ոք իմ դեմ ցուցմունք չէր սվել: Բոլորը միաբերան ասել էին, որ ես կադր չունեմ զենքերի հետ: Գործերը լավ են, դեմք է մեկնեմք Ստեփանակերտ՝ առերեսման: Նա ասաց, որ ես դեմք է ստորագրեմ այն գրության տակ, որտեղ նշված է, թե նմանակը, կադրուները եւ փանփուլները գտել են իմ գրասենյակի վրայից: Ես ասացի, որ կստորագրեմ, քանի որ դրոյրոցականներն էին դրանք գտել մարզադահլի սարածոմում եւ հանձնել ինձ, իսկ ես տալու էի զինվորական դարտեհին:

Մի քանի օր անց ճառ բաժանող կալանավորը մի թուղթ սվեց ինձ, որի վրա հայերեն գրված էր մոտավորապես հետեւյալը.

«Մեմք դարաբաղդիներ ենք, մեզ արդեն բաց են թողնում, եթե թաքցված զենքերի տեղը գիտես, ասա գնամք եւ հուսալի տեղում թաքցնենք»:

Ես հասկացա, թե դրանք ինչ խաղեր են եւ անմիջապես դասախան գրեցի, որ զենք չունեմ, ոչ էլ տեսել եմ:

Մի քանի օր անց ինձ տեղափոխեցին Նովոզերկասկի միլիցիայի բաժանմունք: Ստեղծեցին մի խումբ, որտեղ արդեն նստած էր մի ադրբեջանցի: Նա Ադրբեջանի ժղանովի քաղաքից էր, սովորում էր Նովոզերկասկում: Ձերբակալվել էր մի տուրուդմբոցի մասնակցելու եւ դանակահարության համար: Նա բոսնի վարժություններ էր անում: Ես էլ սկսեցի այդպես մարզվել: Ձգաց, որ ստորոհ մարդ եմ: Հարցրեց, թե ինչո՞վ եմ զբաղվում: Պատասխանեցի, որ կարատեիս եմ: Դա նրա վրա ազդեցություն ունեցավ: Նա ասաց, որ հայերը ազերիներ են սղանել, բռնաբարել են կանանց եւ այլն: Ես ասացի, որ այդ բոլորը սուտ է, ազերիներն են Սումբայիթում եւ մյուս տեղերում հայերին սղանել, թալանել եւ այլն: Երեւի այդ տղայի խումբն էին ինձ գցել, որ նա հաւաքեհարղար տեսներ իմ նկատմամբ, բայց ոչինչ չստացվեց: Այդ տղան զգաց, որ կարող է ինձը ծեծվել: Երբ նա իմացավ, որ ինձ տանելու են, խնդրեց, որ հեռագրեմ հորը գա, քանի որ շուտով սկսվում է իր դարը:

## ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏՈՒՄ

Հաջորդ օրը երեք միլիցիոներներ հանեցին ինձ խցից, մի ձեռքս ձեռնառթայի միջոցով կադրեցին միլիցիոներներից մեկի ձեռքին եւ ավտոմեքենայով տարան օղանավակայան: «Ռոստով-Թբիլիսի» ինքնաթիռով ինձ բերեցին Թբիլիսի: Մեկ օր մնացիմք այնտեղ, հետո հասուկ ուղղաթիռ եկավ Ղարաբաղից եւ մեմք թռանք Ստեփանակերտ:

Ձարմիկը ֆննիչի հետ արդեն այնտեղ էր: Նա լուր էր ուղարկել մերոնց եւ ես օղանավակայանում տեսա տղայիս՝ Գագիկին, Ռոլեսին եւ կնոջս եղբորը՝ Բորիս Պողոսյանին: Վերջինս Ստեփանակերտի ռմբակոծման ժամանակ, 1993թ. հոկտեմբեր ամսին, սղանվեց փողոցում, իր տան մոտ «Գրադի» արկի դայթյունից, որն արձակվել էր Աղղամից, նրա հետ միաժամանակ գոհվել էին 7 խաղաղ բնակիչներ, հիմնականում 5-12 տարեկան երեխաներ:

Մերոնց չթողեցին մոտենալ, բայց ինձ փոխանցեցին նրանց բերած սիգարետները: Ինձ տարան միլիցիայի վարչություն եւ փակեցին հ.10 խցում: Այնտեղ միայն ռուս դահակներ էին, հայ միլիցիոներներին թույլ չէին տալիս մոտենալ:

Գիտերը ցուրտ էր: Ոչ մի հարմարություն չկար, ֆնեցի գետնին:

Հետագայում ես իմացա, որ Ռոլես Աղղանյանը որոշել էր ինձ Շուշի կամ Աղղամ տանելու դեմքում մի քանի հոգով հարձակվել ավտոմեքենայի վրա եւ ազատել ինձ:

Հաջորդ առավոտյան ինձ տարան հարցաֆննության: Քննիչները երկուսն էին՝ կադրերից Դրոկոդեմկոն եւ մի մայր: Մայրն ասաց, որ այդ օրվանից ինձն է լինելու իմ ֆննիչը: Ցույց սվեցին զենքերի լուսանկարները: Ես կրկին դմդեցի, որ դրանք ինձ չեն եւ ոչ մի դատկերացում չունեմ դրանց մասին: Նմանակը եւ փանփուլներն ուղարկել էին Վոլգոգրադ՝ փորձաֆննության: Այնտեղ հաստատել էին, որ դրանք մարտական են: Ես ասում էի նույնը. դրոյրոցականներն են գտել ու սվել ինձ, իսկ ես էլ դեմք է հանձնելի դարտեստում:

Ինձ ցույց սվեցին հայերեն գրված այն թուղթը, որ սվել էին ինձ բանտում: Դրա վրա գրված էր եւ իմ դատասխանը: Իմ անձնական գործի հետ այդ թուղթն էլ էին ուղարկել: Կանչեցին մի հայ ֆննիչի եւ խնդրեցին բարձրաձայն կարղալ, թարգմանել ռուսերեն, թարգմանությունն արտագրել մի թղթի վրա եւ ստորագրու-



բյանք հաստատել: Եկավ մի ֆննիչ եւ այդոյես էլ արեց: Դա եւս լրացուցիչ փաստարկ էր իմ օգտին:

Զարմիկն արդեն փաստաբան էր վարձել: Նա ամեն օր հանդիպում էր Պրոկոպեանկոյի հետ: Վերջինս շարմիկին ասել էր, թե «Քո եղբայրը նշանավոր անձնավորություն է: Նրա վրա ոչ մի մեղադրանք չեն կարողացել դնել, եթե այդոյես մնա, նա կազատվի»:

Բայց ֆննիչն ամեն օր ինձ հարցաֆննության էր կանչում: Պահանջում էր ստորագրել թղթերի տակ եւ ես հրաժարվում էի: Եվ ասում էի, որ հիվանդ եմ, երկամներս ցավում են: Նա ասում էր, թե կուղարկեն ինձ Բաբու կամ Կիրովաբադ, քանի որ ուրիշ ճեղ հոսպիտալ չունեն: Հետո ասաց, թե կուղարկեն Շուշի, բանսն այնժեղ է: Այնտեղից կբերեն հարցաֆննության: Ես լավ զիտեի, որ այդ ֆաղաֆներից ողջ չէի վերադառնա:

Սեփականկերսում գտնվելուս 7-րդ օրը երկամների ուժեղ բորբոքում ունեցա: Անճանելի ցավեր սկսվեցին: Պահանջում էի բժիշկ կանչել, չէին համաձայնվում: Երրորդ օրը ես այլեւս չէի կարողանում ոտքի վրա կանգնել: Ցավից գալարվում էի խցի սառը հասակի վրա: Ոչինչ չկարողացա ուտել: Երեկոյան վիճակս արդեն շատ ծանր էր: Շատօգնություն կանչեցին: Բժիշկը Սաւա Գրիգորյանն էր, որն ինձ լավ էր ճանաչում: Տեսավ, որ դառնկած եմ գետնին ու ցավերից կծկվել եմ: Նա ինձ ամերիկյան դեղեր սվեց եւ ցավերը փոքր-ի՜նչ մեղմացան:

Սաւային խնդրեցի այնոյես անել, որ ինձ հիվանդանոց փոխադրեն: Քննիչը դիտողություն արեց «Ինչու՞ եմ խոսում հայերեն»: Հերթադատի մոտ եղած հասուկ մասյանում Սաւան գրեց իր եզրակացությունը. «Հիվանդին դեղեր է անմիջապէս հիվանդանոց փոխադրել եւ վիրահատել, քանի որ նրա մի երկամը չի աւելանում»: Նա ինձ ցավազրկող դեղեր սվեց ու գնաց:

Փաստաբանս համառորեն դահանջում էր ինձ ճեղափոխել հիվանդանոց՝ վիրահատման: Նա զանգ էր սվել գեներալ Սաֆրոնովին: Նա դատաստանել էր, թե սուտ է, Պետրոսյանը հիվանդ չէ, ինքը Կիրովաբադից զինվորական բժիշկ կբերի եւ ամեն ինչ ստուգել կտա:

Մինչ այդ շարմիկը Ղարաբադի գլխավոր վիրաբույժ, մասնագիտությամբ ուրուլոգ Էդիկ Ղուկասյանի հետ դատարան էր սվել ինձ համար անձնական ֆաթս, որի համաձայն երկամների բորբոքումով ես դառնկած եմ եղել հիվանդանոցում: Երեք օր անց

Կիրովաբադից եկավ զինվորական բժիշկը, մի փոխգնդապետ: Քննիչի հետ մտավ իմ խուցը եւ սկսեց ստուգել ինձ: Հետո նա հայտնեց ֆննիչին, որ ես իսկապէս հիվանդ եմ: Նա հարցրեց ինձ, թե ես բուժվե՞լ եմ հիվանդանոցում: Դրական դատաստան սվեցի: Դրանից հետո նա գնացել էր հիվանդանոց, ծանոթացել էր Էդիկ Ղուկասյանի հետ եւ եկել այն եզրակացության, որ ես խոռոչի հիվանդ եմ եւ անդայնան ինձ դեղեր է վիրահատել:

Էդիկը խնդրել էր փոխգնդապետին իր եզրակացությունը գրավոր ձեւով տալ ֆննիչին: Այդ ժամանակ ԼԴԻՄ-ի դատաստագ Վասիլենկոն դեմ էր ինձ հիվանդանոց փոխադրելուն: Նա ասում էր, թե ինքը համաձայն կլինի, եթե դրան դրական վերաբերմունք ունենա ֆննիչը: Չարմիկը հանգիստ չունեց: Նա գնացել էր Ազգային խորհրդի անդամ Ռոբերտ Քոչարյանի մոտ եւ նրա օգնությամբ հանդուրդ էր ֆննիչին տալու իր համաձայնությունը:

Հաջորդ օրը ֆննիչը ինձ կանչեց հարցաֆննության: Մյուս ֆննիչն էլ նրա հետ էր (կադրիստ): Քննիչն ասաց, որ ինձ թողնում են գնալ հիվանդանոց, միայն թե ես դեղեր է ստորագրություն տամ այն մասին, որ նշանակը եւ փամփուլներն իմն են եղել: Ես նորից նույնը կրկնեցի՝ դորոցականներն են գտել:

Այդ ժամանակ կադրիստն առաջարկեց մայրին գնալ դորոցները եւ գտնել այն երեխաներին, որոնք գտել ու ինձ էին հանձնել այդ զինամթերքները: Չարմիկը եւ Ղուկասյան Բեգլարը գնացել էին դորոցներից մեկը (3-րդ դորոցը) եւ դայնամավորվել երկու դորոցականների հետ, որ նրանք զինամթերքը գտնելը եւ մարզադաշտի սֆորտին հանձնելը իրենց վրա վերցնեն: Երկու աշակերտները հանձն էին առել. դրանցից մեկը Բեգլարի տղան էր՝ Արմեն Ղուկասյանը, մյուսը՝ Մարտա Հակոբյանն էր: Երբ մի քանի դորոցներ ստուգելուց հետո ֆննիչները գնում են 3-րդ դորոցը եւ հավաքելով երեխաներին, հարցնում զինամթերքի մասին, Արմենն ու Մարտան ասում են, թե իրենք են գտել եւ հանձնել Պետրոսյանին: Լուսանկարի վրա նրանք «ճանաչել» էին հիշյալ առարկաները: Դրանից հետո ֆննիչները կազմել էին արձանագրություն, ստորագրել սվել ու հեռացել:

Դորոցն ավարտելուց հետո Արմենն ու Մարտա մտել էին Ղարաբադի դաշտապետության բանակի շարքերը: Ցավոք տրտի, այդ տղաներից մեկն այլեւս չկա: Մարտա Հակոբյանը գոհվեց Մարտակերտի ազատագրման ժամանակ:

Դորոցականների ցուցմունքն ստանալուց հետո ֆննիչն գնա-



ցել էր դասախազի մոտ եւ ասել, որ ոչ մի մեղադրանք չի հաստատվում: Դասախազն ասել էր՝ ստորագրություն վերցրու, թող նա գնա հիվանդանոց: Հարցաֆննությունները կատարվեցին հիվանդանոցում: Ես ստորագրեցի այդ գրությունը եւ դուրս եկա:

Դրսում ինձ սղասում էին բժիշկ Էդիկ Ղուկասյանը, Չարմիկը եւ Էլի մի ֆանի հոգի: Ավստմեֆենան մստեցի եւ հիվանդանոցի փոխարեն ուղիղ մեր տուն գնացի:

## ՆՈՐԻՑ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Երբ սանը նայեցի հայելուն, ինձ համարյա չճանաչեցի: 18 կիլոգրամով միհարել էի, այտերս ներս էին ընկել, դեմֆիս կնճիռներ էին առաջացել: Շատ վատ էի զգում: Երկամներս սաստիկ ցավում էին, բայց ուրախ էի, որ սանն եմ, հարազատներիս հետ, որոնք անչափ ուրախացել էին իմ ազատության համար: Իսկույն զանգ սվեցին աղջիկներիս ու փեսաներիս, որոնցից մեկը՝ Գայանեն, ամուսնու եւ երեխայի հետ աղբուրն է երեւանում, Լիանան՝ Արսաճատում:

Ամեն օր գնում էի հիվանդանոց: Բժիշկները սրսկումներ էին անում, դեղեր էին տալիս: Դասախազության հսկողության տակ էի, երբ այնտեղից մարդ էին ուղարկում ստուգելու իմ ներկայությունը, բժիշկները զանգ էին տալիս ու ես գնում էի հիվանդանոց, որը հեռու չէր իմ սնից:

Մեկ ամիս անց Է. Ղուկասյանը գրեց իր եզրակացությունը ինձ անմիջապես վիրահատելու մասին: Քանի որ դա անհնարին էր Ստեփանակերտում, աղա Պետք է գնայի Երեւան: Այդ գրությամբ գնացի դասախազի մոտ: Նա հայտնեց, որ իմը դեմ չէ, բայց ֆննիչը եւս Պետք է տա իր համաձայնությունը: Վերջինս եւս համաձայնվեց, բայց Պայմանով, որ Պետք է իրենց հայտնեն հիվանդանոցի հասցեն եւ իմ հիվանդասենյակի համարը:

Ես ուղղաթիռով մեկնեցի Երեւան եւ ներկայացա հանրառեւական հիվանդանոցի ուրոլոգիական բաժին: Հիվանդանոցի գլխավոր բժշկի տեղակալը Հենրիկ Սեփյանն էր, որին գիտեի Ստեփանակերտից: Նա լսել էր իմ ձերբակալության մասին: Երբ ինձ տեսավ, շատ ուրախացավ:

Նրա կարգադրությամբ ինձ որդես հիվանդ ընդունեցին, բայց ես Պայմանելու էի ֆրոջմ ժամնայի տանը: Այդպես էլ արեցի, ժամ-

նայի սնից զանգեցի ֆննիչին՝ Ստեփանակերտ, հայտնեցի հիվանդանոցի հասցեն եւ հիվանդասենյակի համարը: Այնտեղ Պայմանեցի հիվանդներին սվել էի հեռախոսիս համարը, որ Պայմանեցի դեղում ինձ կանչեին հիվանդանոց:

Արդեն փաստորեն ազատության մեջ էի, ուստի նորից ձեռնամուխ եղա Պայմանեցի ազատության ազատության շարժման համար զեմֆի ու զինամթերքի հավաքման գործին, գիտեի, որ մեզ լուրջ ընդհարումներ են սղասվում եւ Պայմանեցի Պետք է լինեմք, ֆանի որ առանց զեմֆի, առանց Պայմանեցի մեմք չէինք կարողանա մվաճել մեր հայրենիքի բաղձալի ազատությունը:

## ՆԱԽԸՆՏՐԱԿԱՆ ՊԱՅԵԱՐ, ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՀԱԶՈՂՈՒԹՅՈՒՆ

Սկսվել էր Հայաստանի Գերագույն խորհրդի ընտրությունների նախադասարատական շրջանը: Իմ թեկնածությունը եւս առաջադրվեց Գերագույն խորհրդի Պայմանեցի ազատության համար: Ես թեկնածու գրանցվեցի Հայաստանի Արթիկ ֆաղափ Լմբաշի հ.119 ընտրական օկրուգում: Թեկնածու գրանցվելու համար անհրաժեշտ էր հավաքել որոշակի ֆանակությամբ ստորագրություններ: Այդ գործը հրաժարի կերպով կատարեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի գրականության ինստիտուտի երիտասարդ գիտական աշխատակից Սկրսիչ Դանթեկյանը (դժբախտաբար, ընտրություններից որոշ ժամանակ անց խոստումնալից գիտնական եւ հասարակական ակտիվ գործիչ Սկրսիչ Դանթեկյանը հանկարծամահ եղավ): Վստահված անձ նշանակվեց մտերիմ ընկերս՝ Մաճոցի անվան Մասենաղարանի բաժնի վարիչ Վարդան Գրիգորյանը: Սկրսիչ կինն արթիկցի էր, իսկ Վարդանի ծնողները՝ շրջկենտրոնից ոչ հեռու զսնվող Նահապետավան գյուղից: Նրանք շատ ազգականներ ունեին Արթիկում, որոնք լայնորեն աջակցում էին իմ նախընտրական Պայմանեցի:

Անհրաժեշտ էր Պայմանեցի նախընտրական ծրագիրը: Վարդանի հետ միասին դա մեմք Պայմանեցիմք ու բազմացրեցիմք Մասենաղարանում:

Սովորաբար մի մեծ թղթի վրա տղում էին Պայմանեցի ազատության թեկնածուների նախընտրական ծրագիրը՝ հայրենն ու ռուսե-



րեն, մեջտեղում դնում թեկնածուի լուսանկարը եւ կենսագրությունը: Լուսանկարի փոխարեն եւ որեցի Յրաչյա Ռուխիկյանի նկարած իմ դիմանկարը: Անվանի նկարիչը 1983թ. եկել էր Ղարաբաղ եւ որոշել էր ստեղծել նշանավոր ղարաբաղցիների դիմանկարները: Նա նկարել էր գրող Վազգեն Օվյանին, ԽՍՀՄ հերոս, կոլսնեստության նախագահ Սլավա Կաստարովին, Մամունցին, ակադեմիկոս Ենիկոլոդովին եւ ուրիշների: Ես էլ էի հայտնվել նրա ցուցակի մեջ որդես ֆուսբոլիստ եւ սպորտի կազմակերպիչ, եւ նա նկարեց ինձ:

Այդ նկարը, որը հրադարակվում է նաեւ այս զրբում, որեցիմ ծրագրի կենտրոնում: Ձախից վերելում իմ կենսագրությունն էր, նրա սակ ծրագիրը: Նախագծի մեջտեղում, իմ դիմանկարի սակ, Վ. Գրիգորյանի հողվածն էր «Ազատություն Ռազմիկ Պետրոսյանին ու նրա ընկերներին» վերնագրով, որի մասին խոսք եղավ վերը:

Իսկ լուսանկարի աջ կողմում կենսագրություն եւ ծրագրի ռուսերեն թարգմանությունն էր:

Իմ ծրագրի առաջին կեսով ես դատարարվում էի հետեւյալը. «Անդուլ եւ անգիջում դայֆար մղել հայ ժողովրդի երկու հասկածները միավորելու մասին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի եւ Արցախի Ազգային խորհրդի 1989թ. դեկտեմբերի 1-ին ընդունած որոշման իրագործման համար: Հասնել այն բանին, որ մոտ ադազայում Արցախ վերադառնան եւ մշական բնակություն հաստատեն ԽՍՀՄ տարբեր վայրերում ադորող արցախցիները: Պայմաններ ստեղծել հայրենի երկրամասում հայության գոյատեւման եւ բարգավաճման համար, դատարար լինել դատարանելու նրանց իրավունքներն ու արժանադատությունը»:

Այս հուշերն ընթերցողները կարող են համոզվել, որ ես ջանք չեմ խնայել ծրագրիս առաջին կեսը կենսագրություն ուղղությամբ:

Բայց, ես, ինչպես հարկն է, չկարողացա զբաղվել իմ ծրագրի հաջորդ կեսերի իրականացման գործով: Ես հույս ունեմ, որ Արթիկի աշխատավորները, որոնք ընտրությունների ժամանակ սվեցին ինձ իրենց ֆվեները, ներողամիտ կզանվեն իմ այսօրինակ «թերացման» համար, որի դատարար Արցախի դատարանության իմ գործում մասնակցությունն էր:

Նախընտրական դայֆարի ժամանակ Մկրտիչ Դանբեկյանից ու Վարդան Գրիգորյանից բացի, ինձ շատ օգնեցին իմ ընկերները՝ Ղարաբաղի համահայտ բանաստեղծ, երգահան ու երգիչ Գուրգեն Գաբրիելյանը ( ի դեմ, նա ձերբակալվել էր ադրիկ

24-ի կադակցությամբ Ստեփանակերտում ելույթ ունենալու դատարար, եւ ազատվելուց հետո իր կնոջ՝ Նունեի հետ բուժվում էր Երեւանի հիվանդանոցներից մեկում), մեր շարժման աննաեռանդուն գործիչներից մեկը՝ Տիկին Արաբյան, որը հատուկ եկել էր Ստեփանակերտից: Գրող Ջորի Բալայանը իմ մասին նամակ էր հղել Արթիկի ընտրողներին: Ստրել բերում եմ այդ նամակի հայերեն թարգմանությունը:

### *Թանկագին բարեկամներ*

*Շատ ցավում եմ, որ ես զրկված եմ դեղուսատության թեկնածու Ռազմիկ Պետրոսյանի հետ հանդիպելու, վերջին նախընտրական ժողովին մասնակցելու հնարավորությունից: Հայրենիքի համար այս դատաստանատու դատիկն մեր ողջ հույսը Ղարաբաղի այնդիսի զավակների վրա է, ինչպիսին Ռազմիկն է: Այսօր դժվար է դատկերացնել Արցախի կյանքն ու անվտանգությունը առանց Ռազմիկի: Մեր շարժման դատարարները դեռ դեմք է զրկի: Իսկ առայժմ չի կարելի բացահայտերն դատմել այն ամենի մասին, ինչ անում են Ռազմիկն ու նրա զինակիցները: Մեր դժվարին ու շատ բարդ դատարարան ընթացում չի եղել այսդիսի Տագնատալի ժամ:*

*Լինել, թե չլինել, այլ ելք չկա:*

*Նոր խորհրդարանից է կախված ոչ միայն մեր հայրենիքի, այլեւ ողջ հայության ադազան, որը չի կարող գոյություն ունենալ, ինչպես առանց Հայաստանի, այնպես էլ առանց Արցախի: Ես շատ կուզեման, որ Ռազմիկի հետ միասին դուրբ բոլորդ դատարարվեք վճռական դայֆարի:*

*Այլ բան մեզ այսօր չի տված:*

*Հարգանքներով՝ Ջորի Բալայան*

Իմ ընտրությանը նդատեցին ժողովրդական դերասան Սոս Սարգսյանը եւ Երեւանի ֆադխորհրդի ադազա նախագահ, այժմ նահատակված՝ Համբարձում Գալստյանը, որոնք եկան Արթիկ եւ իմ օգնին ելույթներ ունեցան ընտրողների առջեւ: Ընտրողների համար ընթերցվեց Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հեռագիրը, որով արթիկցիներին կոչ էր արվում իրենց ձայները տալ Ղարաբաղի ազատագրական շարժման գործիչներից մեկին, այսինքն՝ ինձ:

Երախագիտությունս եմ հայտնում Լմբաի հ.119 ընտրական տեղամասի ընտրողներին, որոնք ինձ՝ Նովոչերկասկի բանից նոր



ազատված անձիս, վստահեցին Հայաստանի Հանրապետության  
Գերագույն խորհրդի ղեկավարի մանրագրը:

Արթիկի աշխատավորները հասուկ ջոկաս էին ստեղծել, ո-  
րի ուղեկցությամբ Սարսակերսի Երջան ուղարկեցին այլուր, բեմ-  
զին եւ սոլյարկա:

Շուտով Ղարաբաղը ենթարկվեց Ադրբեջանի ագրեսիային  
եւ ես իմ ընկերների հետ հայտնվեցի ազատագրական ղայա-  
րի առաջին գծում:

## ԿՈՉ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐԻՆ

Թուրքերը Երջանաշել էին Արցախը: Բոլոր կողմերից զին-  
ված ավազակախմբեր էին Ետողում դեղի Աղղան, Ֆիզուլի, Միր-  
Բաչիր, Ղուբաթլու, Լաչին ու այլ վայրեր: Նրանք սերտրեն հա-  
մագործակցում էին Շուշիի, Խոջալլուի եւ արցախյան այլ բնա-  
կավայրերում հաստատված ազերիների հետ: Ադրբեջանի կա-  
ռավարությունը, որն այդ հրոսակախմբերի գլխավոր կազմակեր-  
ողիչն էր, ամեն ձեռով օժանդակում էր նրանց: Կառառված ռուս  
հրամանատարները նրանց առջեւ բաց էին արել զինատախտե-  
սները: Նրանք զինվում էին ու ղայատատվում: Երբ լինեք ընդհա-  
նուր հարձակման հրաման, թուրք մարդատախտեների ունակնե-  
րը բոլոր կողմերից կներխուժեին Ղարաբաղ: Շատ դժվար կլի-  
ներ ղայատատանել Արցախը միայն սեփական ուժերով, ուստի գտ-  
նում էինք, որ ղայտ է մեզ օգնություն ցույց տրվի զեմբով, զի-  
նամթերբով, ինչդեռ եւ կովող ջոկասներով:

Հայաստանի Գերագույն խորհրդի հերթական նիստում լս-  
վում էր Լեռնային Ղարաբաղի եւ Հայաստանի սահմանամերձ  
Երջանների վիճակի հարցը: Արցախի հանձնախմբի հետ խորհր-  
դակցելով Ռազմիկ Ղանիեյանը, Ռոլեն Աղաջանյանը եւ ես որո-  
Եեցինք գրավոր կոչ հղել ղայտատավորներին: 1990թ. սեղտեմ-  
բերի 2-ին Գերագույն խորհրդի նիստում ես կարդացի կոչը եւ  
նրա բազմաջված օրինակները բաժանեցինք ղայտատավորնե-  
րին:

Ստորեւ ամբողջությամբ բերում եմ այդ կոչը.

ԿՈՉ ԶԻՆՎԱԾ ԶՈԿԱՏՆԵՐԻ ԳՈՐԾԻՆ ԱՌՆՉՎՈՂ ՊԱՏԳԱՄԱ-  
ՎՈՐՆԵՐԻՆ

Հայրենակիցներ, Արցախին մահացու վտանգ է սղառնում:

Արցախը կփրկեն միայն ու միայն հայ ժողովրդի միասնական  
կամեն ու դիմադրությունը: Այսօր թեմամու դեմ դիմաց կանգնած  
արցախցին Գեատեմից մինչեւ Հաղրութ, միայն մեկ բան է խնդ-  
րում եւ ղայհանջում Մայր Հայրենիքից՝ զեմք ու ջոկասներ: Աղ-  
ղամում, Միր-Բաչիրում, Ֆիզուլիում եւ այլ ադրբեջանական Ե-  
ջաններում կուտակվող ասկյարները ղայտատատ եմ մտնել Ար-  
ցախ եւ սղանդ կազմակերղել: Մեմք կովելու եմք մինչեւ արյան  
վեղջին կաթիլը, բայց ուժերն անհավատար եմ: Ռուսի նորից եմք  
ատում՝ զեմք տվեք մեզ, ջոկասներ ուղարկեք: Այս միջոցին սա  
միակ փրկությունն է: Եթե դուք չկատարեք ձեր ղայտտեղ՝ հետո չատեք,  
թե ոչ ոք ձեզ չի զգուտացրել: Վաղը ուտ է լինելու:

2 սեղտեմբերի, 1990թ.

Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի ղայ-  
տատավորներ՝

ՌԱԶՄԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՌԱԶՄԻԿ ՂԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՌՈԼԵՆ ԱՂԱԶԱՆՅԱՆ

Մեր կոչը լայն արձագանք զտավ ղայտատավորների եւ  
նրանց ընտրողների Երջանում: ղայտ է ատել, որ մինչեւ այդ էլ  
Հայաստանի համարյա բոլոր Երջաններից ու փողաբներից Ար-  
ցախ օգնություն էր գալիս, բայց դրանից հետո, երբ գործին խառն-  
վեցին ղայտատավորները, այդ օգնությունը կրեց մատատական  
բնույթ: Արցախ էին հատում ավտոմեքենաներ, ինֆաթիռներ,  
ուղղաթիռներ, որոնք բերում էին նաեւ զեմք ու զինամթերք, դե-  
ղորայք եւ բուժօգնության համար անհրաժետ սարքավորում-  
ներ: Մեզ համար Ետ հուզիչ էր այն բանը, որ մեզ օգնություն  
էին հղում նաեւ երկրատարժից տուժած Երջանների բնակիչները՝  
գյուրեղեցիները, արթիկցիները, կիրովականցիները: Օգնություն  
էին ուղարկում Վրատանի մեր հայրենակիցները: Գալիս էին զին-  
ված ջոկասներ, Արցախի տարբեր բնակավայրերում միանում  
Ղարաբաղի տղաներին եւ ղայտատատ էին կյանքի գնով ղայտ-  
տանել Արցախը նեմք թեմամու ներխուժումից:



## ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՐՔԵՐՈՒՄ

Սուք ամդեր էին կուսակված Ղարաքաղի երկնակամարում: Թուրքերը անընդհատ ձգտում էին սղառնալիքներից անցնել ավելի գործնական ֆայլերի: Ադրբեջանցիների հարձակումներն առայժմ կրում էին ավելի շատ թալանչիական եւ ահաբեկչական բնույթ: Մի ֆանի սարվա ընթացքում ազերի հրոսակները կարողացան գողանալ եւ հափտեսակել ինֆնավար մարզի անասունների շուրջ 30%-ը:

Իմ տրամադրության սակ է 1989-1991թթ. ադրբեջանցի մարդասպանների ձեռքով սղանված Ղարաքաղի հայերի ցուցակը, որտեղ գրանցված է 68 մարդ: Այդ մարդիկ չեն սղանվել դաշտերում, այլ նահատակվել են իրենց բնակավայրերում, մեծ մասամբ խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանք կատարելու դրուհի: Նրանց մեջ կան նաեւ կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ: Սղանությունների շուրջ 10 %-ը կատարվել է 1989թ., 40 %-ը՝ 1990, իսկ մնացածը՝ 1991թ.: Սղանությունները կատարվել են Ղարաքաղի համարյա բոլոր օջաններում: Մատակերսի օջանի Յաթեր, Չլդրան, Չայլու, Լեմինավան, Թալիս, Վան, Թաղլար, Դանիրլու, Քոլասակ գյուղերում, Ստեփանակերտում (10 սղանություն), Ասկերանի օջանի Խնձրիսան, Դաշուլեն (այժմ՝ Քարաշեն), Բաղարա, Բալլուջա, Նախիջեւանիկ, Փիրջամալ գյուղերում, Մարտունու օջանի Կաղարծի, Ճարսար գյուղերում, Մարտունի ֆաղաֆում, Բերդաձորում, Ազոխում, Գեւաշենում, Մարտունաշենում, Յոլսեփավանում, Յադրուքի օջանի Դախիսիկ, Բանաձոր գյուղերում, Շահունյանի օջանի Յայկական-Բորիս գյուղերում:

Թափվում էր անմեղ մարդկանց արյունը, որը չէր բավարարում ազերի գիւտախններին, նրանք ձգտում էին Ղարաքաղի ու Շահունյանի ողջ տարածքը վերածել Սունգայիթի, նրանց նուազակն էր ամայացնել երկիրն իր բնիկ ժողովրդից եւ նրանց փոխարեն Արցախը լցնել ազերի հրոսակներով ու մեխիտեթի թուրերով:

Ղարաքաղի տնտեսության վիճակը բարելավելու նուազակով ԽՍՀՄ կառավարության հասկացրած միլիոնները, ինչուեւ հայտնի է, Ադրբեջանի ղեկավարները ծախսում էին Արցախի ադրբեջանական գյուղերի ընդլայնման եւ բարեկարգման վրա: Նրանք արհեստականորեն մեծացնում էին Արցախում ազերի բնակ-

չության թիվը հնարավոր հանրավելի ժամանակ դա ընդմիտ Ադրբեջանի կազմում դադարելու ու հայաթափման գործը հաջողությամբ ավարտին հասցնելու համար:

Ղարաքաղում զսնվող Ադրբեջանի վարձու գործակալները ուժադիր հետեւում էին մեր ամեն ֆայլին: Տխրահուշակ Վիկտոր Պոլյանիչկոն, այդ ծախված եւ ստոր դրովուկատորը, որը հետագայում իր արժանի դաշիժը զսավ Յյուսիսային Օսեթիայում, ամեն ինչ անում էր մեր շարժման վերաբերյալ սուտ ու սխալ, վարկաբեկիչ տեղեկություններ տարածելու ուղղությամբ: Բավի ցուցմունքով նա Ստեփանակերտում դատարարեւ ու ցրել էր ռուսերեն լեզվով տղազրված մի թուցիկ, որի նուազակն էր Ղարաքաղի հայության կամքն արտահայտող «Կռունկ» կազմակերպության ղեկավարներին դուրս բերել րեական հանցագործներ: Կեղծիքով ու գրողարությամբ հեղեղված այդօրինակ խժրծանքները ժողովրդի վրա ճիտ հակառակ ազդեցությունն էին ունենում: Մարդիկ հասկանում, ճանաչում ու գնահատում էին Արցախի ազատության համար դայարող իրենց անձնվեր զավակներին եւ նրանց նկատմամբ դրսեւորում հարգանքի, վստահության ու սիրո ջերմ զգացումներ: Ժողովրդի ջերմ հավասն էր այն հզոր ուժը, որի վրա հենվում էին մեր ամենօրյա գործունեության ընթացքում:

Թուցիկներից մեկը վերնագրված էր այսուեւ. «Ահա թե ովքեր դեմ էր դատարարեւ շան ադրբեջանցի ու հայ ժողովուրդների առջեւ Ղարաքաղյան ողբերգության համար»: Այնտեղ հակիրճ ձեւով «Մերկայացված» էին հետեւյալ անձինք՝ «Կռունկ» կազմակերպության եւ «Տնօրենների խորհրդի» նախագահ Արկադի Մանուչարովը, որը նոր էր ազատվել բանտից, մարզիտորի դախիկն նախագահ Սեմյոն Բաբայանը, «Կռունկ»-ի նախագահի տեղակալ, «Միացում» արցախյան ժողովրդական շարժման ֆաղաֆային խորհրդի նախագահ, Յայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի դատարարավոր Ռոբերտ Քոչարյանը, «Կռունկ»-ի նախագահի տեղակալ Ռուս Աղաջանյանը եւ եւ:

Իմ մասին մասնավորադեւ գրված էր հետեւյալը.

*«Պետրոսյան Ռազմիկ Արւակի*

*Նրա լուսավորյալ կարծիքով «Ղարաքաղյան հարցի» լուծման այլ ճանադարի չկա, բացի զինված դայարից: Ակնհայտ է, որ այդ դատարարով նա զբաղվում է զենք տարածելու եւ բաժանելու գործով: Նա երազում է տոմային ռումբի եւ բախիտիկ հրթիռների մասին, բայց առայժմ բավարարվում է*



*մանրուհով, որը, սակայն, ընկնում է ադրբեջանական ԽՍՀ ֆեա-  
կան օրենսգրքի 202-րդ հոդվածի սակ (զենքի առօրինի դաշտում):  
Չենքի այդ առեւտրականը իր սարսիմակ, մեղմ ասած, «հասա-  
րակական» գործունեությունը համասեղում է Հայաստանի Գե-  
րագույն խորհրդի դասգամավորի կոչման հետ»:*

Այդ գրդարձագրի մեջ, այնուամենայնիվ, ճշմարտության հասիկներ կային: Իսկապես, ես եւ իմ ընկերները զսնում էինք, որ ստեղծված իրադրության մեջ դարաբաղյան հարցի լուծման այլ ճանադարհ, զինված դիմադրությունից բացի, գոյություն չու-  
նի, եւ, որ միակ փրկությունը զենքի կուսակման ու սարածման մեջ է: Մեր վրա եկող ազերի հրոսակներից հայրենիքը կարելի էր դառնալ միայն զենքի միջոցով: Կյանքը ցույց սվեց, որ դա էր Հայրենիքի ազատության միակ ուղին, եւ Ղարաբաղի հերոս ժողովուրդը, Մայր Հայրենիքի օգնությամբ կարողացավ զսղել ազերի մոլեռանդ մարդաստղանների լայն ախորժակը եւ ետ օդը-  
սել նրանց մեր դառնական հողերի մի մասից: Սումգայիթի, Բաֆվի, Կիրովաբադի ու այլ վայրերի կոտորածները դաս եղան մեզ համար: Անհաղաղ դեմք էր ստեղծել դառնական կան-  
մուր համակարգ: Ղարաբաղի բոլոր ֆաղաֆներն ու գյուղերը դառնանալով մեզ է լինեին: Ադրբեջանցիներ ֆաջ ու համար-  
ծակ է միայն անգեւն մարդկանց, երեխաների, ծերերի ու կանանց առջեւ, բայց երբ նրա դեմ է դուրս գալիս զինված զղամարդը, աղա նա մկան նման վախկոտ է դառնում եւ ծակեր է փնտրում թափնվելու համար:

Անհրաժեշտ էր ձեռք բերել եւ մարդկանց հասցնել զենք ու զինամթերք: Դա մեր ամենաառաջնային գործն էր: Եվ իմ ընկեր-  
ների հետ միասին ես ձեռնամուխ եղա այդ կարելու եւ անհե-  
սածզելի խնդրի իրագործմանը:

Մենք զիստեմք, որ ազերիները լավ են զինված: Նրանք ու-  
նենին ոչ միայն թեթեւ զենքեր, այլեւ թնդանոթներ, ականանե-  
ներ ու սանկեր: Մենք էլ դեմք է մեր ձեռքի սակ հուսալի եւ հզոր զենքեր ունենալիս: Բացի այդ, հարկավոր էր մարդկանց զենքի հետ վարվել սովորեցնել, վարժեցնել նրանց զինվորական կարգ ու կանոնին, այլապես ոչ մի բանի չէինք կարող հասնել:

Մարտունեցի Ռազմիկ Դանիելյանի միջոցով մենք սեղեկա-  
ցանք, որ զինվորականներից 24 հազար ռուբլով կարելի էր գնել թնդանոթ՝ իրենց արկերով: Այդ հարցով ես դիմեցի ժողովրդական

դերասան Սոս Սարգսյանին, որն իր անվանը ստեղծված ֆոնդից սվեց 12 հազար ռուբլի: Մյուս թնդանոթի համար վճարեց Ար-  
թուր Ալեքսանյանը:

Փողն ուղարկեցինք Ռազմիկ Դանիելյանի միջոցով եւ երկու օր անց գնացինք Երեւանի զինվորական գործնաս, որտեղից սացանք թնդանոթները: Վոլոդյա Խաչատրյանի հետ թնդանոթ-  
ները սարանք Մարտունի: Մեկը թողեցինք այնտեղ, մյուսը սա-  
րանք Դառուեւն՝ Ստեփանակերտի մոտ: Հետագայում այդ թն-  
դանոթն օգտագործեցինք Հադրութի Սարիբեն գյուղի, ինչդեպ եւ համանուն բարձունքի գրավման, Շուշիի ազատագրման եւ Շա-  
հումյանի դառնականության ժամանակ: Այդ թնդանոթը գործի էր դնում Դառուեւնի դառնականության համանասար, արվայանցի Սամվելը, որը զոհվեց էրեջի դառնականության ժամանակ:

Գետաբենում դրությունը վատ էր: Մենք գնացինք Գետաբեն: Սկզբում եղանք Շահեն Մեղրյանի մոտ: Նա մեզ ուղարկեց դառ-  
նական Մարտունաբենի մասույցները:

Ռուսական համանասարությունն ադրբեջանցիների հետ միասին արդեն սկսել էր «Կոլցո» օղեբացիան, որի նդասակն էր Գետաբենը, Մարտունաբենը եւ օրջակա սարածներն ազատել հայերից: Թուրքերի հետ միասին հարձակվում էր Կիրովաբա-  
դում սեղակայված 25-րդ ռուսական դիվիզիան:

Շահումյանում բավականաչափ ուժեր ունեինք եւ կարող էինք հակահարված սալ հարձակվողներին, բայց Շահումյանի ընկերները զգուշանում էին վախենալով, որ Շահումյանն էլ կկորց-  
նենք: Գետաբենը եւ Մարտունաբենն ընկան: Ռուսական հրետա-  
նին ու սանկերը խիստ ավերեցին հասկապես Մարտունաբենը: Բնակչությունը խուճադահար փախչում էր դեմի Շահումյան:

Ի դեմք, մարտունաբենցու զավակ է ԽՍՀՄ Գերագույն խոր-  
հրդի դասգամավոր, գնդադեպ (այժմ ուկրաինական բանակի զենեքալ-մայոր) Վիլեն Մարտիրոսյանը: Այն ժամանակ, երբ Գե-  
տաբենը եւ Մարտունաբենը ենթարկվեցին հարձակման, Վ. Մար-  
տիրոսյանն ուղղաթիռով եկավ այնտեղ, բայց Մարտունաբենն արդեն գրավված էր, իսկ բնակիչները, գետաբենցիների հետ միա-  
սին որդեպ փախսականներ, հասել էին Շահումյան: Շահումյան-  
ցիները լավ ընդունեցին փախսականներին, որոնց մի մասն ուղ-  
ղաթիռներով փոխադրվեց Երեւան:

Շահումյանից ես զանգեցի Ստեփանակերտ եւ իմացա, որ իմ  
սան սակը ռուբլ էին դրել ու դայթեցրել: Երբ ջոկասիս զղաների



հետ վերադարձա Ասեփանակետ, իմացա, որ դայթյունն իրակա-  
նացվել էր ադրիլի 30-ի գիծերը: Մերոնք այդ գիծեր սանը չեն եղել  
եւ, բարեբախտաբար, ոչ ոք չէր տուժվել:

Տունս սկսել էի կառուցել 1980թ. եւ ավարտեցի վեց տարի  
անց: Բայց ես այն լիովին ավարտված չէի համարում, դեռ շատ  
գործ կար անելիք: Տանս ավերումը Պետական անվտանգության  
կոմիտեի եւ զինվորական հրամանատարության կազմակեր-  
պածն էր: Գիտեի, որ ես Շահունյանում էի, ուզում էին այդ ձեւով  
ինձ Ասեփանակետ վերադարձնել եւ ձերբակալել:

## ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ԱԼԻՔ

Երբ արդեն Ասեփանակետում էի, մայիսի 13-ին փոստի ա-  
վագ հեռագրուհին կանչեց ինձ իր մոտ, ասելով, որ կարելուր հե-  
ռագիր է ստացել ԼԴԻՄ-ի ներքին գործերի վարչության ղեկի  
սեղակալ Գոլելի հասցեով: Հեռագրի մեջ հաղորդվում էր այն  
մասին, որ մայիսի 15-ին սկսվում է օդերացիան, որին նախա-  
դաստատվելու համար անհրաժեշտ է ձեռքի սակ ունենալ 10  
«Ուազ» մակնիշի մեքենա, 10 օտադոսության մեքենա, 30 վար-  
ժեցված մարդ, եւ որ ամեն ձեւով ղեկ է նղաստել օդերացիա-  
յի իրականացմանը: Հեռագիրն ուղարկել էր Ադրբեջանի ներքին  
գործերի մինիստրը: Ես հասկացա, որ բռնություններ են սկսվե-  
լու եւ սղասվում են ձերբակալություններ: Մեր բոլոր շղաներին  
լուր ուղարկեցին, որ իրենց սներում չհենն, իսկ ինքս մեկնեցի  
ջոկատիս մոտ՝ Չանաղչի: Տղաս՝ Գագիկը, եւս գիծերել էր ծա-  
նոթների մոտ:

Այդ գիծեր իսկապես սկսվեց օդերացիան: Չնայած զգուշա-  
ցումներին, այնուամենայնիվ, բարձր մի ֆանի գործիչներ ըն-  
կան ներքին գործերի աշխատողների ձեռքը: Մեր ընկերներից  
ձերբակալվել էին Հանլես Գրիգորյանը եւ Ռաֆայել Գաբրիելյա-  
նը:

Գիծերվա ժամը 3.40-ին Բաբվից բերված ՊԱԿ-ի զինվորա-  
կանները (10 հոգով) օրջադատել էին Բաղրամյան հ.6 օբնիքը, որ-  
տեղ ադրում էր իմ ընտանիքը: Տանը միայն կինս էր՝ Ասյան: Բա-  
կում կանգնել են մի ֆանի մեքենաներ, իսկ սեւ դիմակներ հագած  
մի խումբ զինվորականներ, որոնց մեջ նաեւ ադրբեջանցիներ, կոս-

րելով մեր դուռը՝ ներխուժել են ներս: Ավտոմատ հրացանը բռնելով  
կնոջս վրա, նրանք հարցրել են, թե որտե՞ղ է ամուսինը: Նա դա-  
սախտանել է, թե չգիտի որտեղ է: Սկսել են խուզարկել տունը: Ձեռն  
ու զինամթեր էին փնտրում: Նրանք ցույց չեն տվել խուզարկության  
կամ ձերբակալման որեւէ փաստաթուղթ: Խառնել էին ամեն բան  
եւ 10 րոպե անց հեռացել: Սասիկ հուզմունքից ու վախից Ասյան  
հիվանդացել էր բաբարախոսով եւ դրանից առաջում է մինչեւ այ-  
սօր: Նրան նաեւ հայտնի էր դարձել, որ այդ զինվորները ձերբակա-  
լելու համար փնտրել են նաեւ Գագիկին:

Ձերբակալելու համար նույն գիծերը նրանք մեղ էին նաեւ վա-  
սակավոր դերասանուհի Ժաննա Գալստյանի բնակարանը: Ժան-  
նան զգուշացված էր եւ հեռացել էր տնից: Կոստելով դուռը զին-  
վորները ներխուժել էին ներս եւ բառացիորեն ջարդել ամեն ինչ՝  
հեռուստացույց, դահարաններ, աղակեղեն եւ այլն:

Ձերբակալության ալիքը սարածվեց Ղարաբաղի ողջ տարած-  
քով: Ադրբեջանի իշխանությունների դրդումով զինվորականները  
ձգտում էին գլխատել բարձունք՝ ձերբակալելով հարյուրավոր ալ-  
քիվիսների: Գուլիենն արդեն ստորագրել էր 500 մարդու ձերբա-  
կալման թղթերը: Դա կատարյալ տեղուր էր: Ձերբակալվում էին ոչ  
միայն բարձրագույն գործիչները, այլեւ միանգամայն դաստիարակ  
մարդիկ: Ձերբակալությունների ժամանակ մարդկանց բառացիոր-  
ւմ թալանում էին, զավթում նրանց սներում եղած թանկարժեք  
իրերը, փողը, զարդերը եւ այլն: Բռնվածներին տանում էին տարբեր  
ֆաղաներ՝ Բաբու, Շուշի, Եվլախ, Ֆիզուլի, Աղդամ, Բարդա: Նրան-  
ցից շատերը ազատվեցին կաշառք տալով: Փողը վերցնում էին Գու-  
լիելը, դասախազը եւ ադրբեջանցի դատախազները: Ոմանք մնա-  
ցին բանտերում՝ ենթարկվելով զարհուրելի տանջանքների: Նրանց  
մեծ մասը սղանվեց կամ մահացավ այնտեղ:

Խուզարկությունից մեկ օր անց ես եկա մեր տուն: Սովոր-  
աբար գալիս էի տարբեր մեքենաներով, նույնիսկ տրակտորով: Կա-  
րելուր գործով մտա տուն 10 րոպեով եւ դուրս եկա կրկին Չանախչի  
զնալու համար: Հիվանդանոցի մոտ սղասում էի մեքենայի, երբ  
հանկարծ անցնող մեքենայի մեջ նկատեցի միլիցիայի ղեկի տե-  
ղակալ Գուլիելին: Նա եւս ինձ նկատեց: 15 րոպե չանցած մի դե-  
ղին գույնի «Վիլիսոն» եկան հասուկ նստակության ջոկատի մի  
ֆանի զինվորներ: Նրանք մեքենայից իջան ինձանից մոտ 50-60 մետր  
հեռավորության վրա ու սկսեցին մոտենալ ինձ:

Ես դեմքով օրջվեցի նրանց կողմը: Գրդանումս ասե՛ր՝ անակ ու-



նեի եւ մի նռնակ: Հանեցի նռնակը, մասս դրեցի օղակի մեջ եւ կանգնեցի: Ջինվորների հետ ինձ մոտեցող սղան տեսավ նռնակը եւ իսկույն կանգնեց: Կանգ առան մաւե մյուսները, որոնք ինձանից ընդամենը 30 մետր հեռավորության վրա էին: Սղան հրաման սվեց զինվորներին. «Տղաներ, ե՛՛ս»: Նրանք մտեցին մեքենան ու հեռացան:

Պե՛ս էլ աւեմ, որ ռուսներն իրենց վսանգավոր իրադրությունների մեջ չէին նետում: Երբ տեսնում էին, որ կարող է գործը արյունահեղությամբ ավարսվել, գերադասում էին կամ չխառնվել, կամ էլ հեռանալ:

Այս ամենը տեսան կիսաշեն շենքի մոտ աշխատող մի ֆանի բանվորներ, որոնք ինձ հարցրին. «Այդ ի՞նչ էր, Ռազմիկ»: Ես ասացի, որ ծանոթներ էին ու գնացին: Հետո եկավ մեքենան եւ ես մեկնեցի Չանախչի:

Մենք գնում էինք՝ օրջանցելով միլիցիայի եւ զինվորների լա-հակակետերը:

## ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՋՈՂ ՓՈՐՉ

Ղարաբաղում ձերբակալություններն ու բռնությունները վերելից նախադասարանական ահաբեկչություն էր: Ռուս զինվորները ադրբեջանցիների հետ մտնում էին գյուղերը, խուզարկում, թալանում եւ ձերբակալում մարդկանց: Բայց նրանք չկարողացան Չանախչի մտնել: 70 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ ունեւին այնտեղ: Երբ մի ֆանի անգամ փորձ կատարվեց մտնելու գյուղ, մենք դիմադրեցինք եւ դրանից հետո մեզ հանգիստ թողեցին:

Ջոկատներ կային նաեւ ներքին եւ վերին Հոռաթաղում, Մարտունիում եւ այլ վայրերում, բայց խիստ գաղտնի լայնամասնե-րում:

Մարտունու օրջանի թուրքաբնակ Ղարաթաղու գյուղում հավաքվել էին ազերի զինյալ հրոսակներ, որոնք օրջակա հայկա-կան գյուղերից՝ Կաղարծիից, Սոխակաւաւանից, Հաղորսիից, Մուս-կաթաշից, Աւանից անասուններ էին գողանում: Երբեմն էլ սղա-նում էին գյուղացիներին եւ անողաժիտ մնում: Գյուղի բնակիչները դիմեցին մեզ եւ օգնություն խնդրեցին:

Աբովյանից Սամվելի ջոկատն ուժեղացված ձեւով ուղարկե-ցին Ղարաթաղու գյուղը՝ հանցագործներին լաւատելու եւ գողաց-



Կենտրոնական պաշտպանական շրջանի հետախուզության պետ Անդրանիկ Սարգսյանը



Ասկերանի գնդի ինժեներա-սակրավորային վաշտի հրամանատար Արմեն Սեյրանյան («Մարտական խաչ») շքանշանակիր, զոհվել է 1993թ.)



Վարդան Գրիգորյանի հետ, «Ամարաս» տպարանում, 1998թ. Ամանոր





*Չախից՝ Ալբերտ Չաբարյան և Գագիկ Պետրոսյան*



*Ռագմիկ Պետրոսյանը (աջից) Ռոլես Աղաջանյանի հետ*

ված անասունները ես բերելու համար: Թուրքերը ոչ միայն կովեր ու անասուններ էին տարել, այլև խոզեր (Հաղորհի գյուղից): Մարտունու ջոկատի հետ միասին տղաները հարձակվեցին Ղարաղաղլու գյուղի վրա: Նրանք կասարեցին առաջադրանքը՝ ես բերեցին գողացված անասունները: Փոխհրաձգության ժամանակ մերոնք ստանել էին 6 թուրքի:

Կաղարծիի դաժադանությունը լավ կազմակերպել էր դորոցի սնուրեն Արմեն Սարգսյանը (այժմ՝ ԼՂՀ մշակույթի նախարար): Իսկ Մարտունու դաժադանությունն իրականացվում էր Վոլոդյա Խաչատրյանի ղեկավարությամբ: Երեւանաբնակ դարաբաղցի Ռագմիկ Դանիելյանը ակտիվորեն մասնակցում էր դաժադանությանը: Նա միաժամանակ եւ զենք էր բերում:

Մի օր Բաբվի ռադիոն լուր էր տարածել այն մասին, որ Ղարաղաղլուի ազերիները ջախջախիչ հարված են հասցրել Կաղարծիի հայերին: Այդ ժամանակ ես զենվում էի Քիրսի լանջերին: Անմիջապես մեքենայով մեկնեցի Կաղարծի: Հետս տարել էի «Կալաչեհիկով» ավտոմասներ, գնդացի, ռացիա եւ փամփուռներ: Պարզվեց, որ Բաբվի ռադիոն հերթական ստախոսությամբ ցանկացել էր բարձրացնել Ղարաբաղում գործող ազերի ավազակախմբերի մարտական ոգին: Իրականում սեղի էր ունեցել հետեւյալը. Ղարաղաղլու թուրքական գյուղում հաստատված ազերի միլիցիոներների ջոկատը հարձակվել էր Կաղարծիի մոտ զսնվող Պառավաթունը գյուղի կոլտնտեսության կովերի ֆերմայի վրա՝ անասուններ հափուսակելու: Կաղարծիի եւ Պառավաթունի ջոկատները ես էին շարժել նրանց: Փոխհրաձգության ժամանակ թուրքերից ստանվել էր Բելոկանից եկած լեյտենանտ Շուհիրովը: Մերոնք նույնիսկ վիրավոր չէին ունեցել:

Շարժման սկզբում, երբ Ղարաբաղում իրադրությունը լաված բնույթ էր ստացել, Կաղարծիում, գաղտնի դայաններում, ստեղծվել էր ինքնադաժադանության կոմիտե: Հրամանատար էր դարձել Արմեն Սարգսյանը: Նրա սեղակալն էր դորոցի զինղեկ Լեոնիդ Պողոսյանը: Առաջին հերթին ցուցակագրել էին զենքերը (25 որսորդական հրացան եւ շուրջ 2000 փամփուռ): Պատասխան էին դիրքերը: Այդ գործում նրանց շատ օգտակար էր եղել Քերմանիայում զսնվող խորհրդային զորքերում որդես հետեւակային ծառայած Ռաֆիկ Դավթյանը: Կարելու էր այն հանգամանքը, որ ջոկատի հրամանատար Արմեն Սարգսյանը, գյուղխորհրդի նախագահ Համլես Սարգսյանը եւ կոլտնտեսության նախագահ Մի-



ֆայել Գրիգորյանը գործել են համերաժխ: Արմենը զենք էր խնդրել ինձանից: Ես ուղարկել էի ավսոմասներ, ականանեներ (3 հաս), ականներ, նռնակներ, փամփուռներ: Նրանց սվել էի «Մուսին» մակնիշի հրացան, որով 1,5-2 կմ հեռավորությունից կրակի սակ էին դառնում Ղարադաղլուի թուրքերին:

Կաղարծիի գոմերը եւ մեքենասրակսորային կայանը զսնվում էին Ղարադաղլուից 2կմ հեռավորության վրա եւ թուրքերն անընդհատ հարձակվում էին նրանց վրա (ամսական 14-15 անգամ): Կաղարծիի ռզաները ոչ միայն ես էին ֆուլմ նրանց, այլեւ անցնում հակահարձակման եւ մտնում Ղարադաղլուի վերին թաղերը: Կաղարծիի ջոկաքը հաջողությամբ դաժարանելով գյուղը՝ միաժամանակ օգնության էր հասնում հարեւան գյուղերի՝ Ավդուռի, Մյուրիճենի դաժարաններին: Սերս է եղել նրանց կաղը Պառավաթումբի եւ Աւանի ջոկասների հետ: Շնորհիվ խելացի եւ համաձայնեցված գործողությունների, Կաղարծիի ջոկաքը կարողացել էր մշտադառնալ հաղթող դուրս գալ Ղարադաղլուի թուրքերի հետ ունեցած ընդհարումներում: Հասկանալի է այն, որ այդ զիվնած ընդհարումների ժամանակ Կաղարծիի ռզաները ոչ միայն զոհ, այլեւ անգամ վիրավոր չեն ունեցել, իսկ սղանված թուրքերի թիվը հասնում էր շուրջ 70 հոգու: Միակ զոհը հովիվ Նելսոն Հարությունյանը եղավ: Այն ժամանակ, երբ ռզաները գնացել էին թաղման, թուրքերը հարձակվել էին գյուղի նախիրի վրա, սղանել հովվին, հափժեսակել մի ֆանի կով եւ փախել: Սեր ռզաները ոչ միայն ես բերեցին կովերը, այլեւ վրեժխնդիր եղան Նելսոնի համար՝ սղանելով մի ֆանի թալանչիների: Սեր ռզաների արդար վրդովմունքն էր առաջացրել նաեւ թուրքերի ձեռքով Կաղարծիից Գիշի գնացող մի հայ երիտասարդի եւ նրա հղի կնոջ զազանային սղանությունը: Բարբարոսներն անդաժիժ չմնացին: Ի վերջո, գյուղը գրավվեց եւ ավերվեց: Ողջ մնացածների մի փոքրիկ խումբ կարողացավ ձողողրել անսառային ճանադարհներով, մի մասին էլ փրկեցին ուղղաթիռով:

Այդ ժամանակ Շուշիից անընդհատ հարձակումներ էին լինում Քարին սակ գյուղի վրա: Չանախչիից եւ Սղնախից օգնություն էին ուղարկում Քարին սակի դաժարաններին, որոնց գլուխն էր անցել անվեհեր Վաղոն: Նա զոհվեց 1992թ. գարնանը, երբ գյուղը դաժարված էր 700-800 թուրք զինյալների կողմից: Ես էլ այն ժամանակ Քարին սակում էի եւ կարող եմ վկայել, որ ռզաները կռվում էին բացառիկ ֆաջությամբ:

Մի անգամ, երբ գնացել էին Քարին սակ թուրքերի հերթական զոհը եւ մղելու, իմ ջոկաքից չանախչեցի Կամոն խնդրեց մի կարաբին, որ գնա եւ մի ավսոմաս բերի: Ես սվեցի եւ նա գնաց: Սեկ ժամ անց լսեցին կարաբինի կրակոցի ձայնը: Թուրքերը դաժարակեց էին դրել վերելում եւ այնտեղից կրակում էին Քարին սակի ուղղությամբ: Կամոն փորսող սալով մոտենում է այդ դաժարակեցին եւ դիողուկ կրակով գնդակահարում ժայռի ծայրին եղած եւ Քարին սակի վրա կրակող մի թուրքի: Սա իր ավսոմասի հետ գլորվում է ձորը: Դրանից հետո սղասեցին շուրջ 2 ժամ: Կամոն չէր կարողանում վերցնել ավսոմասը: Արհամարհելով մահացու վսանգը, նա այնուամենայնիվ կարողանում է փորսող մոտենալ եւ վերցնել դա:

Նա վերադարձավ խիստ հոգնած եւ կեղտի մեջ կորած, բայց հաղթական ժողիքով դեմքին: Ուսին գցել էր իր կարաբինը, իսկ ձեռքին թեմանու ավսոմասն էր, որի փայտե խզակոքը, սակայն, ջարդված էր: Սեկն նորոգեցին եւ հանձնեցին մեր մարտիկներից մեկին:

Չանախչիի ջոկաքը ղեկավարում էր Համլեքը, որը լավ որսորդ էր: Հետագայում նա դարձավ գումարտակի հրամանատարի սեղակալ: Ղարաբուլաղ գյուղի ջոկաքի հրամանատարն այն ժամանակ Արոն էր: Այդ ռզաներն իրենց ջոկասներով ոչինչ չէին խնայում հայրենի հողը դաժարանելու համար:

Չանախչի, Սղնախ, Ղարաբուլաղ, Կարմիր գյուղ եւ Սարուշեն գյուղերը հողատարածներ ունեին Ամարասի օջակայքում: Բայց ֆանի որ ազերիները հարձակվում կան էլ կրակի սակ էին դառնում այդ տարածները, գյուղացիները չէին կարողանում զբաղվել բերհատակաբուծությամբ: Ուստի նրանք ռուս զինվորներ էին վարձել, որոնք դաժարանում էին նրանց ցորենի, գարու եւ խաղողի հավաքման ժամանակ: Դրա դիմաց նրանք զինվորներին սալիս էին հացահատիկ եւ միս: Բայց ինչ-ինչ դաժարաններով զինվորները հրաժարվեցին դաժարանել Ամարասի օջակայքի այդ տարածները:

Մոտենում էր խաղողաֆաղը, ժամանակն էր նաեւ խոսի հնձման: Այդ գյուղերի նախագահները եկան ինձ մոտ եւ խնդրեցին հանձն առնել գյուղացիների դաժարանության գործը: Նրանք ուզում էին իմանալ, թե իրենք ի՞նչ դեպք է վճարեն դրա դիմաց:

Ես ասացի, որ ոչ մի բան հարկավոր չէ, դա մեր դարտակառությունն է: Միայն կուզենային, որ գյուղացիներն աղախվեին



սղաների սնունդը: Նրանք ուրախությամբ համաձայնվեցին: Հաջորդ օրը 16 հոգով գնացին դայանավորված վայրը: Միմյանցից ոչ մեծ հեռավորությամբ դառնալով հեռացան և սկսեցին հերթադասեր օր ու գիշեր: Բերհապավաբ շարունակվեց 15 օր և թուրքերը ոչ մի վնաս չկարողացան հասցնել մեր գյուղացիներին: Երբ տակտիկները գիշերը թողնում էին դաշտում, սղաները գիշերն էլ մնում էին այնտեղ: Մինչև մեր գնալը, թուրքերը հրդեհել էին այդ վայրերում եղած օժանդակ շինությունները: Մի ֆանի անգամ նրանք մոտեցան մեզ: Ըստ երեսուրթին ուզում էին իմանալ, թե մենք ինչ գեներ ունենք: Մենք կրակեցինք նրանց վրա: Տեսանք, որ նրանցից երկուսը վայր ընկան: Մյուսները նրանց ֆաշտով տարան: Դրանից հետո նրանք այլևս չերեւացին:

Մի անգամ բռնեցին մի «Վիլիս» մեքենա, որի մեջ կային երեք թուրքեր (երկու սղանարդ և մեկ կին): Նրանք ասացին, որ մոլորվել են, ուզում էին նրանց ուղարկել Չանախչի, բայց եկավ Կարաբուլաղ գյուղի նախագահ Հենրիկ Պողոսյանը և սկսեց խնդրել մեզ, որ ազատ արձակենք նրանց: Նա ասաց, որ այդ մարդկանցից մեկը շատ օգնել է մեր գյուղացիներին, թույլ չի տվել, որ թուրքերը այրեն նրանց ցորենի արտերը:

Մենք նրանց բաց թողեցինք դայանավ, որ նրանք գնան և զգուշացնեն իրենց գյուղացիներին, որդեսգի չհարձակվեն մեր մարդկանց վրա, այլապես մենք կհրկիզենք նրանց գյուղը: Նրանք խոստացան հաղորդել մեր ասածները:

Բերին անկորուստ հավաքվեց և սեղափոխվեց դառնալով: Գյուղացիները շատ գոհ մնացին: Մարզխորհրդի նախագահ Սենյոն Բաբայանը մեզ շնորհակալություն հայտնեց և ասաց, որ այդ ձեռքով կարելի է ուրիշ սեղերում էլ կազմակերպել բերհապավաբի դաշտանությունը և իմաստ չունի վարձու զինվորներ կանչել:

## ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԵՐԴԱԶՈՐԻՆ

Բերդաձորը վսանգված էր: Չորս կողմը թուրք հրոսակներ էին վխտում: Երբեմն հարձակումներ էին լինում գյուղի վրա: Գյուղի տանող ճանապարհը փակ էր, բայց հեռախոսային կապ կար: Այնտեղից զանգ էին տվել և զինամթերք ուղարկել: Ս. Բաբայանն ինձ կանչեց իր մոտ և խնդրեց օգնել բերդաձորցիներին:

Պատասխանեցինք ու գնացինք: Ես գիտեի, որ Բերդաձորի դաշտանությունը կազմակերպելու գործին օգնելու համար այնտեղ է գնացել մեր շարժման անձնավոր գործիչներից մեկը՝ վասակավոր դերասանուհի Ժաննա Գալստյանը:

Նա գնացել էր մի ֆանի սղաների հետ: Տարել էր զենք ու զինամթերք: Նա ճանաչված ու սիրված գործիչ էր: Միայն նրա ներկայությունը բավական էր մարդկանց ոգեւորելու, արիությունը բարձրացնելու, հույս ու հավաս ներարկելու նրանց մեջ: Նա գիտեր մարդկանց հետ բացառվելու գաղտնիքը: Կարողանում էր զսնել դառն հարմար անհրաժեշտ բառեր՝ թափանցելու նրանց հոգու խորքը: Ժաննան Բերդաձորում առաջին հերթին զբաղվել էր ինքնադաշտանության ջոկատի համալրման, նրա մարտնչականությունը բարձրացնելու գործով: Իսկ դրա առաջին դայանան ամուր կարգադատությունն էր, զենքի լավ տիրապետելը և հրամանները ճշտորեն կատարելը: Նա զրույցներ էր անցկացնում բերդաձորցիների հետ, հուսադրում և ոգեւորում նրանց: Եթե այդ նուրբ, զբաղիչ և հետաքրքիր դերասանուհին, ավտոմատ հրացանը կրծքին, աստճանակը կողքին անվախ գնում էր դիրքից դիրք, միանում կռվող սղաներին, ուրեմն դեմ էր դեմ նետել երկչոությունը, արհամալ, մանավել նրան և խոյանալ թեմանու դեմ:

Ժաննան մեծադեմ նուրբ Բերդաձորի դաշտանությունն ամրադնդելու գործին: Այդպես եղավ նա դաշտանագործի ողջ տեղության ընթացում: Եվ ի վերջո կատարվեց նրա իղձը, գրոհող զորքերի հետ նա հասավ Հորադիզ, եղեգնուների միջով մոտեցավ Արաբիկ և լվացվեց նրա ջրերով:

Ինչպես արդեն ասել ենք, Չանախչիում ևս զինադաշտ էր կազմակերպել: Սամվելը, Վաղոն, Ռուբիկը, Վարազդասը, բերդաձորցիներ՝ Սլավիկը, Ալյոսան և ևս գնացին Չանախչի: Ուսադարկների մեջ լցրեցինք փամփուլներ, նռնակներ և մեքենայով ուղղվեցինք դեպի Քարին տակ գյուղը, որի դաշտանությունը, ինչպես նախ, դեկավարում էր Վաղոն: Ուզում էինք Բերդաձոր գնալ ոտով՝ Քիրս սարի լանջերով: Վաղոն մեզ զգուշացրեց, որ այդ վայրերում թուրքերը ոչխար են դառնում և շատ զինյալներ ունեն: Բայց մենք որոշեցինք գնալ և Վաղոնին էլ վերցրեցինք մեզ հետ:

«Ուազ» մեքենայով որքան հնարավոր էր մոտեցանք Քիրս սարին: Հետո մեքենան թողեցինք այնտեղ, վարորդին, որի անունը Մարտիկ էր, սվեցինք հրացան և մեկ նռնակ: Նա մեքենան



կանգնեցրեց մի թմբի սակ եւ դեմք է սղասեր մեզ: Որոշել էինք շուտ վերադառնալ:

Մենք կարող էինք օրջանցել սարը, բայց, միեւնույն է, թուրքերը կսեսնեին մեզ եւ կկարծեին, թե վախենում ենք նրանցից: Առաջարկեցի գնալ թուրքերի վրանների արանով:

Երբ մոտեցանք վրաններին, մեզ վրա հարձակվեցին թուրքերի շները՝ շուրջ 10 հաս եւ մեծ աղմուկ բարձրացրեցին: Նրանք փորձում էին մոտենալ մեզ, բայց մենք փախում էինք: Նրանք ցավից ոռնում էին, եւ փախչում, բայց նորից վրա էին տալիս: Թուրքերը դուրս եկան վրաններից: Նրանցից մեկը մոտեցավ մեզ ու դիմեց ինձ, թե ինչո՞ւ եմ խփում ավազի կենդանուն: Ես նրան դատախազեցի, թե կենդանին ինքն է, քանի որ չի դառնում շներին, որ մենք անցնենք:

Թուրք հովիվն ասաց. «Էդ էլ ճիշտ ես ասում» եւ շներին կանչեց իր մոտ:

Ես հարցրեցի. «Ո՞վ է ձեր մեծը, թող գա ինձ մոտ»:

Մեկն իսկույն մոտեցավ մեզ եւ շողոմոս փոխելով հրավիրեց մածուն ուտելու: Նրա սիրալիք վերաբերմունքը կադ ուներ մեր զենքերի հետ: Նրանք շատ վախեցած շեմ ունեին:

Ես ասացի, որ Ասկերանի միլիցիայի դեմքն եմ: Հետադարձում եմ մի մարդու, որն աղջիկ է փախցրել եւ անցել է այդ կողմերով: Քարին սակում մեզ ասել են, որ Քիրսի լանջերով նա գնացել է Բերդաձոր: Գնում ենք նրան բռնելու:

Ալլահի անունով նրանք երդվեցին, որ ոչ մի մարդ չեն տեսել: Ես կարգադրեցի նրանց, որ եթե հանկարծ նա երեւա, բռնեն ու դատեն, մինչեւ մենք կվերադառնանք: Հասուկ զգուշացրեցի, որ հանկարծ չկրակեն:

Երբ ուզում էինք գնալ, հովիվների ղեկավարն ինձ ասաց. «Մենք այստեղ ոչխարներ ենք դատում եւ չգիտենք, թե այս Ղարաբաղի հարցը ո՞նց է լինելու»:

«Չե՞ք լսել, ռադիո չե՞ք լսել: Ղարաբաղն արդեն սվել են Հայաստանին», - ասացի ես:

Նա խիստ զարմացավ. «Վա՛հ, ե՞րբ է եղել, բա մենք ի՞նչ ենք անելու»:

«Ինչո՞ւ ես զարմանում: Դու ոչխար դատող չե՞ս, քեզ համար մեկ չէ՞, թե ուն ոչխարը կդատես, հայի՞, թե՞ թուրքի», - ասացի:

Թուրք հովիվներից բաժանվելով, մենք գնացինք Մուլլալար

թուրքաբնակ գյուղի ուղղությամբ: Մեր այդ կողմում Լիսազորի հեռուստեստային հեռարձակման կայանն էր, որտեղից հաղորդումները փոխանցվում էին Նախիջեւան: Այնտեղ թուրք դատախազներ կային, որոնք մեզ նկատեցին: 7-8 հոգի էին, ծիպվորներ:

Մենք շարժվեցինք Բերդաձորի կողմ: Հեռախոսով բերդաձորցիների հետ լուր փոխանակվել էինք, որ դեմք է հանդիպեմք Սասանայի սարի մոտի անտառում: Պարզվեց, որ բերդաձորցիները վաղուց սղասում են մեզ: Այնտեղ էին նաեւ հայաստանցի Անդրանիկը եւ Անն Մկրչյանը: Ցավով արտի, այս երկու հերոս զոհները շատ չանցած նահապետվեցին: Անդրանիկը զոհվեց ավստրալիացի, իսկ Աննն անձնագրային ռեժիմի սուզման ժամանակ ընկել էր թուրքերի ձեռքը եւ սանջամահ արվել Բաբվի բանսում:

Չինամթերը հանձնեցինք Բերդաձորի դատախազներին: Նրանք իրենց հետ ուտելիք էին բերել: Արագ ճաշեցինք եւ ճամփա ընկանք: Բերդաձորցիների հետ լուր փոխանակվեցինք կադ դատախազին եւ դատախազի դեմքին ոտով վերադառնալ մեր եկած ճանապարհով:

Մեր հաշիվներով, ուժացել էինք շուրջ 3 ժամ: Բերդաձորցիները նկատել էին, որ թուրք զինվորները կրել են մեր ճանապարհը եւ կարող են դարձնակալել մեզ: Անհրաժեշտության դեմքում նրանք 10 հոգով կարող էին մեզ օգնության գալ:

Մեզ հետ եկած Սլավիկն ու Ալյոսան, որոնց ծնողները Բերդաձորում էին, մնացին այնտեղ (հետագայում Ալյոսան զոհվեց, սղանվեցին նաեւ մեր այդ փոքրիկ խմբի բոլոր անդամները, բացի Սլավիկից եւ ինձանից): Որքան գիտեմ, Ալյոսան զոհվեց «գրադի» արկի բեկորից:

Մուլլալար գյուղի մոտից անցնելիս դարձվեց, որ հեռուստակայանի թուրք դատախազները դիրքավորվել են եւ մեզ են սղասում: Հենց մեզ տեսան, սկսեցին կրակել: Մենք դատախազան կրակ չբացեցինք:

Շատ չէինք կարող մնալ այդ վայրում, որովհետեւ օրջամասման մեջ կընկնեինք: Ես առաջարկեցի երկու հոգով մոտենալ նրանց որքան հնարավոր է, մի կողմից էլ բերդաձորցիներն էին մոտենալու: Թուրքերը կարծելու են, թե մենք շատուր ենք: Երբ մնացել էր 200 մետր, սկսեցինք կրակել: Երբ մենք գործի դրեցինք «Դեզսարյով» գնդացիքը, թուրքերը հեծան ձիերը եւ փախան: Սղասեցինք շուրջ 10 րոպե: Մերոնցից մեկը բաց տղանով անցավ եւ դիրքավորվեց՝ մեր անցումը դատախազներին համար:



Երեկոյան ժամը 10.30-ին հասանք թուրք հովիվների վրանների մոտ: Նրանք հարցրեցին, թե ինչու՞ ենք չորս հոգով, ու՞ր են մյուսները, ի՞նչ կրակոցներ էին:

Ասացիմք, որ երկու հոգու թողել ենք հերթադաստիակում սարում եւ որ իրենց ոչ մի վնաս չենք տեսել: Նրանք մեզ մի ոչխար նվեր առաջարկեցին եւ մածուն: Հրաժարվեցիմք ու շարունակեցիմք ճանապարհը:

Երբ հասանք մեծնայի թողած տեղը, տեսանք այն չկա: Սարսափելի հոգնած էիմք, բայց լրիվ մթության մեջ ստիպված ֆայլեցիմք շուրջ 3 կմ: Գիշերվա ժամը 12-ին լսեցիմք մեծնայի շարժիչի ձայնը: Երբ «Ուազը» հասավ մեզ, վարորդը դասմեց հետեւյալը. երբ նա լսել էր կրակոցների ձայնը, մտածել էր, որ հարձակման ենք ենթարկվել, անմիջապէս մեկնել էր դեղի Քարին սակ, այնտեղից ութ զինված զոհներ էր վերցրել եւ եկել մեզ օգնության:

Նստեցիմք մեծնան եւ մեկնեցիմք Քարին սակ: Գնացիմք ուղիղ Վաղոյենց տուն: Պարզվեց, որ բժիշկ էղիկ Ղուկասյանը հիվանդներին այցելելու համար եկել է գյուղ եւ մեզ է սղասում:

Շատ սոված էիմք: Վաղոյի տնեցիները խորոված դասրասեցին: Սեղանին լավաժի հետ միասին կարագ ու մեղր դրեցին ու շատ լավ թթու: Ընտիր օղի էին դասրասել: Դա էլ մեջ տեղ եկավ: Երբ ավարտեցիմք մեր ուտեցած ընթրիքը, բժիշկ էղիկին ճանապարհեցիմք Ասեփանակետ, իսկ մենք ուղղվեցիմք դեղի Չանախչի:

## ԱՆԱՍՆԱԳՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՂՂԱԹԻՈՂ

Հայկական գյուղերի անասուններն անընդհատ հափճակվում էին: Թուրքերը շատ հմուտ էին անասնագողության մեջ: Նրանք կարողացել էին գողանալ Քարին սակի ու Սղնախի կովերը: Հարկավոր էր դասրասել մեր գյուղացիների ունեցվածքը: Մենք Քիրս սարի սակ անտառում վրան խփեցիմք, որի սակ կարող էիմք տեղավորվել 30 հոգով: Մեր ջոկատները հերթով մտնում էին այնտեղ եւ անհրաժեշտ դեղի ունեցողներին օգնության մեկնում դահանջված վայրերը:

Չանախչի գյուղի նախագահը մեզ հայտնեց, որ իրենց գյու-

ղի կովերը եւ մոզիները (մասաղները) տանելու են Փոքր Քիրսի լանջերն արածացնելու, որտեղ այդ ժամանակ լավ խոտ կար: Նա խնդրեց կազմակերպել անասունների դասրասությունը:

Կանչեցիմք հովիվներին, որոնք զինված էին որսորդական հրացաններով: Հանձնարարեցիմք չկրակել իզուր տեղը, բայց եթե վնաս լինի, կրակել մեկ անգամ զույգ փողերից:

Մի արեւոտ ու սափ օր էր: Տղաները վրանի մոտ մտած հրացաններ էին մաքրում եւ լիցքավորում որսորդական հրացանների փամփուռները: Հանկարծ ուղղաթիռի շարժիչի ձայն լսվեց: Վրանի վրա մենք ծառերի ճյուղեր էիմք դրել եւ դա չէր նկատվում վերելից: Մենք թաքնվեցիմք ծառերի սակ: Տեսանք, որ ուղղաթիռը, դասրասներ գործելով, գնաց սարի կողմը եւ մի ֆանի բողբոջ մնաց այնտեղ: Հանկարծ լսեցիմք որսորդական հրացանների զույգ կրակոցի ձայն: Իսկույն վերցրեցիմք զենքերը, այդ թվում գնդացի եւ մի ականանետ՝ 10 արկերով (այդ ականները դասրասել էին երեւանի հաւաքիչ մեծնաների գործարանում), եւ վազեցիմք դեղի Քիրս սարը: Գնդացիքը եւ ականանետը դրել էիմք ձիերի վրա, իսկ մենք գնում էիմք ոտքով:

Կես ժամ անց տեսանք, որ հովիվները վազելով գալիս են մեր կողմը: Նրանց հետեւից գալիս էին մտել մի ֆանի կովեր: Հետո տեսանք, որ զինվորական հագուստով մի ֆանի թուրքեր, ավտոմատ հրացանները վզներից կախ, փայտերը ձեռքներին, մեր գյուղի կովերը բռնում են Լիսազոր թուրքաբնակ գյուղի կողմը: Ուրեմն նրանք ուղղաթիռով եկել էին անասնագողության:

Թուրքերը չէին կարողանում կովերին բռնել: Ամենը անասունները կարծես հասկանում էին, թե ինչ է կասարվում եւ փախչում էին մեր կողմը:

Կրակելու համար մենք դասրասեցիմք ականանետը, որի արկերը թռչում էին մինչեւ 3 կմ-ն, իսկ գնդացիքը երեք զինվորների հետ ուղարկեցիմք աջ կողմով:

Մենք ականանետի անկյունաչափն այնպէս դրեցիմք, որ ականները թռչեն հազար մետր հեռավորության վրա: Հինգ թե վեց անգամ ականանետը գործեց: Ականները դասրասում էին այն կողմում, դեղի ուր թուրքերը բռնում էին մեր կովերը: Պայթյունների աղմուկից կովերը սկսեցին փախչել դեղի գյուղը՝ մյուս կողմի կողմը: Կովերի կետից ավելին փախավ, իսկ թուրքերը, մտնելով ֆարերի ետեւը, կրակ բացեցին մեզ վրա: Մենք էլ դիրքավորվեցիմք եւ սկսեցիմք կրակել:



Թուրքերը չէին նկատել, որ աջ կողմից ձիավորներ են գալիս իրենց ուղղությամբ: Երբ մենք սկսեցինք կրակել, ձիավորներն արդեն դուրս էին եկել մեր սեսադաօսից: Մոտ կես ժամ անց լսեցինք մեր գնդացրի կրակահերթի ձայնը: Այդ ժամանակ բոլոր կովերը ետ էին դարձել, նրանցից մեկը վիրավորվել էր: Նկատեցինք, որ թուրքերը փախչում են, բայց ոչ թե չորս հոգով, այլ միայն երկու: Քիչ անց վերադարձան մեր ձիավորները, բերելով սղանված թուրքերի երկու ավսոմաս հրացանները: Նրանց դիակները մնացել էին սարում:

Վիրավոր կովին մորթեցինք, մարմինը դրեցինք ձիու վրա եւ եկանք մեր վրանի մոտ: Կովի մսից մի փչ վերցրեցինք ռդաների համար կերակուր եփելու, մնացածն ուղարկեցինք Չանախչի: Չմոռանամ ասել, որ երբ մեր ջոկատը Չանախչիում էր լինում, մեզ կերակրում էին չանախչեցիները, իսկ երբ գնում էինք Սղնախի կողմը, մեր ուսելիփի հոգսն իր վրա էր վերցնում այդ գյուղի կոլսնեսությունը, որի նախագահը Վարդանն էր:

## ԿԱՊԻՏԱՆ ՅԱՇԱՆ ԵՎ ՄՅՈՒՍՆԵՐԸ

1989թ. հունիսի կեսերին Մասենադարանի մի ֆանի աշխատակիցներ (Վ. Գրիգորյանը, Ա. Չեյթունյանը, Է. Բաղդասարյանը, Ա. Աթաբեկյանը), Ստեփանակերտ բերեցին ճաղոճական արտադրության ղաօճենահանող մի հրաձուլի մեքենա («Յուրիֆու-2»): Դա Մասենադարանի (սնօրեն՝ ակադամիկոս Սեն Արեւոսյան) նվերն էր Ղարաբաղի գրողների միությանը: Նրանք բերել էին նաեւ ղաօճենահանման թուղթ, ներկ եւ ղաօճեսամասեր, որոնց մեծագույն մասը նվիրել էր Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արեւելագիտության ինստիտուտը: Դրանից շատ չանցած Մասենադարանը ուղարկեց գերմանական արտադրության հայերեն գրամեքենաներ, որոնց նվիրատուն Սիրիայի Դամասկոս ֆաղաֆում բնակվող Վարուժան Սալաթյանն էր: Այդ հայրենասեր մարդը մեծ գումարով գնել էր արաբերեն, հայերեն եւ այլ լեզուներով 220-ից ավելի արժեքավոր ձեռագրեր, հազարավոր արեւելագիտական բնույթի գրականություն, շուրջ երկու տասնյակ կոմպյուտերներ եւ նվիրել Հայաստանին: Գրամեքենաները նա անձամբ բերել էր Երեւան եւ հանձնել Վ. Գրիգորյանին, որը դրանք ուղարկեց Ղարաբաղ (Հարկ է նշել, որ Մասենադարանի աշխատակիցները դատարկա-

ծեռն չվերադարձան Ստեփանակերտից: Ղարաբաղի գրողների միության նախագահ, բանաստեղծ Վարդան Հակոբյանի օժանդակությամբ հայտնի դարձավ, որ արխիվային վարչության ղեկավար Սեդրակ Ղազարյանի մոտ մի ձեռագիր ավեսարան կա: Ա. Ղազարյանը սիրով այդ մասյանը նվիրեց Մաօսոցի անվան Մասենադարանին: 16-րդ դարում գրված այդ մագաղաթյա ավեսարանն այժմ Մասենադարանի ստեփանակերտում է (հ.10991):

Մասենադարանի աշխատակիցները Սոււմգայիթի գաղթականների երեխաների համար բերել էին մեծ ֆանակությամբ կոնֆետներ, որոնց մի մասը նվիրել էր Երեւանի կարամելի ֆարիկայի կոլեկտիվը: «Երեւունի» օդանավակայանում նրանց մեծ օգնություն էին ցույց տվել հերթադահ միլիցիոներները եւ հասկադես նրանց ավազը՝ կադիտան Յաւա Մայիլյանը, որը ծննդով Ասկերանի Երջանի գյուղերից էր:

Յաւա Մայիլյանը բացառիկ հայրենասեր, Ղարաբաղի ազատագրության գործին անբողջովին նվիրված մի անձնավորություն էր, որն անում էր ամեն ինչ Արցախին օգնած լինելու համար: Նրա միջոցով մեմք ստանում էինք զենք ու զինամթերք, դեղորայք ու սննդամթերք: Յաւան մեր ամենահուսալի կադավորներից էր, որը ժամանակին տեղ էր հասցնում մեր կարելու գրությունները, ինչդես եւ կատարում էր մեր բազմաթիվ հանձնարարությունները:

Չղեւ է մոռանալ «Երեւունի» օդանավակայանից օդ բարձրացող մեր հերոս օդաչուներին: Հասկադես ուղղաթիռների անձնակազմներին, որոնք երբեմն հաճախ չառնելով անբարեմիտաս ղայմանները կատարում էին շատ բարդ եւ մեզ համար չափազանց օգտակար թռիչքներ: Պատահում էր, որ մեկ օրվա ընթացքում օդաչուները դեղի Ստեփանակերտ եւ ետ թռչում էին 20-25 անգամ: Ազերիները զենքից կրակ էին բացում նրանց վրա, բայց օդաչուները արհամարհելով մահացու վտանգները՝ չէին դադարեցնում թռիչքները, զենք ու զինամթերք էին տեղափոխում Արցախի բոլոր Երջանները, հասկադես զենքի խիստ կարիք ունեցող Երջակազմված գյուղերը: Միաժամանակ նրանք կամավորների ջոկատներ էին տեղափոխում Ղարաբաղ եւ Հայաստան հասցնում ծանր վիրավորված մարդկանց:

Նույնը կարելի է ասել Գորիսի ու Սիսիանի օդանավակայաններից օդ բարձրացող ինֆանտիռների եւ ուղղաթիռների օդաչուների մասին:



Այդ օղաչումներից մի ֆանիսը հերոսաբար զոհվեցին իրենց հայրենասիրական դարձրելու: Մեր ժողովուրդը, հասկալիորեն դարձրեցին, երբեք չեն մոռանա խիզախ օղաչումների անմահ սխարանը, որոնք իրենց մասաղ կյանքը նվիրաբերեցին Արցախի ազատագրական սուրբ գործին: Հիշենք նրանց անունները. «ՅԱԿ-40» ինճնաթիռի անձնակազմը՝ Արարատ Դալլաբյան, Ալեքսանդր Հովհաննիսյան, Գեորգ Դավթյան (զոհվեցին 1990թ. օգոստոսի 1-ին), «ՄԻ-8» ուղղաթիռի անձնակազմը՝ Մուսեղ Սմբատյան, Կարեն Սարգսյան, Գեորգի Մինասյան (1991թ. հուլիսի 14-ին), «ՄԻ-8»-ի անձնակազմը՝ Հրայր Կարաղեյան, Էդվարդ Խաչիկյան, Գառնիկ Դանիելյան (1992թ. սեպտեմբերի 29-ին), «ՄԻ-8»-ի անձնակազմը՝ Զանգուլաղ Մուրադյան, Արամ Գրիգորյան, Իոսիֆ Միֆայելյան: Արցախի համար իր կյանքը զոհեց նաև ռուս օղաչու, զնդադիս Կալերի Գալյանը:

Կառնիսան Յաճան ոչ միայն կազմակերպում էր խիստ անհրաժեշտ բեռների, հասկալիս զենքի տեղափոխությունը Ղարաբաղ, այլև ինճն էլ թոչուն գալիս էր եւ հասնելով գյուղերը՝ զենքը հանձնում էր մեր տղաներին: Պատահել է, որ ադրբեջանական օմոնի զինյալներով օրջադասված Ասեփանակերտի օղանավակայան հասնելով՝ միլիցիայի հագուստով Յաճան, զինամթերով լեցուն դայուսակները ձեռքին, դուրս էր գալիս օղանավից եւ հանգիստ օրջովում դեղի իրեն սղասողները: Ազերի զինվորները չէին համարձակվում մոտենալ միլիցիայի կառնիսանին:

Կառնիսան Յաճայի օնորհիվ մեր ջոկատները ժամանակին զենք ու զինամթերք էին ստանում:

## ԲՈՐԻՍ ԵԼՑԻՆԸ ԱՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏՈՒՄ

Ամբողջ աօխարհը դրդում էր դարաբաղյան օարժումից եւ խոճոր դեռությունները ուզում էին իմանալ օարժման դասճաններն ու հնարավորության դեղում լուծել այդ հարցերը, ֆանի դեռ իսկական դասերազմ չի սկսվել Ադրբեջանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի միջեւ: Եվ ահա Ռուսաստանում ու Ղազախստանում որոճում են ընդունում, որդեսզի Բորիս Ելցինը եւ Նուրսուլթան Նազարբաեւը, Ադրբեջանի կոմկուսի կենսկոմի առաջին ֆարսուղար Քամրան Քաղիրովի հեռ գան Ղարաբաղ եւ հնարավոր-

րության սահմաններում փորձեն լուծել այդ հարցերը:

ժամանելով Ասեփանակերտ, Բ. Ելցինը եւ Ն. Նազարբաեւը որջունեցին հրատարակում հավափած ժողովրդին եւ բարձրացան մարզխորհրդի օենքը, որսեղ նրանց սղասում էին մարզխորհրդի գորժկոմի նախագահ Լեռնարդ Պեռոսյանը եւ ազգային-ազատագրական դայաբի բոլոր մարտիկները: Նրանք առանձին հանդիղում ունեցան Պեռոսյանի հեռ, իսկ Ռուսաստանից ժամանած՝ Ելցինին ուղեկցող դասվիրակները՝ ՊԱԿ-ի եւ ներքին գորժերի ներկայացուցիչներ, Գերագույն խորհրդի դասզամավորներ, մարզխորհրդի փոքր դալիլճում հանդիղեցին օարժման դեկավարների հեռ: Այնսեղ էին զսնվում նաեւ Ղազախստանի ներկայացուցիչները: Հիմնականում ֆննարկում էին այն հարցը, թե ինչ անել, որդեսզի հարթվի դարաբաղյան կնճիղը: Բոլոր ելույթներում մեր օարժման դեկավարները նոււմ էին, որ չենք ուզում Ղարաբաղը մնա Ադրբեջանի կազմում: Մինչեւ անգամ առաջարկում էին, որ Արցախը կարող է մնել Ռուսաստանի, նույնիսկ Ղազախստանի, Ուզբեկստանի եւ մյուս հանրադեռությունների կազմի մեջ, միայն թե՛ ոչ Ադրբեջանի: Չմոռանան նեւ, որ Ադրբեջանի դեկավարը իր մեքենան ուղիղ ֆում է մարզկոմի օենքը, որսեղ նրան սղասում էին զինվորական դարեռը եւ այլ զինվորականներ: Նա, անօուճ, վախեցել էր ժողովրդի միջով անցնել եւ Ելցինի ու Նազարբաեւի հեռ մնել մարզխորհրդի օենքը, որսեղ, ինչդես սավեց, զսնվում էին օարժման բոլոր գորժիչները: Հավանաբար, Բաղիրովը չէր մոռացել 1988 թ. փեռվարի 20-ի ԼՂ մարզխորհրդի հայսնի նսաօրջանը, որսեղ նա անեն ինչ արել էր, մինչեւ անգամ խոսացել էր ԼՂ-ին ինճնավար հանրադեռության կարգավիճակ սալ, միայն թե նսաօրջան չանենք եւ դուրս չգանք Ադրբեջանի կազմից, որը, բնականաբար, մեռժվել էր: Մինչեւ Ռուսաստանի եւ Ղազախստանի դասվիրակները փորձում էին Ղարաբաղի օարժման ակտիվիստների հեռ մի ելք զսնել, թե ինչդես դայաբի ելած արցախցիների կրեղը հանգսացնեն, որդեսզի հեռազայում բանակցությունների միջոցով կարողանան կարգավորել այդ հիմնախնդիրը՝ չենթադրելով, որ փաստորեն արդեն անեն ինչ վեռջացել է եւ ընդամենը հարկավոր է իրարից բաժանել Արցախն ու Ադրբեջանը, որդեսզի ավելորդ դասերազմ ու զոհեր չիկնեն...

Մինչեւ սեղի կունենար հիմնական հանդիղումը՝ Ելցինը եւ Նազարբաեւը առանձնազույց էին ունենում մարզխորհրդի գորժկոմի նախագահ Լեռնարդ Պեռոսյանի հեռ: Որոճ ժամանակ



անց, վերջինս դուրս գալով իր առանձնասենյակից, ինձ կանչեց իր մոտ, թե Ռազմիկ, թթի օդի չունե՞ս: Ես ասացի, որ չունեմ: Ես ասացի արի, սես ինչ է ասում Ելցինը: Ես նրա հետ ներս մտա, Ելցինը սեղմեց ձեռքս եւ հարցրեց «Գձե՞ ու վաս տուտովկա»: Ես ասացի, որ չունեմ, եթե ուզում է, գնամ բերեմ: Ես ոչինչ չասաց, եւ Լեոնարդ Պետրոսյանը առաջարկեց՝ Բորիս Նիկոլայեւիչ, այստեղ կա «մարոչնի կոնյակ, 25 սարվա»: Ելցինն իսկույն աշխարհագրական քարտեզ վրայ, արի: Լ. Պետրոսյանը նրան ուղեկցեց կից սենյակը, որտեղ սեղանին շարված էին մի քանի սեսակ կոնյակներ: Երբ Լ. Պետրոսյանը շփոթեց, Ելցինն անմիջապես այն վերցրեց եւ լցրեց մի մեծ բաժակի մեջ (այնտեղ կային եւ փոքր բաժակներ) ու իսկույն խմեց, ապա նորից լցրեց նույն բաժակը, խմեց եւ նոր միայն սկսեց միրգ ուտել: Երբ վերադարձանք Պետրոսյանի աշխատասենյակը, Նազարբաեւը, որը մի քանի րոպեով բացակայում էր, նկատելով Ելցինի կարմրակաթն ղեմքը, դիմեց Լ. Պետրոսյանին՝ «Ես ձեզ ասացի, որ ոչ մի բան չես խմելու, նա շատ է ուզում, բայց նրա սիրտը հիվանդ է»: Լ. Պետրոսյանն ասաց, որ Ելցինը ոչ մի բան չի խմել, որին Նազարբաեւը դասասխանեց՝ «Ես Ելցինին լավ գիտեմ, հետո էլ նրա երեսից երեւում է»: Իսկ Ելցինը Նազարբաեւին հանգստացրեց, ասելով՝ «Յա վ ֆորմե»:

Մարգարիտի մեծ դահլիճում ելույթ ունեցավ Մանուչարովը եւ Ելցինին ու Նազարբաեւին ներկայացրեց Արցախի ողջ ժողովրդի դաժանքը: Նրա ելույթից հետո հանդես եկան Ելցինը եւ Նազարբաեւը, նստելով, որ իրենք ամեն ինչ կանեն, որդեսգի այդ հարցը կարգավորվի խաղաղ ճանապարհով:

Այդ հանդիպումից հետո Լ. Պետրոսյանը մեծ ընդունելություն կազմակերպեց մեր հյուրերի դասվին՝ թթի օդով եւ 25 սարվա արցախյան կոնյակով...

Ըստ ձեռք բերված տվյալների ընդունելության՝ ԼՂՀ ղեկավարները Կիսլովոդսկում հանդիպեցին Ռուսաստանի, Ղազախստանի եւ Ադրբեջանի ղեկավարների հետ, սակայն ոչ մի արդյունք չգրանցվեց: Իսկ Լ. Պետրոսյանը այդ հանդիպումից հետո Ռուսաստանի զինվորականների միջոցով մեծ ֆանակությամբ զենք ու զինամթերք բերեց Արցախ, որը մեծապես խթանեց ինքնադաժանության շրջանների զինման գործին:

## ՆՈՐ ԿՈՒԿՆԵՐ

Չանախչիից ջոկասները մեկնում էին սարքեր տեղե՛ր՝ օգնելու մերոնց: Երբ Երջաններում նեղ կացություն էր ստեղծվում, զանգ էին տալիս Ստեփանակերտ կամ մարդ էին ուղարկում եւ օգնություն խնդրում: Իսկ Ստեփանակերտից մեզ հետ կապվում էին ռազմախոյ: Սենք անմիջապես մեկնում էին դաժանագիտ վայրը: Ոչ միայն զբաղվում էին գյուղերի դաժանությամբ, այլեւ հարձակվում էին թուրքաբնակ այն գյուղերի վրա, որտեղից մերոնց վրա թալանչիական արշավներ էին կատարվում: Ստանալով զորեղ հակահարված, թուրքաբնակ գյուղերի բնակիչները հաճախ գլխովին փախչում էին իրենց բնակավայրից: Այդ ժամանակ թուրքերը զավթել էին Հադրութի մի քանի գյուղեր եւ բնակիչները տեղափոխվել էին Երջաններում՝ Հադրութ կամ այլ գյուղեր:

Մի անգամ չորս ընկերներով (Սամվելը, Կոլյան, Բորիկը եւ ես) մեքենայով զինամթերք էինք սանում Կաղարծի: Ճանապարհն անցնում էր գյուղի ներքին մասով, որը մոտ էր Ղարադաղի գյուղին: Թուրքերը հանկարծ կրակ բացեցին մեր ուղղությամբ: Սեքենան կանգնեցրեցին մի աղահով տեղում եւ նկատելով կրակոցներին, դասասխան կրակ բաց արեցին նրանց վրա: Նրանք թվական զերակոչություն ունեին, բայց մենք զնդացիր ունեինք («Դեզարյով»), որի դիմում կրակահերթերը խուճապ առաջացրեցին դավադիր թուրքերի մեջ: Սենք տեսնելով, թե ինչպես նրանցից մի քանիսը վայր ընկան, իսկ մյուսները դիմեցին փախուստի:

Մինչ այդ ես վիրավորվել էի ձախ ազդրից: Տղաներն ինձ տեղափոխեցին Նինգի գյուղը, որտեղ մի սարիով բուժակ առաջին օգնությունը ցույց տվեց: Նա ասաց, որ լավ եմ ողորդել, որովհետեւ վերքը միջանցիկ էր, գնդակը մեկ էր ազդրիս մեջ եւ դուրս եկել: Վերքը բիցով կաղելուց հետո նա խորհուրդ տվեց դիմել բժշկի օգնությանը:

Չինամթերքը Կաղարծիի դաժանություններին հանձնեցինք եւ առավոտյան Դաուուսենով, անտառի միջով, եկանք Ստեփանակերտ: Անմիջապես գնացինք բժիշկ էղիկ Ղուկասյանի մոտ, որը վերստին ինչպես հարկն է մաքրեց, դեղեր դրեց եւ կաղեց:

Մի քանի օր մնացի Ստեփանակերտում: Տանը չէի գիտեր: Գնացել էի մարզադաժ, որն այն ժամանակ այլեւս չէր աշխատում, տեղավորվել էի դաժան բենիկ Սողոմոնյանի տանը: Ոստանալով եւ, չէի կարողանում ֆայլել:



Դա 1991թ. նոյեմբեր ամիսն էր:

Նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին թուրքերն ամեն օր Շու-  
ժից, Կրկժանից, Քյոսալարից, Մալիբեյլիից եւ Ջամիլիից ռմբա-  
կոծում էին Ստեփանակերտը: Ամեն օր բնակիչները գոհեր էին սա-  
լիս, սղանվում էին երեխաներ, կանայք: Բնակելի շատ շենքեր քանդ-  
վել կամ լիովին հրկիզվել էին: Մարդիկ ամիսներով դուրս չէին կա-  
րողանում գալ ներհասարակերից: Միայն Բաղրամյան փողոցի հ.1  
շենքին դիմել էր 28 «Գրադի» եւ «Ալազանի» արկ: Նրանցից մեկը  
դայթել էր բարձր հարկի մի սենյակում, որտեղ եղած 19-ամյա մի  
աղջկանից համարյա ոչինչ չէր մնացել: Թուրքերն այնքան էին լկ-  
սիացել, որ սկսեցին կրակել 399-րդ զնդի սարածփի վրա, որը գտն-  
վում էր Ստեփանակերտում: Այն բանից հետո, երբ ռուս զինվորնե-  
րից սղանվեցին երկու հոգի, զնդի հրետանին ֆաղափ սարքեր մա-  
սերից դասասխան կրակ բաց արեց Շուժի վրա: Նախածեռնող-  
ները գնդում ծառայող հայ զինվորականներն էին (Սեյրան Օհա-  
նյանը, Վաչիկ Հայրյանը եւ ուրիշներ):

Մեր զղաները Շուժիենդից «Ալազան» հրթիռներով կրակում  
էին Շուժի վրա: Նրանք բավականին ավերածություններ կատա-  
րեցին ֆաղափում: Բայց դրանով չէր կարելի լռեցնել թուրքերին  
եւ աղահովել Արցախի մայրաքաղաքի բնակչության անվստահու-  
թյունը: Հարկավոր էր գրավել բոլոր կրակակետերը եւ ամենից մեծ  
կրակակետը՝ Շուժի ֆաղափը:

Այդ ժամանակ հասուկ ջոկասներ էին դասրասված, ո-  
րոնց գլուխն էին անցել լեզբենդար Կոմանդոսը՝ Արկադի Տեր-Թա-  
դեուսյանը, Սերժ Սարգսյանը եւ կոմանդոսի սեղակալ՝ Սամվել  
Բաբայանը:

1992թ. փետրվար ամսին ազատագրվեցին Խոջալլուն, Մա-  
լիբեյլին, Ղարադաղլուն: Բայց Շուժին «Գրադներով» եւ Ալազան-  
ներով շարունակում էր նորանոր հարվածներ հասցնել Ստեփա-  
նակերտին: Ամեն օր գոհվում էր 4-5 մարդ: Մեր մայրաքաղաքը  
ֆանդվում էր մեր աչքերի առջեւ:

Այդ թվականի զարմանք թուրքերը հսկայական զինադասար  
կուսակեցին Շուժիում: Ստեփանակերտի մոտով դեղի Շուժի  
գնացող ճանադարիը մենք փակել էինք: Նրանք գալիս էին Ղու-  
բաթլի-Լաչին-Շուժի խճուղով: Բերում էին զենքեր, զինամթերք եւ  
դիզելային վառելիք:

Ես դիմեցի Կոմանդոսին եւ Սերժ Սարգսյանին, խնդրելով թույլ  
սալ կրակի սակ վերցնել այդ ճանադարիը եւ թույլ չսալ, որ



Չախից՝ գնդապետ Ռաշիդ Պետրոսյան, Ռազմիկ Պետրոսյան,  
գնդապետ Արշավիր Ղարամյան և գնդապետ Վլադիմիր Ավագինյան



ԼՂՀ նախագահ Ա. Ղուկասյանը պարգև է հանձնում  
Ռազմիկ Պետրոսյանին





*Չախից աջ՝ Չարմիկ Պետրոսյան, Աշոտ Ասրյան, Ռ-ազմիկ Պետրոսյան  
և Արկաղի Ասրյան*



*Չախից աջ՝ Վալերիկ, Ռ-ազմիկ և Չարմիկ Պետրոսյաններ*

Շուշի բերվի այդ ամենը: Քարեզի վրա ցույց սվեցին այն սեղան-  
ֆը (Քարին սակի Երջակայում), որսեղից կարելի էր կրակել խճու-  
ղով անցնող մեքենաների վրա:

Նրանք համաձայնվեցին եւ հայտնեցին, թե դասրաս են  
այդ հարցում օգնություն ցույց տալ մեզ: Հրաժարվեցի օգնու-  
թյունից, քանի որ ամեն ինչ ունեին: Կոմանդոսի կարգադրու-  
թյամբ հեռախուզական ջոկատի հրամանատար Արկաղի Կա-  
րաղեսյանի հետ գնացիմ ուսումնասիրելու սեղանը: Գտանք,  
որ այն հարմար է խճուղին կրակի սակ վերցնելու համար: Ար-  
կաղին գնաց գեկուցելու Կոմանդոսին, իսկ ես մեկնեցի Չանախ-  
չի՝ գեմերը վերցնելու: Հաջորդ օրը տղաների հետ մենք արդեն  
դիրքավորվել էինք Քարին սակից դեղի Չարսլու թուրքական  
գյուղն ընկած բարձր սարածփի վրա, որսեղից շատ լավ երե-  
ւում էր Լաչինից Շուշի եկող ճանաղարհը:

Շուշույ իր ջոկատով եկավ Արկաղի Կարաղեսյանը եւ դիր-  
քավորվեց մեզանից փոքր-ինչ հեռավորության վրա, ավելի ներ-  
քելում: Խճուղին մեզանից հեռու էր 2-3 կմ: Երբ մեքենաներ էին  
երեւում, մենք արագորեն մոտենում էինք ճանաղարհին, եւ հրա-  
ցաններից ու գնդացիներից կրակ էինք բաց անում նրանց վրա:  
Մեքենաները բոցավառվում էին, դայթում էին նրանց մեջ եղած  
զինանյութերը: Ճանաղարհի վրա թափվում էին սղանված թուր-  
քերի դիակները, որոնց թիվն ավելանում էր:

Ամեն անգամ դիվերսիոն գործողություն կատարելուց հետո  
մենք անմիջապես վերադառնում էինք դիրքերը, իսկ հանգստա-  
նալու համար գնում էինք Սղնախ գյուղը:

Ուրիշ ջոկատներ էլ էին գործում այնտեղ, որոնք, ցավով, մի  
քանի գոհ սվեցին: Բանն այն է, որ թուրքերը Երջակա բարձուն-  
ների վրա դահակակեսեր էին դրել եւ այնտեղից կրակում էին  
մերոնց վրա: Սկսեցինք գործել գիւլերները:

Շուշիի ազատագրման ժամանակ մերոնք դիրքավորվել էին  
հետեւյալ գծով՝ Չամիլլի-Քյոսալար-Կրկժան: Մյուս ուղղությու-  
նը Հադրութի կողմն էր՝ Խճաբերդ-Արփազյաղուկ-Քիրսի սար: Հա-  
ջորդը՝ Քարին սակ- Շուշի-Սղնախ-Դաւուլեան: Տեխնիկական  
շարժվելու էր Ստեփանակերտից: Մայիսի 7-ին սկսվեց գրոհը բո-  
լոր կողմերից:

Մենք հսկում էինք, որ Լաչինից եկող խճուղիով Շուշին օգ-  
նություն չստանար: Սկզբում զինամթերք բերող մեքենաներ էին  
գնում դեղի Շուշի: Հետո սկսվեց հակառակ հոսանքը՝ Շուշիից



թուրքերը սկսեցին փախչել դեղի Լաչին:

Մենք հրաման ստացանք ավելորդ զոհեր չհալու համար թույլ տալ, որ փախչողներն անազել հեռանան Շուշիից: Երկու օր անց Արցախի հիմնվուրց կենտրոնը՝ Շուշին ազատագրվեց թուրքերից: Արցախահայությունը, նրա հետ նաեւ մայր Հայաստանի եւ Սփյուռքի բոլոր հայերը ցնծության եւ ուրախության շատ դառն աղոթեցին: Թուրքական նոդկալի լուծը վերացվեց մեր Շուշիի վրայից, որը ժամանակին եղել էր կովկասահայության մեծակութային խոշոր կենտրոններից մեկը:

Շուշիի ազատագրումից հետո թուրքերն ինքնաթիռներ էին ուղարկում Ստեփանակերտը ռմբակոծելու: Մեր հակաօդային դաժադանությունը դեռեւս դաժադան միջոցներ չունեւ թեւաւ ինքնաթիռները խփելու համար: Կային ձեռքի «Ստելա» («Նեո») կոչված հրթիռաճակիչ սարքեր, որոնք, սակայն, այնքան էլ շատ չէին: Մեր մայրաքաղաքը շարունակվում էր ավերվել:

Ուժեղացավ թուրքերի ճնշումը Մարտակերտի ուղղությամբ: Կիրովաբադում տեղակայված 25-րդ դիվիզիան միացել էր թուրքերին: Եվլախի բրդի ֆաբրիկայի տնօրեն Սուրադ Հուսեյնովը լեզու էր գտել ռուսների հետ եւ ընդհանուր հարձակում սկսել Մարտակերտի ուղղությամբ:

Ղարաբաղի դաժադանական բանակը դեռեւս կազմավորման վիճակում էր: Չանախչիի ջոկատը միավորվել էր Սղնախի եւ Ղարաբուլաղի ջոկատի հետ, կազմելով մի առանձին գումարտակ, որը ղեկավարում էր Արեւիկա Ղարամյանը:

## ՋՈԿԱՏՍ ՊԱՏՐԱՍՏԿՈՒՄ Է

Իմ ջոկատը ֆանակադես բվականին դակասել էր, ուստի զբաղվեցի նրա համալրման գործով: Կամավորներ եկան Մասադես, Տոնաշեն եւ Չայլու գյուղերից, որոնք արդեն զրավված էին թեւաւ կողմից: Ջոկատս մեջ մտան նաեւ մի ֆանի լավ տղաներ իմ հարեւաններից: Կամավորներ եկան Երեւանից եւ հասկադես Արմյանից: Նրանց հետ այսպես կոչված ֆադդասիարակչական աշխատանք սանելու կարիք չկար: Մայրական կաթի հետ նրանք ստացել էին հայրենի երկիրը թուրք զավթիչներից

դաժադանելու դաժադանության սուրբ զգացումը: Նրանք լավ հասկանում էին, որ եթե այսօր կորցնենք Արցախը, ադա վաղը հերթը կհասնի Ջանգեղուրին եւ ողջ Հայաստանին: Ամեն զնով դես էր դաժադանել Արցախի տարածքի ամեն մի մեքը: Այդ սուրբ զգացումով համակված նրանք մարտի էին գնում եւ թափում իրենց արյունը հանուն հայրենի երկրի: Սակայն հայրենասիրական ջերմ զգացումները, արյունարբու թեւաւ դեմ տածած աշխուրթունքը, օր առաջ դարաբաղյան սիրելի երկիրը միանգամայն ազատ եւ մայր հայրենիքի հետ միացած տեսնելու, կովելու եւ հաղթելու ցանկությունները իզուր կլինեին, եթե նրանք չենթարկվեին զինվորական անուր կարգ ու կանոնի, եթե տարվեին ինքնագործունեությամբ, վատ կատարեին հրամանները, չդաժադանեին անվատության բոլոր կանոնները, ֆիզիկադես անուր եւ կովված չլինեին եւ, վերջադես, վատ տիրադեսեին զենքին: Արագորեն նրանց դես էր զինվոր, ազատամարտիկ դարձնել:

Ջոկատս անդամների թիվը հասավ 50 հոգու: Մենք ստացանք զենքեր՝ ավտոմատ հրացաններ, գնդադիրներ (2 հատ), նռնականետներ (2 հատ), փամփուլեսներ (յուրաքանչյուրին 3 տուփ, որոնց մեջ 30-ական փամփուլես): Դրանցից բացի ստացանք արկղներով փամփուլեսներ, նռնակներ եւ այլն:

Ջոկատս անբողջ կազմով տարա Ստեփանակերտի Ատ. Շահունյանի անվան մարզադաժա: Կես ամիս մենք այնտեղ դաժադանում էինք անցկացնում: Մեծ ուշադրություն դարձրեցի տղաների ֆիզիկական դաժադանության բարձրացման վրա: Նրանք մարմնամարզական վարժություններ էին անում, լուզանքներ ընդունում, վազում էին, արեւվների դուրս գալիս իրենց վրա կրելով զենքերը եւ հանդերձանքը: Բոլորը ֆնում էին մարզադաժեսի հանրակացարանում: Տակսիկական վարժություններին զուգահեռ նրանց դիդուկ նեւանադության դասեր էին տալիս: Կրակելու համար գնում էինք Մալիբեյլի: Կրակում էինք ավտոմատ հրացաններից, գնդադիրներից, նռնակներ նետել էինք սովորում: Բացի այդ ամենից, նրանց սովորեցնում էինք դիրքեր փորել եւ դաժադանի դեղիում առաջին օգնություն ցույց տալ վիրավորներին:

Ղարաբաղի ինքնադաժադանության կոմիտեի նախագահ Սերժ Սարգսյանը մեզ օտադեցնում էր եւ իրավունք ուներ, ֆանի որ թուրքերը զրավել էին Մարտակերտը եւ օտադվում էին դեղի հարավ: Արցախը վատագի մեջ էր, դես էր կանգնեցնել ռու-



սական զորամասերի օգնությամբ հաջողության հասած եւ ծայր ասիճան լկսիացած թեմանուն: Մեզ սվեցին «Զիլ» մակնիճի մի բեռնասար մեքենա, որով, ինչդես եւ մի մարդասար «Մոսկվիչով» հունիսի 9-ին մեկնեցինք Մարտակերտի շրջանի Դմբոն գյուղի մոտ գտնվող «Ալեան» կոչված սեղանը: Մի ժամանակ այնտեղ էր գտնվում Մարտակերտ ֆաղափի դիտերական ճամբարը:

Մենք ներկայացանք շաբա, որը գլխավորում էին կադրային փորձված սղաներ Սեյրան Օհանյանը եւ Հայկազը: Սեյրանը մեզ կարգադրեց գնալ Մոխրաթաղ գյուղը, որը շաբ մոտ էր Մարտակերտին: Այնտեղ էր գտնվում Վլադիմիր Բալայանի ջոկատը, բաղկացած մոխրաթաղցիներից: Այն ժամանակ մենք գնացել էինք 34 հոգով:

Պե՛տք է ասեմ, որ իմ սեսած ջոկատներից ամենալավը Վլադիմիրի ջոկատն էր: Տղաները խիստ կարգադաս էին, լավ սիրադասում էին զենքերին, անվախ էին, հրաժարի գիտեին սեղանը: Նրանց դասըստել էր Վլադիմիրը, որը, ցավով, զոհվել էր Չայլուի դաժնությունների ժամանակ: Նրան փոխարինել էր Գիրոն (Գրիգոր):

Մենք հանդիմանեցինք նրա հետ գյուղի մերձակայքում, ասացինք, որ եկել ենք օգնելու իրենց: Նա շաբ ուրախացավ եւ ցույց սվեց այն սները, որտեղ մենք ադրելու էինք: Գյուղի բնակիչները հեռացել էին, մնացել էին միայն ազատամարտիկները: Նա մեզ ծանոթացրեց մի տղայի հետ, որը դե՛տք է ցույց տար այն դահակակետերը, որոնք մենք դաժնություններ էինք: Գիրոյի ջոկատի հետ կադր լինելու էր այդ տղայի միջոցով, որի անունը չեմ հիշում: Մեր տղաներից Վալերիկ Աղաբեկյանին (մյուսի անունն էր Շոռ, ֆանի որ Շոռ գյուղից էր) նշանակեցի խոհարար: Նա «Մոսկվիչի» վարորդն էր, իսկ «Զիլի» վարորդին՝ Ռաֆիկ Հայրյանին, նշանակեցի ավագ, որդեսգի զբաղվի սնեսական հարցերով:

Սովորության համաձայն, ամեն առավոտ մարմնամարզական վարժություններ էինք անում: Մյուսները ծիծաղում էին մեզ վրա եւ ասում.

- Հեսա, որ վրա սվեցին, սեսանք էդ զարյասկան անելու՞ ենք, թե՛ չէ:

Երբ թուրքերը «վրա սվեցին»՝ հարձակվեցին եւ գյուղի վրա կրակ էին բացել ականանեսներից ու թնդանոթներից, մերոնք դարձյալ առավոտները, եթե դահակակետում չէին, վարժություններ էին անում:

## ՊԱՇՏՊԱՆՈՒՄ ԵՆՔ ՄՈԽՐԱԹԱՂԸ

Մենք զբաղեցնում էինք Մոխրաթաղ գյուղի մոտ գտնվող հեռուստատեսության աշարակի առջեւի խրամասներն ու դիտակետերը: Ունեինք չորս դիրք:

Առավոտ շաբ թեմամին սկսեց ըմբակոծել մեր դիրքերը: Ռումբերն ընկնում էին նաեւ գյուղի վրա: Մենք շաբին հայտնեցինք, որ թուրքերը կրակում են հեռուստատեսության սարի հետեւի կողմից: Մեր հրետանին կրակ բացեց այդ ուղղությամբ: Մերոնք համազարկեր էին տալիս «Գրադներով» եւ թնդանոթներով: Զգացվում էր, որ նրանք խնայում էին արկերը, բայց թուրքերի մոտ դրանք երեւի շաբ առատ էին, որովհետեւ կրակում էին անդադար: Մենք դառնված էինք դիրքերում եւ սղասում էինք թեմանու հարձակմանը:

Մեզ մոտ, գյուղի ետամասում, մի տանկ ունեինք, որը լավ ֆողարկված էր, ֆանի որ թեմանու ուղղաթիռներ էին հայտնվում եւ ըմբակոծում վերեւից: Այդ տանկի թնդանոթը շրջված էր թեմանու դիրքերի ուղղությամբ եւ նա ժամանակ առ ժամանակ արկեր էր ուղարկում նրանց վրա: Տանկի հրամանատարը Գրիգորն էր, որը վերադառնալիս վիրավորվեց տանկի լյուկն իր վրա ընկնելու դաժնով:

Երրորդ օրը նրանց կողմից տարժվեց (S-72) մակնիճի մի տանկ: Մեր տանկը, որը լավ դիրքերում էր, ուղիղ նշանառությամբ խփեց այդ տանկին:

Թեմանու տանկը բոցավառվեց: Թուրքերը, նոր զոհեր տալով (շուրջ 15 հոգի), կրկին դիմեցին փախուստի: Դրանից հետո հրետակոծությունն ավելի ուժեղացավ: Հասկադես զգացվում էր 120 միլիմետրանոց ականանեսների կրակի ուժը: Մենք խրամասներից դուրս չէինք գալիս: Մերթընդմերթ հեռադիտակներով մայրում էինք թեմանու կողմը:

Հրետակոծության ադմուկն, ռումբերի եւ հրթիռների թռիչքի ժամանակ արձակած սուլոցը, նրանց դաժնությունների ահավոր դողոցը սկզբում շաբ ծանր ազդեցություն էին ունենում հասկադես մարտական փորձ չունեցող տղաների վրա: Բայց ես չէի սեսնում խիստ վախեցած կամ ահաբեկված դեմքեր: Մի ֆանի օր անց նրանք վարժվեցին այդ անեմին եւ երբ լսվում էր ականանեսներից արձակված ականների սուլոցը, միայն այդ ժամանակ նրանք թաքնվում էին խրամասների մեջ:



Մեկ շաբաթ սեւած անօգուտ ռմբակոծություններից եւ հարձակումներից հետո, երբ շատ զոհեր էին սպել, թուրքերը փոխեցին հարձակման ուղղությունը եւ իրենց «Գրադները» եւ սանկերն ուղղեցին Մաղավուզ գյուղի կողմը: Շուտով Մաղավուզում սկսեցին տայթել թեմանու ռումբերն ու ականները:

## ՀԱՐՁԱԿՈՒՄ ՄԱՂԱՎՈՒԶԻ ՎՐԱ

Ուացիայով մենք շաբաթն հայտնեցինք, որ թուրքերը ուզում են զրոհել Մաղավուզի վրա: Սեյրանը բաց սեֆսով հրաման սպեց Մաղավուզին, որ ուժեղացնեն դաժադանությունը, քանի որ հարձակում է սղասվում:

Մաղավուզը դաժադանող ջոկատի հրամանատարը ինքնավստահ տնով հայտնեց, թե թող գան, հետո էլ իրենք կսկսեն իրենց հարձակումը:

Երբ թուրքերը սկսեցին հարձակումը, զգացվեց, որ նրանք շատ մեծ ուժեր են կենտրոնացրել այդ գյուղի վրա, ուստի Սեյրանը հրաման սպեց, որ Գիրոն եւ ես նռնականեցները սեղադրենք Մաղավուզի կողմը: Մենք սեղադրեցինք հինգ նռնականեց (3-ը Գիրոն, 2-ը ես), եւ զեկուցեցինք, որ դասրաս ենք եւ թույլ չենք տա, որ մեր կողմով տանկեր անցնեն:

Երբ հարձակվում էին Մաղավուզի վրա, ազերիների հրետանին կրակում էր նաեւ մեր ուղղությամբ՝ մեր հնարավոր սեղաշարժերը կանխելու համար: Մաղավուզի տղաները լավ էին դաժադանվում, բայց չէին նկատում թուրքերի մանյովները, որոնք կռվի ընթացքում հետեւակ էին ուղարկել գյուղի մոտ զսնվող գերեզմանասան կողմը եւ ձգում էին շաղախեղ Մաղավուզի դաժադաններին:

Հեռադիտակով մենք տեսնում էինք ամեն բան եւ «Բասմաչ» կոչված ռացիայի միջոցով, բաց սեֆսով զգուշացրեցինք, որ մաղավուզցիներին շաղախում են գերեզմանասան կողմից, թող միջոցներ ձեռք առնեն: Այդ լուրը հայտնվեց մաղավուզցիներին, որոնք կարողացան մեկ օր դիմանալ: Բայց հաջորդ օրը, երբ թուրքերն ավելի ուժեղացրեցին ճնշումը, նրանք թողեցին գյուղը: Այդ մասին մենք չգիտեինք: Տեսնում էինք տայթող ռումբերի արձակած բոցն ու ծուխը, լսում էինք դրանց խլացուցիչ ձայները,

ինչդեռ եւ ավտոմատ հրացանների կրակոցների աղմուկը:

Այդ ժամանակ Գիրոն եկավ իր ջոկատի դիրքերից եւ ինձ հայտնեց, որ հրաման ենք ստացել թողնելու դիրքերը, որովհետեւ Մաղավուզը վերցրել են, իսկ եթե ընկնի նաեւ Մեծ Շենը, աղա մենք կհայտնվենք շաղախում մեջ: Ես իրեն խնդրեցի հաղորդել, որ Մաղավուզը տայթեն, իսկ մենք չենք ուզում լքել դիրքերը եւ տայթանքի դեմքում կարող ենք օգնել նրանց: Թող օգնություն ուղարկեն Մաղավուզին: Իմ դասասխանը հաղորդվեց: Բայց հավանության չարժանացավ:

«Ձիլ»-ի եւ «Մոսկվիչ»-ի վարորդները եկել էին ինձ մոտ եւ ուզում էին հեռացնել մեքենաները, որ հնարավոր նահանջի դեմքում նրանք չմնային թուրքերին: «Մոսկվիչի» վարորդ Վալերիկին (Շոշին), որին խոհարար էի նշանակել (ի դեմք, նա շատ համեղ ճաշեր էր դասրասում), հարցրեցի, թե եփե՞լ է ճաշը: Նա դասասխանեց, որ հավով փլավ է եփել:

Պե՛տ է ասեմ, որ Մոխրաթաղ գյուղի տները լեցուն էին ամեն ինչով՝ կահույք, անկողիներ, ամանեղեն: Բակերում մնացել էին շատ կենդանիներ՝ հասկաղես խոզեր եւ հավեր: Այնտեղ մնացել էր նաեւ «Գազ-66» մի բեռնատար մեքենա, որը թողել էին բեռնահանումը մաղախում: Մեր տղաները ոչ մի բանի ձեռք չէին տալիս: Մեզ կցված տղան աղախում էր մեզ անհրաժեշտ սննդամթերքով:

Ես կարգադրեցի զինամթերքը բարձել բեռնատար մեքենայի՝ «Ձիլի» մեջ, որը մեզ հետ գալու էր, իսկ «Մոսկվիչը» դե՛տ է գնար Մեծ Շենի, Մարտանգի ջրամբարի, Հաթեր գյուղի վրայով եւ գար «Ալեան» սեղամասը:

Երկու ժամ անց ինձ հայտնեցին, որ մենք արդեն դե՛տ է դուրս գանք, քանի որ թուրքերը շարժվում են Մեծ Շենի վրա:

Արդեն մթնել էր: Ձինամթերքը բարձել էինք Ռ. Հայրյանի վարած «Ձիլ» մեքենայի մեջ, բայց քանի որ անձրեւ էր սկսվել, ցեխոտ ճանաղարհով անհնարին էր շարժվելը: Սիոված «Ձիլը» կաղեցինք տանկի հետեւից: Ես ասացի, որ նրանք շարժվեն Մեծ Շենի կողմը, իսկ մենք բարձրացանք Մոխրաթաղի վերելի սարը, որտեղից ոսփի ճանաղարհ կար դեմքի Քասաղես գյուղը:



## ՎԵՐԱԴԱՌՆՈՒՄ ԵՆՔ ՄՈՒՐԱԹԱԿ

Մասիկ հոգնած էինք եւ սոված: Ափսոսում էինք, որ չհասցրեցինք ուսել Շո՛ւի եփած փլավը: Արագ սեմողով բարձրացանք վեր եւ անցել էինք արդեն 5 կմ, երբ մի աղբյուրի մոտ հանգստանալով իմացա, որ ռացիայով ինձ են հարցնում: Արդեն զիճերվա ժամը 12-ն էր: Ես գնացի մի բարձր սեղ եւ կաղվեցի ռսաբի հետ: Այնտեղից Սեյրան Օհանյանն ինձ հայտնեց, որ դե՛ս է կրկին վերադառնալ եւ գրավել Մոխրաթաղը, քանի որ Մաղավուզը դա՛հելու հնարավորություն է ստեղծվել:

Ես հավաքեցի շղաներին եւ դասնեցի այդ խոսակցության մասին: Նրանք գայրացած էին, որովհետեւ մենք կարող էինք դա՛ւսողանել այդ գյուղը, մեզ չթողեցին, իսկ հիմա, երբ հոգնածությունից եւ սովածությունից թուլացել էինք, անձրեւի թակ անցել 5-6 կմ, մեզ կարգադրում են վերադառնալ գյուղը դա՛ւսողանելու: Ես ասացի, որ սրված է հրաման, ուրե՛մն դե՛ս է կասարել: Ես գնում եմ, ով ուզում է, թող գա ինձ հետ:

60-70 հոգուց համաձայնվեցին գալ 12 հոգի: Վերցրեցինք մեր զենքերը եւ ճանադարի ընկանք: Վերադարձը ավելի դյուրին էր, քանի որ զառիթափ էր, բայց մենք դժվարությամբ էինք շարժվում: Առավոտյան ժամը 4-ին հասանք Մոխրաթաղ գյուղի վերին մասը: Սդասում էինք, որ իմանանք, թե թուրքերն արդյո՞ք մե՛ն էն գյուղ, թե ոչ:

Կես ժամ չէր անցել, հանկարծ սեսանք, որ մեր ջոկատի մնացած շղաները եկան եւ միացան մեզ: Նրանք խիստ հոգնածության դասճառով չուզեցին գալ, բայց երբ մենք հեռացել էինք, չէին դիմացել, միահամուռ որո՛ւել էին հասնել մեզ: Ինչ խոսք, շղաների այդօրինակ վարմունքը մեզ նոր լիցք հաղորդեց, որո՛ւեցինք հարձակվել գյուղի վրա, եթե այն գրավված է ազերիների կողմից:

Գյուղի վիճակը դարձելու համար ուղարկեցի 4 հետախույզների: Մեկ ժամ անց նրանք վերադարձան եւ զեկուցեցին, որ գյուղի ներքեւի մասում տեսել են մի գրահատաս մե՛քենա եւ 30-ի չափ թուրք զինվորների:

30 հոգու 2 նռնականերով եւ գնդացիով ուղարկեցի գյուղի ներքեւի մասը, որդեսգի հանկարծակի խփեն մե՛քենային եւ «ուռա՛» գոռալով հարձակվեն թուրքերի վրա:

Ես վախենում էի, որ թուրքերը Մաղավուզից մոտեցած կլիանն Մոխրաթաղ-Սե՛ծ Շեն ճանադարիին, ուստի ջոկատի հիմ-

նական մասով, Երջանցելով Մոխրաթաղը, գնացի դե՛տի մեր նախկին դիրքերը: Մեզ հետ էին նաեւ Վլադիմիրի ջոկատի շղաները: Այսպիսով մենք Երջանցած կլիանեինք Մոխրաթաղ մնած թուրքերին:

Մենք դայնանավորվել էինք, որ մեր 20 շղաները հարձակվեն այն ժամանակ, երբ մենք Երջանցած կլիանեինք Մոխրաթաղը: Ռացիայով խոսեցինք: Իմացանք, որ նրանք սենրի արանով մե՛ն են Մոխրաթաղ եւ հակառակորդից զսմվում են Եուրջ 100-120 մե՛ր հեռավորության վրա:

Հրաման սվեցի, որ հարձակվեն: Սկզբում լսեցինք նռնականերից արձակված նռնակների դայթյունների, աղա գնդացրի եւ ավսոմաս հրացանների կրակոցների ձայները: «Ուռա՛», բացականչություններով շղաները հարձակվել էին թե՛նամու վրա: Թուրքերի կեսն այն ժամանակ քնած էր եղել, իսկ մյուսները՝ մտած են եղել հետեւակի մարտական մե՛քենայի վրա: Նրանք ահաբեկված փախել էին, թալով 14 զոհ: Մերոնցից ոչ մեկը չսողանվեց, նույնիսկ վիրավորներ չունեցանք: Խուճաղոն այնքան մե՛ծ էր եղել, որ թուրքերը չէին հասցրել նույնիսկ կրակել: Նրանք սկսեցին կրակել, երբ արդեն գյուղից դուրս էին եկել: Նրանք փախչում էին եւ օդում կրակում: «ԲՄՊ»-ն նրանք թողել էին գյուղում, բայց դա արդեն խփված էր:

Մենք ռսաղ մսանք մեր հին դիրքերը եւ սկսեցինք նայել Մաղավուզի կողմը, որտեղից կրակոցները դե՛ս չէին դադարել: Ես մարդ ուղարկեցի իմանալու, թե փլավը մնացե՞լ է, թե՞ ընկել է թուրքերի ձեռքը: Պարզվեց, որ թուրքերը դե՛ս չէին հասել այդ տանը: Փլավը վաղուց եփված էր: Ես շղաներին հերթով (4-ական հոգով) ուղարկում էի ճա՛ւելու: Հետո էլ մենք գնացինք, կերանք փլավը եւ վերադարձանք:

Աղմուկից մենք հասկացանք, որ մեր երկու տանկերը կրակելով մե՛ն են Մաղավուզ: Հետո իմացանք, որ դրանք Յուրա Յովհաննիսյանի տանկերն են եղել, բերված Քելբաջարի գծից: Մաղավուզում մերոնք սվել էին 19 զոհ եւ տանկերը գյուղն էին ներխուժել նրանց դիակները բերելու համար: Մեր կրկին մուտքը Մոխրաթաղ նդատակ ուներ թույլ չժալ, որ թուրքերը կարողանային Մոխրաթաղի կողմից Երջանցել Մաղավուզը:



## ՄԵԾ ՇԵՆԻ ԱՆՏԱՌՈՒՄ

Ցերեկվա ժամը 11-ին հրաման ստացանք հեռանալ Մոխրաբաղից դեղի Մեծ Շեն: Մեր սանկերը գալիս էին եւ Յուրա Յովհաննիսյանը դասնեց մեզ Մաղավուզի անհաջողության մասին:

Երբ հասանք Մեծ Շենի անտառը, ինձ կանչեցին Սեյրան Օհանյանի մոտ: Նա փարսեզի վրա ցույց տվեց Մեծ Շենի անտառում մի սեղանի եւ ասաց, որ այնտեղ դեռ է դիրավորվել եւ կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը, այլապես վստահավոր դրության մեջ կհայտնվի Ղարաբաղի հյուսիսային մասը: Նա կանչեց բոլոր ջոկատների հրամանատարներին եւ ասաց, որ եթե թուրքերը հասնեն Մարտակերտ-Քելբաջար ճանապարհին, ադա Քսաթասում եւ Ներին Յոռաբաղի մոտակայքում զսնվող ջոկատը, որի հրամանատարը Սամվել Կարադեյանն էր, կհայտնվի Երջադասում մեջ: Մենք դեռ է 3-4 կմ երկարությամբ դիրքեր գրավեցինք եւ արգելակեցինք թուրքերի Երջադասումը: Այդ դաստիարակյալ զորքի հրամանատար նշանակեց ինձ:

Ես իսկույն կանչեցի զոհերին, բացատրեցի կացությունը եւ սկսեցինք դիրավորվել: Գրեթե վիրավորված էր եւ սանկի մեջ մնացել էին միայն մեխանիկը եւ նշանառու Յամիկը: Վերջինս դարձել էր սանկի հրամանատար: Նա Երեւանից էր, որովհետեւ իսկական ինստիտուտի ուսանող:

Ռաֆիկ Յայրյանի (Շոշի) գլխավորությամբ խոհանոցը ուղարկեցինք 500 մետր եւ սղաները սկսեցին կերակուր դաստիարակել: Սեյրանը մեզ հրաժեշտ տվեց խնդրելով ամեն զնով դառնել դիրքերը: Խոստացավ օգնություն ուղարկել: Մենք դիրավորվեցինք:

Թուրքերն ամեն օր «Գրադ»-ներից, որոնք սեղադրված էին 3 արբեր կետերում, ռմբակոծում էին մեզ: Նրանք կրակում էին Աղաբաղից, Մաղավուզի կողմից եւ Փափոզվեղից: Կրակում էին նաեւ թնդանոթներից: Գալիս էին նաեւ նրանց իմնաթիռներն ու ուղղաթիռները: Ռումբեր էին նետում, բայց ֆանի որ մենք անտառի մեջ էինք եւ լավ ֆողարկված, այդ ռմբակոծությունները մեզ վնաս չէին հասցնում:

Սկզբում մեծ բարձրության վրա գալիս էր հետախույզ իմնաթիռը, կես կամ մեկ ժամ անց գալիս էին ռմբակոծիչները: Նրանք ռումբեր էին գցում ճակատի ամբողջ երկարությամբ:

Ինչպես ասացի, մեր դիրքը խիստ կարեւոր էր Քսաթասում

զսնվող Սամվել Կարադեյանի ջոկատի անվտանգության համար: Նրանից աջ, Գյուլաթաղ գյուղի մոտ դիրավորվել էր Նորիկը, որը հետագայում դարձավ Մարտակերտի դաստիարակության դեկավարը: Զինգաթաղում դիրավորվել էր Առոս Ղուլյանի (Բեկորի) ջոկատը: Այս բոլոր հրամանատարները, երբ ռազմային կամ սուրհանդակների միջով կաղ էին հաստատում ինձ հետ, հայտնում էին, որ եթե մենք նահանջենք, ադա իրենք անդաման Երջադասում մեջ կընկնեն: Ուստի եթե այնպես դաստիարակ, որ մենք, այնուամենայնիվ, հարկադրված լինենք եւ փախչել, ադա այդ դեղում դեռ է գոնե մեկ ժամ առաջ սեղակ դառնալու իրենք:

Մեր դիրքը դաստիարակում էին իմ ջոկատը, Վլադիմիրի ջոկատը, որը դեկավարում էր Գիրոն, եւ Սեփանակերտից եկած հետախույզների 12 հոգուց բաղկացած խումբը:

Զինամթերք ունենալով, սանկը մեզ հետ էր, զոհները մարտակառուցում էին սրամադրված եւ վճռել էինք եւ Երջադասում, իսկ հնարավորության դեղում՝ առաջ գնալ:

## ԳՐՈՂ ՄԵՐ ԴԻՐՔԵՐԻ ՎՐԱ

Թուրքերը հարձակում սկսեցին մեր դիրքերի վրա: Ինչպես միշտ սկզբում եկան իմնաթիռները: Ռմբակոծեցին եւ եւ գնացին, հետո սկսվեց հրետանային նախադասությունը: Երբ նոր էին լռել հակառակորդի թնդանոթների արկերի դաստիարակները, լսեցինք գրախաղացիկային Երջադասումից հռնդումը:

Գիրոն եւ ես վազում էինք դիրքերով եւ զոհներին զգուցանում, որ չկրակեն, թույլ տան, որ թեմանու սեխնիկան հայտնվի մեզ համար հարմար սեղում: Բացի այդ, մենք չդեռ է թույլ տալիս, որ նրանք ճշտեն իմնային մեր սեղը:

Թուրքերն ուղարկել էին հետախույզական ջոկատ, որը դիրավորվել էր մեզանից Երջա 200 մետր հեռավորության վրա: Այդ ջոկատի ասկյարները նոնականեներից, գնդացից եւ ավտոմատ հրացաններից կրակ բացեցին մեր դիրքերի ուղղությամբ:

Տղաներին զգուցացրել էինք, որ չկրակեն, ֆանի դեռ թեմանուն որոշակիորեն չեն սեսել: Այդ ժամանակ մերոնք սկսեցին կրակել եւ ես հասկացա, որ նրանք սեսել են թեմանուն: Սոսկալի դղրոց ընկավ: Երկուստեք կրակում էին զենքի բոլոր սեսակ-



ներից: Ես Համիկին հրաման սվեցի, որ նա սանկը սեղից չբարձի եւ կրակ բաց անի սանկային հզոր գնդացրից: Նա սկսեց կրակել:

Մարտը բարունակվում էր 30 բողե, երբ լսեցինք հակառակորդի մոտեցող սանկերի բարձիչների աղմուկը: Անտառը շատ խիտ էր, մեր սեսադաճքը ընդամենը 70-80 մետր էր: Գիրոյի հետ դայմանավորվեցինք, որ սեղներիցս չենք բարձվելու: Հրաման սվեցինք դասառասել նռնականեցները եւ հակասանկային նռնակները: Իմ մոտ 2 նռնականեց կար, Գիրոն ուներ մեկ հաս: Հանկարծ շուրջ 80 մետր հեռավորության վրա, մեր դիմաց, միմյանցից 50-60 մետր հեռավորությամբ հայտնվեցին թուրքերի 6 սանկեր եւ թրթուրավոր զրահադաս մեքենաներ: Նրանք բոլորը կրակում էին մեր ուղղությամբ:

Երբ երեւացին ազերիների սանկերը, մեր զոհներից մի քանիսի մոտ խուճաղ սկսվեց: Աջ ու ձախ կողմից մի քանի հոգի սկսեցին փախչել: Գիրոն եւ ես սկսեցինք ավտոմատներից կրակել օդը, նրանց զլխավերելը: Նրանք իսկույն կանգնեցին, մենք հրամայեցինք ետ վերադառնալ:

Գիրոն վերցրեց նռնականեցը եւ շատեց իր զոհների մոտ հնարավոր նահանջը կանխելու համար:

Մի քանի բողե անց մի ուժեղ դայթյուն եղավ մեր առջեւ: Հասկացանք, որ թեմամու սանկը դայթել էր դրած հակասանկային արկերից մեկի վրա: Նռնականեցներով կրակ բացեցինք մյուս սանկերի վրա: Գիրոն խփեց մեկ հետեւակի մարտական մեքենա «ԲՄՊ», որը մեխվեց սեղում: Մեքենայի մեջ եղած դեսանտային խումբը սկսեց ցատկել մեքենայի վրայից, բայց ընկավ մեր զոհների կրակոցների տակ: Բոլորը սղանվեցին: Բայց մյուս սանկերը առաջ էին բարձվում:

Ես կրակում էի 2 նռնականեցներով: Ծառի տակ չոքել էի, նռնականեցը դրել էի ուսիս: Երբ կրակում էի եւ նռնակը թռչում էր դեղի թեմամին, վերցնում էի հաջորդը, որը մեր զոհներն արդեն լցրած էին լինում: Խփեցի մի սանկ, որը բոցավառվեց:

Վեց զրահաեթնիկայից թեմամին կորցրել էր երեքը, բայց մյուսները դեռ առաջ էին բարձվում: Նրանցից մեկը եկավ մեր բողարկված սանկի դիմաց: Մեր սանկի բարձիչներն աշխատում էին: Նրա թնդանոթն ուղղվեց թուրքերի թրթուրավոր զրահադաս մեքենայի կողմը, որի հետեւից գալիս էր հետեւակը: Մեր սանկը, որի հրամանատարը Համիկն էր, բողարկված էր կտրված ծառերի ճյուղերով եւ աննկատելի էր թեմամու համար: Մնացել էր շուրջ 40 մետր, երբ հանկարծ որոնաց մեր սանկի թնդանո-

թը: Մենք սեսանք, թե ինչդեպ թեմամու դայթող մեքենայի վրա եղած մարդկանց մարմինները ցրվել էին օդում:

Թեմամու խփված սանկերը վառվում էին մեքենից ոչ այնքան հեռու տարածության վրա (40-60 մետր): Հանկարծ նրանց մեջ եղած զինամթերքը սկսեց դայթել: Մենք թաքնվեցինք, որ դայթող արկերի բեկորները մեզ չհասնեն: Պառկած սեղից սեսանք, որ ադրբեջանական մյուս 2 սանկերի անձնակազմերը լրեցին իրենց մեքենաները եւ փախուստի դիմեցին: Մեր զոհները ոչնչացրեցին նրանցից մի քանիսին:

Կռիվը սեւեց շուրջ երկու եւ կես ժամ: Թեմամին նահանջել էր: Արդեն մթնում էր: Մենք դառնել էինք մեր դիրքերում եւ նայում էինք, թե ինչդեպ էր վառվում թեմամու զրահաեթնիկան: Տղաներն ուզում էին մոտենալ խփված սանկերին՝ գեներալ բերելու համար, բայց ես չթողեցի: Տղաներից մի քանիսը գեներալներին եւ հույս ունեին, որ սղանված ազերիների դիակների մոտ հրացաններ կգտնեն: Ամբողջ գիշեր դիրքավորված վիճակում մենք հետեւում էինք վառվող սանկերին, որոնց մեջ եղած փամփուլեցներն ու արկերը մերթընդմեք դայթում էին:

Առավոտյան 15 հոգով շոթա սված ծառերի արանով բարձվեցինք սանկերի կողմը: Անընդհատ կրակում էինք սանկերի ուղղությամբ: Ենթադրում էինք, որ թուրքերը կարող էին այնտեղ դարձնակալել եւ վնասել մեզ: 200 մետր առաջ գնացինք, դիրքավորվելուց հետո սկսեցինք հավաքել ռազմավարը: Մենք հավաքեցինք 20 ավտոմատ հրացան, որոնցից մի քանիսը սվեցինք գեներալներին, իսկ մնացածը՝ Յուրա Հովհաննիսյանին, որը եկել էր սեսնելու խփված սանկերը: Շատ հաճելի եղավ նրա բացականչությունը՝ «Ա՛յ, սա դաճաղանություն է»:

Մարտադաճքն թուրքերը թողել էին երկու հետեւակի մարտական մեքենա լրիվ սարքին վիճակում: Տեսնելով, որ սանկերը խփվել են, նրանց անձնակազմերը վախենալով, որ իրենք էլ կխփվեն կանգնեցրել էին մեքենաները եւ նրանց մեջ եղած զինվորների հետ փախուստի դիմել: Բայց շատ հեռու չէին կարողացել գնալ, որովհետեւ զրահադաս այդ մեքենաներից ոչ հեռու տարբեր դիրքերով փռված էին նրանց դիակները: Մեքենաների թնդանոթները, գնդացիրները եւ ռազմամթերքը միանգամայն անվնաս վիճակում էին: Մեքենաներից մեկը ես սվեցի վաղիմի-րի ջոկատին, մյուսը դառնեցի մեզ: Նրա դեկի մոտ նստեց մասնագիտությամբ տրակտորիս Ռաֆիկը, որը մեքենան փեց մեր



թիկունքը շուրջ 500 մետր հեռավորության վրա:

Հոգնածությունից տղաները հազիվ էին ոտքի վրա մնում, նաեւ սոված էին: Ունեին 5 վիրավոր, որոնց մասին ռացիայով հայտնեցի Ասլանի փրկարարների խմբին: Շուտով եկավ Վալերի Զավադյանն իր ընկերների հետ եւ վիրավորներին փոխադրեց դաժասային հոսպիտալ:

Պետք էր կերակրել տղաներին: Շուտով եւ Հայրյան Ռաֆիկը, մոտ կես կիլոմետր հեռավորության վրա, մեր թիկունքում էին: Երբ նրանք հայտնեցին, որ ճաշը դատարար է, ես ընտրությամբ մի ֆանիսին ուղարկեցի ճաշելու, իսկ մյուսները մնացին դիրեկտորում: Երբ վերադարձան նրանք, ես ուղարկեցի մյուսներին: Բայց բոլորը չկարողացան գնալ: Այնքան հոգնած էին, որ խրամասներից չէին կարողանում դուրս գալ: Ես մնացի նրանց հետ: Տղաս Գագիկը, որը արդեն իմ ջոկատում էր, թերմոսի մեջ լցրած բերեց մեր ճաշը եւ մենք դիրեկտի մեջ սկսեցինք ճաշել:

Կռիվների ժամանակ ջոկատների մեծ մասը բավարարվում էր չոր սննդով, բայց մեզ մոտ այնպես էին կազմակերպել, որ օրվա մեջ ազատամարտիկները գոնե մեկ անգամ չափ եւ սննդորար կերակուր էին ստանում: Շուտով եւ Ռաֆիկը համեղ ճաշեր էին եփում: Նրանք տղաներին նույնիսկ չափ թեյ էին հասցնում: Զոկասի անդամների կերակրվելու հարցին շատ կարեւորություն էին տալիս՝ համոզված լինելով, որ սոված զինվորը լավ չի կարողանա կռվել, նա չի դիմանա ահավոր հոգնածությանն ու անվտանգությանը:

Հաջորդ օրը հարեւան սեղանասերից եկավ ազատամարտիկների մի խումբ՝ տեսնելու մեր խփած ու գրաված գրահասեխնիկան: Երբ մենք ռացիայով հայտնել էինք, որ «6 հաս ղողոճ են թխալ» (ղողոճ՝ որ նշանակում է բլոճ կամ խավարասեր, մենք դաժանակամորտն անվանում էինք սանկերին) մեզ այնքան էլ չէին հավաստեցել: Դա 1992 թվականն էր եւ առաջին անգամ էր, որ թեմանին միանգամից այդքան գրահասեխնիկա էր կորցնում:

Գալիս էին տղաները, նայում եւ համոզվում, որ իրենք էլ կարող են նույնը անել:

Հաջորդ օրը ինձ կանչեցին Մարտակերտի դաժասայնության շտաբ: Սեյրան Օհանյանը մեկ օրով մեկնել էր Ստեփանակերտ, նրան փոխարինում էր գնդապետ Ֆելիքսը: Եկել էր Ղարաբաղի դաժասայնության կոմիտեի նախագահի սեղակալ Սամվել Բա-

բայանը (այժմ գեներալ-լեյտենանտ Ս. Բաբայանը ԼՂՀ դաժասայնության նախարարն է), որը անց էր կացնում խորհրդակցությունը:

Նա շուտով հայտնեց մեր տղաներին: Յուրա Հովհաննիսյանն ասաց, որ միայն շուտով հայտնեցինք բան չի լինի, տղաներին դարձեւ դեռ էր սալ: Ս. Բաբայանը դատարարացեց, որ Ռազմիկը շատ լավ գիտի, որ հիմա ոչինչ չունենք նրանց սալու, հետո կտանք:

Հետո, իսկապես, մեզ դարձեւ տեսնել 60 հազար ռուբլով, որը ես հավասարապես բաժանեցի բոլորիս միջեւ:

### ԱՎԻԱՑԻԱՅԻ ՀԱՐՎԱԾՆԵՐԻ ՏԱԿ

Պարտություն կրելուց հետո թուրքերն ուժեղացրեցին հարվածներն օդից, միաժամանակ մեր դիրեկտի վրա նրանք թնդանոթային կրակ էին բացում: Չորս-հինգ օր շարունակվեց այդ մարտությունը: Մենք լավ էինք դիրքավորվել եւ թեմանու ռումբերը մեզ առանձին վնաս չէին հասցնում: Մենք խրամասների մեջ էինք եւ լի էինք վճռականությամբ եւ մղելու թեմանուն, եթե նա հարձակման անցնեւ:

Հինգերորդ օրը նրանք նորից գրոհի անցան, բայց այս անգամ ոչ թե ճակատային գծով, այլ այն եւ ձախ թեւերի ուղղությամբ: Զգացվում էր, որ այդ հարձակման համար նրանք լրջորեն նախադատարարվել էին: Օգոստոս ամիսն էր: Խոսն արդեն կորցրել էր իր կանաչ գույնը եւ թուրքերը, որոնց առջեւից եկող գրոհայինների մեջ կային նաեւ այլազգի վարձկաններ, աշխատում էին հարմարվել սեղանին: Նրանք մինչեւ զոհակցեցին մեր կացել էին, մարմինները ներկել այնպես, որ չզանազանվեին դեղնած խոտերից: Եվ, իսկապես, երբ նրանք սողալով գալիս էին, համարյա չէին երեւում: Նրանք սնայոթներ էին բերել առաջավոր գիծ , որդեսգի դիմուկ կրակոցներով ոչնչացնեին մեր հրամանատարներին եւ գնդապետներին:

Մի անգամ ձախ թեւի կողմից, որտեղ դիրքավորված էր Լեւոնիանյանի ջոկատը, երեք թուրք, ձեռքներին նռնակներ, սողալով մոտենում են մեր դիրեկտին: Մնացել էր ընդամենը 30 մետր, որ նրանք հասնեին մեր խրամասներին, երբ մերոնցից մեկը՝ 17 տարին չլրացած մի դատարարի նկատում է նրանց: Բայց նա այնպես է վախենում, որ լեզուն կաղվում է ու չի կարողանում զու-



Շացնել իր ընկերներին: Նա կարողանում է նեղվել թմբի ետերը եւ կրակել դեղի վեր: Թուրքերը նետում են երկու նռնակ, որոնց դայթյունից զոհվում է մերոնցից մեկը, իսկ երկու հոգի վիրավորվում են: Մերոնք իսկույն կրակ են բացում թեմամու վրա: Նրանցից երկուսը սղանվում են, իսկ երրորդը վիրավոր վիճակում գերի է ընկնում: Այդ վիրավորը թուխ գույնի մարդ էր, նրա մարմինը ներկված էր դեղին ներկով, իսկ գլխին տեւուներ էին հարմարեցված:

Փորձեցիմք հարցախոնջել նրան, բայց նա չէր խոսում, իրեն խուլ ու համրի տեղ էր դրել: Տղաները փչել էր մնում մի լավ ծեծեին 17-ամյա հայ դասանուն, մենք չթողեցինք: Նա խոստովանեց, որ առաջին անգամ էր կռվի մեջ եղել, վախից իրեն լրիվ կորցրել էր եւ չգիտեր, թե ինչ է անում:

Երեք օր անընդմեջ գրոհներ ձեռնարկելուց հետո, թեմամին ավելի ուժեղացրեց ռմբակոծությունը ինքնաթիռներից: Ռուսները նրանք զգում էին մեր թիկունքը, որտեղ մեր խոհանոցն էր: Ըստ երեւույթին, նրանք նկատել էին օջախի ծուխը: Մենք աշխատում էինք այնպես անել, որ ծուխ չլինի, բայց այնուամենայնիվ լինում էր:

Չերթական հարձակման ժամանակ բոլորը թափվել էին «ԲՄՊ»-ի տակ, իսկ Ռաֆիկը հարմար տեղ էր փնտրում, երբ դայթյուն ռուսները: Նա ծանր վերք ստացավ թեւից եւ շատ արյուն կորցրեց: Շուրջ նրան տարավ Չլդրան՝ դաւաճային հոսպիտալ: Այնտեղ նրան վիրակապեցին եւ ուղարկեցին Ստեփանակերտ: Մի ֆանի ժամ անց Շուրջ վերադարձավ ու անցավ իր դարձակաճարությունների կատարմանը:

### ՏԱՆԿԱՅԻՆ ԳՐՈՂ

Մի անգամ, երբ դարձաւսվում էինք ճաշելու, ռացիայով լսեցիմք հետեւյալը. Ալեան տեղանում, մեզանից 3 կմ դեղի ձախ, դաւաճարությունը ստանձնած ջոկատի հրամանատար Մելիկը հայտնում է Մեյրան Օհանյանին, որ թուրքերը հարձակվում են սանկերով: Նա օգնություն է խնդրում մեկ «ԲՄՊ»: Մեյրանը մայել էր ֆարեգին, հետո հարցում արել մարտակերտներին, որոնք լավ գիտեին տեղանքը, եւ վերջիններս դասասխան էին սվել, թե «ԲՄՊ»-ն այդ տեղով չի կարող անցնել: Պետք է հույսը դնել նռնականետների վրա:

Մելիկը իր խնդրանքը մի ֆանի անգամ կրկնեց: Մեյրանը դասասխանում էր, թե ինքն ինքն ինքն ինքն, երբ լինի, կուղարկի: Նրան դասասխանեցին, որ արդեն տեսնում են երեք տանկ եւ տղաները վախենում են, որ չկարողանան նրանց խփել, հետեւադեպ կնահանջեն:

Ես կառավեցի ռացիայով Մելիկի հետ եւ հարցրեցի վիճակի մասին: Նա գիտեր, որ իմ ջոկատը իրենից 3 կմ վերեւ է գտնվում: Ես ասացի, որ այդտեղով թեմամու մեծ սանկերը չեն կարողանա անցնել: Իսկ եթե անցնեն «ԲՄՊ»-ներ, ադա դրանց կարելի է խփել նռնականետներով: Թեմամին մանուրներ է անում եւ եթե հարձակվի, ադա կհարձակվի իմ ջոկատի վրա:

Մի ֆանի բողբ անց, երբ Մելիկը նույն խնդրանքով դիմեց Մեյրանին, ես խառնվեցի նրանց խոսակցությանը եւ ասացի, որ դասարատս եմ օգնելու նրան: Մեյրանն ուրախությամբ համաձայնվեց:

Ես կանչեցի մեր հետեւակի մարտական մեքենայի հրամանատար Միտրին եւ առաջադրանք սվեցի օրջվել, գնալ Ալեան (շուրջ 10 կմ), այնտեղից կրակ բաց անել թեմամու վրա եւ շատ վերադառնալ: Նա իսկույն մեկնեց: Երբ նա տեղ հասավ, սկսեց կրակել: Թուրքերը ետ դարձան: 10 բողբ չանցած նրանք հարձակումն ուղղեցին իմ ջոկատի կողմը: Մեր վրա գալիս էին երկու տանկ եւ մի «ԲՄՊ»:

Ես իսկույն հայտնեցի Մելիկին, որ Միտրին ետ ուղարկի: Շատրին էլ իրագեկ դառնեցի թուրքերի հարձակման մասին: Կուսադասում լսել էին մեր խոսակցությունը ռացիայով եւ Չրայրը (Չրոն) ասաց, որ ինքն 10 հոգի է ուղարկում ինձ օգնության: Նա խնդրեց, որ մենք չսանք դիրքերը, հակառակ դեղիում իրենք օրջադասման մեջ կընկնեն:

Ես դասասխանեցի, որ թեմամու կկարողանանք ետ օդրտել: Ես վստահ էի տղաների վրա, որոնք արդեն փորձ ու հմտություն էին ձեռք բերել: Նրանք հանգիստ սղասում էին եւ գիտեին, թե ինչ պետք է անեն: Ես մի օր առաջ կանչել էի սակրավորներին, որոնց դեկավարը Արմենն էր: Նա եկավ եւ այնպես դրեց հակասանկային ականները, որ ոչ մի տանկ չկարողանար անցնել մեր կողմը: Պետք է ասեմ, որ իմ տեսած սակրավորների մեջ ամենալավը Մեյրանյան Արմենն էր: Ցավով արտի, ասկերանի օրջանի գյուղերի ազատագրման ժամանակ նա զոհվեց ականի դայթյունից:



Երբ լսեցինք թե՛նամու գրահատեխնիկայի շարժիչների աղմուկը, ես կարգադրեցի գործի զցել մեր սանկի շարժիչը: Մինչեւ այդ թուրքերը մեր վրա էին արձակել Շրադենլային ռումբեր, որոնք դայթուն էին շուրջ 50 մետր բարձրության վրա՝ վերածվելով հարյուրավոր կարմրավուն ասեղանման բեկորների: Չրանց հետեւանով մենք ունեցանք 8 վիրավորներ, որոնց Ասլանի ջոկատի միջոցով ուղարկեցինք հոսպիտալ:

Տանկի շարժիչն աշխատում էր: Համիկը (սանկի հրամանատարը) ինձ ձայն սվեց, որ եթե իմի՛ր սանկ խփի, մի ձեռք կոնֆլյաժ կսա՞մ իրեն: Կոնֆլյաժը խայտաբղետ գույնի գինվորական արտահագուստ էր, որից դառնել էի երկու ձեռք: Ես նրան խոստացա անդաման սալ:

Թե՛նամու սանկերը եւ «ԲՄՊ»-ն մոտենում էին: Նրանց հետեւից գրոհում էր թուրքերի հետեւակը: Դա նրանց 6-րդ հարձակումն էր:

Քանի որ մեր շղաները կրակում էին ծառերի ետեւից, թե՛նամին հրաժարվեց ուղիղ նշանառությամբ նրանց վրա կրակելուց եւ սկսեց կրակել թեւերից՝ խաչածեւ:

Ես մի ֆանի անգամ վեր կացա հրահանգներ սալու եւ զգացի, որ ընկնում եմ սնայոթների կրակի տակ: Ասի՞րված էի դառնել: Գալստյան Սերժիկին դատարեցի, որ նա իր կիսելը հրացանի վրա դրած վեր բարձրացնի եւ ինքս սողալով ես գնացի եւ մտա մի ծառի ետեւ: Դրանից հետո Սերժիկին ասացի՝ բարձրացրու: Նա բարձրացրեց կիսելը եւ սնայոթերն անմիջապես կրակեց: Ես նկատեցի կրակոցի բոցը եւ նրա ուղղությամբ ավտոմատով երկու կրակոց արձակեցի: Մի ֆանի բողբոջ անց Սերժիկին խնդրեցի, որ նորից բարձրացնի կիսելը: Նա բարձրացրեց, բայց սնայոթերը լռում էր:

Երբ մարտն ավարտվել էր եւ մերոնք հավաքվում էին սղանված թուրքերի զենքերը, ես շղաներին ասացի, որ գնան սնայոթերի զսնված տեղը եւ բերեն նրա հեռադիտակով հրացանը: Նրանք գնացել էին եւ տեսել սնայոթերի դիակը, իսկ կողքին հեռադիտակով հրացանը: Քիչ անց, այդ հրացանն իմ ձեռքին էր:

Դա մարտից հետո էր, իսկ դրանից առաջ սոսկալի դղրոց էր ընկել: Թե՛նամին կրակում էր զենքի բոլոր տեսակներից, մենք դատաստիսանում էինք: Հրատալի գործում էր մեր սանկի ընդամենը երկու հոգուց բաղկացած անձնակազմը: Վլադիմիրի ջոկատը երկու օր առաջ գնացել էր Ստեփանակերտ հանգստանա-

լու: Նրանց փոխարեն նոր շղաներ էին եկել Ստեփանակերտից, որոնց հրամանատարն էր Շահենը: Նրանք ծանոթ էին մեր գործերին եւ վստահեցնում էին, որ կարդարացնեն իրենց: Նրանք հերոսաբար դիմակայում էին թե՛նամուն, որը շատ զոհեր էր սալխու: Մերոնց մեջ միայն վիրավորներ կային:

Կռվի թե՛ ժամանակ վերադարձավ մեր «ԲՄՊ»-ն: Մարտը տեւեց 3 ժամից ավելի: Թե՛նամին կորցրել էր երկու սանկ, որոնցից մեկը դայթել էր Արմենի վարդեսորեն դրած ականի վրա, մյուսին խփել էր սանկի հրամանատար, Երեւանի դոկտորտեխնիկական ինստիտուտի 5-րդ կուրսի ուսանող Համիկը, որին ես հանձնեցի խոստացածս համազգեստը:

Թուրքերը մեծ թվով զոհեր սալուց հետո ետ էին ֆաշվում: Արդեն մթնել էր: Մենք տեսանք, որ թե՛նամին ուզում է խփված սանկերից մեկն իր հետ տանել: Համիկը կրակ բաց արեց իր սանկի գնդացրից: Թուրքերը փախան: Մեր շղաներն ուզում էին մոտենալ խփված սանկերին, բայց ես արգելեցի:

Առավոտյան ժամը 6-ին Համիկին կարգադրեցի աշխատեցնել սանկի շարժիչը եւ շարժվել հակառակորդի խփված սանկերի կողմը՝ օջանցելով, իհարկե, Արմենի դրած ականները: Տանկը շարժվեց, իսկ մենք 20 հոգով շրջա կազմած շարժվեցինք նրա հետեւից: Խփված սանկերի մոտ օջախի հետքեր տեսանք: Ուրեմն թուրքերը մնացել էին, որ սանկերին մոտեցող մեր շղաներին խփեին, իսկ երբ լսել էին սանկի հռնդյունը, փախել-զնացել էին:

Մենք հավաքեցինք սղանված թուրքերի զենքերը եւ հանձնեցինք Յուրա Հովհաննիսյանին, որը եկել էր օտարից: Մեր մեխանիկը զննեց թե՛նամու սանկը եւ ասաց, որ նրան ոչինչ չի դատարել: Տանկը նա սարավ մեր դիրքերի մոտ: Դա 3-րդ գրահատեխնիկական էր, որ մենք խլում էինք ադրբեջանցիներից:

Ես կառավարեցի Սլավա Ուսնունցի հետ, որը զինամթերքի գծով հրամանատարի տեղակալն էր, եւ խնդրեցի այդ սանկի համար անձնակազմ ուղարկել, բայց օտարում սանկիսներ չունեին: Նրանք մի մեխանիկ ուղարկեցին, որն աշխատեցրեց սանկը եւ սարավ դեղի օտար:

Ռացիայով ես կառավարեցի Սեյրանի հետ եւ բացատրեցի կացությունը: 24 օր շղաները դատարարության դիրքերում էին, այնպես էին հոգնել, որ դժվարությամբ էին շարժվում: Անգամ չէին կարողանում ճաշելու գնալ: Ճաշը թերմոսներով բերում էին խրա-



մասները: Տղաները ուսում էին, իսկ մենք 4 հոգով հսկում էինք: Բոլորս էլ անսանելի հոգնած էինք եւ սանջվում էինք անհուն-թյունից:

Տղաներին հանգիստ էր դեմք, այլադեպ նրանք չէին կարողանա դիմանալ թե՛նամու նոր գրոհներին:

Հաջորդ օրը մեզ չկարողացան փոխարինել: Հրամանատարության ձեռքի տակ դասարանի ջոկատներ չկային: Մեր տղաներից 17 հոգու հանգստի համար ուղարկեցի թիկունք (500 մետր հեռավորության վրա): Այդ ժամանակ թուրքերը կրկին հարձակվեցին, բայց այս անգամ առանց սանկերի: Մարտն արդեն սկսվել էր: Անցել էր մեկ ժամ: Հանգստի գնացած տղաները ռացիայով հարցնում էին մեզ՝ զանք, թե ոչ: Ես վստահ էի, որ թուրքերին ետ կօղբեցնեմ, այդ դասճառով մերժում էի նրանց: Նրանք, երբ տեսան, որ կռիվը երկարում է, սկսեցին զալ մեր կողմը: Ես կարգադրեցի, որ սողանեն 200 մետր հեռավորության վրա: Մարտն ավարտվելուց հետո թույլ սվեցի, որ նրանք վերադառնան: Թե՛նամին կրկին ետ օղբեց՝ սալով բազմաթիվ զոհեր:

Խփված սանկերը, որ մինչեւ հիմա այնտեղ են՝ Մեծ Շենի անջառում, իրենց տեսնելով ոգեւորում էին մեր տղաներին եւ, ընդհակառակը, ահաբեկում թե՛նամուն:

Հաջորդ օրը Սեյրանը նոր ջոկատ ուղարկեց, որը բաղկացած էր Մարտակերտի միլիցիայի աշխատակիցներից: Հրամանատարը Մարտակերտի միլիցիայի բաժանմունքի ղեկավարից մեկն էր: Վերջինիս ցույց սվեցի Արմենի դրած ակամների տեղը եւ այն վայրերը, որտեղով կարող էր թե՛նամին հարձակվել: Հետո մենք հանգստի համար ետ ֆազվեցինք՝ սանկերով մեզ հետ «ԲՄ-Պ»-ն, որը վարում էր սրակտորիս Ռաֆիկը:

Ճանադարհին «ԲՄՊ»-ի օւղթիչը կանգ առավ: Հանկարծ տեսանք Սեյրան Օհանյանին, որը մե՛նե՛նայով գնում էր դիրքերը սուղեւրու: Նա ողջունեց մեզ, շնորհակալություն հայտնեց: Երբ նա տեսավ մեր «ԲՄՊ»-ն, մտավ նրա մեջ եւ փչեց անց աշխատեցրեց օւղթիչը: Սեյրանը փորձված սանկիստ էր, եղել էր սանկային վաճառի հրամանատար: Նա խորհուրդ սվեց մինչեւ տեղ հասնելը օւղթիչն այլեւս չկանգնեցնել:

Մենք եկանք Սեփանակերտ: Հետո ինձ զանգեց Սերժ Սարգսյանը եւ հայտնեց, որ երկու օր անց դեմք է գնանք ռազմաճակատ: Ես մի նոր «Կամազ» բեռնատար մե՛նե՛նա էի ստացել, որի վարորդը իմ հարեւան Գե՛նան էր: Այդ մե՛նե՛նայով մեկնե-

ցինք: Երբ հասանք Սեփանակ գյուղի մոտ, իմացանք, որ մեր թողած դիրքերից մերոնք նահանջել են օւղթ 10 կմ եւ թե՛նամին դուրս է եկել Մարտակերտ-Քելբաջար խճուղի:

Գնացինք Չլդրան գյուղի մոտ գնվող մեր օւղթը, որտեղ մեզ ասացին, թե Մեծ Շենի մոտ գնվող դիրքերից նահանջել ենք, դեմք է գնանք Սեփանակ գյուղի մոտ: Սեփանակն հունական եւ հայկական խառը բնակչություն ունեցող գյուղ էր: Հուլյաները բարեկամական սերս կադերի մեջ էին իրենց հայ հարեւանների հետ եւ հաճախ դաստիարակում էին խառն ամուսնություններ: Երբ ադրբեջանցիները գրավեցին այդ գյուղը, բնակիչները տեղափոխվեցին Սեփանակերտ, որն այն ժամանակ ռմբակոծության տակ էր: Հուլյաների մի մասը դիմեց Հունաստանի կառավարությանը եւ թույլտվություն ստանալով տեղափոխվեց Հունաստան: Ղարաբաղում կային նաեւ այլ հունական գյուղեր, որոնց բնակիչները եւս նույն վիճակի մեջ հայտնվեցին:

## ՀԵՌՈՒՍՏԱՆԿԱՐԱՅԱՆՈՒՄ

Մի օր երեւանի հեռուստատեսության նկարահանող մի խումբ եկավ մեզ մոտ: Նկարահանեց ջոկատիս մարտիկներին արժավի դասին եւ անջառում հանգստանալիս: Հետո գրուցեցին մեզ հետ ու մեկնեցին այլ գործատուներ: Ամիսներ անց մենք իմացանք, որ նկարահանված նյութը ցուցադրվել է երեւանի հեռուստատեսությամբ: Գրող Բագրատ Ուլուբաբյանը դիտել էր այդ հաղորդումը եւ այդ մասին գրանցում կատարել իր օրագրում: Վերջերս լույս ընծայած իր «Արցախյան գոյադարձարի տարեգրություն» գրքում (հրատ. երեւանում, 1997թ.) այդ մասին նա գրել է հետեւյալը.

*«Հեռուստատեսությամբ ցույց սվին Մարտակերտի օւղթանի մի գործադրական, որի հրամանատարն է Ռազմիկ Պետրոսյանը՝ նախկին ֆուտբոլիստ, մարզիչ, Սեփանակերտի մարզադահլի սնօրեն, օւղթան առաջին օրերից էլ՝ գոյադարձարի կազմակերպիչների առաջին օւղթում: Ոգեւորությամբ խոսեց իրենց խնդիրների մասին, ցավով՝ ծախողանքներից: Լրիվ ծերմակել է, երկու տարի առաջ մեր տուն էր եկել, ոչ մի ծերմակ մազ չունեւ: Ծերմակել է, բայց նույն տիպը*



ու կրակոց երհասարդն է: Տղան իր զորաջոկասում է կռվում՝ գեղեցիկ, ամուր, ջլաղիմդ, ինչդեպ հայրը: Հարցնում են՝ ի՞նչ կարծիքի ես հրամանատար հորդ մասին: «Լավ,- ասում է,- փորձառու է, միշտ ծիծես է մտածում, հարաբերությունները զինվորի հետ հարգալից, դաստիարակչական: Աղյա կասակում է,- լավ է, որ հրամանատար է, թե չէ, որ շարժան լինե, ինձ դեպ չէր կարող կռվել: Դե տարեց մարդ է, 50-ն անց...»:

Ուրեմն տղան հորն ուրիշ կերպ չի դասկերացնում, քան կռվի դասում, բայց լավ է, որ հրամանատար է...» (էջ 551-552):

## ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐ

Մեհմանայի մոտ դիրքավորվել էր Հուրոյի (Հրայրի) ղեկավարության սակ զսնվող ջոկաճը: Նրանից աջ՝ դեղի Գյուլաթաղ, Իւլիչի խումբն էր: Նորիկի ջոկաճը դասում էր Գյուլաթաղից Մեհմանա սանող ճանադարից: Մենք զբաղեցրեցինք ձախ կողմը՝ Դրմբունի ուղղությունը: Այնտեղ լավ բարձունք կար, որի վրայից մեր հսկողության սակ էին վերցրել թե՛ ձորի, թե՛ սարի բարձրացող ճանադարները:

Հակառակորդի մասշտաբային էֆեկտիվ միջոցներ չունեինք այդ վայրում: Միայն ձեռքի հրթիռներ կային, որոնց միջոցով կարողացել էինք խփել թե՛ սանու մի քանի ինքնաթիռ եւ ուղղաթիռ: Ամեն օր ազերիների կողմից գալիս էին «ՍՈՒ-25» եւ «ՍԻԳ-25» ինքնաթիռներ, ռմբակոծում մեզ ու հեռանում:

Մի քանի օր անց թուրքերը նորից հարձակման անցան: Նրանք ճնշում էին զորձադրում սանկերով: Լավ էր դաստիարակվում Հուրոյի ջոկաճը, իսկ Մարտակերտի անփորձ մարդիկ փախուստի էին դիմում: Երբ հարցնում էինք նրանց, թե ինչու՞ էին փախչում, նրանք դասասխտանում էին, որ լավ հրամանատար չունեն:

Թուրքերը շարժվում էին դեղի Մեհմանա-Մարտակերտ-Դրմբուն ճանադարից: Այդ մասում մեր սանկերը խփել էին թե՛ սանու երկու հետեւակի մարտական մեքենա, ուստի ազերիները օջաղացում անելով Գյուլաթաղի կողմով եկան դեղի Մեհմանա՝ մեզ օջաղացման մեջ վերցնելու համար:

Այդ ժամանակ վիրավորվել էին Նորիկը եւ էլի մի քանի մար-

սիկներ: Նրանց կողմից դաստիարակությունը թուլացել էր եւ օջաղացման մեջ չընկնելու համար իմ ջոկաճի տղաներից մի քանիսին ուղարկեցի Նորիկի դաստիարակած դիրքերը՝ կասեցնելու թուրքերի առաջխաղացումը: Այդ մասին տեղյակ դաստիարակ հրամանատարությանը: Շարժից օգնություն ուղարկեցին Սամվել Կարադե-սյանին, որն իր հետ բերեց մի սանկ: Ճանադարից նա հավաքել էր եւ իր հետ բերել փախած մարտակերտցիներին: Մենք ժողովի դեպ մի հավաք սարկեցինք: Ուզում էինք մարտակերտցիներից իմանալ փախուստի դաստիարակ մասին: Նրանք նորից նույն էին ասում՝ չունեն լավ հրամանատար եւ չգիտեն, թե ի՞նչ են անելու: Նրանցից մեկին հրամանատար նշանակեցինք, բացառեցինք ջոկաճի անելիքները, ցույց սվեցինք տեղանքը, իմացանք, որ զենքերին տարաբանում են, դարձաբանեցինք հրամանատարին իր խմբին տրվող առաջադրանքները եւ դաստիարակեցինք, որ նա մասշտաբ կադրի մեջ լինի մեզ հետ:

Մարտակերտ-Քելբաջար ճանադարից ցատ մոտ էր (մոտավորապես 2կմ): Ժորայի (Գրաղ Ժորայի) ղեկավարության սակ լավ էր աշխատում մեր հրետանին: Հրետանավորները խփել էին մի քանի սանկ, իսկ մեր ուղարկած ջոկաճները հսկողության սակ էին վերցրել Մարտակերտ-Քելբաջար ճանադարից եւ խփում էին այնտեղով անցնող զինվորներ տեղափոխող թուրքական զինվորական մեքենաներին, ոչնչացնում զինվորներին, վառում եւ դայթեցնում մեքենաների մեջ եղած զինամթերք:

Մարտակերտը թուրքերի ձեռքին էր: Մեր խնդիրն էր կասեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դեղի հարավ: Դիրքային համառ կռիվներ էին: Մի օր օդում երեւացին երկու ուղղաթիռ: Մենք կարծեցինք, որ թուրքական են եւ փչ էր մնում կրակ բացելու: Պարզվեց, որ դրանք հայկական ֆաղաբացիական ուղղաթիռներ էին: Խիզախ օդաչուները, խաբելով թուրքերին, սկզբում թռել էին Մարտակերտի վրա եւ այնտեղից, այսինքն թուրքերի թիկունքից, եկել էին մեր կողմը: Թուրքերը կարծում էին, թե դրանք իրենց ուղղաթիռներն են եւ ոչինչ չձեռնարկեցին նրանց դեմ: Ուղղաթիռները ցած բարձրությունից սկսեցին ռումբեր նետել թուրքերի դիրքերի վրա՝ մեծ կորուստներ դաստիարակելով նրանց: Եվ այդպես, մեր ուղղաթիռներն անարգել ռմբակոծեցին թուրքերին ու հեռացան:

Մի անգամ գիշերը Հաթերից նահանջող մեր ջոկաճներից



մեկը չէր կարողացել կողմնորոշվել եւ դեգերում էր մեր կողմերում: Ռացիայով կառուցված էր Եւրոպայի հետ եւ ուզում էին իմանալ, թե ո՞ր կողմը կարող էին գնալ, որ թուրքերի ձեռքը չընկնեն: Ես խորհուրդ սվեցի նրանց զալ մեր կողմը, քանի որ թուրքերը դեռի Դրսթոն ջոկասներ էին ուղարկում: Հայսնեցի նրանց, որ ընդառաջ եմ ուղարկում երկու հոգու, որոնք լուսային հետազոծ թողնող փամփուռներ կրակեն օդ եւ նրանցով ցույց կսան դեռի մեր կողմը զալու ճանապարհը: Այդպես էլ արեցին: Նրանք որոշեցին ճիշտ ուղղությունը եւ մոտ 3-4 ժամ անց բարեհաջող հասան մեզ: Նրանք փաստորեն հայսնվել էին թեմանու թիկունքում:

20 օր մնացին այնտեղ: Լավ դաստիարակված էին, երբեմն էլ հակահարձակումներ էին ձեռնարկում՝ թեմանու դասճառելով մարդկային ուժի եւ տեխնիկայի զգալի կորուստներ: Մի անգամ, երբ ես էի մտնում թուրքերի հերթական հարձակումը, ջոկասների հրամանատարները հավաքվեցին մեզ մոտ: Ասում էին, որ երբ լավ են համագործակցում, թեմանին ոչինչ չի կարողանում անել եւ որդես կանոն, դաստիարակում է կրում: Որոշեցին այդպես էլ շարունակել:

Ջոկասներից մեկի ղեկները կրակ էին վառել, որդեսզի չորացնեն ջրերի միջով անցնելու ժամանակ թրջված կոշիկներն ու հագուստը: Թուրքերը նկատել էին խարույկի ծուխը եւ ակամանեցներից սկսեցին կրակել այդ ուղղությամբ: Հրաման սվեցինք անմիջապես հանգցնել խարույկը եւ հեռանալ այդ վայրից՝ մարդկային կորուստներ չունենալու համար:

Քնել էին դիրքերում եւ շատ շուտ արթնացանք: Գեման մեկնալով զննեց ջուր բերելու, որ թեյ դաստիարակներ: Հանկարծ մեր վերելում շուրջ 300 մետր բարձրության վրա մի ինքնաթիռ հայսնվեց: Գողցանք «վոզդուխ», «վոզդուխ» («օդ, օդ»): Բոլորը թափվեցին: Ինքնաթիռը նետեց կասեթային մի հսկա ռումբ, որը դայթեց մեզանից ոչ այնքան հեռու: Մերոնցից յոթ հոգի վիրավորվեցին, այդ թվում նաեւ ես:

Մենք լուր ուղարկեցինք փրկարար ջոկասին (Ասլանի ջոկասին), որ գար: Բայց ղեկները արյունաբերում էին լինում: Ասիոված «Կամազ» մեքենայից բերված ջուրը թափեցինք ցած, վիրավորներին դասգարակներով դրեցինք նրա մեջ եւ շարժվեցինք դեռի Չլդրանի հոստիսալը՝ դասային հիվանդանոցը: Ճանապարհին հանդիմեցինք սանիտարների «Ուազ» ազոնմեքենային: Վիրավորներին տեղափոխեցինք նրա մեջ, իսկ «Կամազ» ուղարկեցինք ես:

Չլդրանում մեզ առաջին օգնություն ցույց սվեցին, բայց քանի որ վիրավորները շատ էին եւ անընդհատ նորերն էին բերում, մեզ ուղարկեցին Ասեփանակեր: Ամեն օր «Շատօգնության» մեքենաներ էին գալիս Չլդրանի հոստիսալ եւ վիրավորներին տեղափոխում մայրաքաղաք:

Ասեփանակերի հիվանդանոցում տեղ չկար: Այդ դասճառով բժիշկ Մարուքյանը, թեթեւ վիրավորներին խնդրեց գնալ իրենց տները եւ ամեն օր զալ հիվանդանոց՝ բուժումը շարունակելու համար: Նա մեզանց մեր վերերը, փոխեց վիրակաղերը եւ դրանից հետո մերոնցից մի քանիսին տարան տուն: Գիշերը քնում էինք մեր տներում, իսկ առավոտյան Շոբի մեքենայով հավաքում վիրավորներին եւ տանում հիվանդանոց:

Ջոկասիս մի մասը մնացել էր դիրքերում եւ ես անդամանակով ելալ վերադառնալի: Բայց մի քանի օր հետո ջոկասը եկավ Ասեփանակեր, որովհետեւ Մեքենայի ու Չլդրանի դիրքերը մերոնք հանձնել էին: Թուրքերը շարժվում էին դեռի կազմն գեջը:

Մեկ շաբաթ անց ինձ կանչեցին եւ կարգադրեցին ջոկասն ուղարկել առաջավոր զիծ: Գիշերին, որ վիրավորված եմ, ուսի առաջարկեցին մի հոգու դեկավար նշանակել: Որոշեցի ինքս մեկնել, չնայած քայլել չէի կարողանում: Տղաների հետ մեկնեցինք դեռի շաբաթ, որը զսնվում էր Կիչան գյուղի մոտակա ծորակում: Այնտեղ էր հաստատվել նաեւ դասային հիվանդանոցը:

## ԿՈՒՎՆԵՐ ՄԵՅՄԱՆԱՅԻ ՄՈՏ

Շաբաթում կային մարտակերտից մի քանի սղաներ, որոնցից իմացանք, որ մերոնք ես եմ գրավել Չլդրանը: Այդ ժամանակ Չլդրանի մոտակայքում էր զսնվում Սամվել Կարաղեյանի ջոկասը: Նա շաբաթի սղաներին խնդրեց, որ իմ ջոկասն ուղարկեն իր դիրքերը: Ուշ երեկոյան, երբ մութն արդեն ընկել էր, մենք անցանք ռմբակոծման տակ զսնվող ճանապարհը եւ գիշերվա մնացած մասն անցկացնելով Չլդրանի աղբյուրի մոտ՝ առավոտյան սկսեցինք գրոհել Չլդրանի առջեւում զսնվող Մեքենայի բարձունքը:

Բարձունքը գրոհողների, հասկաղես հետախույզների մեջ հրա-



Շալի ղեկավար կային: Նրանցից կուզեմայի հիշել Անդրյան (Անդրանիկյան), որը հետագայում դարձավ գնդի հետախուզության հրամանատարը, Վարդգեսին եւ չլորանցի Վիգենին:

Հարձակումը սկսել էինք առավոտյան վաղ: Անդրյան գնում էր աջ կողմից, իսկ մենք մեջտեղում էինք: Թուրքերը Մեհմանա-Չլորան խճուղին դառնում էին 3 թե 4 սանկերով, որոնք գնում-գալիս էին ու անընդհատ կրակում: Մենք շուրջ 2 կմ-ի վրա շղթա էինք կազմել եւ երբ մոտեցանք խճուղուն, թուրքական սանկերը սկսեցին կրակել մեզ վրա: Ես իսկույն նռնակաձեւից կրակեցի սանկի վրա, իսկ Վարդգեսի ղեկավարը կրակեցին «Մուխա» («ճանճ») կոչված հրթիռով եւ խփեցինք սանկին: Տանկն ուժեղ ցնցվեց ու կանգ առավ, բայց քանի որ նրա լույսերը բաց էին, անձնակազմը այդ ցնցումից մեծ վնաս չստացավ եւ անմիջապես փախուսի դիմեց: Մենք իջանք խճուղին եւ անցնելով այն առաջ շարժվեցինք այնպես անելով, որ ջոկատի շղթան մի ուղղությամբ լինի: Դա արեցինք նրա համար, որ դասահամար միմյանց վրա չկրակեմք: Այդ ժամանակ Անդրանիկի ջոկատը գրավել էր թուրքերի դիրքերը եւ խփել «S-72» մեկ սանկ:

### «ՅԱՇԱՍԸՆ ԱԶՐԲԵՅՋԱՆ ՀՈՔՅՈՒՄԱԹԸ»

Մենք հասանք այդ խփված սանկի մոտ եւ նայում էինք, թե որտեղից է դա այդպես վնասվել: Այդ ժամանակ վերելի կողմից նկատեցինք սեւ գույնի համազգեստով մի զինվորի, որը մոտենում էր մեզ: Նրա ձեռքերում երկու ավտոմատ հրացան կար: Մեկը բռնել էր աջ ձեռքով եւ փողոն ուղղել էր մեր կողմը, մյուսը ձախ ձեռքին էր, որը բարձրացրել էր վեր: Նա մոտենում էր: Մերոնցից մեկն ասաց. «Հանցա մեր էն ռիթի սանկիսներան ինի», մյուսը թե՛ «Ա, չէ, շատ ղեկավար հանցա թուրք ինի»:

Իսկ այդ զինվորը մոտենում էր մեզ: Երբ մնացել էր մոտ 40 թե 50 մետր, ես մեխանիկորեն ավտոմատ հրացանի փողոն ուղղեցի նրա կողմը եւ ռուսերեն բղավեցի. «Գցի՛ր զենքը»: Այն ավտոմատը, որ նա ձախ ձեռքով վեր էր բարձրացրել, վայր գցեց եւ մարմնով շրջվելով ուզեց փախչել: Այդ ժամանակ էլ աջ ձեռքին բռնած ավտոմատից կրակ բաց արեց: Երբ նա արդեն մարմնով շրջվել էր, գոռաց «Յաշասըն Ազրբեյջան հոֆյունաթը» («Կեցցե՛ ազրբեյջանական դեմքերը»):

Ես, ինչպես եւ մի քանի ղեկավար, կրակեցինք ու նա ընկավ: Վազելով մոտեցանք նրան: Արդեն մեռած էր: Վարդգեսի ջոկատի ղեկավարից մեկը՝ Կարենը, վերցրեց նրա մեռած ավտոմատը եւ մենք նրա խզակոթի վրա կարդացինք հայերեն գրված մի անուն՝ «Հարութ»: Եթե նա հասցներ կրակել, մեզ շատ վնաս կսար:

Կարենը եւ Վարդգեսը դասմեցին, որ այդ թուրք զինվորը Ներին Գոռաթաղ գյուղի մոտ եւս նույն բանն է արել: Երբ խփվել էր նրա սանկը, նա թռել էր սանկի վրայից եւ դառնել գետնին: Մերոնք, որ այդ ժամանակ զենվելիս են եղել շուրջ 100 մետր հեռավորության վրա, կարծել են, թե սղանված է, մոտեցել են նրան: Մնացել էր մոտ 100 մետր, որ հասնեին նրան, նա վեր է թռել եւ ավտոմատից կրակել մերոնց վրա: Չորս հոգի մերոնցից վայր էին ընկել: Երկուսը սղանվել էին, մյուսները՝ վիրավորվել: Նրան այժմ ճանաչեցին արտահագուստից եւ մազերից: Նա շփոթեցրել էր, իսկ դիմացի կողմից՝ ճաղատ: Այդպես էլ նա սղանվել էր ղեկավարի հիշողության մեջ:

Մի քանի օր անց Շահումյանի շրջանի Գյուլիսան գյուղի ջոկատի ղեկավարը թաղեցին նրան, որովհետեւ դիակը սկսել էր նեխել:

### ԱԶԵՐԻ ԿԱՊԱՎՈՐԻ ԳԵՐԵՎԱՐՈՒՄԸ. ՈՒՂԻՈՎԱՊ ՍՈՒՐԱԹ ՀՅՈՒՍԵՅՆՈՎԻ ՀԵՏ

Չլորանից առաջ էինք անցել մոտ 8 կմ: Դիրավորվել էինք եւ դառնում էինք շուրջ 2 կմ-ի չափ սարածություն: Իսկ Չլորանից դեղի մեր դիրքերը 3 կմ բաց սարածություն կար: Այնքան մարդ չունեինք, որ կարողանայինք տեղավորել այնտեղ: Այդ սարածքը, փաստորեն, անդաժողան էր մնացել: Այդ մասին ինձ հայտնեց Սեյրան Օհանյանը: Ես 3-4 հոգու ուղարկում էի այնտեղ եւ նրանք բարձունքին նստած, հսկողության տակ էին դառնում շրջապատը:

Թեմանին ամեն գնով ուզում էր գրավել Չլորանը: Հսկող ղեկավարը հանկարծ ինձ հայտնեցին, որ թուրքերից շուրջ 15 հոգի շարժվում են Չլորանի ուղղությամբ: Այդ մասին ես հաղորդեցի Չլորանի դաստիարակներին: Նրանց մոտ էր նաեւ Սամվել Կա-



րադեսյանն իր ջոկասի մյուս մասի հետ (մնացածները ինձ մոտ էին): մենք դայմանավորվեցինք, որ ես փակեմ այդ թուրքերի դարձի ճանադարհը, իսկ իրենք կբարձրեն Չլդրանից դեղի Մեհմանա: Հետո մենք կգնայինք դեղի Չլդրան եւ թուրքերին կվերցնեինք օդակի մեջ:

Այդդեպ էլ արեցինք: Մեր ջոկասները շարժվում էին գրահասեխնիկայի հուսալի դաժադանության ներքո: Երբ մոտեցանք թուրքերին, նրանք կրակ բաց արեցին ու փախան ետ: Այնտեղ մերոնք էին եւ նրանք հայտնվեցին շրջադասման մեջ: Բոլորին սղանեցինք, բացի մեկից, որը, դարձվեց, նրանց կադավորն էր: Նրա ռացիան միացած էր ազերիների շաքի ռացիային եւ մենք լսում էինք աղբբեջաններեն խոսակցություն:

Մենք լսեցինք Մարտակերտի ճակատի հրամանատար Սուրաս Յուսեյնովի ձայնը: Բրդի մթերման ֆաբրիկայի դիրեկտորությունից գորահրամանատար դարձած Սուրաս Յուսեյնովը, որը Մարտակերտը գրավելու համար դարձել էր Ադրբեջանի ազգային հերոս, այդ ժամանակ գլխավորում էր Չլդրանի եւ մյուս գյուղերի դեմ ծավալված ռազմական գործողությունները: Հետագայում նա ղեկավարեց նախագահ Աբուլֆազ Էլչիբեյի դեմ հայտնի խռովությունը եւ ճանադարհ հարթեց Հեյդար Ալիևի համար դեղի նախագահական աթոռ, իսկ ինքը դարձավ Ադրբեջանի վարչադեսը: Ալիևը ձգեց ազատվել նրանից եւ Գանձակի խռովությունից հետո Սուրաս Յուսեյնովը փախսական դարձավ: Նա թաքնվում էր Մոսկվայում, բայց Ալիևը լեզու գտնելով աղբբեջանական նավթից հարբած ռուս չինովնիկների հետ՝ նրան ձերբակալել սվեց եւ տեղափոխեց Բաֆլի բան: Այժմ Սուրաս Յուսեյնովը բանտում է եւ սղասում է իր դատին: Բայց այն օրերին նա ճակատի հրամանատար էր եւ մենք լսում էինք նրա ձայնը: Նրա ռացիայի թվահամարն էր 52-ը:

Մահվան սարսափի տակ գերի ընկած ազերի կադավորը համաձայնվեց կասարել մեր բոլոր հրամանները: Հենց որ Ս. Յուսեյնովը կադավեց 15 հոգուց բաղկացած ջոկասի հետ, որը փչ առաջ ոչնչացվել էր մեր կողմից, մենք կադավորին կարգադրեցինք օգնություն խնդրել: Դա գիշերվա ժամը 12-ն էր: Ս. Յուսեյնովը հրաման սվեց լուսային հետք թողնող փամփուլոսներ կրակելով վեր, ցույց տալ տեղը: Երկու հոգով սկսեցին կրակել այդ փամփուլոսներով դեղի վեր: Ս. Յուսեյնովն անմիջադեպ կադավեց կադավորի հետ եւ հայտնեց, թե «դուք գտնվում եք Չլդրան-

Մեհմանա խճուղու վրա»: Նա հարցրեց, թե «ձեզ նկատե՞լ են խոզերը» (այսինքն հայերը, նրանք մեզ խոզ էին անվանում):

Կադավորին ասացինք հաղորդել հետեւյալը. «Ցերեկը նկատե՞լ են, իսկ հիմա՝ ոչ»: Ս. Յուսեյնովը կարգադրեց. «Տեղից չբարձրվել, առավոտյան ժամը 4-ին մարդ կուղարկեն. նրանց հետ ետ կգաք»:

Այդդեպ ուրեմն, Ս. Յուսեյնովին խաբեցինք եւ նա մեզ «նվեր» դեսք է ուղարկեց լավ զինված մի ջոկաս, որը կարող էր ընկնել մեր լարած թակարդը: Այդդեպ էլ եղավ: Գիշերվա ժամը 2-ի կողմերը 20 հոգանոց մի խումբ թողեցինք այն կետում, որտեղից կրակել էինք, մնացածներով դարան մտանք: Երկու ժամ անց տեսանք, որ մի խումբ է մոտենում մեզ: Թուրքերը կամաց-կամաց, ցաս զգուշորեն մոտեցան եւ հեռվից ձայներ էին հանում, որոնք նմանվում էին բորենու հաչոցների: Թուրք կադավորին հարցրեցինք, թե ո՞րն է նշանախոսը: Նա ասաց՝ բորենու հաչոցը: Մերոնցից չլդրանցի Վիզենն ասաց, որ ինքը կարող է այդդեպի ձայներ հանել: Երբ թուրքերը բավականին մոտեցան, Վիզենն իսկադես սկսեց բորենու նման հաչել: Մենք դարձուրեց լսեցինք թուրքերեն հետեւյալ խոսքերը՝ «Մերոնք են, եկե՛ք»:

Երբ նրանք մոտեցան, տեսանք, որ կլինեին 17-18 հոգի: Ես հրամայեցի կրակել: Միաժամանակ կրակեցինք ավտոմատ հրացաններից եւ 2 գնդացիներից: Նրանք էլ կրակ բաց արեցին, բայց անօգուտ: Համարյա բոլորն ընկան մեր կրակահերթերի տակ: Երբ մոտեցանք, հաճվեցինք 15 դիակ: Մի ֆանիսին հաջողվել էր փախչել:

Առավոտյան ժամը 9-ին Ադրբեջանի դաժադանության մի-նիսր Ռահիմ Գազիևը խոսեց «52-ի» (այսինքն Սուրաս Յուսեյնովի) հետ եւ հարցրեց. «Չլդրանը վերցրե՞լ եք, թե ոչ»: Սուրասը բացասական դասատխան սվեց եւ հայտնեց, որ Մեհմանայի բարձունքն իր կոկորդին է նստել, արդեն 30 զոհ է սվել: Նա խնդրեց «Գարանգոներ» ուղարկել: Պատասխանն այսուրիս էր. «Վաղը կուղարկենք, բայց ինչ գնով էլ լինի Չլդրանը դեսք է գրավեք»:

«Գարանգո» աղբբեջաններեն նշանակում է «Ծիծեռնակ»: Այդդեպ էին ասում ինքնաթիռներին: Մենք էլ ռացիայով խոսելու ժամանակ օգտագործում էինք զանազան ծածկանուններ. «S-72» անկին ասում էինք «Մեծ դողոճ», «Փոքր դողոճ» անվանում էինք հետեւակի մարտական մեքենան: «Վոլեյբոլիս» նշան-



նակում էր սղանված, «ֆուսբոլիս» վիրավոր: Ինֆնաթիռին մենք էլ էինք ասում «ծիծեռնակ», իսկ ուղղաթիռին «թիթեռ»: Թուրքերը երբ ասում էին «Խիյար ուղարկեմ», մենք հասկանում էինք, որ նրանք արկեր են դահանջում, իսկ երբ «Սենոչկա» էին ուզում, նշանակում է փամփուլոսի կարիք ունեն:

Այսպես ուրեմն, Ադրբեջանի դաժնադրության մինիստրը խոստացավ մյուս օրը մեզ վրա ինֆնաթիռներ ուղարկել: Ես հավաքեցի ջոկատների հրամանատարներին և կարգադրեցի բոլոր մեքենաները մտնել անհատ և լավ բողարկել, որովհետև մեզ ռմբակոծելու են օդանավերից: Մարտիկները ղեկ է իմանան այդ մասին և դիրքերից դուրս չգան:

Հաջորդ օրն առավոտյան լսեցինք ինֆնաթիռների շարժիչների հռնդյունը: Բայց երբ նրանք մոտեցան, դարձվեց, որ ուղղաթիռներ են: Երեք հաս էին «Կոբրա» մակնիշի: Նրանք վախեցան գալ մեր գլխավերելը և հեռվից հրթիռներ արձակեցին մեր կողմը: Բայց դրանք բոլորն ընկան մեզանից շուրջ 100 մետր հեռավորության վրա՝ ոչ մի վնաս չդատարարեցին մեզ:

### ԱՁԵՐԻՆԵՐԸ ԽԱՐՈՒՄ ԵՆ ԻՐԵՆՑ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆԸ

Երեկոյան նորից լսեցինք «52»-ի խոսակցությունը: Սուրաթ Յուսեյնովը մինիստր Ռահիմ Գազիեևին հայցնեց, որ Չլդրանը չի վերցրել և խնդրեց նորից «Ծիծեռնակներ» ուղարկել:

Հաջորդ օրը եկան ինֆնաթիռները և ռմբակոծեցին խճուղին: Մենք ունեցանք մի ֆանի վիրավոր: Լավ հասկանում էինք, որ Ս.Յուսեյնովը խաբուր է իր հրամանատարությանը: Լինելով ավելի հեռու Չլդրանից (մոտ 8 կմ), փաստորեն Դմբոնի մոտ, նա հայցնել էր, որ շատ մոտ է Չլդրանին (2 կմ) և ինֆնաթիռները ռմբակոծում էին Չլդրանի օջակայքը, իսկ մենք անվնաս էինք մնում:

Ս. Յուսեյնովի դարձնակոտությունը մեզ շատ օգուտներ տվեց: Օգտվում էինք նաև իրենց հրամանատարությանը խաբող ազդերի այլ «զորավարների» խաբեբայություններից: Այսպես, ադրբեջանական հրամանատարությունը մի գործնապես էր ուղարկել Չլդրանը գրավելու համար: Թուրքերը եկել էին Դմբոնի մոտ,

սղասել մինչև երեկոյան ժամը 6-ը և զենքի բոլոր տեսակներից կրակ բաց արել մեզ վրա: Բայց մենք նրանցից հեռու էինք շուրջ 6 կմ և միայն դայթյունների ձայներն էին մեզ հասնում: Մենք լռում էինք: Թուրքերը հետ կառավեցին իրենց հրամանատարության հետ և հայցնեցին, որ հանդիպել են հակառակորդի, այսինքն մեր ուժեղ դիմադրությանը և չեն կարողացել գրավել Չլդրանը: Նրանք թույլտվություն խնդրեցին վերադառնալ Դմբոն:

Երբ լսվում էին թուրքական զորամասի կրակոցների ձայները, Սեյրան Օհանյանը ռազմախոսը հարցնում էր մեզ՝ «Էդ կռիվը ձեզ հետ է»: Պատասխանում էինք՝ «Այո, հետ կդասնենք»: Նույն հարցը տվեց նաև մեկ այլ հրամանատար (անունը մոռացել եմ), որը հետո գոհվեց: Մենք դրական պատասխան էինք տալիս և ասում, որ դիմադրում ենք:

Այսպես, թուրքերը, վախենալով կռվի բռնվել մեզ հետ, խաբելով իրենց հրամանատարությանը՝ իզուր զինամթերք էին փչացնում, իսկ մենք հեռվից դիտում էինք այդ ամենը և լսում նրանց խոսակցությունը:

### ԹՈՒՐԹԵՐԸ ՊԱՏՐԱՍՏՎՈՒՄ ԵՆ ԳՐՈՒՅԻ, ՄԵՆՔ ԿԱՆԽՈՒՄ ԵՆՔ ՆՐԱՆՑ

Մի անգամ «52»-ը հաղորդում տվեց բոլոր օջակա գումարտակներին այն մասին, որ երեկոյան նրանց մոտ մարդ է գալու և ասելու է, թե ինչ են անելու: Այդ հաղորդումը կրկնվեց մի ֆանի անգամ: Բացի այդ, նրանք իրենց մոտ կանչեցին ինչ-որ մեկին, որին անվանում էին «մալից»։ Դա սանկիս էր, որին Ռուսաստանից էին բերել: Նրան էլ կանչեցին իրենց մոտ: Ես ենթադրում էի, որ հարձակում ղեկ է լինի: Քիչ անց հասկացանք, որ իրենց գրոհը ազդերները սկսելու են ժամը 6-ին: Դարձյալ ռազմախոսը մի ազդերի հրամանատար հայցնեց, որ «ժամը վեցին բոլոր «լայֆաթիֆյաները» իրենց մոտ լինեն: Մենք գիտեինք, որ «լայֆաթիֆյաներ» նրանք ասում էին սանիտարներին: Եթե սանիտարներին հրամայվում է դատարար լինել ժամը 6-ին, ուրեմն նրանք այդ ժամին գրոհի են գալու:

Ես կառավեցի Չլդրանում զսնվող մեր շարքի հետ և խնդրեցի ինձ մոտ մարդ ուղարկել, որին կարելու էր բան ունենի ասելու:



Նրանք խոստացան, բայց որովհետեւ ճանադարհը գնդակոծության  
սակ էր, դժվար էր անցնելը: Այդ ժամանակ էր, որ Չլդրանից Մեհ-  
մանա գնալիս ոսփից ծանր վիրավորվեց Սեյրան Օհանյանը եւ հե-  
սագայում ենթարկվեց ոսփի անդամահասության: Քաջասիւր մարդ  
էր Սեյրանը, կորցնելով մի ոսփը՝ նա մնաց շարժվելու եւ այժմ հան-  
դիսանում է Ղարաբաղի դաժնողական բանակի գլխավոր հրա-  
մանասարի սեղակալը:

Իմանալով թե՛նամու հարձակման մասին՝ ես դասրասու-  
թյուններ էի սեսնում: Հավաքեցի ջոկատների հրամանասարներին՝  
Անդրանիկին, Վարդգեսին, Վազգենին, Վալերիկին (Տափսիին) եւ  
հաղորդեցի, որ առավոտյան ժամը 6-ին թուրքերը հարձակվելու են  
մեզ վրա, իսկ մենք թե՛նամուն անակնկալի բերելու համար դրանից  
երկու ժամ շուտ՝ ժամը 4-ին կհարձակվենք նրանց վրա:

Երեկոյան ժամը 10-ին ժամանեց Չլդրանի շաբաթի ղեկ, կա-  
դիսան Սամվելը, որը Մարտակերտի զինվորական կոմիսարն  
էր:

- Ի՞նչ է դասառել Ռազմիկին, - անհանգստությամբ հարցրեց  
նա:

Մենք հանգստացրեցինք նրան եւ դասնեցինք թուրքերի  
կողմից սղասվող հարձակման մասին: Շաբաթից ես թույլտվու-  
թյուն խնդրեցի ժամը 4-ին հարձակվելու թուրքերի վրա: Ես մի  
դայանդ որեցի, որ եթե աջից առաջ անցնեն 10 կմ, ձախից ղեկ  
է գնա Արթուր Ալեքսանյանը (նրա ջոկատում Հայաստանից ե-  
կած կամավորներ էին եւ մարտակերտացիներ), իսկ Սրբավենդ  
գյուղի կողմից առաջ է գնալու ժիրոյի խումբը:

Շաբաթում ղեկ է փնարկեին իմ առաջարկությունը եւ հե-  
տո դասախան սային: Ես խնդրեցի ռացիայով ոչինչ չհաղոր-  
դել: Եթե համաձայն են իմ ծրագրին, թող ասեն «Այդ տղայի ծնուն-  
դը կասարեք»: Իսկ Գրադ ժողային ղեկ է կարգադրվի, որ նա  
հրթիռակոծի Մարտակերտ-Քելբաջար խճուղին, որդեսգի երբ ես  
առաջ անցնեն, այնտեղով թուրքերին օգնություն չգա:

Ժամը 24-ին շաբաթ ռացիայով հայտնեց, որ «Կարող ես այն  
տղայի ծնունդը կասարել»: Գրադ ժողան ասաց, որ ծննդյան կա-  
դակցությամբ ինքը կարող է ընդամենը 8 հաս նվեր ուղարկել:  
Դա նշանակում էր, որ նա ի վիճակի է միայն 8 հրթիռ արձակելու:

Առավոտյան ժամը 4-ին մեր երեք ջոկատները, յուրաքան-  
չյուրում 40 մարտիկ, շարժվեցին դեղի թուրքերը:

Ջոկատների հրամանասարների հետ ֆարսեզի վրա դայ-

մանավորվեցին, թե՛ որտեղ են հանդիպելու: Որոշեցինք նշանա-  
խոսքը «Ջրաբերդ»: Տարբեր ճանադարհներով էինք գնալու: Մին-  
չեւ մեր դուրս գալը, սակրավորները, որ գնում էին առջեւից, հա-  
նում էին մեր եւ թե՛նամու դրած ականները:

Ճանադարհին երկու խումբ թուրքերի հանդիպեցինք, ըն-  
դամենը 15 հոգու: Տղաները, որոնց մեջ էր նաեւ մի դազախ կա-  
մավոր, նրա մասին կոչասնեմ փչ հետո, բոլորին ոչնչացրեցին:  
Թուրքերի մի ուրիշ խումբ էլ, դարձյալ 15 հոգի, հանդիպում է Վի-  
զենի ջոկատին: Անակնկալ գրոհով մերոնք սղանում են սրանց եւս:  
Նրանք առաջավոր գծի դուստերն էին դառնում:

Երբ հասանք դայանավորված սեղը, առջեւից լսեցինք ինչ-  
որ խոսակցություն: Այդտեղ թե՛նամին ղեկ է լինեք, ուստի մեր  
առաջնային գծի վրա եղած տղաները կրակ բացեցին ձայների  
ուղղությամբ: Այն կողմից լսվեցին դասախան կրակոցներ: Մե-  
րոնք գնդացիներից կրակ բացեցին: Հանկարծ առջեւի գծի տղա-  
ներն ինձ հայտնեցին, որ հակառակորդի կողմից հայերեն բառեր  
են լսել: Ես կարգադրեցի հարցնել նշանախոսքը: Դրանից անմի-  
ջադեպ հետո դարձ ու հսակ լսվեց «Ջրաբերդ» բառը: Մերոնք  
էին: Վիզենի ջոկատի տղաներն էին, որ ըստ դայանավորվա-  
ծության այնտեղ ղեկ է լինեին, այլ ավելի ետեւում:

Ես կանչեցի Վիզենին եւ բարկացած հարցրեցի այդ մասին:  
Նա դասնեց, որ տղաները երկու թուրք էին սեսել եւ ընկել նրանց  
ետեւից ու առաջ անցել: Լավ է, որ զոհեր չէղան:

## 1156 ԲԱՐՉՈՒՆՔԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Մենք միացանք ու շարժվեցինք առաջ, դեղի 1156 բարձուն-  
քը, որը զսնվում է Մեհմանայի դիմաց: Քանի որ սակրավորներն  
արդեն ականազերծել էին ճանադարհը, ես կարգադրեցի, որ  
սանկերը գան մեզ մոտ: Ինձ դասախանեցին, որ սանկերից  
մեկը դասրաս է, իսկ մյուսը՝ ոչ: Տանկերից մեկի հրամանա-  
սարը Վիսյան էր Չափար գյուղից: Ես ասացի, որ չափասող  
սանկի անձնակազմը ղեկ է միանա մեզ: Վերջիններս Վիսյա-  
յին խնդրեցին իր սանկով հրել իրենց սանկը եւ ափասեցնել  
շարժիչը: Վիսյան այդդեպ էլ արեց, շարժիչն ափասեց եւ եր-  
կու սանկերը շարժվեցին մեր կողմը: Իսկ մենք զսնվում էինք



Դրմբոն-Մեհմանա ճանադարհի խաչմերուկում: Չորս կողմը ան-  
սառներ էին, գեղեցիկ սեսարաններ, բայց մենք սրամադրու-  
թյուն չունեինք հիանալու դրանով: Մեր ուժադրությունը կենսո-  
նացած էր միայն 1156 բարձունքի վրա, որը անդայնման գրավելու  
էին:

Տանկերից մեկը եւ 10 մարտիկների ես թողեցի այդտեղ, որ  
դիրքավորվեմ, իսկ մենք կրակելով գրոհի անցանք դեղի բար-  
ձունքը, որն իբխող դիրք ուներ Երջադաշտի նկատմամբ: Տանկը եւս  
կրակ բաց արեց բարձունքում դիրքավորված թուրքերի վրա: Վերջին-  
ներս այլեւս չէին կարող դիմանալ: Մենք կարողացանք գրավել բար-  
ձունքը: Թուրքերը խուճադահար փախչում էին դեղի Մեհմանա  
գյուղը:

### ՂԱՋԱԽ ԿԱՄԱՎՈՐԻ ՍԽՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեր ջոկասների կազմում էր ազգությամբ ղազախ (կրնով  
մահմեդական) մի քան քաջասար: Նա Ղազախստանի արեւ-  
մուտքում գտնվող Ակսյուբինսկ քաղաքից էր: Նրա հարեւաննե-  
րը հայեր էին եղել: Երբ նա նրանցից լսել է Ղարաբաղի դեղիների  
մասին, որոնք է գալ այստեղ եւ կռվել ոճրագործ ազգերիների  
դեմ, որոնք ձգում էին ամեն գնով դաժակները գաղութային լու-  
ծը Ղարաբաղի ժողովրդի վրա:

N1156 բարձունքը գրավելու ժամանակ ինձ մոտեցան այդ  
ղազախ կամավորը եւ նրա հրամանատար Վազգենը: Նրանք խն-  
դրեցին թույլ տալ գրավելու մի բարձունք, որը եթե թեմանու ձեռ-  
քին մնար, կարող էր մեզ շատ խանգարել: Ես սվեցի իմ համա-  
ձայնությունը եւ Վազգենի ջոկասը ճամփա ընկավ: Առջեւից  
գնում էր ղազախը երկու հայ զորանների հետ: Երբ նրանք հաս-  
նում են բարձունքի ամենավերին մասը, տեսնում են, որ հինգ  
ադրբեջանցի ասկյարներ նսած դիրքի մեջ «Սոլիդոլա» ռա-  
դիոընդունիչով համերգ են լսում, իսկ մեկն էլ հերթադահում է:  
Տղաներն ուզեցել էին անմիջապես ավստմասներով կրակ բաց  
անել թուրքերի վրա, բայց ղազախը չէր թողել: Նա ինքը, լավ  
դիրք ընդունելով, նռնականետով կրակել էր եւ միանգամից սղա-  
նել բոլորին: Իսկ ճանադարհին խփել էին գնդացրի կրակահե-  
րով:

Չեսո զորաները գրոհում են մեկ այլ բարձունքի վրա եւ գրա-  
վում այն: Առջեւի գծի վրա էր եղել ղազախ կամավորը, որը վիրա-  
վորվել էր ձեռքից: Հանկարծ ես տեսա նրան: Չնայած վիրավորված  
էր, բայց ուսին գցել էր երկու ավստմաս հրացան, որոնք վերցրել էր  
սղանված ազգերիներից: Ես ռացիայով խնդրեցի սանիտարներ ու-  
ղարկել: Մենք մի քանի վիրավորներ եւս ունեինք:

Քիչ հետո մեքենայով եկան սանիտարները: Վիրավորները բարձ-  
րացան մեքենայի մեջ, իսկ ղազախ զորան, որի ձեռքից արյուն էր  
կաթում, չէր օժտում: Նա անդայնման ուզում էր լուսանկարվել  
ջոկասի զորանների հետ, որոնց հետ արդեն շատ մտերմացել էր: Իր  
մոտ եղած լուսանկարչական ադարաչը նա սվեց մի ճղայի ու  
խնդրեց նկարել: Նա նկարվեց բոլորի հետ, իսկ հետո առանձին զղա-  
յիս՝ Գագիկի հետ: Նա հրաժեշտ սվեց մեզ ու բարձրացավ մեքե-  
նան: Մենք ջերմ շնորհակալության եւ բարեմաղթության խոսքեր  
ասացինք նրան:

### ԱԶԵՐԻՆԵՐՆ ԻՐԵՆՑ «ԳՐԱԴՆԵՐԻ» ՀԱՐԿԱԾՆԵՐԻ ՏԱԿ

Ադրբեջանցիները սկսեցին կրակել «Գրադներից», բայց մենք  
նախկին տեղում չէինք, շատ էինք մոտեցել հակառակորդի դիր-  
քերին: «Գրադի» հրթիռները սկսեցին ընկնել ազգերիների վրա:  
Թուրքերն այդ ժամանակ արձակեցին մոտավորապես 120 արկ:  
Պարզորոշ լսվում էին թուրքերի հայիոյանները եւ հուսահատ  
բացականչությունները՝ «Վա՛, դադա, վա՛ դադա», («դադա» նշա-  
նակում է հայրիկ):

Ես Գրադ ժողովին խնդրեցի խնայել արկեր եւ չկրակել թուր-  
քերի վրա, քանի որ հրետակոծելու գործը հաջողությամբ կա-  
սարում էր հենց իրենց հրետանին: Բարձունքի վրայից ռացիա-  
յով ես կառավեցի Մերժ Սարգսյանի հետ եւ խնդրեցի Վանք գյուղի  
զորանների ջոկասն առաջ ուղարկել, քանի որ Դրմբոնը նրանց  
ձեռքին էր, իսկ մենք Դրմբոնից առաջ էինք անցել: Նա Արթուր  
Ալեքսանյանին հրամայեց օժտոյ առաջ գնալ: Արթուրը հրահանգ  
էր տալիս զորաններին առաջ գնալ, բայց նրանք չեն գալիս: Բանն  
այն է, որ թեմանին այնտեղ լավ էր դիրքավորված, իսկ նրա հրե-  
տանին Վերին Հոռաթաղի կողմից գործող հարվածներ էր հասցնում:



Մի ֆանի անգամ կաղվեցի Սերժ Սարգսյանի հետ: Նա հրաման սվեց սղասել եւ սեղից չժարժվել, մինչեւ իր նոր կարգադրությունը: Մարտը շարունակվեց մի ֆանի ժամ: Վազգենը, որ գրավել էր բարձունքը, օգնություն խնդրեց ինձանից, ֆանի որ թեմանին նոր ուժեր էր մոտեցրել եւ շարժվում էր նրա կողմը: Ես չէի կարող օգնություն ուղարկել, բացի այդ, հնարավորություն չունեիմ բոլոր բարձունքները դահելու, ուստի նրան ասացի, որ ջուկասը վերցնի ու գա մեզ մոտ: Նա բարկացած էր եւ ասում էր, որ եթե այդ հարմար դիրքը սան թեմանուն, նա այնտեղից կարող է մեզ գնդակոծել:

Երբ նա տղաների հետ եկավ մեզ մոտ, ես կարգադրեցի այնպես դիրքավորվել, որ կարողանամ հարվածի սակ դահել բարձունքը եւ թույլ չսանք, որ թուրքերը այնտեղից կրակեն: Տանկիս Վիսյային կանչեցի ինձ մոտ, ցույց սվեցի բարձունքը եւ ասացի սանկն այնպես կանգնեցնի, որ կարողանա խփել բարձունքին: Վիսյան խնդրեց հեռացնել տղաներին այդ վայրից, որդեսգի իր արձակած արկերի բեկորները նրանց չվնասեն: Քիչ անց նա լավ դիրք գրավեց իր սանկով եւ ուզում էր կրակել: Ես խնդրեցի սղասել այնքան, մինչեւ թուրքերն իրենք սկսեն կրակել բարձունքից: Ինչպես նախասեսել էինք, թուրքերը, գրավելով բարձունքը, դիրքավորվեցին այնտեղ եւ գնդացիներից ու ավտոմատ հրացաններից կրակ բաց արեցին մեր ջուկասների վրա:

Տղաները մեկ էին թմբի ետերը եւ թեմանու գնդակները կան անցնում էին նրանց գլուխների վրայով, կան էլ մխրճվում թմբի մեջ: Բարձունքի վրա կային շուրջ 40 ազերի զինվորներ: Վիսյային ասացի, որ նրանց վրա բեկորային արկեր արձակի: Իրար ետեւից նա երեք արկ ուղարկեց նրանց դիրքերի վրա: Այլեւս կրակոցներ չեղան:

Ժամը 17-ն էր, կռիվը դեռ շարունակվում էր: Թուրքերը սանկեր էին մոտեցրել: Շաքից մեկ հետեւակի մարտական մեքենա էինք սացել: Սերժ Սարգսյանը հրաման սվեց վերադառնալ նախկին դիրքերը: Ժամը 18-ին ես սեղում թողեցի 10 զինվորների եւ մեկ սանկ, որոնք մեքե էր աղախովեին մյուսների նահանջը: Ես էլ մնացի նրանց հետ եւ մենք հաջողությամբ «գստում» էինք թուրքերին:

Այդ գործողության ժամանակ թուրքերը սվեցին 35 զոհ, իսկ մենք ունեցանք 4 վիրավոր, որոնցից մեկը ծանր վիճակում էր:

## ԿՐԾՔԻՑ ՎԻՐԱՎՈՐ ԶԻՆՎՈՐԸ

Չայասանից ինձ մոտ կային 15 կամավոր տղաներ, որոնց հրամանատարը կաղիսան էր (անունը չեմ հիշում): Նա եկավ ինձ մոտ եւ ասաց, որ գրոհի ժամանակ իր տղաներից մեկը կրծքից ծանր վիրավորվել է: Նրան թողել էին մի աղբյուրի մոտ, իսկ կռվի ավարտից հետո, երբ վերադարձել էին նրան բերելու, սեսել էին, որ նա չկա: Խիստ մտահանջության մեջ էր, ի՞նչ էր եղել այդ տղան:

Ես կանչեցի Վիգենին եւ հանձնարարեցի հինգ չլորանցի մարտիկների հետ միանալ կաղիսանի ջուկասին եւ գնալ փնտրելու վիրավորին: Նրանք գնացին եւ մեկ ժամ անց գլխահակ եւ սխուր վերադարձան ասելով, որ չեն գտել նրան: Կաղիսանը բերեց վիրավորվածի հետ եղած զինվորներին, որոնք մասնեցին հետեւյալը. գնդակը դիպել էր իրենց ընկերոջ արտին, երբ նրանք գրոհում էին բարձունքը: Նրանք կարծել էին, թե նա մահացել է: Թողել էին նրան աղբյուրի մոտ՝ կողքին դնելով նրա ավտոմատ հրացանը: Իսկ երբ վերադարձել էին, չէին գտել իրենց ընկերոջ դիակը:

Կաղիսանը, որ շատ մտերիմ էր եղել այդ զինվորի հետ, չափազանց վշտացած էր: Նա անողայման ուզում էր գտնել նրան: «Ի՞նչ մասասխան մեքե էր սան նրա ծնողներին» շարունակ կրկնում էր նա: Երեք օր շարունակ մեր տղաների հետ նա որոնումներ էր կատարում, բայց անարդյունք:

Մի ֆանի օր անց նրանց ուղարկեցինք հանգստի: Այդ դեղից 12 օր անց չլորանցիները գնացել էին իրենց գյուղից կարտոֆիլ բերելու: Տներից մեկի ներհախարկից նրանք հանկարծ ձայներ են լսում: Գնում են նայում, սեսնում են մարդ կա այնտեղ: Պարզվում է, որ այդ վիրավոր զինվորն է՝ նոնակը ձեռքին: Սկզբում նրանք թուրքերեն հարց են տալիս, բայց մասասխան չեն ստանում, հետո խոսում են հայերեն: Վիրավոր զինվորը մասասխանում է: Ասում է, որ ինքը հայ է, դուրս չի գալու, կողաթեցնի իրեն, բայց գերի չի հանձնվի: Նա ասում էր, թե. «Դուք թուրքեր եք, հայերեն եք խոսում»: Տղաներն ասում են, թե սխալվում է, իրենք հայ զինվորներ են: Թող ինքը դուրս գա եւ նոնակը մաստատու դնվում գեսնին: Մերոնք նեսվում են նրա կողմը եւ սեսնում, որ նա կրծքից վիրավոր է, սացել է միջանցիկ վերք, որն արդեն սկսել էր



նելու: Նրա ընկերները ճիշտ էին ասել: Բայց նրանք չէին հասկացել, որ նա արհից չէր վիրավորվել, այլ գնդակը մտել էր արհից փոքր ինչ ներքեւ եւ դուրս եկել մեջքի կողմից: Սիրքը վնասված չէր: Երբ նա ուժի էր եկել, աղբյուրի մոտից օրորվելով ու ընկնելով մի կերպ զննացել էր Չլորան՝ սանելով իր հետ հրացանը եւ ունեցած նռնակը: Նա մտել էր մի սան ներհնահարկ եւ փռվել հասակին: Երբ ուժի էր եկել, դուրս էր սուղացել եւ սեսել, որ չորս կողմը մրգասու այգիներ են: Ցերեկները նա դառնալից էր լինում, իսկ գիշերները դուրս էր գալիս եւ միտք հավաքում: Նա սնվել էր միայն մրգերով: Մարտը շարունակվում էր եւ նա չգիտեր, թե ի՞նչ է կասարվում գյուղում, ովքե՞ր են այն գրավել:

Մենք իսկույն սանհարներ կանչեցինք եւ այդ խիզախ զորային ուղարկեցինք հոստիսալ: Անցավ միառժամանակ: Մի անգամ փոստում հանդիպեցի մեզ հետ միասին ծառայած Նադոլենոն անունով մի զոյայի, որը վեղիից էր: Նա եկել էր զանգահարելու այդ վիրավոր զոյայի ծնողներին՝ ասելու համար, որ նրանց որդին սղանված չէ, այլ վիրավորվել է: Հետո մենք մեծ ուրախությամբ իմացանք, որ նա առողջացել է ու վերադարձել տուն:

### ԹՈՒՐՔԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Վիզենը հետախուզության էր գնացել: Երբ վերադարձավ, դասնեց, որ սեսել է մեր կողմը եկող թուրք հետախույզների: Նա լսել էր սանկերի շարժիչների հռնոյունը եւ հասկացել, որ թե՛նամին ուժերի վերադասավորում է կասարում, հետեւադեպ դասրասսվում է հարձակման:

Մենք սկսեցինք նախադասրասսվել: Նախ ականադասեցինք ճանադարհները: Շաբից խնդրեցինք «Ֆագոս» (հակասանկային կառավարվող հրթիռ): Շաբից ուղարկեցին երեւանի դոլիսեխնիկական ինստիտուտի մի ֆանի ուսանողների, որոնք բերեցին մեկ «Ֆագոս» եւ 4 հրթիռ: Ես հարցրեցի նրանց, թե լա՞վ են սիրադեպում այդ զենքին: Նրանք դրական դասասխան սվեցին, որից հետո ես նրանց ուղարկեցի առաջավոր գիծ: «Ֆագոսը» նրանք սեղադրեցին դիրքի մոտ եւ վերադառնալով զեկուցեցին, որ իրենք դժվար թե կարողանան խփել հակառակորդի սանկերին, ֆանի որ նրանց սեսադաւսն ընդամենը 200 մետր է: Մինչ-

դեռ «Ֆագոսը» հնարավոր է կառավարել 500 մետր թռչելուց հետո միայն: Մենք նրանց խնդրեցինք կրակել 200 մետրից: Գիտեինք, որ թե՛նամու սանկիսները սարասփելի վախեցնում են այդ ահեղ զենքից: Ասեմ, որ «Ֆագոսի» հրթիռի ետեւից թռչչի ժամանակ մի բարակ լար է բացվում, որի միջոցով կարելի է ճշտել թռչչի ուղղությունը: Դա կասարվում է նեանառությունը թե՛նամու սանկի վրա ճշտորեն դադարելու միջոցով: Տանկը որքան մանեւրներ անի, չի ազատվի, որովհետեւ հրթիռն էլ անմիջադեպ փոխում է իր ուղղությունը՝ միշտ թռչելով ուղիղ դեպի սանկը: Հարվածը եւ դադարումը սուկալի ուժով են լինում:

Չոկասների հրամանասարներին կանչեցինք մեզ մոտ եւ սասցինք, որ հարձակում է սղասվում: Պեսք է դիմանալ, ոչ մի ֆայլ նահանջի իրավունք չունենք: Թե՛նամին հետախույզներ է ուղարկում: Չոկեսք է կրակել նրանց վրա, որդեսգի մեր սեղը չհայտնաբերվի: Առջեւի գծում «Տափսի» խումբն էր եւ «Վրեժ» ջոկասը, որն ամբողջովին բաղկացած էր սունգայիթցիներից: Չախ կողմում գյուլիսանցիներն էին՝ 18 հոգով, նրանցից ձախիմ ջոկասն էր (32 մարտիկ) եւ Վազգենի ջոկասը (20 մարտիկ):

Թե՛նամին արդեն հետախույզներ էր ուղարկել, իսկ նրանց ետեւից սանկերի շարժիչների հռնոյունն էր լսվում: Մենք ունեինք «Տ-72» մակնիշի մեկ սանկ եւ հետեւակի մեկ մարտական մեքենա: Տանկի հրամանասարը, ինչդեպ վերը նեցցի, չափաբեցի Վիսյան էր, իսկ մյուս մեքենայի անձնակազմի մեջ առաջածորցի եւ վանքեցի զոյաներն էին, որոնք հրաւալի սիրադեպում էին թե՛ սեխնիկային, եւ թե՛ հրածգային գործին:

Ազերի հետախույզները մոտեցել էին շուրջ 100 մետր եւ բարձունքից իջնում էին դեպի ցած, մեր կողմը: «Վրեժ» ջոկասի հրամանասար Յուրան ինձ կանչեց իր մոտ (եւ նրանից հեռու էի շուրջ 50-60 մետր) եւ ցույց սվեց թուրքերին, որոնք խիտ անսառնի միջով իջնում էին դեպի մեր դիրքերը: Պարզորոշ լսեցի նրանց խոսակցությունը՝ «Այա, գորխմա է, գալիմ հեչչիմ յոխսը» («Արա, մի վախեցեք, ոչ մեկը չկա, եկե՛ք»): Ես մոտեցա «Վրեժ» ջոկասի զոյաներին եւ զգուշացրեցի, որ չկրակեն, թողնեն թե՛նամին մոտենալու: Ռացիայով լսվում էր թուրքերի խոսակցությունը. նրանք դադարեցին էին գրահասեխնիկա ուղարկել:

Մնացել էր մոտ 60 մետր, որ թուրք հետախույզները հասնեն մեզ, բայց «Վրեժ» ջոկասի զոյաներից մեկի նյարդերը չդիմացան եւ նա ավսոմասից կրակահերթ սվեց: Թուրքերից երկու հոգի սղան-



վեցին: Մարտը սկսվեց: Երկու կողմերն էլ կրակ բացեցին ավտոմատներից ու զնդացիներից: Մերթընդմերթ լսվում էին նռնակամեքենաներից արձակված նռնակների տայթյունների ձայները: Ահռելի դղրոց էր: Մեր սանկի շարժիչը գործի դրվեց, իսկ նրանց սանկերը, որ երեք հաս էին, շարժվեցին մեզ վրա: Երբ մնացել էր 200 մետր, ղոլիսեխնիկի շղաները «Ֆագոսից» համազարկ սվեցին: Հրթիռը դիտավ ծառին, բայց երբ տայթեց, բեկորը կոպավ սանկի թնդանոթի փողին: Տանկը կանգ առավ, իսկ սանկիսները միջից դուրս թռան ու փախան: Ազերիների հետեւակի մարտական մեքենան, որն անընդհատ կրակում էր մեզ վրա, տայթեց մեր դրած ակամի վրա, իսկ նման մեկ այլ մեքենայի խփեցին նռնակամեքենով: Ինչ հրամանով մեր սանկի թնդանոթից կրակ բացվեց բարձունքի վրա, որտեղից թեմամու զինվորները (8-10 հոգի) նռնակամեքենայից կրակում էին մեզ վրա: Այնտեղի անսանելի աղմուկ էր, որ սոււմայիթի անփորձ շղաներից հինգ հոգի վախից ուժաթափվեցին: Բացի այդ, ունեին 8 վիրավոր:

Ես հրամայեցի վիրավորներին եւ ուժաթափվածներին զենքիս ղնել եւ մտնել դիրքերը: Իմ ջոկատից հինգ հոգու ուղարկեցի օգնության: Բոլոր վնասվածներին ուղարկեցին հոսպիտալ, իսկ մյուսները կռվում էին: Եվ ղեկ էր ասել, որ հրաժարի էին կռվում: Անվերտ կրակելով նրանք մեծ կորուստներ տարձառեցին թեմամուն: Անտառի ծառերի սակ, այս ու այն կողմում տարբեր դիրքերով ընկած էին ազերիների դիակները: Մյուսները ճողոպրեցին մարտի վայրում թողնելով «S-72» մեկ սանկ, հետեւակի մարտական 2 մեքենա: Տանկի միայն թնդանոթի փողն էր վնասված: Մենք այն հանձնեցինք վանքի ու Առաջածորի շղաներին:

Մարտից հետո ես օտարին հայտնեցի, որ շղաները խիստ հոգնած են եւ հանգստի կարիք ունեն: Ինձ տասնախանեցին այսպես. «Դիմացեք երկու օր, հետո կփոխենք»: Երկու օր անց եկավ մի ջոկատ, որի հրամանատարը լեհիկականի Ռուբիկն էր: Ես նրան մանրամասն բացատրեցի իրերի կացությունը եւ ջոկատի ողջ կազմով հեռացանք հանգստի: Հինգ օր հետո թուրքերը մեծ ուժեր կուսակցելով այդ վայրում՝ կարողացան ես գրավել Մեհմանայի բարձունքը եւ Չլդրանը: Մեր դաժնաբանական գիծն արդեն ես էր ֆաշվում եւ զսնվում էր Կիչան գյուղի մոտ:

## ՍՏԵՂԾՎՈՒՄ Է ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Մեր ջոկատը վերադարձավ Ստեփանակերտ հանգստանալու: Տղաները ցրվեցին իրենց տները, բայց երկու օր անց հավաքվելու եւ անմիջապես ռազմաճակատ մեկնելու հրաման եկավ: Ազերիները հասել էին Խաչեն գետի ափը: Պեժ էր կանգնեցնել նրանց:

Սամվել Կարադեյանի եւ իմ ջոկատները դաժնաբանում էին Կիչան գյուղի օջախայրը: Մեր խնդիրն էր թույլ չտալ, որ թեմամին անցներ Խաչենի աջ ափը: Եթե մենք հանձնեինք մեր դաժնաբանած բարձունքները, թուրքերը կգրավեին Գանձասարի վանքը: Ամեն գնով ղեկ էր կանգնեցնեինք թեմամուն, հակառակ դեպքում արցախյան երկրի ամենամեծանվոր վանական համալիրը, հայ ճարտարապետության հիաստանչ հուշարձանը կընկներ ասելի թեմամու ձեռքը, որը հուշարձաններ ֆանդելու եւ ղողծելու գործում մեծ փորձ ու վարպետություն ուներ: Կավերվեր ու կամայանար նաեւ Գանձասարից ցած զսնվող հիմնավորց Վանք գյուղը:

Կիչանի օջախայրը դաժնաբանում էին Առաջածոր, Վանք, Քոլասակ գյուղերի, Մարտակերտի օջախի գյուղերի ջոկատները, որոնց հրամանատարը Նորիկ Դանիելյանն էր: Նրանց օգնություն էին ցույց տալիս Սամվել Կարադեյանի եւ իմ ջոկատները: Ընդհանուր հրամանատարությունն իրականացնում էր Ս. Կարադեյանը:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր դաժնաբանական ուժերը բաղկացած էին տարբեր գյուղերի բնակիչներից կազմված մարտիկներից: Հասունացել էր ժամանակը այդ ջոկատների միավորմամբ ստեղծելու կուռ, միասնական, մարտունակ բանակ՝ թեմամուն ավելի զորեղ հարվածներ հասցնելու եւ Արցախի դաժնաբանությունն ավելի հուսալի ձեւով կազմակերպելու համար:

Մերժ Սարգսյանի, Սամվել Բաբայանի եւ Սեյրան Օհանյանի եռանդուն ջանքերով, կարճ ժամանակում, դաժնաբանական փորձություններով անցած այդ մարտական ջոկատների հիման վրա ստեղծվում է Ղարաբաղի դաժնաբանական բանակը: Դա վերին աստիճանի կարեւոր, անհետսածղելի գործ էր, որը մեր շարժմանը հաղորդելու էր նոր թափ ու նոր ուղի:



Նախ ստեղծվեց կենսրոնական դաժախական քաղաքը, որի հրամանատար նշանակվեց գործունյա, մարտիկների ու հրամանատարների քաղաքում մեծ հեղինակություն վայելող Սամվել Կարադեյանը: Շաբթի դեռ նշանակեցին ինձ:

Կենսրոնական դաժախական քաղաքի շաբթի մեջ մտան հետեյալ զորամիավորումները՝ առաջին վաճառ (հրամանատարը Գեոնան էր): Դա Աժոս Դուլյանի (Բեկորի) ստեղծած վաճառ էր: Նա հսկայական ափսոսանք էր տարել ուժեղ, մարտունակ այդ ջոկատի կազմավորման ուղղությամբ: Բեկոր (Օսկոլկա) փուլս անունը սվել էին մեր սիրելի Աժոսին, որովհետև մի ֆանի անգամ վիրավորվել էր արկի բեկորներից, որոնցից մի ֆանիսը այդպես էլ մնացել էին նրա մարմնի մեջ: Վերերը դեռ չբուժած Աժոսը նետվում էր մարտի դաժախ դաժախանելու արցախյան սիրելի երկիրը: Նա հերոսաբար զոհվեց Պողոսագոմեր գյուղի մոտ հարձակման ժամանակ, երբ ձգտում էին ազատագրել Դրմբունը:

Այդ ժամանակ ես զսնվում էի Մեհմանյի բարձունքում: Գիտեի, որ Բեկորը գիտերը հարձակման էր անցնելու Դրմբունը գրավելու համար: Նա խփվել էր այն դահիին, երբ թեմանու վրա կրակ բաց անելու հրաման էր սվել: Այդ ցավալի բոթը ես իմացա ռազմայով: Սիրս կծկվեց խորը ցավից ու ափսոսանքից: Բեկորը մեր շարժման ամենադաժախ դեմքերից մեկն էր: Նա վիթխարի գործ է կատարել զենքեր կուտակելու եւ մարտական ջոկատ ստեղծելու համար: Նա բոլորի կողմից սիրված հրամանատար էր եւ նրա մահը անփոխարինելի կորուստ էր մեզ համար:

Երկրորդ վաճառ հրամանատարը Վահան Դարիբյանն էր: Հրաժարի մարդ, կարգադահ, ընկերասեր: Մասնակցել է շատ մարտերի, եղել է Շուշիի ազատագրողների մեջ, աչքի ընկել Ասկերանի ու Մարտակերտի ազատագրման մարտերում: Նա նշանակվել էր Շուշիի բանակի ղեկավար: Երբ սասկացան մարտերը Սեյսուլյանի, Կարմիր ավանի, Լենինավանի ազատագրության համար, Վահանն իր ջոկատով (որն իրականացնում էր Շուշիի բանակի **ժառանգությունը**) մեկնեց այդ թեժ վայրերը: Այնտեղ էլ նա զոհվեց: Լավ ճանաչում էի նրա հորը՝ Յուրային, որն ափսոսում էր Սեփանակերտի կահույքի ֆաբրիկայում:

Երրորդ վաճառ հրամանատարն էր Սամվել Հարությունյանը: Նրա վաճառը աչքի ընկավ հասկադեա Սարսանգի ջրավազանի գրավման ժամանակ: Ցավով արտի, Սամվելը, այդ հրաժարի հրա-

մանատարը, չեստավ մեր հաղթանակը: Մաղավուզ գյուղի ազատագրումից հետո «Ուազ» մեքենան, որի մեջ էր նա իր չորս ընկերներով, դայթեց ականի վրա: Զոհվեցին բոլորը:

Երբ ստեղծվել էր կենսրոնական դաժախական քաղաքը, հնարավոր եղավ անցնելու հակահարձակման: Կիչանի ճանադարհով մենք դեռ էլ մենքին Դրմբուն: Կարճ ժամանակի ընթացքում Կիչանից մինչեւ Առաջածորի բարձունքները զբաղեցնող մեր երեք վաճառները եւ Մարտակերտի ուժերը (Նորիկ Դանիելյանի հրամանատարության տակ) հարձակման անցան դեղի Չլդրան, Դրմբուն, Հաթեր: Հենց այդ ժամանակ էլ զգացվեց բանակային նոր զորամիավորման առավելությունը: Առանձին-առանձին գոյություն ունեցող ջոկատների միավորմամբ ստեղծված դաժախական քաղաքը, համագործակցելով այլ միավորումների հետ՝ ի վիճակի էր լուծելու կարելու մարտական խնդիրներ: Անցնելով հակահարձակման մեկ-երկու օրում մենք խաչենի ավերից հասանք Դրմբուն եւ Թարթառի հովիտ: Հակահարձակմանը մեծ օգնություն էր ցույց տալիս Գրադ ժողովի հրետանին: Զինամթերքի դակաս չունեինք: Շուշիում ազերիներից գրավել էին «Գրադի» արկեր, իսկ Չլդրանում վերցրել էին չորս թեղանոթ, որոնց փողերն անմիջապես ուղղեցինք նահանջող թուրքերի կողմը:

Մեր զորքերը սրընթաց գրոհելով ազատագրեցին Մոսը, Հաթերը, Չազիկը, Չափարը, Վաղուհասը, Կոճողոսը եւ այլ բնակավայրեր: Մի ֆանի օր հանգստանալուց հետո դաժախանվում էինք ազատագրել Մեծ Շենը, Մաղավուզը, Մոխրաթաղը եւ ամենակարելու, Սարսանգի ջրամբարը:

## ՄԱՅՐԻԿԻՍ ԹԱՂՈՒՄԸ

1992թ. ուժ առնանը մահացավ մայրս՝ Հասմիկ Պետրոսյանը: Զարմանալի համեստ կին էր՝ բարի, առատածեռն, իր հնարավորության սահմաններում օգնում էր բոլորին: Նա ծնեց ու դաստիարակեց հինգ երեխաներ (3-ը տղա, 2-ը աղջիկ): Բոլորին բարձրագույն կրթություն սվեց: Հավասարաչափ սիրում էր մեզ, միաժամանակ խստադահանջ էր, երես չէր տալիս: Ամեն ինչ անում էր, որ իր երեխաները մաքուր, զեղեցիկ հագնված եւ դասերը դաս-



րասած գնան դորոց: Ամենաանկարգը ես էի: Երբեմն դասերս չէի դասրասում կամ էլ փախչում էի դորոցից՝ զնուն ֆուսբոլ խաղալու, վերադառնում էի խիստ հոգնած եւ աղտոտված շորերով: Ավելի վաղ եր լինում վիճակս, երբ մասնակցում էի թուրք լակոսների հետ կռիվներին: Մեծ մասամբ ծեծում էի նրանց, բայց երբեմն, հերթական տուրուդորոցից հետո, ծեծված էի տուն գալիս՝ դասառնոված հագուստներով:

Նա միշտ աշխատում էր գտնել ինձ, խնդրում էր զգույշ լինել, հեռու մնալ նրանցից: Հետագայում ծնողներս սեղափոխվեցին Ստեփանակերտ: Մայրս լավ գիտեր, որ ազատագրական շարժման կազմակերպողների մեջ եմ: Ուրախ էր դրա համար, բայց այդպես էլ ոչինչ չիմացավ իմ ձերբակալության մասին: Մերոնք այդ բանը գաղտնի դառնեցին նրանից: Մինչ այդ նա հիվանդացել էր: Նրան փոխադրել էին Հոկտեմբերյան (այժմ՝ Արմավիր) մեծ ֆրոշտ՝ Սվետլանայի մոտ, որի ամուսինը բժիշկ էր եւ լավ հետեւում էր մայրիկիս բուժմանը:

Բոլորը հիշում են 1992-1993թթ. խստաշունչ ձմեռը: Ձյունը եկավ նոյեմբերի կեսերին: Ճանադարհները հաճախ փակվում էին, կտրվել էր կաղը գյուղերի ու քաղաքների միջեւ: Իմ ընկերների հետ ամբողջովին սարված էի բանակի ստեղծման գործով, երբ ստացա մայրիկիս մահվան տխուր լուրը: Շատ դժվարին ժամանակներ էին: Թուրքերն Ադղամից անընդհատ շարժվում էին Ստեփանակերտը: Մարդիկ թաքնվում էին ներքնահարկերում: Ցուրտ էր եւ մութ: Ջրացվում էր ոչ միայն սննդամթերքների, այլեւ խմելու ջրի դակաս: Երբ թաղումներ էին լինում, զգուշացնում մարդկանց կուտակումներից՝ թույլ չէին տալիս, որ չորս-հինգ հոգուց ավելի մարդ գնա գերեզմանատուն, ֆանի որ թուրքերը նկատում էին եւ թնդանոթներից ու հրթիռներից կրակում նրանց վրա: Հանգուցյալներին շատ հասցնում էին գերեզմանատուն, թաղում եւ արագորեն վերադառնում:

Անկեղծ ասած, որոշ մարդկանց մոտ խուճադային տրամադրություններ կային: Հայացքները դուրսն էր եւ առիթ ու հնարավորություն էին որոնում հեռանալու Ղարաբաղից: Դժբախտաբար, զգնվեցին նաեւ հեռացողներ: Պե՛տք էր բարձրացնել մարդկանց տրամադրությունը, հուսադրել, հասկացնել նրանց, որ ոչ մի դեղմում չենք լքելու մեր դադերի օրրանը՝ Արցախ աշխարհը: Պե՛տք է մնանք այստեղ մեր նախնիների գերեզմանների մոտ: Դա շատ կարեւոր էր:

Իհարկե, շատ դյուրին կլիներ մայրիկիս թաղումը կազմակերպել Հոկտեմբերյանում: Հայաստանում շատ հարազատներ ունեինք. այնտեղ էին ադրում ֆուրերս եւ եղբայրս իրենց ընտանիքներով, մյուս եղբայրս կարող էր գալ Մոսկվայից: Բայց, մերոնց համաձայնությամբ, ես որոշեցի մայրիկիս դին բերել Ղարաբաղ՝ հողին հանձնելու Մարտունու քաղաքի Կաղարծի գյուղում, որտեղ թաղված էր հայրս:

Այդ բանով ուզում էի ցույց տալ հայրենակիցներիս, որ Ղարաբաղից երբեք չենք հեռանալու եւ այստեղ էլ լինելու մեր հանգուցյալների վերջին հանգրվանը: Բայց թաղումը կազմակերպելու համար շատ դժվարություններ կային: Անդադար սեղացող ձյունը փակել էր ճանադարհները: Շատ դժվար էր մեքենաների համար վառելանյութ ձեռք բերելը: Բայց մենք ետ չկանգնեցինք մայրիկիս՝ Ղարաբաղում թաղելու մտքից:

Հեռախոսով մեքենայի կադի մեջ էի Ջարմիկի հետ. խնդրեցի նրան մայրիկի դիակը հասցնել գոնե մինչեւ Եղեգնաձոր: Առավոտյան ժամը 8-ին նրանք երեւանից դուրս էին եկել երեք մեքենաներով: Ճանադարհին մեքենաները կանգնեցրել էին զինվորները եւ թույլ չէին տալ անաչ գնալ, որովհետեւ թուրքերը Նախիջեւանի սարածօրից շարժվում էին խճուղին: Նրանք սիդոված գնացել էին Վեդիի վրայով, բայց այնտեղ էլ վթարի մեջ էին ընկել: Սիդոված վերադարձել էին ու գնացել նույն ճանադարհով: Եղեգնաձոր էին հասել վեց ժամում:

Ես նրանց ընդառաջ էի ուղարկել մեր «Կամազ» մեքենան, որի վարորդը մեր հարեւան Գե՛նան էր: Եղեգնաձորում նրանք հանդիպել էին իրար: Դազաղը սեղափոխել էին «Կամազի» մեջ, մյուս մեքենաները հուղարկավորներով վերադարձել էին երեւան, իսկ եղբայրներս ու ֆուրերս «Կամազ»-ում սեղավորվելով (ֆուրերս վարորդի կողմին, իսկ Ջարմիկն ու Վալերիկը՝ վերելում) շարժվել են դեղի Ղարաբաղ:

Նրանք Ստեփանակերտ հասան գիշերվա ժամը 10-ին: Հաջորդ օրվա առավոտյան «Կամազը» ուղղություն վերցրեց դեղի Կաղարծի: Նրա ետեւից մեկնեց իմ վարձած ավտոբուսը, որի մեջ թաղմանը մասնակցող իմ բարեկամներն ու ընկերներն էին: «Կամազը» ձյունների մեջ ճանադարհ էր բաց անում ավտոբուսի համար, երբեմն էլ, դժվար սեղերում, ֆաշում էր նրան իր ետեւից: Այդպես հասանք Կաղարծի:

Հայաստանում մահացածին Ղարաբաղ փոխադրելու եւ այն-



սեղ թաղելու լուրը սարածվել էր ամենուր: Մարդիկ այդ փաստի մեջ հուսադրվելու շատ բան էին տեսնում: Մենք էլ հողատեր էինք, որ մեր սիրելի մայրիկի թաղման իրողությունը ծառայում էր մեր նղասակներին: Եթե մայրիկիս թաղեցին Ղարաբաղում, ուրեմն վստահ էինք, որ Ղարաբաղը մերն է մնալու եւ ղայթարելու ենք նաեւ նրա գերեզմանը ղահղանելու համար: Արցախը ոչ միայն մերն է ու զալիք սերունդներինը, այլեւ հանգուցյալներինը, որ իրավունք են նվաճել ընդմիտ ննջելու իրենց ղաղենական հողում: Ուրեմն ղեւք է ղայթարենք նաեւ մեր նախնիների աճյունների հանգստության համար:

**ՕՍԱՐԻ ԲԱՐՁՈՒԷՔԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ**

Քելբաջարի (Քարվաճառի) շրջանը, որ ազերիները ռազմական խոտոր հենակեւ էին դարձրել Արցախին թիկունքից հարվածելու համար, վերջաղես ազատագրվեց: Սակայն տասնամյակներ շարունակ ազերիներով վերաբնակեցված այդ սարածի ազատագրվելուց հետո թիվ 1 խնդիրն այն ղահելն էր, որ միաժամանակ, նշանակում էր նաեւ աղահովել Ղարաբաղի թիկունքը: Իսկ Քելբաջարի շրջանը հյուսիսից ազերիների հեւ կաղող միակ ճանաղարհը Օսարի լեռնանցքն է, որն ամբողջությամբ մեր վերահսկողության տակ վերցնելն ուներ ռազմավարական մեծ նշանակություն:

Վաղ առավոտյան Սերժ Սարգսյանն ինձ կանչեց շարք եւ հանձնարարեց, որ կենտրոնական ղաշտանական շրջանից (ԿՊՇ) հավաքեն ամենախիղախ ու ֆիզիկաղես լավ ղատրասված 100-150 տղաների եւ ղատրասվեն մեկնելու Օսար: Ձիներիչը, որ նստած նրա մոտ, քարեզի վրա նշումներ էր կատարում, ինձ ցույց տվեց մեր տղաների դիրքերը, որ ղաշտանում էին Մարտակերտի ղաշտանական շրջանից Միրուք Ռաֆիկի գունարակը եւ Չայասանից եկած կամավորական ջոկատները: Չեսո քարեզի վրա ցույց տվեց նաեւ ազերիների դիրքերը, որ 200-250 մետր քարձ էին զսնվում մեր դիրքերից:

Ձիներիչն ասաց, որ մեր տղաները սառցաղատ քարձումներ գրավելու փորձ չունեն, այնտեղ ոչ մի տեխնիկա չի աշխատի, իսկ մերոնք տանկերով եւ ուղում քարձում գրավել եւ արդեն երկու տեխ-

նիկա եւ կորցրել: «Դու հմուտ հրամանատար ես,- ասաց նա,- ֆիզիկական կուլտուրայի ինտրուսուտ ես ավարտել, գիտեն նաեւ, որ զբաղվել ես աղիմիզով: Այնղես որ՝ զնա ուտումնասիրի տեղում եւ Նորիկի հեւ մի հնարք գտեք...»:

Չեսո Սերժ Սարգսյանն ինձ ուղարկեց թիկունքի գձով իր տեղակալ Բակո Սահակյանի մոտ, որղեսզի ռազմազորձողության համար անհրաձեւտ ամեն ինչ վերցնեն, որից հետո ես վերաղարձա ԿՊՇ շարք, կանչեցի 1-ին եւ 3-րդ գունարակների հրամանատարներ Չենաղի Չակոբյանին եւ Սամվել Չարությունյանին, հանձնարարեցի երկու օրում ղատրաստել 60-ական հոգիանոց մի խումբ: Տղաները ղեւք է ղատրաստ լինեն ամեն դձվարության, վերջում հիւտեցրի ես:

Բակո Սահակյանն ինձ մի գրություն տվեց՝ ուղղված գինուկոնյակի գորձարանի տնօրեն Աֆյանին, ըստ որի 20 լիտր կոնյակ ղիտի տատանայի: «Օսարի տառնամանիքի ղայմաններում կոնյակը ձեզ ղեւք կգա», - ասաց Բակոն: Մի տան լիտր էլ Աֆյանն իր կողմից ուղարկեց ավտոարողիս Չովիկ Ասրյանի միջոցով, ասելով՝ Ռազմիկ Պետրոսյանն իմ սիրելի մարզիչն է, նրա մոտ ես ֆուտբոլ խաղալ եմ տվորել...

Վաղ առավոտյան 120 հոգով դուրս եկանք Ատեփանակերտից: Տղաները լավ աղահովված էին ռաղիկաղաղի միջոցներով, զենքերով ու տեխնիկաղով: Երեկոյան հասանք Քելբաջարի հյուսիսային բնակավայրերից մեկը՝ Յանաղ, ուր մեր տղաները մինչ տեղավորվում էին, մենք ձանոթացանք տեղանքին ու անհրաձեւտ նշումներ կատարեցինք քարեզում: Այնուհետեւ մեքենաղով սկսեցինք մտնել մոտակա գյուղերը, ուր քուրղ կամ ազերի ձերունքներ եւ կանայք էին միայն մնացել, երիտասարդներն իրենց ընտանիքներով ձողողրել էին:

Երբ մոտեցա այդ ձերերին, նրանք բոլորը ղառկեցին զետնին եւ խնդրեցին ինձ զնղակահարել իրենց: Նրանց զետնից քարձրացնել տվեցի եւ ասացի, որ մենք խաղաղ բնակիչների վրա երբեք չենք կրակում: Չեսո նրանց հարցրի, թե ինչի կարիք ունեն, որղեսզի օգնենք: Խոսքերս լսելով, շատերն ուրախացան, քայց մի քանիսն ասացին, որ իրենք այլեւս չեն ուղում աղրել, որովհետեւ իրենց ղեկավարների ղատրաստով եւ իրենք այդ օրն ընկել:

Մենք նրանց կերակրեցինք եւ ասացինք, որ ամեն օր կարող եւ ուտելիք տատաղ մեր ձատրանից: Նրանք ուրախացան, իսկ մի քանիսն ինձ հարցրին, թե մեր ազում աղրեջանցիներ կամ քողեր



չկա՞ն, որովհետեւ ես հետները մաքուր թուրքերենով էի խոսում: Ես նրանց բացատրեցի, որ հայերը երբեք ուրիշի հողեր չեն գրավել, ամենդ մադրիկ չեն սղանում, այնպես որ, եթե ուզում են գնալ իրենց հայրենակիցների մոտ, կարող են ճանապարհները ցույց տալ...

Երեկոյան եկավ Սարսակերսի դաշտայնական օջառնի հրամանատար Լորիկ Դանիելյանը, որի հետ մտերիմ հարաբերությունների մեջ էի, որոնք ամրադրվել էին մինչ այդ մի Եւրոպայի մարտերում համագործակցելուց: Լորիկն ինձ ծանոթացրեց իրավիճակին: Քելրաջարի օջառնն ու Օմարի բարձունքը 93-ի մարտերի ժամանակ գրավելուց հետո, մեր զորքերը փաստորեն իրենց վերահսկողության տակ էին վերցրել ողջ օջառը: Դուրս Եւրոպայից Քելրաջարից, թուրքերն ամրացել էին ռազմավարական սեսակետից նպաստավոր մի հասվածում, որն իբխող դիրք էր գրավում 250-300 մետր ցածր զանգուղ մեր դաշտակալների նկատմամբ: Միայն այդ բարձունքը գրավելով կարելի էր լիովին աղափոք համարել Քարվաճառի օջառում թուրքերի սաղսկվելիք հարձակումներից:

Մեր դիրքերը հիմնականում դաշտայնում էին Գրադ ժողովրդի հրետանավորներն ու ակամանետորդները: Այդտեղ ես հանդիպեցի նաեւ Սամվել Սաֆարյանին, որ ղեկավարում էր հրետանավորների զորձորությունները: Ի դեպ, մենք հին ծանոթներ էինք: Նա Եւրոպայի դորոցի սնորհների տեղակալն էր, հետո նշանակվել էր սնորհ:

Առավոտյան, 30 զորքեր վերցնելով, ես եւ Լորիկը սկսեցինք բարձրանալ Օմար, դեղի մեր զորքերի դիրքերը: Ճանապարհներն անհանելի էին, երբեմն փակված էին ու ռեժոնով եւ սիդոնով, որ վերելից ֆուլմ բերվում էին անձրեւներից ու հալոցքներից հետո:

Այդ ճանապարհներն անցանելի դարձնելու համար թուրքերը ժամանակին 6-7 տակտեր էին աշխատեցնում այդտեղ: Ճանապարհին մենք տեսանք ճանապարհի աջ ու ձախ կողմերում լված-մնացած այդ տակտերները: Սասկած կենդանիների դիակներ էլ կային ճանապարհներին: Մենք տեսանք նաեւ մարդկանց դիակներ, որոնք մահացել էին կամ ստացած վերքերից կամ հիվանդության դաշտառով չէին կարողացել փախչել:

Զնայած թուրքերը Եւրոպայի գնդակոծում էին ճանապարհները, մյուս կողմից էլ մեր ընթացքը դժվարացնում էին փոսերն ու

ճանապարհը ողողած ֆարակույները, բայց մեր ՌԲԱԶ-ը, որ վարում էր հնուս վարորդ Զովիկ Ասրյանը, Եւրոպայում էր բարձրանալ դեղի մեր դիրքերը:

Դիրքերում մեզ դիմավորեց Սորոս Ռաֆիկը: Մեզ տեսնելով, զորքերը Եւրոպայից: Ռաֆիկը, ինչպես մի Եւրոպայից, լավ տեսնողություն ուներ, կասկածներ էր անում: Տղաներին մեկական լիսր կոնյակ սվեցինք, որդեսպի գիտերները չսառչեն: Ի դեպ, մենք նրանց յուրաքանչյուր առավոտ փոխում էինք: Իսկ Սորոս Ռաֆիկ, որին 5 լիսր կոնյակ էինք սվել, ասաց, որ ինքը գիտերներն էլ չի իջնի սարից:

Տեղանքն ուսումնասիրելուց հետո սկսեցինք ծրագրեր մշակել թուրքերի վրա հարձակվելու համար: Հաջորդ օրը 30 հոգով, աջ եւ ձախ թելերով հարձակվում ձեռնարկեցինք, սակայն հասկանալով, որ անկողուս գրեթե անհնար է հասնել հաջողության, ես ֆազվեցինք: Թեմանու դիրքերն իսկապես Եւրոպայից էին ցանկացած հարձակում կատարելու համար: Բացի դրանից, մենք Եւրոպայից նրանց տեսադաշտում ենք լինելու եւ նրանք կարող են մեծ կորուստներ դաշտառել մեզ:

Ես ֆազվելով, Լորիկի հետ որոշեցինք մեր դիրքերից մի 200 մետր ներքեւ նորից դիրքեր դաշտառել: Այսինքն՝ երկրորդ դաշտայնական դիրք, որդեսպի թուրքերի հնարավոր հարձակման դեմքում կարողանանք ամրանալ այնտեղ եւ դաշտայնական անխոցելի դաշտեր սարքենք: Առաջին գծում ավելի փչ ֆանակությամբ զինվորներ թողնելով, մենք զգալիորեն ուժեղացրինք դաշտայնական երկրորդ գիծը:

Մենք սղասում էինք, որ թեմանին ուր որ է կհարձակվի: Եվ այդպես էլ եղավ:

Մի անգամ, երբ հերթական անգամ փոխել էինք դաշտայնական դիրքերի զինվորներին եւ վերադառնում էինք դեղի Յան-Եւրոպայից, որտեղ զանգուղ էր մեր Եւրոպայից, եւ զինվորները հանգստանում էին, ճանապարհին մեր զորքերից մեկը Արարատ Դաշտայնային թե Եւրոպայից Ազոն, որ ֆաջ հրամանատարներ էին, հանկարծ բացականցեց. «Նայեք, այն բարձունքի հետեւից մարդու սկզբներ երեւաց»: Մեքենան իսկույն կանգնեցրինք եւ բարձունքը օջառայնեցինք: Օղակը կանաց-կանաց սեղմելով, երբ հասել էինք բարձունքի վերին հասվածքը, այնտեղ ինչ-որ մեկն ընկած էր եւ չէր Եւրոպայից: Մենք նրան բարձրացրինք եւ Ազոն երկու անգամ աղափոքեց, որից հետո թուրքն իսկույն «զգասացավ»:



Գերուն մեզ հետ բերեցին Յանուար, կերակրեցին եւ ես սկսեցի խոսեցնել նրան: Նա ասաց, որ ֆելքաջարցի է եւ ուզում է ճանադարհը զսնել՝ ազգակիցների մոտ վերադառնալու համար: Նա ասաց նաեւ, որ երկու շաբաթ է փնտրում է, բայց ճանադարհը չի զսնում: Նրան մի լավ զննելով, ես հասկացա, որ սրիկան խաբում է: Նախ՝ եթե երկու շաբաթ շարունակ ձյունների մեջ լինեք, ոտները սառած կլինեին, եւ հետո՝ նա ամենեւին էլ գյուղացու տղավորութիւն չէր թողնում. ձեռքերի ու ոտների մկաններից դարձ երեսում էր, որ նախադասարարական մարզիկ է: Հասկացա, որ նրան հետախուզության էին ուղարկել, եւ հնարավոր է, մոտ ժամանակները թուրքերը հարձակման անցնեն:

Թուրք հետախույզին Ռաֆիկի հետ ուղարկեցին Մոս Գյուղ, որտեղից, իմ խնդրանքով, գերուն դիտարկեց Սեփանակերս: Նույն օրը ռադիոկադով կադվեցի Սերժ Սարգսյանին եւ հայտնեցի գերու մասին: Նա ասաց, որ անդաման ուղարկեն կենտրոնական շաբա՝ Սեփանակերս:

Հետագայում իմացանք, որ մորուք Ռաֆիկը գերուն իր հետ բերել էր Մոս, որտեղ իր գումարակալ շաբում խոսեցնելով թուրքին, ոչ մի արդյունքի չէր հասել: Վերջինիս մի լավ ծեծելով, ձեռք ու ոտները կադկադել էին, որոտեցի Սեփանակերս մեկնող մեքենայով նրան ուղարկեց շաբ: Ամբողջ գիշեր ոչ մի մեքենա չէր գնացել, իսկ առավոտյան, երբ մեքենան կար, նրան գնացել էին գերուն բերելու, բայց նա արդեն այնտեղ չէր, փախել էր:

Ռաֆիկը 10 հոգով մի ողջ օր ման եկավ, բայց այդպէս էլ չկարողացավ զսնել թուրքին: Երբ ձեռնունայն վերադարձավ ինձ մոտ, ես ասացի. «Դու դեռ էլ մի լավ զննվորական արվեստավորես, դա՞՞ էր քո գյուղացին...»: Ռաֆիկը ներողութիւն խնդրեց, ասելով, որ նրա փոխարեն մի ֆանի ուրիշ գերիներ կվերցնի եւ կուղարկի շաբ:

Օմար մեկնելուց արդեն մի շաբաթ էր անցել: Տղաները, որ ֆաջ կոչողներ էին, ձանձրութից սկսեցին սրճալ. «Կամ հարձակվենք, կամ ես վերադառնանք Սեփանակերս: Ուրիշներ էլ կարող են դոս դահել...»:

Կադվեցի Սեփանակերս: Զինեւիչն ասաց. «Մինչ այդ դիտերը չվերցնենք, կամ թուրքերը չհարձակվեն, դուք այդտեղից հետ չեք գալու...»:

Մի օր, երբ մեզ մոտ էր եկել հրետանու դեսի սեղակալ Արթուր

Ալեքսանյանը եւ խնդրել իրեն բացատրել մեր լուսնները, ու երբ մենք ցույց սկսեցինք թուրքերի բարձրագիւղ դիրքերը, Արթուրն ասաց. «Հիմա հրաման կսան մերոնց, որոտեցի կանանցներն աշխատեն նրանց դիրքերի վրա: Քիչ հետ այնտեղ մարդ չի մնա»:

Երբ հրետանավորներն գործի անցան, իսկ Արթուրն անձամբ ճշտում ու ղեկավարում էր նախապատկան հարվածելու գործողութիւնները, ես էլ մտածեցի, որ այնտեղ ոչ մի թուրք չի մնա: Սակայն, երբ կանանցային հարվածը մերոնք դադարեցրին եւ մենք կամաց-կամաց հարձակման էինք անցնում, թուրքերն իրենց դիրքերից այնպիսի կրակ բացեցին մեզ վրա, որ ես ստիպված հրաման սկսեցի գրոհը դադարեցնել: Արդեն մի շաբաթվա ընթացքում 4 վիրավոր էինք սկսել, եւ ես չէի կարող ավելորդ ռիսկի դիմել:

Հերթական անգամ, դիրքերում մտած, մնալու էինք, թե ինչպէս կարելի է գրոհել թուրքերի դիրքերի վրա: Առաջին գումարակալ հրամանատար Գեման ասաց, որ դեռ է գնալ Ադդաբան Գյուղը, բարձրանալ թուրքերի դիրքերին իր բարձրութամբ չգիշող սարը եւ այնտեղից գիշերը հարձակվել թեմանու վրա: Այնտեղ սարի վրա ձյունը փչ կլինի, իսկ այստեղ ձյունը երկու մետրի է հասնում եւ հարձակվելու հնարավորութիւն չունենք...

Մի օր, երբ բարձրացել էինք դիրքերը, նկատեցի, որ տղաները ձյունը փորել եւ չորս-հինգ մետր խորութամբ մտել էին ձյան մեջ: Այնտեղ նրանք ճաշում եւ հանգստանում էին: Երբ հարցրի, թե ինչպէս են իրենց զգում, դասասխանեցին՝ շաբ լավ: Հարցրի, թե հնարավոր է բոլորի համար այդպիսի տեղ դաստասել, տղաներն ասացին, որ ոչ միայն հնարավոր է, այլեւ շաբ հարմար է հանգստանալու համար:

Գլխունս հանկարծ հետաքրքիր միտք ծագեց: Մեր դիրքերից մինչեւ թուրքերի դիրքերը 250-300 մետր է՝ մոտ 2-2,5 մետր խորութամբ ձյան տեսով: Եթե կարողանանք թունելի նման փորվածք անել ձյան մեջ եւ զգալիորեն մոտենալ թեմանուն, ապա կարող ենք հանկարծակի հարձակմամբ անակընկալի բերել նրան: Իմ մտաւոր հաշիւներով 7 կամ 10 օրում կարելի էր նման թունել բացել ձյան միջով եւ երբ մնա 40-50 մետր մինչեւ թուրքերի դիրքերը, մենք կարող ենք հանկարծակի գրոհել նրանց դիրքերի վրա:

Երբ իմ մտաւորական մասին դասնեցի Նորիկին, դժգոհեց եւ ասաց, որ դա շաբ ժամանակ կխլի: Ես ասացի, որ 7-10 օրում



մենք կարող ենք ճանադարհ բացելու աշխատանքներն ավարտել: Նա ասաց, որ 7-10 օրը շատ ժամանակ է: Ասացի բայց չէ՞ որ արդեն 10 օր է այստեղ ենք եւ ոչ մի առաջխաղացում չկա: Նորիկն ասաց, որ թուրքերը վախենում են մեզ վրա հարձակվել, որովհետեւ մեր դիրքերը շատ ամուր են... Նրան խնդրեցի 5-6 բահ գտնի ինձ համար:

Հաջորդ օրը, երբ Նորիկը 6 բահ բերեց, տղաներին բացատրեցի, թե ինչ դեր է անել: Վերջիններս մի քանի օգտակար ձեռնարկներ արեցին մեր աշխատանքների վերաբերյալ եւ դա շատ օգնեց մեզ: Առաջին՝ երբ մոտենանք թուրքերին, աղա նրանք կարող են լսել մեր ձայները: Եվ մենք որոշեցինք, որ թեմանում 100 մետր մոտենալուց հետո նախ զիջենք չենք ֆանդի, բացի դրանից, ամեն օր կաշխատենք մեր երկու սանկերը, որդեսպի խլացնենք «թունել» փորողների ձայները: Երկրորդ՝ որոշվեց երկու ուղղությամբ բացել այդ ճանադարհները, իրարից 30-40 մետր հեռավորությամբ, որդեսպի սարի կողմը դուրս գալուց հետո, երբ մեզ նրանցից կբաժանի ընդամենը 40-50 մետր, զույգ կողմերից հարձակման անցնենք:

Տղաները հարցին, թե կոնյակ մնացել է, ես ասացի, որ յուրաքանչյուր խումբ օրական կստանա 1,5 լիտր կոնյակ:

Աշխատանքը սկսվեց: Աշխատում էին 8 հոգով, իսկ հաջորդ օրը նրանց փոխարինում էր մյուս ութնյակը: Երեք օրից հետո կրկին նույն խումբն էր աշխատում: Ներքեից մենք նայում էինք ֆանդողներին, որդեսպի նրանք չեղվեց «ճանադարհից» եւ դա հողանեն 3 մետրանոց լայնությունը, որն անհրաժեշտ էր հնարավորին չափ շատ զինվոր հարձակման դուրս բերելու համար:

Տանկերն օր ու զիջեր աշխատում էին՝ միաժամանակ ծածուկ սեղաճարժեր կատարում, որդեսպի թուրքերի կրակի սակ չընկնեն: Իսկ մեր հրետանավորները՝ Սամվել Սաֆարյանի գլխավորությամբ, մեկ-մեկ ականներ էին նետում դեղի թուրքերի դիրքերը, որդեսպի վերջիններս չկարողանան կանոնավոր հանգիստ առնել:

Վերջապես ութ օր հետո երկու ուղղություններով ձյունը ֆանդել, վերջացրել էինք: Այդ օրը 60 հոգի դաստասեցինք թեմանու վրա հարձակվելու համար: Մեր զինվորներին լավ կերակրեցինք եւ թույլ տվեցինք հանգստանալ՝ հարձակումից առաջ: Թեմանու դեմ նրանք դեր էր դուրս գալիս 30-ական զույգ խմբերով եւ 100-200 մետր շրջա կազմած, անստիպելիորեն նռնակներով գրոհեին թուրքերի վրա:

Երբ արդեն բոլորը դաստաս էին, Սամվել Սաֆարյանին խն-

դրեցի, որդեսպի երեկոյան ժամը 11-ից մինչեւ զիջերվա 2-3-ը ականանենք ներքեի հարձակումներով թեմանուն թույլ չտալ հանգստանալու: Եվ այդպես երեք օր մեր հրետանավորներն աշխատում էին մինչեւ զիջերվա 2-3-ը: Թուրքերը չէին հասկանում, մենք հարձակվում ենք, թե՞ չէ: Իսկ նրանց հրամանատարներն իրենց զինվորներին հավաստում էին, թե «խոզերը» վախից են այդպես աղմկում:

Երբ երեք օր հետո թուրքերն արդեն սովորել էին ոչ մի ուժադրություն չէին դարձնում մեր ականանեսային հարձակումների վրա, վաղ առավոտյան 6.30-ին մենք հարձակման անցանք: Սկզբում խփում էին նռնականետները, հետո մոտ 5 րոպե աշխատեցին զնդացիրները եւ միայն դրանից հետո մեր զինվորները նռնակներով գրոհի նետվեցին թեմանու դիրքերի վրա:

Հարձակումն այնքան անստիպելի էր, որ թուրքերը չհասցրին կրակ բացել: Միայն փախչելուց հետո սկսեցին անկանոն կրակ բացել: Այդ մարտում թեմանին 12 զոհ սպեց եւ 10 հոգի վիրավոր, որոնք զերի ընկան: Մենք ռազմավար վերջինք՝ զգալի ֆանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Այդ մարտում մեր տղաներից աչքի ընկան Արարատ Ղազարյանը, Բենիկ Սահակյանը, Արթուր Գրիգորյանը, Արմեն Աղաբաբյանը, Արթուր Գասպարյանը, Վաղինակ Պետրոսյանը, Հենրիխ Պետրոսյանը, Գագիկ Բեգլարյանը, Արկադի Բալայանը եւ ուրիշներ: Օմարի բարձունքի համար մարտը զնդացրող Արմենի եւ Վաղինակի համար, ցավով, վերջինը եղավ, նույն օրը նրանք զոհվեցին:

Բոլոր այդ տղաներն երրորդ գումարակից էին: Իսկական հերոսների դեր էին կրել նաեւ առաջին գումարակի տղաները՝ Գենայի եւ Ազոյի ղեկավարությամբ:

Օմարից մենք վերադարձանք Ասեփանակեր: Հետագայում, երբ Օմարի լանջերը դաստասում էին Հայաստանից եկած կամավորականները, թուրքերը մեծ ուժերով հարձակման անցան եւ հասան մինչեւ Յանաղ, որտեղից դաստասներ վերցրին: ԼՂՀ դաստասական բանակն այնտեղ օգնություն ուղարկեց 72-րդ գումարակը եւ բանակի հետախուզությանը, որոնք ոչ միայն կանխեցին թուրքերի հետագա առաջխաղացումը, այլեւ ոչնչացրին թեմանու առաջատար ջոկատները: Մեծ կորուստներ կրելով, թուրքերը եւ շրջակայքի Ամարից:



## ՍԱՐՍԱՆՁԻ ԱԶՍԱԳՐՈՒՄԸ

1993թ. գարնանը Կենսոնական դաժաժանական օրջանը, որի հրամանասարը Սամվել Կարաղեյանն էր, օժափի ղեկը ես, համագործակցելով Մարսակերտի դաժաժանական օրջանի հետ (հրամանասար՝ Նորիկ Դանիելյան) սըընթաց գրոհներով ազատագրում է Կիչանը, Չլդրանը, Պողոսագոմերը եւ Դմբոնը: Այդ գրոհների ժամանակ քաջությամբ ու անձնագոհությամբ աչփի են ընկնում Առաջին (հրամանասար Գենա Հակոբյան, օժափի ղեկ Ազո Հարությունյան), երկրորդ (հրամանասար Վահան Ղարիբյան) եւ երրորդ (հրամանասար Սամվել Հարությունյան) գումարակները:

Երբ ռազմաճակատի որեւէ հասվածում թե՛նամին մեծ ուժեր եր կենսոնացնում եւ լուրջ դիմադրություն եր ցույց տալիս, մեմ այնտեղ էին ուղարկում հետախուզական վաժաժը՝ հրամանասարներ Անդրանիկ Սարգսյանի, Վիգեն Սողոմոնյանի եւ Սերգեյ Դաղայանի գլխավորությամբ: Ողջ դաժաժանակի ընթացքում այդ վաժաժի տղաներն իրենց վրա էին վերցրել ամենադժվար բարձունքների գրավումը՝ թե՛նամում ստիղելով խոճոճ կորուստներ կրել:

Արցախի ազատագրական դաժաժանակի ընթացքում իրենց գերազանց են դրսեւորել ԿՊՇ-ի օղերատիվ բաժանումների ղեկ Սլավա Դանիելյանը (հետագայում գնդի հրամանասարի տեղակալ): ԿՊՇ-ի բոլոր ստորաբաժանումները գործում էին համակցված եւ իրար հետ համագործակցելով, որն իրականացվում էր ԿՊՇ-ի կաղի ղեկ Ռաֆիկ Թավադյանը:

Արիությամբ ու համարձակությամբ աչփի էին ընկնում հասկաղես երկրորդ գումարակի տղաները՝ Վահան Ղարիբյանի հրամանասարությամբ: Գրոհների հաջողությունն աղահովում եր գնդի հրետանին (հրամանասար Լյովա Մնացականյան):

Մեծ կորուստներ կրելով Դմբոնում, Հաթերում, Ձագլիկում եւ Մոսում, թուրքերն անրացան Մարսանգի ջրամբարի մոտ գտնվող բարձունքում, որը ռազմավարական նդատաժոր դիրք ուներ: Մարսանգի ջրամբարից եր կախված ռազմագործողությունների մեր հետագա հաջողությունը: Առանց այն ազատագրելու անհնարին եր առաջ օարժվել դեղի Մեծ օեն, Մաղավուզ, Կուսաղատ եւ, իհարկե, Մարսակերտ: Ջրամբարի ռազմավարական մեծ դերը հասկանում եր նաեւ թե՛նամին, որը Մարսանգի բարձունքներում մեծ քա-

նակությամբ զինտեխնիկա եր կուտակել եւ յուրաքանչյուր օր 8-10 ժամ անընդհատ կրակ եր թափում մեր դիրքերի վրա:

Հրանոթներից ու «Գրաղ»-ից մեր դիրքերը հրետակոծելուց հետո թուրքերը օղ էին բարձրացնում իրենց գիճանողերը՝ ինքնաթիռներն ու ուղղաթիռները, որոնք երկու ժամը մեկ ռումբեր էին նետում դարաբաղյան դիրքերի վրա:

ԿՊՇ-ի օժափը տեղակայված էր Ալաճանում, որտեղ գտնվում էր նաեւ բժեկական բաժանումները: Այդ օղերին Առաջին, երկրորդ եւ երրորդ գումարակների հրամանասարները ոչ մի վայրկյան հանգիստ չունեին, Մարսանգը գրավելու գործողություններ ու ողաններ էին մճակում: Ջրամբարի գրավման առավել ժամն ու դատախանասու դերը բաժին եր ընկել Սամվել Հարությունյանի հրամանասարությամբ գործող երրորդ գումարակին, որն համագործակցելով Առաջին եւ երկրորդ գումարակներին, ղիտի աժարտին հասցներ Մարսանգի գրոհը:

Ռազմագործողության ողանն արդեն կազմված էր: Հետախույզները թե՛նամում հիմնական ուժերի տեղաբաժնման մասին անհրաժեճ տեղեկություններ էին հավաքել: Բացի դրանից, թե՛նամում ռաղիղկաղից հաճախակի լսում էին թուրք հրամանասարների խոսակցությունները, եւ մեր գնդի կաղի ղեկը ամեն օր մեզ տեղյակ եր դաժաժան հակառակորդի ուժերի կուտակման մասին:

Հարձակման նախօղյակին մեմ արդեն գիտեինք, որ Մարսանգի ջրամբարը դաժաժանում են ազերիների Գերանբոյի գումարակը, որոնք համալրվել էին Ղարաբաղից փախած թուրքերով:

Հարձակումից մի օր առաջ երրորդ գումարակի հրամանասարի տեղակալ Չորիկ Հակոբյանը մի վաժաժի հետ թափում անցել եր Թարթառ գետը եւ արդեն գտնվում եր թե՛նամում թիկունքում, իսկ Անդրանիկ Գատղարյանը՝ 7-րդ վաժաժի հրամանասարը, Արարատ Ղազարյանը, Բենո Սահակյանը, Ալեքսանդր Գատղարյանը, Արթուր Գրիգորյանը իրենց զինվորների հետ հարմար դիրքավորված, սղատում էին գրոհի աղանճանի՝ թե՛նամում վրա նետվելու համար:

Առաջին եւ երկրորդ գումարակների տղաները Մարսանգի եւ Մեծ օենի միջեւ ընկած անտառներով գիճերն անցել էին ազերիների թիկունք՝ դիրքավորվելով բարձունքներում: Այդտեղ էին գտնվում նաեւ Սլավա Դանիելյանն ու Արթուր Բաղդասարյանը:



Վերջապես հարձակման հրաման սրվեց: Երրորդ գումարսակի ֆաջերն այնքան սղնթափ էին գործում, որ թուրքերը չկարողացան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ եւ սկսեցին անկանոն փախչել: Այդ մարտում ֆաջուքյանը աչքի են ընկել նույն գումարսակի զինվորները՝ Չորիկ Չակոբյանի, Անդրանիկ Գասպարյանի, Արարատ Դազարյանի, Բենո Սահակյանի, Ալեքսանդր Գասպարյանի, Արթուր Գրիգորյանի գլխավորությամբ:

Չեսագայուն մենք իմացանք, որ այդ մարտի ժամանակ թունամու դիրքերում է եղել ռուսաստանցի հայտնի լրագրող Ալեքսանդր Անտոնովը: Վերջինս թուրք ասկյարներին երբ հարցրեց, թե ո՞ր եմ փախչում, ինչո՞ւ չեմ դիմադրում, նրանք դասասխանեցին թե հայերն այնտեղի գրոհներ են սկսել, որ մենք չենք իմանում, թե որտեղ են զսնվում մեր դիրքերը, եւ ընդհանրապես, որ ուղղությամբ փախչենք:

Այդ մարտից նկարահանված կադրերը Նեպոլիոնը ցուցադրել է Ռուսաստանի կենտրոնական հեռուստածրագրով՝ այն վերագրելով այսպես. «Գերանբոյի գումարսակի փախուսւը»:

Մի ֆանի օր հետո, երբ արդեն ամրադնդվել եւ հարմար դիրքավորվել էինք Սարսանգի ջրամբարի շուրջ, մեր գնդի ղեկավարությունը դիմում է ԼՂՀ ղազախանության բանակի հրամանատար Սերժ Սարգսյանին, որդեսգի թույլատրվի մի ֆանի օրով մեր շղաներին մեկնել տուն՝ հանգստանալու: Ս. Սարգսյանը հայտնեց, որ ինքն արդեն ղայմանավորվել է Չայաստանի երկրադաշտերի հետ, եւ նրանք մի ֆանի օր դիրքերը կղազախանեն:

Որոշեցինք մեր ամեն մի դիրքում 3-5 զինվոր թողնել, որովհետեւ մերոնք տեղանքը լավ գիտենք: Տեխնիկան եւս թողեցինք երկրադաշտերի սրամադրության տակ:

Երեկոյան ժամը 7-ին գնդի հրամանատարը զանգեց ինձ եւ ասաց, որ ես ու Սլավա Դանիելյանը ողջ դիրքերը ցույց տանք երկրադաշտերին, նրանց օգնենք, որդեսգի լավ ընթացն գրաված հասվածի ռազմավարական նշանակությունը:

Երկրադաշտերի ներկայացուցիչն Չայկազն էր, որ շատ ուշացումով եկավ Ալաշան: Վերջապես դիրքերը հանձնեցինք նրանց յուրաքանչյուր դիրքում, ղայմանավորվածության համաձայն թողնելով 3-5 հոգի մեր զինվորներից:

Գիշերվա ժամը 2-ին մեր գունդը վերադարձավ Ստեփանակերտ՝ 3 օր հանգստանալու...

Սակայն հաջորդ օրը, ժամը 12-ին գնդի հրամանատարին եւ ինձ կանչեցին շարժ Սերժ Սարգսյանի մոտ: Վերջինս ասաց, որ գունդը շատ ուժեղ հանցն է վերադառնանք Ալաշան, որովհետեւ, իմանալով, որ Սարսանգի ղազախանությունը փոխվել է, թուրքերն առավոտյան ժամը 6-ին հարձակման են անցել եւ գրավել ջրամբարը: Չկարողանալով ղազախանել Սարսանգը, երկրադաշտերը նահանջել, վերադարձել են Դմբոն, որտեղ զսնվում էր նրանց շարքը:

Նույն օրը մեր գունդը վերադարձավ Ալաշան: Դրությունը շատ ծանր էր: Սարսանգի ջրամբարը գրավելով, թուրքերը մարտական ակտիվ գործողություններ էին սկսել Չաթերի եւ Մեհմանայի ուղղությամբ: Չաջորդ օրը, գնդի հրամանատարի մոտ հավաքվելով, Տարբեր առաջարկություններ արեցինք, բայց, ի վերջո, միաձայն որոշվեց. ֆանի դեռ թուրքերը լավ չեն ամրադնդվել Սարսանգում, դեռ է շատ զրոհ ձեռնարկել եւ ես վերցնել ջրանցքը:

Առաջին եւ երկրորդ գումարսակները դեռ է առաջ շարժվելին Սարսանգի եւ Մեծ շենի միջեւ ընկած անտառով, Երրորդ գումարսակը՝ Ունուբլու գյուղի եւ ջրամբարի եզերքով, իսկ հետախուզական վաշտը՝ Անդրանիկ Սարգսյանի ղեկավարությամբ, դեռ է Մեծ շենի ուղղությամբ անցնել թունամու թիկունք:

Գնդի հրամանատար Սամվել Կարադեսյանը եւ Սլավա Դանիելյանը Երրորդ գումարսակի հետ ղեկավարում էին Ունուբլուի ուղղությամբ հասվածը, ես՝ Առաջին եւ երկրորդ գումարսակի հետ դեռ է շարժվելի Մեհմանայի եւ Մեծ շենի հասվածով:

Չասկանալով, որ մենք նախադատարանում ենք հարձակման անցնելու, թուրքերը Տարբեր ուղղություններով սկսեցին հեռահար ռումբեր նետել՝ հրանոթներից եւ «Գրադ» կայաններից: Մեհմանայի եւ Մեծ շենի խաչմերուկից նոր էինք առաջ շարժվել, երբ թունամու հրետակոծության տակ ընկավ նաեւ այդ խաչմերուկը: Եթե մի 10 րոպե հատաղեինք, ադա կարող էինք առնվազն 30-40 ավելորդ զոհեր տալ: «Գրադի» երկու արկ ընկել էր խաչմերուկի մեջտեղը, ուր մինչ այդ մենք էինք: Այնուամենայնիվ, մեր շղաներից մեկը զոհվեց, իսկ 8 հոգի թեթեւ վիրավորվեցին թունամու հրետանային հարվածներից:

Մեծ շենի ճանադարհով մեքենայով բարձրանալիս, ինձ զգուշացրին, որ թուրքերը կարող է ականադատարան լինեն տե-



ղանք: Մեզ հետ սակրավորներ չկային: Ստիպված մեր սրակսորիսներ Ազատի եւ Եղիկին, որոնք զինվորների համար հակասանկային խրամաններ էին փորում, հրամայեցի, որ սրակսորի խոփն իջեցնեն եւ առաջ շարժվեն: Երբ մի ֆիչ առաջ շարժվեցին, երկու ական դայթեց՝ սրակսորիսներին ներքեւ շորհեցնելով: Վերջիններս թեթեւ վիրավորվեցին, սակայն ուրախ էին, որ այդ կերպ ճղաներին փրկել էին վերահաս մահից:

Իսկ Ունուբլուի հասվածում, որտեղ Սամվել Կարաղեյանն ու Սլավա Դանիելյանը «Նիվա» մեքենայից հրամաններ էին սալիս, թուրքերը սանկից խփեցին մեքենայի վրա: Բարեբախտաբար արկից լրիվ շարժի դուրս է եկավ նրանց մոտ գտնվող մի այլ մեքենա, իսկ Սամվելն ու Սլավան միայն թեթեւ վերքեր սացան եւ շարունակեցին ղեկավարել ռազմագործողությունը:

Մեր այս հարձակումը նույնպես անցնում էր կազմակերպված եւ հուժկու: Թուրքերը չէին կարողանում դիմանալ մեր գրոհին: Մեր հետախուզական վաճառ մտել էր թուրքերի թիկունք, հարձակվել նրանց շարժի վրա: Ազերիները մի քանի սեխնիկա թողնելով, գլխադասառ փախել էին շարժի:

Սարսանգի ջրամբարը երկրորդ անգամ ազատագրեցին՝ միաժամանակ մեր վերահսկողության տակ առնելով նաեւ Մեծ Շենը: Ողջ գունդը այս անգամ եւս փայլուն կատարեց մարտական առաջադրանքը: Բայց այդ ռազմագործողության ժամանակ ամենամեծ նեղումը ունեին գնդի հետախույզները՝ Անդրանիկ Սարգսյանի եւ Վիգեն Սողոմոնյանի (ղետի տեղակալ), Սերգեյ Դադայանի (հետախուզական վաճառի հրամանատար) գլխավորությամբ, ինչպես նաեւ Ալեքսանդր (Սաւիկ) Զարուբյանյանը, Սողաբակ Սահակյանը, Աւոտ Ամիրխանյանը, Ալեքսանդր Իսրայելյանը (Ռեմբո), Ռոմա Գրիգորյանը, Արմեն Գրիգորյանը, Կառլեն Սարգսյանը, Գրիգորի Զակոբյանը, Գագիկ Գրիգորյանը, Կարեն Մանգասարյանը, Նիզամի Խալաֆյանը, Ալեւան, Կամոն, Լեւոնը (Բուդուլյա) եւ ուրիշներ:

Սարսանգի ջրամբարի ազատագրության ռազմավարական նշանակությունը շատ մեծ է: Մենք հնարավորություն ստացանք լրջորեն նախադասարանվելու Մարտակերտի ազատագրությանը:

Սարսանգի ազատագրության, այդ «փոքրիկ լուսաբերումը» ժամանակ հիմնական հարվածային ուժը երրորդ գումարտակինն էր (հրամանատար Սամվել Զարուբյանյան, գումար-

տակի հրամանատարի տեղակալ Զորիկ Զակոբյան): Անգնահատելի է 7-րդ վաճառի հրամանատար Անդրանիկ Գասաբյանի, դասակի հրամանատարներ Արարատ Ղազարյանի, Բենո Սահակյանի, Ալեքսանդր Գասաբյանի, Արթուր Գրիգորյանի (ջոկի հրամանատար), Արթուր Գասաբյանի, Սամվել Թովմասյանի (գումարտակի կառավարի հրամանատար), Գագիկ Բեգլարյանի (գնդացրորդ), Արայիկ Զարուբյանյանի (հետախույզ), Գրիգորի Բաղդասարյանի (8-րդ վաճառի դասակի հրամանատար), Արթուր Օհանյանի (9-րդ վաճառի հրամանատար), Սողաբակ Զակոբյանի (9-րդ վաճառի դասակի հրամանատար), Սալիմա Արսյանի (գումարտակի բուժույթ), Լեւոնիկ Զարաղեյանի, Վարուժան Գրիգորյանի (7-րդ վաճառի ավտոմատավորներ), Զայր Եսայանի (հետախույզ), Մելիսայ Սիրգոյանի (8-րդ վաճառ), Գագիկ Զաբարյանի (7-րդ վաճառի ջոկի հրամանատար), Արմեն Մարտիրոսյանի (հետախույզ) եւ շատ-շատերի ներդրումը:

Սարսանգի գրավման ժամանակ աչքի են ընկել նաեւ գնդի սակրավորները՝ Գագիկ Սարգսյանի հրամանատարությամբ: Այդ ռազմագործողության ժամանակ եւ ընդհանրապես դարաբաղյան դասերազմի ողջ ընթացքում մեծ դեր ունեն ժողովուրդի Գասաբյանի («Գրադ ժողով») հրետանավորները:

### ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿԻ ՊԱՅԾԱՌ ԶԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

*Սոցիալ-սոցիալական հոգսերի հորձանուտում ու ներհանրապես լուսավորության սրածոծումներում, երբ թե՛ ճանաչողներ են որոնվում երկրի ներսում, գրեթե մոռացել ենք, որ ոչ վաղուց մենք միասին ու համախումբ էինք եւ ունեինք մի մեծ թե՛ ճանաչող՝ թուրք ազերիները: Այսօր, սակայն, չղիտի մոռանանք, որ դարավոր թե՛ ճանաչող դեռեւս չի դադարել թե՛ ճանաչող լինելուց եւ, հանրապես-դիվանագիտական բոլոր լծակներն օգտագործելով, փորձում է ետ ստանալ կորցրածը. այն, ինչ իրենք չի, բայց մի ժամանակ իրեն էր տակնուցը՝ մեր Ազատությունը, Անկախությունն ու մեր Զայրենիքը:*

*Այս օրերին, յոթ տարի առաջ, ազատագրվել է Արցախի հյուսիս-արեւելյան դարձաբեր՝ Մարտակերտը: Արցախի երկրորդ խոշոր հանրապետական ազատագրության ռազմագործողությունն իր ծավա-*



*լով, կազմակերպվածությամբ ու մասնական նշանակությամբ հայոց գոյամարտի մայժան էջերից է: Տարիների հեռվից այսօր վերհիշելով այն, մենք կրկին համոզվում ենք, որ մեր հիշողության մեջ դեռ թարմ են այն օրերն ու տարիները, երբ մեր զեններն ուղղված էին միայն մի ուղղությամբ՝ թեմանու ուղղությամբ, եւ մենք ուժեղ ու անողորմ էինք մեր միասնական ու հավասարաժայռերով: Այդ մասին է մասնում ԼՂՀ Կենտրոնական ղառատանական Երջանի ԵՏաբի նախկին ղեկ ԲԱԶՄԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԸ:*

Մարտկերտի հանձնումը թուրքերին, ըստ իս, ամենաբարձր մակարդակով կազմակերպված ստորություն էր: Այդ սխալն ուղղելու համար Բանի-Բանի հայորդիների կյանքեր ընդհատվեցին: Մարտկերտն ազատագրելու համար բազմաթիվ փորձեր են ձեռնարկվել: Առանձին ղառատանական Երջաններ, առանձին գործադիրներն ազգամարտական նշանակության բարձունքներ են գրավել, սակայն հակառակորդի զերակեռ ուժերի ճնշման տակ, ետ են Բառվել: Լեզենդար Ավոն եւս գրավել է Մարտկերտի աջ դարդաս «Պուլկեն յալ» կոչվող բարձունքը, սակայն աջ ու ձախ թեւերից կրակե հեղեղ թափելով մեր Բաջորդիների վրա, հակառակորդը մերոնց ստիղեց նահանջել...

1993-ի ադրիլ-մայիս ամիսներին Պուլկեն յալի վրա գրոհներ են ձեռնարկել նաեւ Մարտկերտի գունդը՝ Նորայր Ղանիեյանի գլխավորությամբ, Հայաստանի բրիգադը, Կենտրոնական ղառատանական Երջանի մարտիկները, սակայն, օգնություն ստանալու հնարավորություն չունենալով, նույնպես հետ են դարձել:

Արդեն ղարգ էր, որ Մարտկերտը թեմանուց խլել հնարավոր է միայն ավելի մեծ ուժերով ու տարբեր գործադիրներն փոխհամաձայնեցված գործողություններով: Այսդիտով, հունիսի 27-ի վաղ առավոտյան սկսված Մարտկերտի գրոհին մասնակցել են 1) Ասկերանի գունդը՝ Քարազլիսի ուղղությամբ, 2) Շուլիի գունդը (Վաչագան Իսխանյանի հրամանատարությամբ): Եարժվում էր Փափրավենդի եւ Բոյահնեղիի ուղղությամբ՝ թուրքերին կտրելով Աղղանի կողմերից օգնություն ստանալու հնարավորությունից, 3) Կենտրոնական ՊՇԵ-ի (հրամանատար Սամվել Կարաղեյան), որի նղատակն էր գրոհել Փափրավենդից Պուլկեն յալ հասվածի ուղղությամբ, 4) Մարտկերտի գունդը (Նորայր Ղանիեյանի հրամանատարությամբ), Հայաստանի բրիգադի (գեներալ Ղարիբալթյան) հետ ղիտի ազատագրելին Մարտկերտի Երջանի Մաղավուգ եւ վե-

րին մյուս գյուղերը, իրենց վերահսկողության տակ առնելին Հեռու-տատատարակը՝ թեմանուն կտրելով Չայլուի եւ Միր Բառիի կողմերից ազգամական աջակցություն ստանալու հնարավորությունից:

Հունիսի 27-ի լուտաբացը սկսվեց հանրահայտ Գրաղ ժորայի հրեանային համազարկերով: Մեր ԿՊՇ գնդի մի թեւը առաջ Եարժվեց Պուլկեն յալի ուղղությամբ: Բոլորս գիտեինք, որ Մարտկերտին տիրանալու համար առաջին հերթին ղիտի տիրանալ Պուլկեն յալին:

Ռազմավարական տեսակետից ունենալով ավելի նղատատար դիրքեր, ավելի մեծաԲանակ զինտեխնիկա ու զինվորներ, թուրքերը կատաղորեն դիմադրում էին: Շուտով օդ բարձրացան նաեւ նրանց ազգամական գիտանողերը՝ ինքնաթիռներն ու ուղղաթիռները: ՅուրաԲանչյուր մետրի համար կենաց ու մահու մարտ էր գնում: Ի դեղ, յուրաԲանչյուր 50 մետրի վրա թուրքերը խրամատներ էին փորել եւ, ամեն անգամ, երբ մեր տղաները գրավում էին դրանցից մեկը, հակառակորդը դիրքավորվում էր հաջորդ խրամատում ու սկսում կատաղորեն ղառատանվել: Նման դեղերում խրամատի վրա կենդանի ուժերով գրոհելը ոչ միայն մեծ կորուտների տեղի կարող էր տալ, այլեւ անարդյունավետ ու վտանգավոր էր: Իսկ թեմանուն խրամատներից հանել կարելի էր միայն ակամանետի դիղուկ կրակոցներով՝ ուղիղ խրամատի մեջ, որից հետո կենդանի մնացածները խուճաղատար դուրս էին մետվում ու ղատատարվում հաջորդ ղառատանական բնագծում:

Նեանառության ճեռում-կարգավորումը ես էի կատարում, եւ մեր կողմից արձակած յուրաԲանչյուր երկրորդ ակաման ուղղակի մխրժվում էր թուրքերի խրամատի մեջ (ակամանետային դատակի հրամանատարն էր Շուլեցի Վիտոն): Ցավոք, մեր կողմից եղան նաեւ ավելորդ համարձակության ու Բաջության դեղեր, երբ մեր մարտիկները, չլսելով մեզ, գրոհով մետվում էին կատաղորեն ղառատանվող թուրքերի վրա՝ ստանալով մահացու վերեր:

Մինչեւ երեկոյան ժամը 7-ը մեր տղաները գրավել էին Փափրավենդը, իսկ Շուլիի գունդը ոչնչացրել էր թուրքերի ազգամական հեմակետը Բոյահնեղիում:

Պուլկեն յալը դեռեւս Եարունակում էր մնալ հակառակորդի ձեռքին: Նրանց կողմից անընդհատ գործում էր հրեանին, մյուս կողմից, Բիչ զլխացավանք չէին ղատատուն օղում բզզացող թեմանու մարտական գիտանողերը:



Կենսոնական ՊՇ 3-րդ գումարակի տղաները Բենիկ Սահակյանի գլխավորությամբ, ուղղակի արժիվների ղեկ էին կռվում: Առավոտից մինչև երեկոյան ժամը 7-ը նրանք ոչ մի վայրկյան դադար չունեցան, շիկացած ավտոմեքենաներն ուղղակի այրում էին տղաների ձեռքերը: Երբ հարցրի «Բենո, ի՞նչ է տեսք», - ասաց. «Հոգնածությունը հեշ, բայց լավ ծարավ ու սոված եմ»: ԲՄՊ-ով հաց, ջուր ու ռազմամթերք հասցրին տղաներին: Հազիվ մեկ ժամ հանգստացան եւ կրկին գրոհի մեծվեցին:

Հենց Բենիկի գլխավորությամբ էլ նույն գումարակի տղաները Պուլկեն յալը գրավեցին: Ցավոք, զոհեր էլ ունեցան: Այդ մարտում սղանվեց Սեյրան Մնացականյանը, իսկ նույն օրը՝ ՌԻԱԶ-ով, զոհված ընկերներից մեկի թաղմանը մայրաքաղաք մեկնած գումարակի հրամանատար Արարատ Ղազարյանը ճանադարհին, Սեհմանայի մոտ, զոհվեց թեմանու հակասանկային ականից: Սղանվեց նաև նրա զինվորներից մեկը...

Ժամը 10-ն անց կես Պուլկեն յալը ամբողջությամբ մերոնց վերահսկողության տակ էր: Այդ օրը գերազանց էր աշխատում նաև մեր հրետանին (Լյովա Մնացականյան, Կարեն Գրիգորյան): Մինչ այդ, ժամը 9-ի սահմաններում Մարտակերտի գնդի եւ Հայաստանի բրիգադի տղաները գրավել էին Մարտակերտը ձախից հսկող հեռուստատեսարակը (այդտեղ ավտոմեքենայում ականից զոհվեց Յուրի Հարությունյանը՝ «26-ի Յուրան»):

Այդ օրը երբեմն հարկ էր լինում ուղղակի ոսփի վրա որոշումներ կայացնել: Մարտի սկզբում գումարակի երկու հրամանատար մի ֆիչ անվաստ կամ վախեցած էին: Եվ, խորհրդակցելով ԿՊՇ հրամանատար Սամվել Կարադեյանի հետ, նրանց փոխարեն անմիջապես նշանակեցին երկու նոր հրամանատարներ: Երբ Փափրավենիի հասկածում, երկու բարձունքների վրա գերազանց դիրքեր գրավելով, թուրքերը փակել էին մեր զինվորների առաջխաղացման միակ ճանադարհը, սեղում որոշում կայացնելով, երկու ԲՄՊ-2 թափեցին այդ զույգ բարձունքների ուղղությամբ, որոնք անընդհատ հարվածի տակ տառապանքով թեմանու դիրքերը թուրքերին թույլ չէին տալիս գլուխները բարձրացնել: Եվ մեր տղաներն անկորուստ առաջ անցան...

Ի դեպ, այսօրի մի հետաքրքիր դեպք էլ եղավ: Մեր կառավարիչը շահիկադով որսացել էր թեմանու օգնության կանչը: Ես կառավարիչի մեջ մտա եւ թուրքերնով ներկայացա որդես իրենց գնդապետներից մեկը: «Հայերը գալիս են, - ասաց նա, - արդեն եր-

կու տանկ են երեւում, օգնություն ուղարկեցե՛ք...»: «Հիմար, - ասացի, - դեռ այդտե՞ղ եք: Դրանք երկու տանկ չեն, 30 տանկ են շարժվում ձեր ուղղությամբ, իսկույն ետ ֆաշվեցե՛ք...»: Եվ նրանք, լքելով դիրքերը, նահանջեցին...

Այդ օրը մեր մարտիկները ոչնչացրին հակառակորդի մեկական ռազմական ինֆոթիռ ու ուղղաթիռ, առգրավեցին 3 տանկ, 6-7 հրանոթ, զինվորական ավտոմեքենաներ եւ հարուստ զինամթերք... Մարտակերտի մատույցներում իրենց գերեզմանը գտան թեմանու բազմաթիվ ասկյարներ:

Ցավոք, մեմ էլ կորուսներ ունեցանք այդ օրը: Միայն մեր գնդից սղանվեցին 12 հոգի, սակայն, ընդհանուր առմամբ, այդ ռազմագործողության ժամանակ ավելի ֆիչ կորուսներ ունեցանք, քան մինչ այդ Մարտակերտի համար մղված մյուս մարտերում:

Հունիսի 28-ին սակրավորների հետ ձեռնամուխ եղանք Մարտակերտ տանող ճանադարհներն ականագերծելուն: Թուրքերը բազմաթիվ ականային ծուղակներ էին սարքել՝ անկասելի բարակ լարերով իրար միացնելով նույն շրջակայքում սեղադրված տասնյակ ականներ: Այդպիսի մի ականային ծուղակ չեզոքացնելու համար այդ լարերից մոտ 150 մետրանոց մի տարան կառուցեցինք եւ, թափնվելով անվստահ սեղ, տարանը ձգեցինք... Եթե այդ դաշինքը նվաճեց շրջանում մարդիկ լինեին, առնվազն 50-60 մարդ անցեղի կզոհվեք...

Իսկ Մարտակերտի բակերից ողջ շրջանությամբ ու ճիւղությամբ իրենց ճյուղերն էին տարածել բալեմիներն ու կեռասնիները: Մարտակերտիցներին, նախկին սերերին, հազիվ էինք տալիս, բացարեւելով, որ մինչ այդ սակրավորները տեսք է ականագերծեն սեղանքը:

Բարեբախտաբար, սների մեծ մասը լիովին անվնաս էր մնացել: Թուրքերի ժամանակավոր ներկայության մասին վկայում էին միայն այդ սների ու դարձյալների վրա թուրքերեն խզմզված նրանց անունները: Նրանք արդեն իրար մեջ բաժանել էին ֆառափ բնակարանների «օրդերները», կարծելով թե Մարտակերտն ընդմիջեց իրենցն է լինելու:

Մարտակերտի ազատագրման ռազմագործողությունը մեր ռազմական տղաների անենաակնառու դրսեւորումներից է: Այն թերեւս մեր անենածավալուն, զինվորական տարբեր ստորաբաժանումների ու միավորումների ընդգրկման առումով անենա-



փոխկադակցված ռազմագործողությունն էր, որին անմիջակա-  
նորեն հետևում կամ մասնակցում էին Վազգեն Սարգսյանը, Սերժ  
Սարգսյանը, Սամվել Բաբայանը, զեներալ Իվանյանը (ղեկավա-  
րում էր Շուսիի հրետանին), Սեյրան Օհանյանը, Անասուի Զինե-  
փիչը...

Մարտկերտի ազատագրումը մեր բանակի ամենադժար  
հաղթանակներից մեկն է: Իսկապես մենք մի կուռ բռունցք էինք,  
մեր միասնականությամբ հզոր ու անդադրա-  
կապ:

*գնումն հողվածը 2000թ. հունիսին տրամադրվել է  
«Հայ զինվոր» եւ «Ազատ Արցախ» թերթերում*

## ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ

### **ՆԱ ԱՆՉՈՐ Է ԽԼԱՑՆԵԼՈՒ ՌԱԶՄԱԴԱՇՏԻ ԿԱՆՉԸՉ**

Ակզբում նրան հրադուրում էին ցեղակրոնների առաջադրած  
գաղափարները, ուսի 1990թ. ամռանը անդամագրվում է դրանք  
իրագործելու կոչված Հայ երիտասարդության ճակատին, որն այդ  
ժամանակ մեծ համարում ուներ մեր ուսանողության օջառում:

Ինչդեռ ասում են, վառողի հոսն առաջին անգամ զգացել է  
1991թ., երբ իր ընկերների՝ Վարդանի ու Արսենի հետ, օփոթելով ճա-  
նադարհը, մեքենայով մտել էր ադրբեջանաբնակ Վերին Վեյսալու  
գյուղը: Ժամանակին ըմբռնելով դառն լրջությունը, շղաները կրակ  
էին բացել մոտեցող օմոնականների ուղղությամբ: 20 րոպե տե-  
լած փոխհրածությունից հետո նրանց հաջողվեց դուրս գալ օր-  
ջադասումից:

Գազիկ Պետրոսյանը ծնվել է 1973թ. Ստեփանակերտում: 1989-  
ին ավարտելով թիվ 8 դպրոցը, նույն տարում ընդունվել է Կիրովա-  
կանի մանկավարժական ինստիտուտի Ստեփանակերտի բաժան-  
մունքի դասաբանասիրական ֆակուլտետը:

1992 թվականի փետրվարին իր 10 ընկերների հետ դիմագրա-  
վել է Խոջալլուից մազադուրծ եղած օմոնականների մի մեծ խմ-  
բի, որին խաչածե կրակի սակ են առել: Այնուհետև մասնակցել է  
Նախիջեւանիկի դաշտապայտումը: Սակայն դաժան փորձու-  
թյան դառն Գազիկի համար մայիսի 10-ի Աղբուլաղի դաշտա-  
պայտումն ծանր մարտ էր: Թշնամին սասնյակ գրահատելիկայով  
էլ հարյուրավոր ասկյարներով ձեռնամուխ էր եղել հայկական այդ  
փոքրիկ գյուղի զավթմանը: Ցեղակրոնների 17 հոգանոց ջոկատը  
գյուղացիների աջակցությամբ մի ֆանի ժամ դիմադրեց թշնամու  
կասաղի գրոհներին: Շամիր Խաչատրյանը նոնականետով 2 գրա-  
հատելիկա ոչնչացրեց, իսկ Գազիկն իր գնդացրով ոչ միայն խո-  
չընդոսեց ագերիների առաջխաղացումը, այլև դիմուկ կրակա-  
հերթերով աղաղակեց իր ընկերների նահանջը...

Նույն թվականի ամռանը, ստանձնելով նորաստեղծ ջոկատի  
փոխհրամանատարի դասակարգությունները, Գազիկը մեկնեց  
Մարտկերտի ռազմաճակատ ու անմիջապես նեղվեց մարտի մեջ՝  
հետ մղելով Մոխրաթաղի վրա թշնամու հարձակումը:

Այնուհետև ջոկատը ձեռնամուխ եղավ Մեծեմի դաշտա-  
պայտում կազմակերպմանը, որտեղ 15 օրվա ընթացքում 10 ծանր



մարտ սվեց՝ ոչնչացնելով 3, խլելով 2 հետեւակի մարտական մեքենա եւ մեկ S-72 սանկ:

Սեղեմը բերին մասնակցել է Չլդրանի ուղղությամբ երկու բերձունքների ազատագրության ու սեղում հաստատելու ռազմական գործողությանը, որից հետո անմասն չի մնացել մի հանդուգն ռազմաբազայի կազմակերպմանն ու անցկացմանը, որի հետեւանում էր Վազգենի, Վարդգեսի եւ Ռազմիկի զլխավորած ջոկատներն ազատագրում են Չլդրանի ու Մեհմանայի միջեւ ընկած ռազմավարական նշանակության բարձունքը: Այստեղ, երջանիկ դասահակաճնությամբ, թճանու գնդակը չխոցեց Գագիկին, այլ միայն դեմքը «ոյեց»...

Ընդամենը մի քանի ժամ անց գրահատեխնիկայի ու հրթիռահրետանային կասադի կրակի աջակցությամբ թճանմին հարձակման անցավ: Կասադի մարտի ընթացքում, որտեղ Գագիկն աչի ընկավ իր խելամիտ գործողություններով, ոչնչացվեցին թճանու մեկ գրահատեխնիկա, ճասնյակ հետեւակայիններ, առգրավվեց երկաթե հրեւներից մեկը: Ջոկատի ղեկավարից 12 հոգի վիրավորվում են, իսկ Գագիկը երկրորդ անգամն է կոնսուլդիա ստանում:

Աղաքիմվելուց հետո Գագիկ Պետրոսյանը մարտերում ցուցաբերած խիզախության, մանավանդ Մեծեմի դաստիարակական մարտերի հնուս ղեկավարման համար լեյտենանտի կոչում է ստանում:

... Կիչանի վրա թճանու ձեռնարկած հերթական գրոհի ժամանակ խուճաղ է առաջանում գյուղի դաստիարակների օգնություն ու նրանք օգնություն են խնդրում Առաջաճորից, ուր զճնվում էր նաեւ Գագիկը: Տեղ հասնելով, նրանք կարողանում են վերջ տալ խուճաղին եւ եղած ուժերով հեճ մղել թճանու գրոհները:

Այժմ Գագիկ Պետրոսյանն զբաղվում է կազմակերպչական հարցերով, բայց ամբողջ էությամբ ու մտովի Մարտակերտի ռազմաճակատում կռվողների հեճ է: Նրան հազիվ են եճ դաճում ռազմաճակատ մեկնելու մտադրությունից, բայց եւ այնպեճ, նա անգոր է խլացնելու զճնի ու ռազմադասի կանչը...

### *Սհեր ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ*

*զ. Պետրոսյանի որդու մասին այս ակնարկը տղազրվել է «Արցախ» թերթի 1993 թ. ադրիլի 13-ի համարում*

## **ԻՆՔՆԱՍԱՔՐՎԵՆՔ ԵՎ ՄՏԱԾԵՆՔ ԱՌԱՋ ԳՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Թուրքն ասում է. «Հայի եճին խելին ինը լինեճ, օաճ լավ կլինեճ»: Մեճ էլ կրկնում են: Թուրքն ասում է, երեւի, նախանձից, մեճ ափսոսում են, որ այդպեճ է, որ միայն ճակատագրական դաճին են հասկանում, թե ինչեճ կարող էինք անել, թե ինչ են կորցրել:

Այսօր նորից բախտորոճ, վճռական ընտրություն կասարելու ճեմին են: Հասել են մի սահմանագծի, որից այս կողմ 12 տարվա ազատագրական դայարն է, իսկ առջեւում եւս երեւի մի քանի ման ճասնամյակների հեռանկարը, որովհեճեւ մեր հողում դասերագը դեռ չի ավարտվել, մեճ չենք լուծել ազգային գերխնդիրը՝ դարաբաղյան հիմնահարցը:

Ձեռքբերումներ, անուոճ, ունենք՝ Արցախն ազատագրված է, սեղծել ենք մարտունակ բանակ, դեճական կյանքն ասիճճանաբար մճնում է ժողովրդավարության, քաղաքաքիական արճեմների գերակայության ուղեգիծ: Բայց մեզ դակասում է մի օաճ կարելու բան՝ բարոյական ինքնամաքումը, որից հետո միայն կարող ենք մճածել առաջընթաքի մասին: Իսկ դա ամենից առաջ անհրաճեճ է մեր դեճական-քաղաքական այրերին:

Ումանք երբեմն-երբեմն խոսում են ՀՀ առաջին նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի հնարավոր վերադարձի մասին: Այդ մարդուն ես ճանաչում եմ 1989 թվականից: Նա կաճկանդված էր ՀՀ-ական գաղաքարախոսությամբ, ուսի եւ չկարողացավ լինել ամբողջ հայ ժողովրդի նախագահը: Հիճում եմ, թե ինչ ջանքեր թափեց Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը 1990թ., որդեսգի Վանո Սիրադեղյանն ընտրվի խորհրդարանի մճական որել է հանճնաճողովի նախագահ: Դա նրան չհաջողվեց, որովհեճեւ Հայաստանի խորհրդարանն այն ժամանակ, իրոք, անկախ քաղաքական մարմին էր: Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը փոխանակ դաս առնելու դրանից եւ ընդունելու, որ դասզամավորների մեճանասնությունը Վանոյի մեջ քաղաքական-դեճական գործչի չի ճեճնում, ընդհակառակը՝ արդեն ՀՀ նախագահ դառնալուց հետո նրան նճանակեց ՆԳ նախարար: Եվ այդ կարգով էլ օաճերին: Նաեւ Դարաքաղի հարցում էր Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը ղեկավարվում անճնական նախաաիրություններով: Եթե դեճ էր այստեղ չեզոքացնել օարճման առաջին փուլի օաճ ղեկավարների, Լեւոն Տեր-Պետրոսյանը



զգնում էր ձեռք: Այդ հողի վրա առաջին անգամ հայտնաբերեցին Սամվել Բաբայանի «ազգնագիտական ճառագանգը» եւ նրան սվեցին անսահմանափակ, ոչ-ոֆի կողմից չվերահսկվող իրավունքներ: Երբ մենք դարաբաղյան շարժման մի խումբ նախկին ղեկավարներ, ՀՀ ԳԽ-ում այդ մասին խոսում էինք, շատերը, այդ թվում՝ Վազգեն Մանուկյանն ու Վազգեն Սարգսյանը, մեզ չէին հավաստում: Մենք ՀՀԾ-ականներին ասում էինք՝ դեռ քանի որ հակառուսական հիստերիկա անել, նրանք չէին լսում: Արդյունքում ստացանք «Կոլցո»՝ Ղարաբաղի շուրջ մի օղակ, որ, եթե ԽՍՀՄ-ը չփլուզվեր, կարող էր խեղդել ամեն ինչ եւ բոլորիս: Երբ Վազգեն Սարգսյանին ասում էինք, որ Սամվել Բաբայանն այն մարդը չէ, ում կարելի է բանակ վստահել, նա մեզ չէր հավաստում, որովհետեւ Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ստեղծած համակարգում ամեն ինչ որոշում էր մի բան՝ ո՞վ է նվիրված նախագահին: Սամվել Բաբայանը հասցրել էր հավասարի մարդու անուն վաստակել: Հետո, իհարկե, Վազգեն Սարգսյանն զգաց, որ Սամվել Բաբայանի, ինչպես նաեւ այլ մարդկանց հարցում ինքը սխալվել է: Դրա համար էլ նա կարեն Դեմիրճյանի հետ դաշինք ստեղծեց, որդեսզի ղեկավարումը դուրս բերվի անվստահության ճգնաժամից: Եվ գուցե հենց դրա համար էլ մարդիկ, որ երկրի ու ժողովրդի մասին չեն մտածում, այլ միայն անձնական ադախություն, հրահրեցին կամ կազմակերպեցին հոկտեմբերի 27-ը:

Հայ ֆաղափական գործիչներից հաջորդը, որ գիտակցեց թույլ սրված սխալներն ու ձեռնամուխ եղավ դեռահաս կյանքի ժողովրդավարացման գործին, ԼԴՀ նախագահ Արկարի Ղուկասյանն է, որի դեմ էլ մարտի 22-ին մահափորձ կազմակերպեցին: Այսօր որոշ գործիչներ երեւանում փորձում են կասկածել ԼԴՀ դատախազությանը եւ հայտարարում են, թե իբր «Արցախի հերոսը չէր կարող նման ոճրագործություն անել», ոմանք «արտաքին ուժերի գործ» են համարում մարտի 22-ը, մյուս կողմից էլ բողոքում, թե ինչո՞ւ է ձեռքալավվել Սամվել Բաբայանը:

Եվ այն, ինչ եղել է 1992-98թթ., դեռ է բացահայտվի, իսկական հերոսները, որոնք մնացել են սովորում, դեռ է ի հայտ բերվեն եւ զնահասվեն: Հերոսներ են նրանք, ովքեր 1990-92թթ. Ղարաբաղում ունենալով ե՛ւ զենք, ե՛ւ ժողովրդի վստահությունը, իրենց մեջ ուժ գտան եւ չընթուսացան Լեւոն Տեր-Պետրոսյանի ու նրա համախոհների դեմ, որոնք արհամարհում էին ղարաբաղյան շարժման իսկական առաջնորդներին: Կար ընդհանուր

ժամի գիտակցում, մենք կռվում էինք թուրքի դեմ, դեռ էր ազատագրել Ղարաբաղը, եւ մարդիկ կամայականությունները հանդուրժելու ուժ գտան իրենց մեջ:

Այն սխալները, որ մենք կատարել ենք 1992թ., դեռ է խոստովանենք, ինքնամաքվենք եւ նոր մտնենք ֆաղափական դաշինք: Բոլորը: Սկսած՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանից:

Բոլոր հասարակական եւ ֆաղափական գործիչները արքայապետների էջերից ու հեռուստաթերթով հայտարարում են, թե իրենք հայրենասերներ են: Եթե դա իսկապես այդպես է, ադա հարկավոր է, որ այդ մարդիկ կառավարության հետ մտակց են ստեղծեն համատեղ մի ծրագիր՝ երկիրը ճգնաժամից դուրս բերելու, աշխատասեղեր ստեղծելու համար: Այս կամ այն գործիչի հրաժարականը դա հանցելու փոխարեն թող իրենց հարսությունները ժամանակավոր հանձնեն կառավարությանը (ասենք 5 կամ 10 տարով): Ովքեր ներդրումներ են կատարում, թող նրանց նշանակեն ճշտություններ: Երկադադադությունը դիտարկելով, որդեսզի մարդիկ ներդրումներ կատարեն ճշտական ոլորտում: Սփյուռքի գործիչներից խելով մարդկանց, ինչու չէ, դիտարկելով նաեւ կառավարության ոլորտում: Արտաքինական դաշինքի ղեկավարները եւ առաջնորդվել այդ ծրագրով՝ հստակ իմանալով, թե գերտերություններից, որի հետ ինչպես դիտարկելու: Այլ ոչ թե դառնալ բոլոր նրանց դառն ծառան, ովքեր ինչ-որ դաշինք մեջ լավ են ընդունում: Ամեն ինչ դիտարկելով կառավարող ունենալով դատական մեր սխալները:

Պարտավոր ենք ամեն ինչ անել, որդեսզի ինքնամաքման, հասարակության հոգեւոր առողջացման սկսած գործընթացը ճշտադատաբար չմասնավի: Ինքնամաքմանը դեռությունն ու ժողովուրդը կարող են բոլոր արտաքին դժվարությունները հաղթահարել եւ մտածել առաջ գնալու մասին:

18 ապրիլի 2000թ.

«Ազատ Արցախ»



Արդեն մի ֆանի ամիս է, որ ֆաղափական ամենասարբեր մակարդակի գործիչները խոսում են հայ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորման մոտակուս հեռանկարների մասին: Ամփոփադրես ասեն, որ նման դասողություններն առնվազն իրատեսական չեն, որովհետեւ ընդհանրադրես «հայ-ադրբեջանական հակամարտություն» հասկացությունը վերացական է: Ուրեմն՝ չի կարող կարգավորվել մի «հակամարտություն», որը ռեալ գոյություն չունի: Որդես ՄԱԿ-ի անդամ երկու անկախ դեսություններ՝ Ադրբեջանը եւ Չայասանը միմյանց դեմ չեն դասերազմել: Իրավական առումով նրանք ընդամենը կարող են ֆննարկել դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու խնդիր: Բուն դարաբադյան հակամարտությունը միմչդեռ գոյություն ունի Ադրբեջանի եւ 1991թ. նրանից անկախացած ԼՂՀ-ի միջեւ: Բավական սարօրինակ է, որ միջազգային հանրությունն այս հարցում շարունակում է ընդառաջ գնալ Ադրբեջանին, միմչդեռ, ասեմք Կոսովյուն դա չի կիրառվում: Չէ՞ որ այնեղ ալբանացիներ են ադրում, որ ուզում են անկախանալ Սերբիայից, իսկ Ալբանիան կիսում է նրանց ձգտումը: Նույնն էլ՝ մեր դարագայում: Չայասանը հո չի կարող ստիղել, որ Լեռնային Ղարաբադը վերադառնա Ադրբեջանի «գիրկը»: Բայց սա որդես սեղեկասվություն՝ մտրելու համար:

Իրողությունն այն է, որ ներկա փուլում Չայասանի եւ Ադրբեջանի նախագահները դարբերաբար հանդիղում եւ ֆննարկում են «դարաբադյան կարգավորման հարցը»: Ես, իհարկե, չեմ կասկածում, թե նախագահ Քոչարյանը այդ հանդիղումների ընթացում կարող է իմչ-որ բան այնդես չասել: Բայց դա դեռես չի նշանակում, թե բանակցող մյուս կողմն էլ իր նդասակների մեջ անկեղծ ու անշահախնդիր է: Ավելին՝ որֆանով է դարոն Ալիեւը հավասարիմ ֆննարկումների առարկան չբացահայսելու նախադայնանին: Եթե ուշադիր հետեւեմք Ադրբեջանի, այսդես կոչված, ընդդիմության՝ վերջես բարձրացած աղմուկ-աղաղակին, ադա դովար չի լինի հասկանալ, որ այդ ամենն արվում է Ալիեւի իմացությանը: Ով կասկածում է՝ թող հիեի, որ Ալիեւի կրկին մեծ ֆաղափականություն է բերել հենց Ադրբեջանի ժողովրդական ճակար: Ադրբեջանի նախագահը, իմչդես հայսնի է, 1993թ. Բաբու եկավ էլչիբեյի համաձայնությանը: Չի բացառված, որ նրանք

այսօր էլ չեն խզել կաղերը: Այդ գործում, եմթադրում են, իր ներդրումն ունի նաեւ կովկասի մուսուլմանների հոգեւոր առաջնորդ Փաշազադեն: Դրան ի հակակեռ՝ հայկական կողմը չափազանց հավասարիմ է մնում բանակցությունների ոգուն եւ սառիմ: Տղավորություն է սեղծվում, որ գնալով նեղանում է բուն ֆննարկումներին առնչվող մարդկանց շջանակը ոչ միայն Սեւիանակերսում, այլեւ երեւանում: Դա, իմ կարծիքով, կարող է սահմանափակել հեսագա մաների հնարավորությունը, իմչը բնականաբար, բանակցող կողմերից յուրաֆանչյուրը ձգտում է ունեւալ իր գինանցում: Ուստի, թվում է, նախագահ Քոչարյանը ճիշտ կաներ, եթե սեղծեր անցած սարիների փորձություններից անցած մարդկանցից մի փորձագիտական խումբ, որը նրան կարող էր արժեֆավոր օգնություն ցույց սալ՝ հասկաղես ադրբեջանցիների հոգեբանությունը, նրանց վերաբերմումը ներկայացնելու առումով: Ի վերջո, մեզ մոտ էլ ժողովուրդը չի ընդունում այն, իմչ ասում են ֆաղափագեսները, միմչդեռ այս լռությունից ուրիեները կարող են եմթադրել, թե Ղարաբադը դասրաս է հենց այսօր Ադրբեջանի հես ընդհանուր դեսություն կառուցել: Մեմք դրանով մեզ չե՞մք դնում նախադես խնդրողի դերում: Միմչդեռ հակառակը դիտի լիներ, եթե Ադրբեջանն իրականում ուզում է առհասարակ որեւէ կարգավորման հասնել:

Այսեղից ես եմթադրում են, որ մի շարք դասձառներով Ադրբեջանը լայն բանակցություններ չի վարում: Ո՞րն է դրանից ամեւնագլխավորը: Ի սարբերություն Չայասանի՝ Ադրբեջանը վերջնականադես ընդունել է արեւմտյան կողմնորոշում: Տարածաշջանը Ռուսասանի ազդեցության ոլորտից դուրս բերելու խնդիրը նրա առաջին ռազմավարական նդասակն է: Ահա թե իմչու Ադրբեջանը երբեք էլ չի ընդունելու ԼՂ-ի անկախությունը: Այս առումով նա կասարում է Արեւմուտֆի դասվերը, ֆանի որ անկախ ԼՂ-ը ՆԱՏՕ-ի կողմից հավանաբար ընկալվում է որդես Ռուսասանի դոտեմցիալ դաշնակից: Ադրբեջանը, սակայն, հասկանում է նաեւ, որ ԼՂ-ը երբեք չի էլ ունեւալու իր կազմում՝ որդես սոսկ իմնավարություն: Ուստի, թվում է, Բաբվում մսադիր են հասնել նրան, որ ԼՂ-ը բաժանվի Չայասանի եւ Ադրբեջանի միջեւ: Դրա համար էլ Ադրբեջանը չի ուզում բանակցել ԼՂ-ի հես: Որովհետեւ եթե այդդիտի բանակցություններ սկսվեն, ադա ակնհայսորեն եւման կես է դառնում ներկա ռազմաֆաղափական իրավիճակը, առարկայանում է փոխզիղումների հնարավոր սահ-



մանը: Իսկ Հայաստանի հեռ բանակցություններում դա վերացական է, հեղեղելու: Ի՞նչ ունի Ադրբեջանին զիջելու Հայաստանը եւ ընդհակառակը: Ըստ երեսույթին՝ ոչինչ, ուստի Հայաստան-Ադրբեջան բանակցությունները կարող են սարհներով ձգձգվել եւ արդյունում ոչինչ էլ չսալ:

Տարածքների մասին: Աւխարհում կարծիք է ստեղծվել, թե մենք Ադրբեջանի տարածքի 20 %-ը զավթել ենք: Բայց ոչ-ոք չի ասում, թե ի՞նչ եք կորցրել դրանից առաջ: Թվարկենք. կորցրել ենք Բաքվի հայությունը՝ շուրջ 400 հազար, Գանձակը՝ 120 հազար հայ՝ իր սեփականությամբ: Չեն խոսում Սումգայիթի, Մինգեչաուրի մասին: Հայաթափվել են Խանլարի, Դաբեսանի, Շամխորի, Գեսաբեկի, Կուսկաժենի, Վարդաժենի, իսմայիլի, Շամախիի օջանները, Շաֆին ու Ջաֆաթալան, Ալի-Բայրամլին: Հաշվենք ու հարցնենք՝ մե՞նք են կորցրել, թե՞ Ադրբեջանը:

Ռազմավարական առումով ԼՂ-ը զիջելու տեղ չունի: Միջազգային ցանկացած երաժխիք չի կարող ավելի կայուն լինել, քան այն, ինչին հասել ենք: Ինչդիպի բանակցություններ էլ որ ընթանան, մի գլխավոր սկզբունք չի կարող դառնալ փոխզիջման առարկա, այն՝ ԼՂ-ը ղեկ է սահմանում ունենա Հայաստանի, Ադրբեջանի ու մի երրորդ ղեկության հետ, եւ իմրը լիքի լիքի այստեղ ամրորող ժողովրդի անվտանգության ու ազատ զարգացման երաժխավորը: Մյուս բոլոր դեղերում ԼՂ-ը կարունակի մնալ կռվախնձոր Ադրբեջանի եւ Հայաստանի, ուրեմն նաեւ՝ երրորդ ուժերի միջեւ, եւ տարածաօջանում երբեք կայունություն չի հաստատվի:

## ՄԵՐ ԱՆՏԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ

Պատերազմը սկսվելուն ղեկ, շատ մարդիկ թողել, փախել են Ղարաբաղից: Կային այնպիսիները, որոնք ծնողները մահացել են օտարության մեջ, բայց նրանք իրենց ծնողներին օտար ավերում են հողին հանձնել: Կային նաեւ այնպիսիները, այնպիսի այսպես կոչված տղամարդիկ, որոնք ծնողներն այստեղ՝ Ղարաբաղում մահացել են, սակայն նրանք չեն եկել իրենց ծնողներին վերջին հրաժեշտը տալու:

Մենք միշտ փնտրալու ենք այդ մարդկանց, սակայն հետազայում, երբ պատերազմը վերջացավ, այդ մարդկանցից շատե-

րը եկան եւ բարձր դաստններ ստացան:

Սակայն, մյուս կողմից, այն մարդկանց մեծ մասը, ովքեր պատերազմի ժամանակ հեռուստաբար կռվել էին թեմանու դեմ, իրենց դաստն են կատարել հայրենիքի հանդեպ, դատերազմի ավարտից հետո հայտնվել են «խաղից դուրս» վիճակում. նրանք մնացել են առանց աշխատանքի եւ ի վիճակի չլինելով դատել ընտանիքը, թողել-հեռացել են օտար ավեր:

Օտար երկրներում զանվող շատերը, որ անարդարություններից, անմարդկային վերաբերմունքից դժգոհ մեկնել են Ռուսաստան եւ այլուր, այսօր ուզում են վերադառնալ հայրենիք, սակայն հիմա էլ դեկավար դաստններում են զանվում նրանք, ում դատաճառով այդ տղաները հեռացել են հայրենիքից:

Այսօր դաստններ են գրավում մարդիկ, ովքեր արցախյան պատերազմից առաջ թուրքերի հետ ընկերացած, թալանում էին հայերին, հիմա էլ թալանչիների հետ դաժնակցած, դարձյալ թալանում են խեղճ ժողովրդին: Շատերի գործը պատերազմի ժամանակ միայն թալան է եղել եւ հիմա էլ, մասնագիտացած այդ գործում, նրանք կողոպտում են սեփական ժողովրդին, նրանց, ովքեր դատաճառել են այս երկիրը:

Այսօր զոհվածների շատ ընտանիքներ օգնության կարիք ունեն: Հարյուրավոր չփակված ընտանիքներ հազիվ են ծայր-ծայրին հասցնում, իսկ իբրևապարտների մի փոքրիկ խումբ արտասահմանյան ավտոմեքենաներով չափափում է Ստեփանակերտը:

Մենք լիքի կարողանանք հեռուներին զանազանել անտի-հեռուներից: Կային, այսպես կոչված, հրամանատարներ, ովքեր ոչ թե թեմանու ռազմական հեռակետերի վրա էին գրոհում, այլ «հեռուստաբար» գրավում էին զինու կամ կոնյակի գործարանները: Այդ թալանչիներից շատերը հետազայում դեկավար դատաճառներ են ստացել: Պարզ է, որ նրանք ժողովրդի մասին երբեք չեն կարող մտածել:

Այսօր, երբ իբրևապարտությունները զանազան դարգեներ ու կոչումներ են տալիս հեռուներին, փչ չի դատաճառում, որ հեռուների ցուցակի մեջ են ընկնում մարդիկ, ովքեր փչ ներդրում ունեն կամ ոչ մի ներդրում չունեն: Իմ կարծիքով, նման թյուրիմացություններն անխուսափելի են գուցե, բայց երբ իբրևապարտությունները, եւ բոլորը գիտեն, որ այս կամ այն անձնավորությունը շատ քան է արել պատերազմում, սակայն այդ մարդկուն արժանիքներն չեն գնահատում, դա արդեն մեծ անարդարություն է:

Կան մարդիկ, ովքեր դեռեւս 1988-ից, երբ չկար կանոնավոր բանակ, եւ զենք ու զինամթերք, կյանքը վտանգելով, դատաճառական ջոկատներ էին ստեղծում ու հայրենի հողը դատաճառ-



նում: Ոճանք, որ ծանր վիրավորվել են այդ տարիներին, այսօր նույնիսկ թուրքական չեն ստանում, ինչ էլ թե՛ կանոնավոր բանակի ցուցակներում հասվառված չեն...

Ժողովուրդն էլ այս երկրի տերը: Եկեք վերջապես ժողովրդի մասին մտածեմք:

### ՉՏՆԵՆՔ ԱՄԵՆԱԷԱԿԱՆՔ, ՀԱՄԱԽՄԲՎԵՆՔ, ՈՐՊԵՍՉԻ ՀԱՂԹԵՆՔ

Ղարաբաղյան ազգային-ազատագրական ղայարի ճարհներին ես քաջ ծանոթ էի բոլոր քաղաքական գործիչներին թե՛ Հայաստանում, թե՛ Արցախում: Այդ թվում՝ Հրանտ Խաչատրյանին, Աղասի Արևայանին եւ Հայկ Բաբուխանյանին: Այն ժամանակ նրանք էլ ղայարի էին կոչում հանում հայրենիքի ազատության: Ու հիմա, Արցախն, իրոք, ազատ է, կարծես թե փոխվել է ամեն ինչ, նրանք չեն ուզում, որդեսգի հայրենիքում հնչի արդարության, օրինականության եւ ամենազլխավորը՝ հայրենասիրության ձայնը: Համենայն դեպս, այդ տղավորությունն ունեն «Իրավունք» թերթի որոշ հրատարակումներից: Սա վերաբերվում է նաեւ այն մյուս քաղաքական եւ ղեսական գործիչներին, որոնք անհիմն մեղադրանքներ են ներկայացնում ԼՂՀ իշխանություններին, առանձին անձանց:

Ինչ նղատակ է հեժաղնղում այս աննախաղեղ արեավը, ի՞նչ են ուզում քաղաքական որոշ քջանակներ: Եթե մենք բոլորս 1988թ. անարղարություն կամ կեղծիք քարղեցիղ մեր հայրենակիցներին, ինչղես այսօր անում են ոճանք, աղա կըվի դաշում այն խիղախություններն ու ինննաղոհությունները չէին կիղի, եւ մենք հաստատարեղինք: Այսօր մարղիկ այնքան են հղղնել «Իրավունքի» անհիմն հայտարարություններից, որ էլ ոչ մի բանի չեն հավատում, չեն հավատում, որ կարղղ է կյանղը փղխվել:

Այղ է ղատճաղը, որ մարղիկ անհավատ դաղնաղղվ վաղվա կավի նկատմաղթ թղղնում են Հայրենիղը եւ ընկնում օտար երկրներ հաց վատակելղու: Մենք բոլորս ղեսք է մեր դիրքորոշումները փղխենք, մեր ամեն մի հայտարարություն կամ որեւէ հրատարակում աղղում է մարղկանց հղղեքանղության վղա:

Այն, ինչ եղել է 1988թ., մեր ժողղվրղի համախաղթղումը, նվիրվաղությունը հայրենիքի եւ միմյանց նկատմաղթ՝ դա՛ է կըել հաթանակը եւ ես հավատացաղ զսնում եմ, եթե մեր ժողղվրղի ձեղ:

իղն ոչ մի զենք չլիղներ, մեկ է՝ մենք կհաղթանակեղինք թեկուղեւ քարեղղ, որղվիեղես միմյանց նկատմաղթ սեր ունեղինք, հարղանք ունեղինք եւ հավատ ունեղինք մեր ղայարողղների եւ նրա ղեկավարների նկատմաղթ: Իսկ այսօր բոլորը փղխվել են, կարծես այն մարղիկ, որղնք 88-իղն հայրենասիրություն էիղն քարղում, այսօր «ղատանղ» են վերցղվաղ թեղանու կղղմից: Եղ ինչ հայտարարություններ էլ անղում են, դեմ է թե՛ հայրենիղին, թե՛ ժողղվրղին:

Իսկ ես համղղվաղ եմ, որ արտատանղյան հատղկ ծաղաղությունները մղոսք են գործել Հայաստան եւ տարթեր կաղմակեղղությունների, հղղանավորների միջղղղղվ քանղղում են մեր հայրենիղը, մեր երկիղը: Տարթեր հիմնարկ-ձեղնարկություններ են բացղվում, տարթեր օղղություններ են աղաղարկղում ժողղվրղին, բայց դրանց մեղ մասը մի նղատակ ունի միայն. քանղղել եւ ծնկի բերել Հայաստանը: Ինչքան հնարավորություն ունեն արտատանղյան այղ հատղկ ծաղաղություններն ուղում են քանո սեղղծել Հայաստանում, որղեսղղի ժողղվրղը մղղանա ամեն ինչ՝ Հայաստան, Ղարաբաղ, աղեղի զղողի, հայրենասիրություն եւ բոլոր սրբղղունները, որղնք դարեղղղ ձեղք է բերել հայ ժողղվրղը:

Ինչքան շուղ ընղընեղք այն, ինչ կատարղում է մեր ժողղվրղի հանղեղ, այնքան հեղե կլիղի հաղթաղարել մեր բոլոր դղղարությունները: Ես կղչ եմ անղում քաղաքական եւ ղեսական գործիչներին՝ հեղու մնաղ հայտարարություններից ու եղղղներից, որ վնաս են հասղնում թե՛ ղեսղության անղաղղղմանը, թե՛ ժողղվրղի միաղանղությանը: Իսկ ղեսղության ղեկավարներին կղչ եմ անղում ամենայն խսղղությանը ղատեղել բոլոր նրանց, ողղեր թաղանել են մեր հայրենիղը, ողղեր սղանել կամ հեղաղղղել են թեկուղ մի հայի, որ թղղել ու զնացել է հայրենիղից: Եթե մեր ղեկավարղղունը ամենօղղա ղաղանղ չներկայացնի այն մարղկանց, ողղեր խաղսեղ են արղարղղունը եւ օրինականղղունը, աղա մեր ժողղվրղը հավատը կկղղցնի եւ հայրենիղը քայնայնան եղղին կհայտնղի:

Ես աղաղարղում եմ իմ հիղն քաղաքական ու ղեսական գործիչ ընկերներին հանղիղղել եւ ննարկել վերը նեղվաղ ու աղաղարկղվաղ հարցերը եւ ի հայտ բերել այն էականը, ինչը կնղատասի մեր հայրենիղի հղղրացմանն ու ժողղվրղի բարղավաղմանը:

«Ազատ Արցախ»  
2 մայիղի 2000թ.



Արցախի ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Ռազմիկ Պետրոսյանի հուշերը գրի առնելու եւ տղազբելու գաղափարի համար մարտական եմ նահատակ գրող Ջաղել Եսայանի «Մուրադի ծամփորդությունը» հրատալի գրքին: Ջաղել Եսայանը, գրի առնելով այդ հուշերը, սերունդների հիշողության համար փրկել է 1915 թ. Սվազից մինչեւ Բաթում Սեբաստացի Մուրադի գլխավորությամբ մի խումբ հայ ֆաջերի անօրինակ արժանի մանրամասն դասարանները: Եթե չլինեւ Ջ. Եսայանի նախածեռնությունը, այսօր համարյա ոչինչ չէինք իմանա ցնցող դեմքերով, հերոսական եղելություններով հարուս այդ ծամփորդության մասին:

1990թ. ամռանը, լինելով Հայաստանի Գերագույն խորհրդի մասնավորության թեկնածու Ռազմիկ Պետրոսյանի վստահված անձը, ղեկ է նրան ներկայացնելի Արթիկ ֆաղափի ընտրողներին: Նրա ձեռքակալության ժամանակ գրել էի հոդված՝ «Ազատություն Պետրոսյանին ու նրա ընկերներին» վերնագրով, ընդհանուր ձեռով գիտեի նրա անցած կյանքի մասին, բայց դա բավարար չէր նրան դաստիարակելու ներկայացնելու համար: Նրա կենսագրությունը հարստացել էր նոր եղելություններով, կարելու իրադարձություններով: Նա հայրենի Արցախը ադրբեջանական բիւր շիրադեությունից ազատագրման մայրաքաղաքի կազմակերպողների մեջ էր, ամբողջովին սարված էր այդ սուրբ գործով: Ես ղեկ է խոսեի նաեւ այդ հարցերի մասին, ուսի անընդհատ «հարցախոսում» էի Ռազմիկին:

Եվ նա մասնավոր էր մերթ այս կամ մերթ այն եղելության, իր մասնակցության սարիների, ֆուտբոլային կյանքի, ազատագրական մայրաքաղաքի մեջ մտնելու, ձեռքակալության, բանտում կրած ահավոր տանջանքների մասին: Ես գրի էի առնում նրա մասնածանրը: Այդ ժամանակ էլ, Ջաղել Եսայանի օրինակով, որոշեցի հրատարակության մասնակցել Ռ. Պետրոսյանի հուշերը: Մասնակցի անվան Մասենադարանի ղեկավարությունը եւ գիտական խորհուրդը հավանություն սվեցին իմ որոշմանը: Սակայն, շատ չանցած, ադրբեջանական ավազակախմբերը ներխուժեցին Ղարաբաղ: Սկսվեց

դասերագնը եւ Ռազմիկը մեկնեց ռազմադատ: Նա միտ առաջին գծի վրա էր:

Չինադարար հաստատվելուց հետո հնարավորություն ստեղծվեց շարունակելու աշխատանքը: 1994թ. ուժ առնանը մեկնեցի Սեփանակներ: Ռազմիկ Պետրոսյանն արդեն փոխգնդապետ էր որդեւ ԼՂՀ դաստիարակության բանակի ֆիզիկական մասնակցության եւ սպորտի ղեկ, խիստ զբաղված էր, բայց ժամանակ գտավ շարունակելու մեր համատեղ աշխատանքը: Նա մասնավոր էր, բացարձակ, խոսում աղաքա ծրագրերի մասին: Ես լսում էի նաեւ դեմքերին մասնակցից այլ անձանց: Միաժամանակ օգտվում էի նրա մոտ մնացած որոշ գրառումներից, նամակներից, անձնական արխիվի նյութերից: Դժբախտաբար, ձեռքակալության ժամանակ նրա փաստաթղթերի զգալի մասը բռնագրավվել ու հավանորեն ոչնչացվել էր: Այդուհանդերձ, հուշերի գիրքը աստիճանաբար կազմվում էր: Իրենց խելացի խորհուրդներով ու տեղեկություններով ինձ մտադրեւ օգնում էին Ռազմիկի երեւանում ադրբեջանի ֆուլը՝ ժամանակ ու հասկադեւ եղբայրը՝ Ջարմիկը: Ռազմիկի գործունեության մասին շատ բան իմացա իմ լավ բարեկամ, արցախյան մայրաքաղաքի մեկ այլ մասնակցից, բանաստեղծ ու երգահան Գուրգեն Գաբրիելյանից եւ ուրիշներից:

Պե՛տ է խոստովանեմ, որ ես որոշակի նմանություններ եմ գտնում Սեբաստացի Մուրադի եւ Ռազմիկ Պետրոսյանի միջեւ: Բնավորությամբ եւ խառնվածով նրանք նման են միմյանց. նույն քերմ հայրենասիրությունը, կազմակերպչական առատ ձիրքը, անվախությունը, սեփական կյանքը մտադրեւ վստահի ճակ դնելու վճռակալությունը, բարդ իրադրություններից խելամիտ ձեռով դուրս գալու շնորհքը եւ, միաժամանակ, խոհեմ զգուշավորությունը: Իսկ զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու, մահիտեսավորելու եւ ծիտ ժամանակին ազատագրական շարժման մարտիկներին հասցնելու գործում նա շատ նմանվում է Ուրֆայի 1915թ. հերոսական դաստիարակության լեգենդար հերոս Սկրիչ Յոթնեղբայրանին: Նա առաջիններից մեկն էր Ղարաբաղում, եթե ոչ ամենաառաջինը, որը կոչ էր անում զինվել ու անդաման զինվել: Դեռեւ 1988թ., մեր առաջին հանդիման ժամանակ, նա ասում էր, թե ռազմական ընդհարումն Ադրբեջանի հետ անխու-



սափելի է, եւ որ առաջնահերթ խնդիր է զենք ու զինամթերք՝ ձեռք բերելը: Եվ նա իրավացի դուրս եկավ:

Ընթերցողները չլռեցին և ակնկալեցին, որ այս գրքում գտնելու են արցախյան իրադարձությունների հետ կապված տարբերություն, շատ հարցերի պատասխաններ: Հեղինակն այդպիսի նպատակ չի ունեցել: Նա համեստ խնդիր է դրել իր առջև՝ մոռացությունից փրկել այն ամենը, ինչ մնացել է իր հիշողության մեջ բախտորոշ այդ իրադարձությունների մասին: Նա հիշում է միայն իր տեսածը եւ իմացածը: Հնարավոր է եւ ցանկալի, որ ուրիշ հեղինակներ լրացնեն նրան՝ նպաստելու մեր պատմության հերոսական դրվագներով լեցուն այս կարեւոր հասկացածի ամբողջացմանը: Հեղինակի միակ փափագն է, որ սերունդները հասկանան եւ արժեքավորեն գոյամարտի խիզախ մասնակիցների գործը, հասկալի են նրանց, որոնք հանուն Արցախի ազատության եւ անկախության նվիրաբերեցին ամենաթանկագինը՝ իրենց կյանքը:

ՎԱՐԴԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբանի փոխաբան.....	5
Ռ. Պետրոսյան (համառոտ կենսագրություն).....	7
Հուլիան Կիրովաբաղից .....	9
Վահան Բեդին եւ Գրիգորյան վրացական հարսանիք.....	13
Բաղրամյանը եւ Չուլկովը Կիրովաբաղում.....	17
Ազգամիջյան ընդհարում Կիրովաբաղի մարզադաշտում.....	20
Ստեփանակերտում .....	23
«Ղարաբաղ» ֆուտբոլային թիմի կազմում.....	24
Բանակային թիմի կազմում.....	27
Հանդիպումներ մարզալճալ Բաբաջանյանի հետ.....	28
Տեղափոխվում եմ Երևան.....	29
Արսեն Գրիգորևիչից Ֆայյանի հետ կապված բոլոր հանդիպումները .....	30
Կրկին Ստեփանակերտում.....	37
«Ղարաբաղը» Ադրբեջանի չեմպիոն .....	38
Անակնկալ հանդիպում Նախիջևանում.....	42
Ադրբեջանի «Ակադեմիկոսները» Արցախում.....	44
Ծանր կացություն Ղարաբաղում.....	47
Ինքնադատաստան Ստեփանակերտում.....	51
Իրադրությունը կրկին սրվում է.....	53
Շփումներ թալիսների հետ.....	56
Հայրենասեր մարդկանց մասին.....	59
Դիմումներ Մոսկվային.....	66
Հայաստանին միանալու ղափանջը.....	69
Առաջին հարձակումը.....	72
Շտաբը գործում է.....	73
Վազոնով զենք է հասնում Արցախ.....	77
Կյանքի է կոչվում ազգային խորհուրդը.....	81
ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի եւ ԼՂՀ «Ազգային խորհրդի որոշումը եւ իմ ելույթը այդ նստաշրջանում 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին».....	85



Ուղեւորություն Շահունյանի օրացանկ.....	90
Դեղի Գորիս.....	92
Մոսկովյան ուղեւորություն (1989 թ. նոյեմբեր).....	96
Այն հախտուն օրերին.....	98
Ակադեմիկոս Անդրեյ Սախարովը, Ելենա Բոները եւ Գալինա Սարավոյսովան Ղարաբաղում.....	102
Վազգեն Սարգսյանի հետ.....	107
Օգնություն Կիրովաբաղում օրջափակված հայերին (1989 թ. դեկտեմբեր).....	114
Սումգայիթից հետո.....	118
Հանդիպում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի հետ.....	122
ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչն Արցախում.....	123
«Ցավդ սանեն».....	125
Մանաճիղի դաժնամությունը.....	129
Չերբակալություն (1990 թ. հունվարի 18).....	134
Դեղի Սումգայիթ.....	137
Կրասնոդարի բանսում.....	139
Անստանբուլի օգնություն.....	141
Նովոչերկասկի բանսում.....	144
Առաջին հարցախնդրությունները.....	147
Միջնորդություն.....	152
Փոփոխություն իմ վիճակի մեջ.....	154
Չարմիկը գործում է.....	157
Ազատություն Ռազմիկ Պետրոսյանին ու նրա ընկերներին.....	157
Պեսական անվստահության կոմիտեն հրաժարվում է իմ գործից.....	160
Ստեփանակերտում.....	161
Նորից ազատության մեջ.....	164
Նախընտրական թայֆար, ընտրություններ եւ հաջողություն.....	165
Կոչ դասգամավորներին.....	168
Ղարաբաղի դաժնամության դիրքերում.....	170
Չերբակալությունների նոր ալիք.....	174
Ինքնադաժնամության հաջող փորձ.....	176
Օգնություն Բերդաձորին.....	180
Անանագողություն ուղղաթիռով.....	184
Կադիսան Յազան եւ մյուսները.....	186
Բորիս Ելցինը Ստեփանակերտում.....	188
Նոր կռիվներ.....	191
Ջոկաս դասրասվում է.....	194
Պաշտամունք ենթադրաբաղը.....	197

Հարձակում Մաղավուզի վրա.....	198
Վերադառնում ենք Մոխրաթաղ.....	200
Մեծ Շենի անհատում.....	202
Գրոհ մեր դիրքերի վրա.....	203
Ավիացիայի հարվածների սակ.....	207
Տանկային գրոհ.....	208
Հեռուստանկարահանում.....	213
Պաշտամական կռիվներ.....	214
Կռիվներ Մեհմանայի մոտ.....	217
«Յաճախըն Ազրբեյջան հոխյունաթը».....	218
Ազերի կառավորի գերեվարումը. նադիոկադ Սուրաթ Հյուսեյնովի հետ.....	219
Ազերիները խաբում են իրենց հրամանատարությանը.....	222
Թուրքերը դասրասվում են գրոհի, մենք կանխում ենք նրանց 1156 բարձունքի գրավումը.....	223
Ղազախ կամավորի սխառագործությունը.....	225
Ազերիները իրենց «գրադների» հավածների սակ.....	226
Կրճից վիրավոր զինվորը.....	227
Թուրքերի նոր հարձակումը.....	229
Ստեղծվում է կենտրոնական դաժնամական օրջանը.....	230
Մայրիկիս թաղումը.....	233
Օմարի բարձունքի գրավումը.....	235
Սարսանգի ազատագրումը.....	238
Հայոց բանակի թայթառ հաղթանակներից մեկը*.....	246

### ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Նա անգոր է խլացնելու ռազմադատի կանչը.....	257
Ինքնամաքվեմք եւ մտածեմք առաջ գնալու մասին.....	259
Փոխզիջման սահմանը.....	262
Մեր անսի հերոսները.....	264
Գտնեմք ամենաեականը, համախմբվեմք, որոքեզի հաղթենք..	266
Վերջաբանի փոխարեն.....	268



ՌԱԶՄԻԿ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԱՐՅԱԽ.  
ՊԱՏԵՐԱԶՄ. ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Հուշեր Արցախյան շարժման և  
ազատագրական պատերազմի մասին

Սրբագրիչ՝ *Ռ. Մարտիրոսյան*  
Շարվածքը՝ *Ա. Խաչատրյանի*



ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ  
ՏՐԱՆՍՊՈՐՏԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆԱԿՆԵՐԻ  
ՄԱՐԿԱԿԱՆՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՄԱՐԿԱԿԱՆՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆ  
ԵՐԵՎԱՆ, ՄԱՐՏԻ 10, 2017 ՎՃԱՐՈՒՄ



«Ամարաս» տպարան  
Երևան, Տերյան 44



